

Türk Dili Derneği - II

TÜRK DÜNYASINDA TÜRK DİL, EDEBİYAT VE KÜLTÜR YOLUNDA

TÜRK BİLİM
ARAŞTIRMALARI
DİZİSİ DÖRDÜNCÜ
KİTAP

EDİTÖR

ŞERİFE YALÇINKAYA

KUTLU YAYINEVİ
AKADEMİK BİLİM
YAYINLARI

Türk Dili Derneği

**TÜRK DÜNYASINDA DİL,
EDEBİYAT VE KÜLTÜR
YOLUNDA**

Türkbilim Araştırmaları Dizisi

Dördüncü Kitap

Editör

Şerife Yalçınkaya

Kutlu Yayınevi

İstanbul, 2021

KUTLU YAYINEVİ

göksel sözcüklerin yayıncısı

T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
yayıncı belgesi: 50661

TÜRKBİLİM ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: DÖRDÜNCÜ KİTAP

TÜRK DİLİ DERNEĞİ – 11. Yayın (Kutlu Yayınevi 955. Yayın)

Biri tekin (ücretsiz) pdf ile öbürü de akçalı (paralı) “istek üzerine baskı” olarak Kutlu Yayınevince İstanbul, Türkiye’de yayımlanmıştır.

Türk Dünyasında Dil, Edebiyat ve Kültür Yolunda

Editör: Şerife Yalçinkaya (TÜSATBİTİG Yönetim Kurulu oluru ile)

Bilim Kurulu: Timur Kocaoğlu, Leylâ Karahan, M. Mehdi Ergüzel, Tanju Oral Seyhan, Atilla Jorma, Akartürk Karahan, Şerife Yalçinkaya, Hikmet Demirci, Alsu Shamshatova, Bayram Quliyev, Recai Ünal, Sabohot Bozorova.

Kapak Tasarımcısı: Cafer Uluç

1. Basım: Aralık 2021 – İstanbul

ISBN: 978-625-7485-62-3

© Türk Dili Derneği

© Editör: Şerife Yalçinkaya

Bu yapının bütün ülevleri saklıdır. Yayıncının yazılı oluru olmaksızın hiçbir biçimde çoğaltılamaz. Yalnızca eleştiri amacıyla, kaynak gösterilerek aktarılabilir.

KUTLU YAYINEVİ – göksel sözcüklerin yayıncısı

Siyavuşpaşa Mah. Aydede Sok. No: 2/A Bahçelievler – İSTANBUL

Tel: 0212 603 5661 istek@kutluyayinevi.com

Baskı-Cilt: Kitapyurdu Doğrudan Dağıtım,

Yenibosna Merkez Mah. Cemal Ulusoy Cad. No: 43, Bahçelievler – İSTANBUL

(kdd.kitapyurdu.com Sertifika No: 40675)

YAZARLAR:

Prof. Dr. Timur Kocaoğlu (Michigan State University / Amerika)

Prof. Dr. Mustafa Öner (Ege Üniversitesi / Türkiye)

Prof. Dr. Baxtiyor Mengliyev (Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti / Özbekistan)

Prof. Dr. Dilek Ergönenç Akbaba (Gazi Üniversitesi / Türkiye)

Prof. Dr. Hamidulla Baltabayev (National University of Uzbekistan / Özbekistan)

Prof. Dr. Erdal Toprakçı (2. Yazar; Ege Üniversitesi / Türkiye)

Doç. Dr. Ayşe Dalyan (Cyprus International University / Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Doç. Dr. Cihangir Kızıllözen (Gümüşhane Üniversitesi / Türkiye)

Doç. Dr. Dilek Erenoğlu Ataizi (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Türkiye)

Dr. Öğretim Üyesi Gülşah Taşkın (Boğaziçi Üniversitesi / Türkiye)

Dr. Öğretim Üyesi Yudum Kırmızı (Kastamonu Üniversitesi / Türkiye)

Dr. Araş. Gör. Şebnem Şerife Ördek (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Türkiye)

Dr. Şahla M. Hamrayeva (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti / Özbekistan)

Dr. Lale Javanshir (University of Toronto / Kanada)

Dr. Özden Ölmez Ceylan (MEB Öğretmen / Türkiye)

Recai Ünal (Yıldız Teknik Üniversitesi Doktora Öğrencisi, DİLMER Dil Okulu Müdürü / Türkiye)

Sevil İrevanlı (Araştırmacı – Yazar / Macaristan)

Cengiz Demirci (MEB Öğretmen / Türkiye)

Nükran Erbaş (2. Yazar; Ondokuz Mayıs Üniversitesi YL Öğrencisi / Türkiye)

Alperen Aydın (2. Yazar; Öğrenci, Validebağ Fen Lisesi Öğrencisi / Türkiye)

Eren Büyük (3. Yazar; Öğrenci, Validebağ Fen Lisesi Öğrencisi / Türkiye)

BİLİM KURULU:

Prof. Dr. Timur Kocaoğlu (Amerika)

Prof. Dr. Leylâ Karahan (Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Mehdi Ergüzel (Türkiye)

Prof. Dr. Tanju Oral Seyhan (Türkiye)

Prof. Dr. Akartürk Karahan (Türkiye)

Doç. Dr. Atilla Jorma (Macaristan)

Doç. Dr. Şerife Yalçınkaya (Türkiye)

Dr. Alsu Shamshatova (Tataristan)

Dr. Bayram Quliyev (Azerbaycan)

Dr. Öğretim Üyesi Hikmet Demirci (Türkiye)

Recai Ünal (Türkiye)

Sabohot Bozorova (Özbekistan)

İçindekiler

Ön Söz, s. 7

I. TÜRK DÜNYASINDA MİLLÎ KİMLİK VE BU KİMLİĞİ İNŞA EDENLER, s. 11

1. Mustafa Önger: Türk Dünyasında Millî Kimlik, s. 13
Çolpan'dan Gaspıralı'ya:, s.29
2. Timur Kocaoğlu - Hamidulla Baltabayev: 15 Yaşında Bir Çocuğun Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi'ne 1913'te Gönderdiği Mektubun Edebiyat Tarihi Bakımından Önemi , s. 31
Osman Hocaoglu: s. 39
3. Sevil Abbasova Atilla: Türkistan'da Bağımsızlık Mücadelesi Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Osman Hoca (1916-1930), s. 41
4. Cengiz Demirci – Alperen Aydın – Eren Büyük: Millî Mücadele'de Özbekler Tekkesi ve Buhara Yardımları, s. 74

II. ÖZBEKÇEYE DAİR, s. 87

5. Şahla Hamrayeva: Abdulla Qahhor Mualliflik Korpusini Tuzishning Lingvistik Asoslari, s. 89
6. Baxtiyar Mengliyev: Dil Biliminde Lingvo-ma'naviyat Yön Oluşturma - Küresel İhtiyaç, s. 94

III. DİL VE EDEBİYAT KAVŞAĞINDA TÜRK - FARS ETKİLEŞİMLERİ, s. 97

7. Cihangir Kızılözen: Türk Dil Araştırmalarında Dil İlişkilerinin Önemi (Türkçe-Farsça İlişkileri Örneğinde), s. 99
8. Şebnem Şerife Ördek: Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisinde Türk Kavramı, s. 108

IV. TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİL VE SÖZ VARLIĞINA DAİR, s. 121

9. Yudum Kırmızı: Söz Varlığı ve Kültür İlişkisi Açısından 'Yüzsuyu' İle Kurulan Deyimlerin Kavramlaşma Süreci, s. 123
10. Recai Ünal: Çağdaş Türkiye Türkçesi Dildüzenesinde Ulacın Belirteçlik İşlevi, s. 134
11. Dilek Ergönenç - Nükran Erbaş: Karadeniz Türkülerinde Kargış, s. 142

V. GÜNEY AZERBAIJAN'DAN KAŞKAY YURDUNA, 183

12. Lale Javanshir Kocabeyli: İsyân, Sürgün ve Aşk Şairi Hamide Reiszade (Seher): Edebî kişiliği, Eserleri ve Şairliğinin Evreleri, s. 185
13. Dilek Erenoğlu Ataizi: Kaşkay Türkçesinde Renkler, s. 198

VI. T Ü R K İ Y E ' D E Y Ü K S E K Ö Ğ R E T İ M , s. 203

14. Özden Ölmez Ceylan – Erdal Toprakçı: Türkiye’de Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması İçin Öneriler, s. 205

VII. T Ü R K B İ L İ M E H İ Z M E T E D E N L E R : W A L T E R A N D R E W S , s. 249

15. Ayşe Dalyan: Lâtîfî Projesi ve Üslûp İnceleme Aracı Lâtîfî, s. 251
16. Gülşah Taşkın: Bâkî Kalur Sahîfe-i Âlemde Adumuz: Bâkî Projesi, s.262

ÖN SÖZ

Türk dili, Kuzey Buz Denizi'nden Basra Körfezi'ne, Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada ve büyük bir nüfus tarafından konuşulan bir dildir. Bu yayılım aynı zamanda bir devamlılığı da beraberinde getirmiş ve Türkler bütün din, kültür ve coğrafya değişimlerine rağmen dillerini ve kimliklerini korumuşlardır. Dil yitimi, millî kültürün yitimidir. Bu anlamda Türk boyları dururken veya ilerlerken dil ve kültürlerini unutmamış geride bırakmamışlardır. Türk dilinin eldeki en eski yazılı edebî metinlerinden bugüne Türk kavimleri gittikleri ve vatan ettikleri her coğrafyada önemli dil ve kültür yadigarları bırakmışlardır.

Türkler boylar hâlinde ilerlerken her bir boya yolculuklarında başka diller, dinler, kültür etkileri eşlik etmiştir. Tarih boyunca Türkler askerî dehalarıyla öne çıkmış, devlet kurucu olmuşlardır. Tarih sahnesi, gücü ve etki alanıyla pek çok güçlü Türk devletine tanıklık etmiştir. Bu devletlerden bazıları yerlerini başka ulusların devletlerine terk ederken bazıları da küllerinden yeniden doğan mitolojik kaknus kuşu misali yerlerini yeni Türk devletlerine bırakmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk'le bu yeniden doğuş başarısını ilk gösteren Türk devleti olmuştur. Türkçede “yavru vatan” diye andığımız Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ikinci bağımsız Türk devleti olarak hâlâ, uluslararası düzeyde tanınma mücadelesi vermektedir. Günümüzde Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Afganistan, İran ve Irak'taki büyük Türk toplulukları asimilasyona karşı varlık mücadelesi vermektedirler. Daha da acısı, Doğu Türkistan Türklüğü bir soykırımla karşı karşıyadır. Bu yok oluşun karşısında durmanın yolu tüm Türk Dünyasının birbirine bilim, sanat, kültür, dil ve edebiyat yoluyla bağlanmasından geçmektedir.

Türklerin devlet kurarak vatan edindiği, vatan olan coğrafyalarla vatanlaştırdığı coğrafyaların beraber düşünülmesi gerekir. Bu yüzden yukarıda sayılan geniş Türk coğrafyasına Türk ve bazen de Türkleşmiş, kendisini dinle ya da kültür bağıyla Türk olarak tanımlayan koca bir Balkan coğrafyasını da eklemeliyiz. Balkanlar Türkler için ihmal edilmemesi gereken bir coğrafyadır. Bu yüzden Türkbilim Yenisey'den Tuna'ya geniş bir coğrafyayı kapsamak durumundadır. Her boy kendi adıyla yaşasın, her devlet kendi adıyla, diliyle, kültürüyle var olsun dediğimiz bu çağda “Turan”, Türklerin büyük ülküsü “Kızıl Elma” ancak kültürel ilişkilerle mümkün olacaktır. Bunun için de Türkbilim çalışmaları siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilere yön vermek ve yol göstermek zorundadır.

Bu yolda Türkiye Türklüğü yalnız değildir. Sovyetler Birliği cumhuriyetleri dâhilinde kurulan beş Türk cumhuriyetinin, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte dünyadaki siyasal arena Türklerin lehine renklenmiştir.

İşte Türkbilimin bu gücü ve misyonunu hayata geçirmek için Prof. Dr. Timur Kocaoğlu'nun kurucu başkanlığında 2020 Mart ayında TÜSATBİTİĞ kurulmuş ve her hafta sanal ağdan Türkbilim toplantılarına başlamıştır. Bu toplantılar tüm Türk dünyasının toplantıları olma amacıyla başlatılmış ve devam etmektedir. TÜSATBİTİĞ, Türkbilim için çalışma amacıyla bir araya gelmiş sivil bir oluşumdur

ve yönetim kurulu ile danışma kurulu da bu temel ilkeyle çalışır. TUSATBITİĞ Yönetim Kurulu altı asil üyesi, yakın tarihte yedi kişi olan Danışma Kurulu'nun yönlendirmesiyle Türk dünyasının her tarafına yayılma iddiasındadır. Bu Türkbilim yürüyüşü, günle gecenin eşit olduğu, karanlığın yerini aydınlığa bıraktığı, baharın müjdesi olan yeni günle, ulusun ulu günüyle, eski Mart'ın 9'uyla, Sultan Navruz, nevrulza; ama ne acı ki, bütün dünyayı etkileyen bir kara salgınla başlamıştır. TUSATBITİĞ'in ilk toplantısı 21 Mart günüdür. Bu sıkıntılı günlerde Türkbilimciler çalışmaya ve üretmeye devam ettiler. Elinizdeki bu dördüncü kitabımız bu çalışmaların ve üretimin devam ettiğinin ve umuyoruz ki edeceğinin göstergesidir.

TUSATBITİĞ ekibinin ilk kitabı Prof. Dr. Timur Kocaoğlu editörlüğünde hazırlanmıştır (*Türk Söz ile Kültür Varlıklarının İzinde*, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2020) ve Mart – Nisan – Mayıs 2020 arasındaki toplantılarımızda yapılan sunumların bir sonucudur. İkinci kitabımız Haziran- Temmuz 2020 aylarını içine alan toplantılarımızın bir sonucudur ve Prof. Dr. Öztürk Emiroğlu ve Alev Önder editörlüğünde dikkatinize sunulmuştur (*Türk Kültür ve Medeniyet Değerleri Yolunda*, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2021). *Türk Dünyası Dil, Kültür ve Edebiyat İncelemeleri* başlıklı üçüncü kitabımız Ağustos – Eylül – Ekim 2020 ayları arasındaki toplantılarımıza ait sunum ve makaleleri içermektedir ve Prof. Dr. Akartürk Karahan tarafından yayımlanmıştır (Kutlu Yayınevi, İstanbul 2021). Okumakta olduğunuz dördüncü kitabımız ise Kasım – Aralık 2020 ve Ocak 2021 tarihlerinde gerçekleşen toplantılarımızın sunum ve makalelerini içermektedir. Böylece 2021 yılında üç kitabımızı yayımlamış bulunuyoruz.

Türk Dünyasında Dil, Kültür ve Edebiyat Yolunda başlıklı bu kitap 6 bölümden ve 16 yazıdan oluşmaktadır. Bu kitaba Macaristan'dan, Özbekistan'dan, Kanada'dan, Amerika'dan ve Türkiye'den 16 Türkbilimci yazı göndermiştir.

Türk Dünyasında Millî Kimlik ve Bu Kimliği İnşa Edenler, başlığını verdiğimiz ilk bölümün ilk yazısında Prof. Dr. Mustafa Öner, millî kimlik nedir sorusuna cevap aradıktan sonra Türk millî kimliğinin inşâ sürecini ayrıntılı olarak değerlendirmiştir. Öner'in TUSATBITİĞ sanal toplantılarımızda sunduğu bu konferans metnine kapsayıcı özelliğiyle kitabın başında yer verdik. Bu yazıyı Türk dünyasında millî kimliğin oluşumunda en önde gelen isimlerden biri olan İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi ile ilgili Prof. Dr. Timur Kocaoğlu ve Prof. Dr. Hamidulla Baltayev'in *15 Yaşında Bir Çocuğun Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi'ne 1913'te Gönderdiği Mektubun Edebiyat Tarihi Bakımından Önemi* başlıklı yazısı izlemektedir. 1913'te daha 15 yaşında bir genç Türk dünyasının ceditçi aydını İsmail Gaspıralı'nın yayımladığı Tercüman Gazetesi'ne bir mektup gönderir. İşte bu genç, daha sonra Özbekistan'ın özgürlük ve bağımsızlığı için mücadele edecek ve adı Özbekistan yeni şiirinin kurucu isimleri arasında sayılacak olan Çolpan'dır. Bu nedenle bu mektup edebiyat tarihi için büyük bir önem taşımaktadır. Bu yazıyı, *Çolpan'dan Gaspıralı'ya* iç başlığıyla vurgularken hem Çolpan'a hem de Türk millî kimliğinin oluşumundaki rolüne dikkat çekmek istedik. İlk bölümde ikinci iç başlık *Osman Hocaoglu*'dur. Bu iç başlık altında yine Türk kimliğinin oluşumunda merkezde duran isimlerden birisi olarak Osman Hocaoglu ile ilgili iki önemli yazı

yer almaktadır. Bunlardan ilkinde Sevil Abbasova Atilla, Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin en önemli kavşaklarından birisi olarak Buhara Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve bu cumhuriyetin kurucu ismi Osman Hoca (1916-1930) hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu kısmın ikinci yazısı Anadolu Türklüğünün kurtuluş mücadelesine, Kurtuluş Savaşı'na, Buhara Cumhuriyeti'nden Osman Hocaoğlu aracılığıyla gelen yardım hakkındadır. Bu araştırmanın tarih öğretmeni Cengiz Demirci ve öğrencilerinin projelerine dayanması ve iki genç öğrencinin Alperen Aydın ve Eren Büyük'ün makaleye katkı vermesi kitabımız ayrı bir önem, ayrı bir güzellik taşımaktadır. Yazıda Özbekler Tekkesinin tarihi, Millî Mücadele'deki aktif rolü ile Sovyet yardımı bilinen bu yardımlara ait kaynaklar derlenmiş ve Buhara halkının manidar bir hediyesi olan üç kılıç ve Kuran-ı Kerim'in hikayesi kaynaklardan yararlanılarak aktarılmıştır.

Kitabın ikinci ana bölümü olan *Özbekçeye Dair* kısmında, Dr. Şahla Hamrayeva ve Prof. Dr. Bahtiyar Mengliyev'in yazıları yer almaktadır. Hamrayeva yazısında Abdulla Qahhar'ın eserleri üzerine hazırladıkları *derlem* (korpus) hakkında bilgi vermiştir. Bu yazı Özbekistan dilciliğinin sözlük çalışmaları konusunda aldığı mesafeyi göstermektedir. Mengliyev ise yazısında "*lingvo-ma'neviyat*" terimini açıklayarak Özbekçe dil biliminde Özbek halkının ihtiyaçlarına dayalı olarak kültürel ve ahlâkî bir yön oluşturma konusuna değinmiştir.

Üçüncü bölüm, *Dil ve Edebiyat Kavşağı'nda Türk – Fars Etkileşimleri* başlığını taşımaktadır. Bu bölümdeki ilk yazıda Doç. Dr. Cihangir Kızılözen, Türkçe ve Farsça örneğince Türk dil araştırmalarında dil ilişkilerinin önemini incelemiştir. Bu makale Farsça ve Türkçe arasındaki karşılıklı etkileşimi ele almaktadır. Bölümün ikinci yazısı Dr. Şebnem Şerife Ördem tarafından kaleme alınmıştır. Araştırmacı Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşid ü Hurşid mesnevisinde "Türk" kavim adına ve cins isim olarak "türk" kelimesine bakmıştır. Farsça bir mesnevide bu tarz bir taramanın verdiği sonuçlar hem kültür tarihi hem de dil ve edebiyat tarihi açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Kitabın *Türkiye Türkçesinin Söz Varlığına Dair* başlıklı bölümünde üç yazı yer almaktadır. Dr. Yudum Kırmızı, yazılı metinlerde ve Türkçenin sözlü verilerinde "yüzsuyu" tabirinin izini sürmüş ve kelimenin kavramlaşma sürecine dikkat çekmiştir. Recai Ünal, Türkiye Türkçesinin sözdiziminde ulacın (zarf-fiilin) aslı olarak kullanıldığı görüşünden hareketle makalesinde bu görüşü açıklayan bilgilere, görüşlere ve örneklerle yer vermiştir. Bölümün son makalesi Prof. Dr. Dilek Ergönenç'in Nükran Erbaş ile birlikte yaptıkları kapsamlı bir derleme ve sınıflandırma çalışmasına dayanmaktadır. Araştırmacılar Karadeniz türkülerinde kargış örneklerini değerlendirmişlerdir.

Kitabın beşinci bölümü *Güney Azerbaycan'dan Kaşkay Yurduna* başlığıyla adlandırılmıştır. Bu bölümde Dr. Lale Javanshir Kocabeyli, Azerbaycan şairi Hemide Reiszade'nin şiirlerini tanıtmış ve bu şiirlerde yoğunlaşan iki ana tema olarak şairin isyan ve aşk konulu şiirlerini değerlendirmiştir. İran Türklüğünün ana diliyle varolma mücadelesinin bir ifadesi olması bakımından bu şiirler ayrıca önem taşımaktadır. Bölümün ikinci yazısı yine İran coğrafyasının bir başka bölgesine Kaşkaylara aittir.

Doç. Dr. Dilek Erenoğlu Ataizi bu makalede Kaşkay Türkçesindeki renk adlandırmalarını ele almış ve bu adlandırmaların küçük bir sözlüğünü yapmıştır.

Türk dünyasının bilim ve kültür işbirliği, bilimsel gelişmişlikle ve dolayısıyla da yükseköğretimle doğrudan ilişkilidir. TÜSATBİTİG Sanaltaylarımızdan birinde bu sebeple yükseköğretim kurumlarını da ele almıştık. Yükseköğretimin nasıl daha iyi duruma gelebileceği konusundaki sorgulamaya Türkiye’den başlamak istedik ve bu konuda doktora çalışması yapmış olan Dr. Özden Ölmez Ceylan, Prof. Dr. Erdal Toprakçı ile birlikte *Türkiye’de Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması İçin Öneriler* başlıklı bir yazıyla kitaba katkı sağladı. Bu makaleye altıncı bölümde yer verdik.

Kitabın son bölümünü 31 Mayıs 2020 tarihinde kaybettiğimiz Prof. Dr. Walter Andrews’in hatırasına ayırdık. Walter Andrews, Osmanlı Edebiyatının dünyadaki aydınlık yüzü olarak alana büyük katkıları olmuş bir bilim insanıdır ve bu katkılar vefatının ardından da projeleriyle devam etmektedir. İşte bu kitapta Andrews’in devam eden iki projesi, proje yürütücüsü iki biliminsanı tarafından akademik dünyanın dikkatine sunulmuştur. Bu projelerden Latifi Projesi, Doç. Dr. Ayşe Dalyan’ın makalesiyle, Bâkî Projesi de Dr. Öğretim Üyesi Gülşah Taşkın’ın makalesiyle kitapta tanıtılmaktadır. Bu projeler Osmanlı Edebiyatı çalışmalarında Walter Hocadan öğrenilecek daha pek çok konu olduğunu göstermektedir.

Türkbilim Araştırmaları Dizisi’nin bu dördüncü kitabındaki makaleler, TÜSATBİTİG Sanaltaylarımızın uzun tartışmalarla geçen, bazen 4-5 saati bulan keyifli oturumlarının tadıyla bir araya getirilmiştir. Bu kitap da önceki kitaplarımız gibi bir ekip çalışmasının sonucudur. Bana düşen bu imeceyle oluşturulanı devşirerek devretmek oldu. Türk Dünyasında dil, edebiyat ve kültür yolunda derlediğimiz bu kitabın daha yeni kitapların habercisi olmasını dilerim.

Şerife Yalçınkaya
İzmir, Aralık 2021

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DÜNYASINDA MİLLÎ KİMLİK VE BU KİMLİĞİ İNŞA EDENLER

Türk Dünyasında Millî Kimlik*

Mustafa Öner**

***Konuşmaya şu soruyla başlayalım: Millî ne demek?** Elbette dil bilgisi olan herkes için bunun yanıtı çok kolay, Ar. *millet* sözünün mensubiyet sıfatıdır. Burada millî kimlikten söz edeceksek bu millet, milliyet ve millilik kavramları üzerinde biraz durmak, konunun teorik temellerine değinmek uygun olabilir.

Milliyetçilik düşüncesinin kökenleri XVIII. yy. sonlarına J. G. Herder (1744-1803) ve J. G. Fichte'ye (1762-1814) dayansa da sosyal bilimlerin araştırma konusu hâline gelmesi için 1920'li yılları beklemek gerekti: Carleton Hayes (1882-1964) ve Hans Kohn'un (1891-1971) öncü çalışmaları ardından 1960'larda milliyetçiliğin modernleşme sürecinin bir parçası olduğu kabul edilmiş ve nihayet 1980'lerde John Armstorng, Benedict Anderson, Ernst Gellner, E. J. Habsbawm ve Anthony Smith teorik çalışmaları yayımlanmaya başlamıştır.

Milliyetçiliğin gelişeceği ilk dönem, Avrupa'da Orta Çağ'daki imparatorluk ve kilise birliğinin yavaş yavaş dağılması ile millî devlet ve millî kilise düzeninin kurulmasıyla başlar (Carr 1990: 9). Batı dillerindeki *millet* kavramı “doğan bir şey” anlamındaki *natio* biçimine dayanır; bu ad Roma İmparatorluğunda, konumları Roma yurttaşlarının altında olan, aynı coğrafi bölgeden gelen yabancı grupları, barbarları anlatmak için kullanılmıştır (Greenfield 2016: 20).

Modernizm tarihiyle sıkı bağlantısı olduğunu düşündüğümüz millî kimliğin ve millî dil varlığının tarih kadar eski olduğu düşüncesi konumuzu biraz zorlaştırıyor. Son yıllarda eserlerinden çok yararlandığım Eric Hobsbawm, İspanyol Kraliyet Akademisi Sözlüğünde 1884 öncesinde modern anlamıyla devlet, millet ve dil kavramlarının geçmediğini tespit etmiştir: “1884'ten önce *nación* sözcüğü, basitçe “bir eyalet, bir ülke ya da bir krallıkta oturanların toplamı” ve aynı zamanda “bir yabancı” anlamına geliyordu. Oysa 1884 basımıyla birlikte, artık “her şeyden üstün bir ortak yönetim merkezini tanıyan bir devlet ya da politik birim”, bunun yanında “bir bütün sayılan bu devletin oluşturduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan insanlar” anlamı yüklenmekteydi (Hobsbawm 2017: 31). Yazarın Batı dillerindeki kavramsal araştırması neticesinde Latin kökenli *nation* sözünün modern anlamının XVIII. yüzyıldan daha eskiye gitmediğini belirtmesi ilgi çekici bir tespittir (2017:17).

Ben bu bağlamda bizim ilk modern sözlüklerimize baktım: Hobsbawm'ın İspanyolca için andığı çağa yakın, ilk kapsamlı Türk sözlüğü olan *Kâmûs-ı Türkî* yazarı Şemseddin Sami Bey “millet” maddesinde sadece “din, mezheb” karşılıklarını verip “bir dinde ve mezhepte bulunan cemaat” diye tanımlamıştı. Şemseddin Sami Bey, Türkçede *millet* ile *ümme* kavramlarının karıştırıldığına da dikkat çekip “Türk milleti” kullanımının galat olduğunu bildirmiştir (Sami, 1317: 1400). Muallim Naci (1899), Ali Nazîmâ, Faik Reşad gibi diğer Osmanlı sözlükçüleri de *millet* sözüne aynı din ve mezheb karşılıklarını vermişlerdir. James Redhouse da 1852'deki

* 38. Türkbilim Sanaltayı (12 Aralık 2020)'ı konferans metnidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Müntehabat-ı Lügat-ı Osmaniye'de bu eski karşılığı verse de 1890'da basılan *A Turkish and English Lexicon*'da "1. Birinin inancı, topluluğu. 2. Bir milliyet, bir halk; özellikle ortak bir inançla birleşmiş bir halk; bir mezhep" karşılıklarını tercih etmiştir. Kullanım örnekleri de "*millet-i İslam, millet-i beyzâ, millet-i mesîha, Frenk milleti*" gibi yine din içeriklidir (1890: 1965) Bir de yine XIX. yüzyıldan beri modern sözlükleri yapılan Tatarcanın durumuna örnek söyleyeyim; mesela Berezgin'in 1914'te Uralsk=Cayık'ta yayımladığı Tatarca-Rusça sözlüğünde millet maddesinde Rusça *vera* "inanç"; *religiya* "din" *natsia* "millet" karşılıklarını görüyoruz. (1914: 123)

Bu araştırma daha genişletilebilir, ancak ben bunu burada şöyle keseyim: Şemseddin Sami Bey'in 1901'de henüz galat olarak gördüğü *Türk Milleti* tamlaması I. Dünya Savaşı boyunca gerçekleşmiş ve çelikleşmiştir. Bu savaşta Anafartalar Kahramanı olan Mustafa Kemal Paşa'nın daha Kurtuluş Savaşı sürerken 1921'de Amerikalı bir gazeteciye verdiği demeçte o tamlama bakın nasıl yankılanıyor: "Biz, Türkiye'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü kurtarmaya çalışıyoruz. Allah'ın yardımı ve Türk milletinin yenilmez kuvveti sayesinde gayemize ulaşacağız!" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, s. 28).

***Şimdi başta andığımız şu millî kimlik ve modern millet kavramının ne olduğu konusuna dönelim:** *Millet* kavramının üzerine düşünürlerin, milliyetçilerin, politik eylemcilerin burada özetlenemeyecek kadar çok tanımları var, ancak İngiliz sosyologu Anthony D. Smith'in (1939-2016) sivil modellemesini paylaşmak bize güvenli bir düşünme zemini oluşturabilir:

İlkin mekânsal (*territoryal*) düşünceye göre milletlerin iyi tanımlanmış ülkelere, topraklara sahip olması gerekir, bu herhangi bir toprak parçası değil, tarihî bir toprak, yurt, halkın beşiği olmalıdır. Bu yurt "*bizim*" bilgelerimizin, azizlerimizin, ve kahramanlarımızın yaşadığı yerdir, bunlar yurdu yeryüzünde biricik kılar. Nehirleri, denizleri, gölleri, dağları ve kentleriyle "*kutsal*" hale gelir yurt..

Millî kimliğin ikinci unsuru *patria* (vatan) fikridir, yasaları ve kurumlarıyla tek siyasi iradeye sahip bir topluluk. Bu topluluğun fertleri arasında yasal ve siyasi topluluk fikrinin doğuşuyla aynı zamana denk gelen bir yasal eşitlik fikrinin izlerini de görmek mümkündür.

Nihayet sınırları belli bir yurttaki bir siyasi topluluğun fertleri arasındaki yasal eşitliğin, halk arasında belli ortak değer ve gelenekleri ya da bir şekilde çekirdek bir topluluğu olmalıdır. Başka deyişle, milletler, yurt içindeki halkı bir arada tutan ortak bir anlayış, emel, hissiyat ve fikirlere, ortak bir sivil ideoloji ve kültürel boyuta sahip olmalıdır.

Bunları toplarsak, tarihî ülke, yasal-siyasi topluluk, topluluk fertlerinin yasal-siyasi eşitliği ve ortak sivil kültür ile ideoloji milletin Batılı modelini oluşturur. Batılı olmayan modele etnik millet kavramı diyebiliriz. Ayırdedici özelliği doğuştan, fitri bir topluluk fikrini öne çıkarmasıdır. Batılı millet kavramı bireyin, kendi seçebileceği belli bir millete ait olması gereğini şart koşarken bu Batılı olmayan etnik kavramlaştırma buna müsamaha göstermez. Doğu Avrupa ve Orta Doğu

ülkelerindeki yerli entelektüellerce çetelesi tutulan soy ve şeceresinin kökeniyle gurur duyar. (krş. Smith 2017: 27-28)

Ülkemizde çok bilinen, hakkında çok tartışılmış Fransız felsefeci ve filoloğu Ernest Renan (1823-1892) da 1882’de Sorbonne’da verdiği “*Millet Nedir*” başlıklı konferansında, milleti oluşturan başlıca beş faktör olan **ırk, dil, din, menfaat birliği** ve **coğrafyayı** tek tek inceleyip hiçbirinin tek başına yeterli olamayacağını göstermişti (Renan 1946: 97-124).

“Bir millet bir ruhtur, mânevi bir varlıktır. Bu ruhu, bu anânevi varlığı, hakikatte bir olan iki şey teşkil eder. Biri mazide, öteki hâldedir. Biri, müşterek olarak zengin bir hâtıralar mirasına konmadır. Öteki, bugünkü birlikte yaşama rızası, tüm olarak elde edilen mirası değerlendirmeye devam etme iradesidir. (...) Kahramanlıkla dolu bir mazi, büyük adamlar, şan ve şeref, işte üzerine bir millet fikri kurulabilecek cemiyet sermayesi! (...) Maziden kalan, müşterek bir şan ve şeref ve acılar mirası; gelecek için, gerçekleştirilecek müşterek bir program. Birlikte ıstırap çekmiş, haz duymuş, ümid etmiş olmak, işte müşterek gümrüklerden ve stratejik mülâhazalara uygun hudutlardan daha iyi şeyler; işte ırk ve dil değişikliklerine rağmen anlaşılan şeyler! Biraz evvel «birlikte acı çekmiş olmak» diyordum; evet müşterek ıstırap, hazdan ziyade birleştirir. Millî hâtıralar bahsinde, **yaslar zaferlerden iyidir**; çünkü onlar birtakım vazifeler yükler, müşterek cehitler emreder. (...) Demek oluyor ki bir millet, birlikte katlanılan ve katlanmaya hazır bulunulan fedakârlıklar duygusunun yarattığı büyük bir karşılıklı bağlılıktır. Bu bağlılığın bir mazisi olması lâzımdır. Bununla beraber millet, hâlde elle tutulabilir bir olayda hülâsa edilebilir : müşterek hayata devam etme hususunda ifade edilen rıza ve istek.” (Renan 1946: 120-121) Fransız düşünür sonraki çağlarda da daima alıntılanan ünlü sözüyle bitirir tahlilini: **“Bir milletin varlığı, tabiri hoş görünüz, her gün yapılan bir plebisittir.”**

Ben Ege Üniversitesinden Türkoloji öğretimiyle mezun olduktan sonra asistan olarak devam ettiğim fakültede; ülkemizde modern kimlik araştırmalarının öncüsü olan sosyal psikolog Nuri Bilgin’in dekanlığında, arkadaşları felsefe tarihçisi Ahmet Arslan ve klasik Türk edebiyatı bilgini Tunca Kortantamer gibi hocalarımızın kurduğu özgürlük ve bilimsellik esaslı bir zeminde buldum kendimi, öğrencilikten öğretim üyeliğine onlarca yılını burada yaşadım. Bu arada doğallıkla Nuri Bilgin’in kimlik konusundaki çalışmalarına tanık oldum ve yetiştirdiğim kadar onları okudum. Nuri Bilgin’in çok sayıdaki yayını arasından “Sosyal Psikoloji Sözlüğü” (2003) elden düşmez; sanırım baş eseri olan “Kimlik İnşası”nda ise bize şimdi yarayacak şu tespitleri var:

Ulusun kavramlaştırılması iki biçimde yapılmakta, ya birleştirme ya da soyutlama yöntemiyle diyor: *Birinci halde etnik, ırksal veya kültürel bir anlayışla, bir takım gözlenebilir özelliklerden hareketle insanlar birleştirilir (davranışlar, gelenekler, alışkanlıklar, töreler, inançlar). Bu birleştirmede ulus bir soy, bir boy veya bir renk topluluğudur. // *İkincisi politik birleştirme tarzıdır. Burada halk kavramı olgusal cevaplara göre veya inançlara dayanarak doğrulanmaz. İnsanların bir halk olarak toplanması, doğal bir veri gibi düşünülmez. Bu düşünce tarzı köklerden kopmayı, geçmişe sırt dönmeyi istemez, ama onları temel veri olarak almamayı içerir.

Bu tahlile göre iki anlayıştan birincisi, kendi kendini sunan bir şeye gönderdiğinden her türlü entegrasyon fikrini dışlar; zira eğer bir başkası kendini sunarsa başkası olarak sunacaktır; burada iki şey mümkün, bu başkası ya dışlanır ya benzer kılınarak yutulur.

Bu iki kavramlaştıma tarzı XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'da beliren iki ulus anlayışına tekabül etmektedir. Bunlar kontrata ve kolektif ruha dayalı ulus anlayışlarıdır. Bunlara CUMHURİYETÇİ ULUS ve CEMAATÇİ ULUS anlayışları da denebilir. [Merhum hocamız cemaat terimini dinsel içerikle değil komünote karşılığıyla sivil bir terim olarak kullanırdı.] Kabaca belirtilirse kontrata dayalı ulus (nation-contrat), yasa önünde eşit vatandaşların iradi katılımıyla serbestçe oluşan ulus anlayışını ifade etmekte; kolektif ruha dayalı ulus (nation-genie) ise bir tarihin ürünü, anıların ve geleneklerin tezahürü olan ulus anlayışını ifade etmektedir. Kontrata dayalı ulus anlayışının karşısı olan ve "romantik ulus" olarak da adlandırılan ikinci anlayışta ulus, tarihin ürünüdür. Burada özgür ortaklık fikrinin yerini kapsayıcı bütünsellik; geleceğe açık inşa fikrinin yerini, geçmişte kök salmış gelenek; düşünülmüş katılım fikrinin yerini, yaşayan bir ırk ve dil topluluğuna mensup oluşun organik doğal bağları fikri alır.

Bu iki ulus tipi ayrımı oldukça genel bir ayrımdır. Huntington da (2004) genellikle iki tür ulusçuluğun ve ulusal kimliğin varlığının kabul edildiğine işaretler, bunları Fransız ve Alman, medeni ve etnik, politik ve kültürel, devrimci ve kabileci, liberal ve bütünsel, rasyonel işbirlikçi ve organik mistik, YURTSEVERLİK ve ULUSÇULUK terimleriyle adlandırmakta.

İnşacı ulus (ya da Fransız cumhuriyetçi ve Amerikan liberal ulus anlayışı ya da cumhuriyetçi liberal ulus anlayışı) ve **Cemaatçi ulus** (kolektif ruha dayalı) olarak da adlandırılabilir; bu iki tarz, ulus ve devletin birbirine öncelikleri bakımından da farklılaşırlar. Cemaatçiler 'önce ulus, sonra devlet olmalı' anlayışındadır; zira bu anlayışta, devlet, kendi dışında bir töz olarak zaten olan bir varlığa (entite), bir ırk topluluğuna ya da etnik gruba dayanır. Kontrata dayalı ulus ise, ulusu, siyasal örgütlenmenin bir sonucu olarak görür; sanıldığı aksine Avrupa uluslarının kuruluş süreci bu şemaya da uygundur. Örneğin İtalyan ulusu, İtalya birliğinin ve devletin kurulmasından sonra yaratılmıştır (Mazzini) ve Fransızlar da cumhuriyetin icadıdır." (Bilgin 2007: 258)

Hocamız Nuri Bilgin, 2007'deki *Kimlikler İnşa Ürünüdür* başlıklı makalesinde de (Türkiye Günlüğü 89) bize bir düşünce ufku veren şu belirlemeyi yapmıştı: **"Kendimizi tanımlamak, ötekini tanımlamaktan geçiyor; 'biz', onlardan olmayan olarak inşa ediliyor."** İşte bunun üzerine Türk milliyetçiliğinin ataları hakkında ve Türk Dünyası genişliğinde konuşmak mümkün diye düşünüyorum. Türk milliyetçiliğinin atalarını herkes yakından biliyor zaten...

Değerli tarihçimiz Zafer Toprak'ın Türk milliyetçiliğinde tespit ettiği 1912'ye kadarki Selanik odağının en meşhur düşünürü Ziya Gökalp'ın yanı sıra (diğerleri Ali Canip ve Ömer Seyfettin) diğer odak olan İstanbul'daki meşhur adamı Yusuf Akçura (diğerleri Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu) da Türkiye Cumhuriyeti'nin millet ve milliyet anlayışında çok etkili olmuştur (Toprak 2012: 417-419).

Yusuf Akçura, millet kavramını Almanlar ve Slavların ırk ve dili, yani tarihî mecburiyeti; Fransızların arzu ve iradeyi, yani ferdi hürriyeti; İtalyanların ise arazi ve dili, yani coğrafi ve tarihî mecburiyeti esas alarak tanımladığını belirtmiştir. Akçura'ya göre millet, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumdur (Akçura 1978: 35).

Türk milliyetçiliğinin bu ataları hakkında bir şey eklemek isterim: Bu fikri bilimsel ve popüler bir zemine oturtan Ziya Gökalp üzerine güzel bir monografisi bulunan Uriel Heyd, sınır boylarında yetişenlerin tabii olarak daha sert bir milliyetçilik anlayışına sahip olabileceğine dikkat çekmiş ve Türk milli hareketini başarıya götüren Mustafa Kemal'in de Osmanlı İmparatorluğunun sınır boyu olan Makedonya'dan geldiğini vurgulamıştır. (Heyd 1979: 25). Mustafa Kemal gibi, Türk milliyetçiliğinin İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Zeki Velidi Togan gibi öncü isimlerinin de sınırlarda, öteki dünyalarda gelişen kimlik mücadelelerini derinden hisseden aydınlar arasından çıkmasını da buna eklemek mümkündür.

Türk Dünyasında millî kimlik deyince daima ilk sırada anılan İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) tam da ilgilendiğimiz bu çağda oluşan kişisel kimliği çok ilgi çekicidir: Onun eserlerinin uzmanı olan hocamız Yavuz Akpınar'ın Gaspıralı külliyyatının 4. Cildinde yazdığına dikkat edelim: "XIX. yüzyıl ortalarında Rusya'da güçlü bir ideolojiye dönüşen, asker ve aydınlar arasında geniş bir kesim tarafından benimsenen Panslavizm veya katı Rus milliyetçiliği, özellikle askerî okullarda çok etkiliydi. Bu muhitte genel olarak Müslümanlar ve Türklerin düşman olarak görülmesi, aşağılanması; Moskova'da askerî lisede gördükleri, öğrendikleri İsmail Bey'in millî kimliğini şekillendirmeye başlamıştı. Girit Müslümanlarının Ortodoks Rum milliyetçiler tarafından katledildiği haberlerinin, öğrencisi olduğu askeri lisedeki birçok Rus öğretmen ve öğrenci arasında memnuniyet ve sevinçle karşılanması; İslam ve Türk aleyhtarı görüşlerin burada geniş kabul görmesi, Gaspıralı için bardağı taşıran son damla oldu. Girit Müslümanlarına yardım etmek için okuldan kaçması ve sonuçta liseden atılması onun hayatındaki en önemli hadiselerden biri ve kaderini belirleyen kırılma noktasıdır." (Akpınar 2017: 12.s) Türk milliyetçiliğini geliştiren aydınların kişisel kariyerleri farklı farklı olsa da benzer noktalarının azımsanmayacak düzeyde olduğu anlaşılıyor.

Kavram ve teori zemini üzerinde bu kadar durduktan sonra Türk kavramının nasıl anlaşıldığına biraz değinelim: Gayet iyi bilindiği gibi, *Türk* adı eski Çin kaynaklarında ve özellikle VIII. yüzyıl Göktürk Kağanlığı yazıtlarında tarihileşmiş ve komşularının da benimsediği bir ad olmuştur. Türklerin yazılı uygarlık sahibi komşuları olan Çinliler, İranlılar, Bizanslılar da objektif bir dış adlandırma olarak *Türk* terimini daima kullanmışlardır. Türk dili ve edebiyatı tarihi boyunca da *Türk* adı dilimizin adı olarak hep var olmuştur: Ötüken'deki yazıtlardan birkaç asır sonra, XI. asırda Mahmud Kâşgarî de Arapça yazdığı nadide eserini *Divanü Luğâti't-Türk* diye adlandırmıştır (1074). Bilge Kagan tarafından diktirilen bengu taşlarda açıkça anılan *Türk* adı, üç asır sonra, Ötüken'den çok çok uzaklarda, ilk Türkoloğumuz diyebildiğimiz Kâşgarî'nin Bağdat'ta Abbasi halifesine takdim ettiği eserde de yankısını bulmuştur:

"Şimdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki:

Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hâkânları yaptı onları..." (DLT 2018: 1)

Hocamız Ahmet Bican Ercilasun'un "Dilimizin Adı" başlıklı bildirisinde bütün tarihî ayrıntısıyla gösterdiği gibi çok farklı alanlarda ve dönemlerde dilimiz daima *Türk* adını taşımıştır: Bütün Türkistan'a yayılan şöhreti modern zamanlara kadar gelen Ali Şir Nevayi, Babür Şah veya Ebûlgazi Bahadır Han'ın eserlerinde de, bu eski Türk yurdundan, Türkistan'dan çok uzakta Mısır'da, Memlûkler dönemi eserlerinde de hep *Türk* adı kullanılmıştır. (Ercilasun 1996: 387-390).

Ancak XIX. yüzyıl sonlarında Türklerin modern bir millî kimlik olarak, bir öz adlandırma hâlinde *Türk* adının kullanmağa başlaması bambaşka bir değer de taşır. Kimlik araştırmaları alanında asıl olan da zaten budur, bir milletin kendisi için hangi adı kullandığı ve millî kimlik inşasını nasıl yaptığı esastır.

Türkolojinin de geliştiği, aynı zamanda bu Türk millî kimliğinin de yükseldiği çağ, XIX. yüzyıl sonları ilâ XX. yüzyıl başlarına denk gelmektedir: Modern toplumlar için vazgeçilmez bir şey olan vatan kavramını yücelten Namık Kemal (1840-1888) İstanbul'dan çok uzaklarda Kafkasya'da, Kırım'da, İdil-Ural'da da edebî ve fikrî etkileriyle öncü oldu; büyük kültür adamı vefat ettiğinde dilimizde artık *hürriyet* diye çok güçlü bir kavram vardı, Mehmed Akif'in ondan çok sonraları "Kahraman Ordumuza" diye atfettiği "İstiklal Marşı"na da yansıyan *hürriyet*...

Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet;

Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklâl!

Ömer Faruk Akün hocamızın tespitiyle; "vatan, millet, hürriyet kavramlarını bir heyecan konusu haline getirip en tesirli şekilde topluma mal eden ilk şair Nâmık Kemal olmuş, onun bu tür şiirleri Tevfik Fikret ve Mehmet Emin'in ortaya çıkışına kadar Türk toplumuna hemen hemen tek başına ve rakipsiz olarak hitap etmiştir." (Akün, 2006: 373)

Burada bizi ilgilendiren millî bilincin esaslarını Akçuraoğlu Yusuf Bey (1876-1935) daha XX. asrın başında, 1904'te Mısır'da yayımlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı risalesi ile vermişti: Rusya'da Kazan eyaletinde doğan, annesiyle taşındığı İstanbul'da Harbiye'yi, Paris'te mülkiyeyi (*Ecole Libre des Sciences Politiques*) bitiren Akçura, Yunan Harbi sıralarında (1897) düşünce yapısını etkileyen Necip Asım'ı, Veled Çelebi'yi, Bursalı Tahir'i ve Kırım'dan Tercüman gazetesini Türkistan içlerine kadar yayan Gaspıralı İsmail Bey'i bizzat anıyor (Temir 1987: 27).

Akçura, Türklüğe, millî bilince çok katkısı olan Türk Dünyası kökenli muhacirlerden idi; tahsile gittiği Paris'te tanıştığı hemşehrisi Sadri Maksudi (1878-1957) veya Zeki Velidi Togan (1890-1970), Azerbaycanlı Hüseyinzâde Âli Bey (1864-1940) ve Ahmed Ağaoğlu (1869-1939) gibi.. Demin Uriel Heyd üzerinden andığımız Türk Dünyası sınır boylarındaki Panslavizm ve Ruslaştırma siyesetini iliklerine kadar hissedenden, XIX. asrın son çeyreğinde doğan bu kuşağın millî bilinç ve idraklerinin 1908 ardından Meşrutiyet döneminde ülkemizdeki millî edebiyat ve millî dil varlığında da öncü olan etkileri açıktır.

Bütün bu devir boyunca Ahmed Midhat, Ömer Seyfeddin, Şemseddin Sami, Necib Asım, Ziya Gökalp, Fuad Köseraif, Bursalı Mehmed Tahir, Veled Çelebi, Necib Türkçü, Rıza Tevfik, Fuad Köprülü gibi yazar ve bilginler hem Batı'daki Türkoloji yayınlarını ülkeye taşıyor hem de Türk yazı dilinin ve genel olarak siyasî ve kültürel düzeyde Türk millî kimliğinin oluşmasına çalışıyorlardı (Sadoğlu, 2003: 107-187; Levend, 1972: 300-388; Heyd, 1979: 123-172). İmparatorluğun Rumeli coğrafyasından Üsküplü Yahya Kemal (1884-1958) ile *Divanü Lugâti't-Türk*'ü bize kazandıran Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi (1857-1924) ve yine Diyarbakırlı büyük düşünür Ziya Gökalp da (1876-1924) *Türklük* adı altında toplanabilecek millî kimliğe her yönden katkılar yapan aydınlardı.

Güzel dil Türkçe bize

Başka dil gece bize

dizeleriyle başlayan *Lisan* manzumesini yazan Ziya Bey, milliyetimizin modern anlamda düşünce esaslarını da verdi, hâlen geçerli esasları...

Yeni Çağ tarihinin görkemli siyasi yapısı olan Osmanlı İmparatorluğu, aslında, özellikle hasımlarının adlandırdığı biçimde bir Türk imparatorluğu; saray dili, edebiyat dili, ordu dili Türkçe olan bir devlet... *Tanzimat* ardından modernleşmeğe başladığı son dönemde basın, yayın, bilim ve öğretim dili olarak da Türkçeyi yüceltmek isteyen bu devlet iradesi, I. Dünya Savaşı yenilgisiyle siyaseten bitti. Bu büyük savaştaki hesapsız insan kayıplarına rağmen Türklerin kazancının güçlü bir millî kimlik ve istiklale susamış güçlü bir askerî ruh olduğunu açıkça görüyoruz.

Sevr haritasını dayatmak üzere 1919'da başlayan düşman işgaline karşı büyük cevap da aydınlarından yoksul köylülerine kadar halkın bağrından bu biçimde çıkmıştır. *Kuvayı Milliye* diye toplanan millî ordunun subay kadrosu, Çanakkale cephesi kahramanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ve on yılları vatan mücadelesinde geçmiş olan bütün silah arkadaşlarının ruhunu donatan, hiç tartışmasız biçimde vatan, hürriyet ve milliyet duygularıdır. Milletin ölüm kalım savaşı olarak başlatılan İstiklal Harbinde dava, sadece bin yıllık Türkiye'nin istiklali değil, bu toprakları bin yıldır yurt tutmuş olan Türkçenin de istiklali davasıdır.

Anadolu toprağının XI. yüzyıldan beri "Türkiye" hâline geldiğini dikkate alınca Türkiye Türklerinin objektif biçimde de millet oldukları tartışma götürmez gerçekliktir. Ancak bir yandan XIX. yüzyıldaki devlet esaslı kurumsal düzenlemelerin yarattığı yeni insan tipi diğer yandan muazzam toprak kayıplarıyla birlikte imparatorluğun tasfiyesi subjektif biçimde, öz benlik karakterli bir Türk kimliğini de yaratmış oldu.

Türk Dünyasında ise bu "millî kimlik" gelişiminin Türkiye ile benzeyen ve benzemeyen yönleri ile birlikte hemen hemen aynı çağda meydana geldiği gözleniyor. Avrasya'nın en batısındaki Türk kültür merkezlerinde, İdil-Ural, Kırım ve Kafkasya sahasında XIX. yüzyılda başlayan modernleşme sürecinde hem Osmanlı Tanzimat hareketinin hem de bir asır önce Büyük Petro ile gelişen Rusya reformlarının etkili olduğu görülmektedir.

Osmanlı reformlarında, devleti kurtarmak üzere yeni bir nizam kurmak biçiminde görülen hareket, artık XIX. yüzyıl sonları itibarıyla zaten siyasi egemenliği bulunmayan Rusya Türkleri için söz konusu değildi. Buna göre siyasi veya askerî

değil millî ve toplumsal karakter taşıyan Rusya Türklerinin bu modernizm hareketi toplumun hem fikir hem yaşayış olarak geri kalmışlıktan, taassuptan kurtulup aydınlanma sayesinde ilerlemesi mücadelesi olmuştur, eski-yeni çatışması da Rusya Türkleri için bu devirde *ceditçi-kadimci* biçiminde yaşanmıştır. (Öner 2018).

Mesela Kazan Hanlığının düşmesi ile siyasi egemenliğini daha 1552’de ilk kaybeden bir topluluk olan Tatarlarda, millî bilincin de çok erkenden meydana gelmesi ilgi çekici bir olgudur. İdil-Ural coğrafyasında ilk aydınlanma fikirleri Abdunnasır Kursavi (1776-1812), Abdurrahim Utız-İmeni (1754-1834), İbrahim Helfin (1778- 1829) gibi kültür ve eğitim adamlarından gelmiştir. Fakat toplumda XIX. yy. başlarında aydınlanma fikirlerinin yayılmasını sağlayacak zemin henüz yoktur. XIX. yy. ortasında Tatarlar arasında aydınlanma fikirleri yeniden gelişmeye başlamış ve Tatar aydınlanmasının Şehabeddin Mercani (1818-1889), Höseyin Feyzhanov (1828- 1866) ve Kayyum Nasırı (1825-1902) gibi temsilcilerinin fikirleri ve uygulamaları yaygınlık kazanmıştır (Abdullin 1995: 175). Buna göre XX. yüzyıl başlarında etkili olan Tatar *ceditçilik* akımının aslen *marifetçilik* akımının devamı olduğu açıktır. XVIII. yy. sonlarında başlayan *marifetçilik* 1880’lerden sonra ileri görüşlü din adamlarını, muallimleri, medrese şakirtlerini ve millî aydın sınıfını içine alarak *ceditçilik* biçiminde güçlenmiştir.

Bu modernizm biçiminde ilk göze çarpan Müslüman reformculuğudur, modernist bir İslam arayışıdır. Galimcan Barudî, Musa Carullah Bigiyev, Abdürreşid İbrahim, Zakir Kâdirî gibi isimler güçlü ve modernleşmiş bir din arayışında oldular. Bunun yanı sıra Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Hadi Maksudi gibilerde ise eğitim reformculuğu belirgindir (Abdullin 1999: 45). Osmanlı Türkiye’sinde devlet tanzimatı (*reformlar*) biçiminde gelişen modernizm, Rusya Türkleri arasında modernleşmiş bir dini de içeren çağdaş toplumun inşası biçiminde belirir.

Kafkasya’daki modernizm de Tiflis ve Bakü gibi merkezlerde gelişen ticaret kapitalizminin tabii etkisiyle meydana gelen burjuva toplumunda yine XIX. yüzyıl sonlarında gözlenmektedir. Bu çevrede de *maarifçi* aydınlanma medreselerin yanı sıra Rusçanın da öğretildiği usul-i cedit mektepleri üzerinden yayılmıştır. Modern Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde hem Rusçayı hem Batı dillerini bilen XIX. yüzyılın reformatörleri Mirza Fethali Ahundzade, Abbaskuluğa Bakıhanof, Mirza Cafer Topçubaşı, Mirza Kazım Bey, Celil Memmedguluzade, Üzeyir Hacıbeyli, Hüseyin Cavid gibi itibarlı şahıslar öncü olmuşlardır (Akpınar 1994: 37-68).

Osmanlı modernizmi nasıl XIX. yüzyıl sonlarında millî edebiyatı geliştirdiyse ceditçiliğin de en büyük eseri millî kimlik ve bir yeni edebiyattır ve esas karakterine göre bu halk edebiyatına, konuşma diline dayanan millî bir edebiyattır: Benim daha yakından öğrendiğim Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Ayaz İshaki, Galiesgar Kamal, Mecit Gafuri gibi Tatar millî edebiyatının görkemli temsilcileri özellikle Rusya’da 1905 İhtilali ile başlayan meşrutiyet içindeki nisbî özgürlükten çok yararlanmışlardır.

1905 Rusya Meşrutiyetinden 1917 Sovyet Devrimine kadar süren on iki yıl, hiç değilse yazılı uygarlığın, matbaanın gazete ve dergi gibi ürünlerinin, kitap basımının geliştiği Kazan, Orenburg, Bahçasaray, Cayık (Uralsk) Tiflis, Bakü gibi

kültür merkezlerinden başlayarak bütün Türk Dünyasına millî edebiyatı ve halk diline dayanan yeni dili getirmiştir. Martin Luther'in Latince İncil'i tercüme eden kalemiyle kurduğu Alman yazı dili, G. W. Leibniz, J. Grimm, J. G. Herder, W. Humboldt gibi düşünürlerin yolunda millî bilinç ve ögünç dâhilinde nasıl bir halk dili ve halk edebiyatı yüceltmesi yaşıadıysa XX. yüzyıl başlarındaki "Türk-Tatar" toplumlarının yeni edebiyatı da halk edebiyatı esaslı olmuştur (krş. Önen 1960: 141 vd.).

Modernizmin önce Osmanlı Türkiye'sinde sonra Cumhuriyet döneminde millî dili ve millî edebiyatı geliştirmesindeki ana hatların ortak veya benzer biçimde Türk Dünyasında da yaşandığı açıkça görülüyor: Türkiye'de İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ahmed Midhat'ın açtığı yolda özellikle Tefvik Fikret, Mehmed Akif ve Ömer Seyfeddin yeni Türk edebiyatının nasıl kurucusu oldular ise, Abdullah Tukay, Abdulhamid Süleyman Çolpan, Musa Aybek, Abay Kunanbay, Ömer Faik Numanzade, Mehmed Ağa Şahtatlı, Mehmed Emin Resulzade gibi öncüler de Türk Dünyasında yeni edebiyatın ve halk diline dayanan yeni edebî dilin öncüleri olmuşlardır. Bu dil ustalarının bambaşka sosyal ve siyasi şartlarda yaşamış olmaları ortak noktaları olan millî dile dayanan yeni millî edebiyatı meydana çıkarmalarına, geliştirmelerine engel olmamıştır.

Rus Türkolojisinin kurucusu V. Radloff'un metin örnekleri, gramerler ve sözlüklerinde birçoğunu konuşma dili olarak tespit ettiği Türk lehçelerinin (Alm. *Dialekt*; Rus. *nareçî*) bazılarının özellikle Rusya'da 1905'te başlayan Meşrutiyet devrinin ardından, basın dili ve edebî dil halini aldığı görülmektedir. Çağdaş Türk Dünyasının dilde, edebiyatta, fikirde ve bütün kültür kurumlarında modernleştiği ve bizi en çok ilgilendiren düzeyde halk diline dayalı modern bir yazılı edebiyata ulaşabildiği altın çağı budur. Türkiye'de Tanzimat ile başlayan ve eğitimden basına, edebiyattan anayasal hürriyet taleplerine kadar gelişen modernleşme, özellikle 1908 Meşrutiyeti ile hangi evrimi yaşıadıysa bu ortamın benzerinin Rusya Türkleri arasında 1905 Meşrutiyeti ardından kısmen sağlandığını söyleyebiliriz.

Rusya'daki Türk topluluklarının XX. yüzyıl başındaki on yıllarda sosyal ve medeni şartlar bakımından eşit düzeyde olmadığını dikkate alarak, andığımız modernizm evriminin ve onun güzel meyvesi olan millî kimliğin hepsinde aynı sonuçları vermediğini söylemeliyiz: Örnek olarak Bilimler Akademisi'nin 1724'te Petro'nun fermanıyla St. Peterburg'da kurulduğu Rusya'da 1804'de doğunun bu düzeydeki ilk kurumu olarak Kazan Üniversitesi açılmış ve içinde de Arap harfli bir matbaa işlemeye başlamıştır. Osmanlı'daki gelişmeyi hariç tutarsak Türk Dünyasının ilk üniversitesi ve ilk matbaasının kurulduğu Kazan, tabii olarak kitap basımı ve süreli yayıncılık bakımından öncü olmuştur. 1917'ye kadarki devirde Tatar kitap ve basım tarihini araştıran Ebrar Kerimullin'in tespitlerine hemen hemen her yıl 200-250 kadar edebiyat eseri basılmıştır, bu dönem boyunca 200 kadar Rus yazarı ile birlikte J. J. Rousseau, H. Heine, F. Schiller, G. Byron gibi klasikler de Tatarcaya çevrilmiştir. (Kerimullin 2015: 121-122)

Sovyet sosyalizminin 1920'lerden sonra en küçük halkların bile kendi konuşma dillerini esaslandırıp bunlarla yeni rejimin propogandasını yapacak biçimde her birinin müstakil standartları olan kendi gramer ve sözlükleri bulunan genç yazı dillerini geliştirdiği açıktır.

XX. yüzyıl başında, halk diline, halk edebiyatına dayanan romantik ve gerçekçi bir akım olarak gelişmeye başlayan Türk Dünyası yeni edebiyatının veya bizim andığımız biçimiyle millî edebiyatın; 1920'lerden sonraki Sovyet devrinde de sosyalizm ruhunda fakat halk dilinin ve halk edebiyatının öne çıktığı dolayısıyla milliyetçi değilse de millî olan bir edebiyat olarak yaşadığını düşünüyorum. Buna ek olarak, 1905-1917 arasında gelişen Türk Dünyasının millî dil ve millî edebiyat varlığının, yazılı edebiyatın, çok canlı süreli basın faaliyetinin; 1920 sonrasında biçimlendirilen Sovyet dönemindeki dil ve alfabe operasyonlarıyla aynı olgu gibi değerlendirilmesinin yanlış olduğunu da vurgulamak isterim.

Konuşma dili, yani lehçe olarak oluşma şartları ve tarihleri farklı farklı olan Türk lehçeleri, Sovyet edebiyatının kuruluşu sürecinde; Çarlık tarihince var olan halklar arasındaki ayrımcı söylemi bırakan Leninci sosyalist yaklaşımın neticesiyle, büyük küçük diye ayırım gözetilmeden yirmi kadar Türk yazı diline evrilmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği Türk halklarının Latin alfabesine geçirilmesi kararıyla meşhur olan 1926'daki Bakü Türkoloji Kurultayı'nın Etnografya Komisyonu sonuç raporunda da en küçük halkların bile dikkate alındığı, kültürlerinin incelenmesi gereğinin vurgulandığı açıkça görülmektedir (bk. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, *Tutanaklar*).

Böylece, Türk Dünyası tarihçisini yakından ilgilendiren Sovyet Devrimi ardından, özellikle devrim sırasında kısa süren Leninci siyasetin halklara "kendi kaderini tayin hakkı" tanınması sayesinde, Sovyetler Birliği dâhilindeki diğer diller gibi, yaşayan Türk lehçelerinin de birer devlet dili ve öğretim dili olması yolu açılmıştır. Ancak erkenden egemen olan Stalin siyasette *milliyetler problemi* diye anılan millî varlığı, repressiya cehennemi içinde baskı ve yıldırma yöntemleri ile kendince halletti. Ünlü Sovyet uzmanı Edward Hallet Carr, onun hakkında bir kişilik tahlili vermekte: "Stalin'de, Lenin'e tamamen yabancı bir tür kibir, makamın hatalarından arınmışlığından çok şahsi yanılmazlığının kesin kabul edilmesini ve buna itaat edilmesini isteyen bir kendini beğenmişlik vardı. Stalin, uzak, yalıtılmış, sıradan ölümlülerin çok üzerinde bir kişilik haline gelmişti. Yandaşlarına karşı duygusuz; iradesine boyun eğmeyen, kendisini kızdıran ya da antipatisini kazananlara karşı kaba ve kindardı. Marksizme, sosyalizme bağlılığı yüzeyseldi. Sosyalizm, nesnel ekonomik koşullardan ve sınıf bilinçli işçilerin kapitalist boyunduruğa karşı isyanından çıkan değil, yukarıdan zorla ve keyfi olarak dayatılan bir şeydi." (2015: 243-244).

Türk yazı dillerinin bu devlet dili olma iddiasına 1991 yılının son ayında bakınca, 1917'de kanlı devrim ile yok edilen Çarlık'ın halklar hapishanesinden 70 yıl içinde Rus dili egemenliği bakımından pek farklı olmayan bir tür Rusya görülür: Söylemdeki sosyalizmin enternasyonalizm hedefine rağmen fiilen yaşanan Rusizm, yani nasyonalizm, anayasa kitabında yazan çok uluslu federalizme rağmen dilsel bir unitercilik vardır. (Unutmayalım ki 1926'da Bakü Kurultayında Türk halkları için kabul edilen Yeni Latin Alfabesini Stalin'in dil siyasetinde, 1938 repressiyasında kaybederken Kiril alfabesine zorlayan kanunun adında da *unifikatsiya* "birleştirme" sözü kullanılmıştır: "SSCB'de Kiril dışında alfabe olmamalı" söylemini getiren o

Stalin siyasetinden önceki alfabesini kaybederek çıkan ise sadece Sovyet-Türk halklarıdır, bu arada eski Ermeni ve Gürcü alfabeleri hiç değişmemiştir.)

SSCB'nin bu dil varlığına bakarak, 1917-1991 sürecinde Sovyetlerde yaşayan bütün halklara objektif olarak rahatça "Rus dilli halklar" denebilir. Çağdaş Orta Asya tarihi uzmanı olan Geoffrey Wheeler, bunu şöyle belirtiyor: "Sovyet dilbilim reformcularının izlediği yol, bir miktar sapma ve vurgu değişikliği ile belirse de, baştan sona oldukça farklı olmuştur. Rus dilinin tüm modern amaçlar için üstünlüğünde ve 'ikinci ana dil' olarak ve dolayısıyla SSCB'nin tüm milletleri için bir ortak dil (*lingua franca*) olarak kurulmasında ısrar ederken, Rusça çok reklam edilmiştir, ancak bazı yerlerde ulusal dilleri daha yüksek bilimsel eğitimin aracı olarak kullanabilecekleri bir düzeye yükseltmek yolunda çok başarılı çabalar da vardır." (1977: 212)

Bizim yakından baktığımız XIX. yüzyıl sonlarında, Çarlık zamanında, Rus olmayan aydınlarca ilgiyle sevgiyle öğrenilmeye başlayan Rusça, Mihail Gorbaçov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri olduğu tarihte (1985) Kafkas dağ köylerinden Sibiryaya taygalarına kadar her yurttaşın birinci dili hâline gelmişti; hâlen de bu tek-dillilik, yani ana dili veya millî dil kaybı Türk Dünyasında ciddi tehlikedir.

XIX. yüzyıl sonlarından itibaren İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Türkistan kültür merkezlerinde modern birer edebî dil olarak gelişen Türk lehçelerinin 1920'lerde başlayan cumhuriyet çağında devlet dili olma iddiası da Sovyet tarihi boyunca ertelenmiştir. Oysa Çarlık'ı bütünüyle ortadan kaldıran Ekim Devrimine severek katılan Tatar milliyetçisi bolşevik Alimcan İbrahim'in *Tatar medeniyeti nindiy yul bēlen baraçak?* (Kazan 1927) başlıklı eserinde görüldüğü gibi, bu samimi aydınlar millî kültür için çok ümitliydi, bakın nasıl yazmıştı: "*Ruslaşma eğilimi tamamen yenildi. Bu Tatarlaşma esasında şimdi bizim alfabelerimiz, okuma kitaplarımız, dil dersi kitaplarımız, imlalar, Tatar gramerleri, edebiyat kanunları ve edebiyat tarihleri tamamen işlenip yola koyuldu, Tatarcanın tam bir sözlüğü de yapılmaktadır.*" (bk. Öner 1997: 557). Burada Sovyet egemenliğinin ilk on yılı için anılan öğretim dili ve bilim dili olma iddiasının da yarım kaldığını, gelişemediğini belirtmeliyiz. Bugün, Sovyet birliğinin dağılmasının üzerinden 30 yıl geçmiş olsa da bu kötü miras hâlen ortadadır; "Bağımsız Türk Cumhuriyetleri"nin kendi ana dillerinde bilimsel terminoloji yaratmak ve eğitimin her türünü Rusçadan ayırıp millî dilde yürütmek üzere çok ciddi dil sorunları vardır.

Şu hâlde Sovyetler dâhilindeki Türk toplumlarında bir millî dilin tabiatından gelen bütün linguistik görüntülerinden değil biçimsel bağımsızlık işareti gibi olan sadece millî veya yerli edebiyatlardan söz etmek mümkündür. Sovyet propoganda cihazı, devlet sistemi, sosyalizmin hedef olduğu millî edebiyatlar oluşturmuştur diyebiliriz; Sovyet tarihi boyunca taşra halklarından çıkan Mihail Şolohov (1905-1984) Cengiz Aytmatov (1928-2008), Resul Hamzatov (1923-2003) gibi dünyaca ünlü yazarlar vardır.

Tam burada SSCB'nin son başkanı olan M. Gorbaçov'un devrine bir merceke tutalım: Dünyanın en büyük çevre felaketi Çernobil de (25.04.1986), Polonya'dan Baltık kıyısına kadar Varşova Paktının ve Berlin Duvarı'nın yıkılışı da (9.11.1989)

yaşandı ve nihayet 1990-1991 sürecinde Birlik'in ortadan kalkmasıyla ile içindeki 15 cumhuriyet bağımsızlık ilan etti, bugün Türk Dünyası diye en çok anılanlar da bağımsızlaşan bu devletlerdir. Bunların özellikle Türkiye Cumhuriyeti ile birebir ilişkisinin artık 30 yıla varan geçmişi vardır ve Türk Keneşi, Uluslararası Türk Akademisi gibi devamlılığı olan kurumlar meydana gelmiştir.

Baştan beri ilgilendiğimiz millî kimlik bağlamında andığımız Sovyet Devrimi öncesi ve sonrasında yaşanan bu süreçte tekrar bugünkü Türk Dünyası dil varlığına bakarsak; konuşurları bakımından en küçüğünden en büyüğüne kadar, yüz yıl önce Radloff'un tesbit ettiği diyalektlerin, konuşma dillerinin şimdi edebiyat ve kültür dili hâlinde yaşaması çok önem taşımaktadır.

Çağdaş Türk Dünyasında bu yazı dillerinin devlet dili olma konumu şüphesiz ki 1991 ertesinde bağımsızlık kazanan Çağdaş Türk Cumhuriyetlerinin anayasalarında belirtilen millî varlıklarla resmî güvence altındadır: Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan cumhuriyetlerinin kendi devlet dilleri uluslararası diplomatik bakımından Türkiye Türkçesi ile eşit yasal konumdadır. Ancak Türkiye Türkçesinin her alandaki uygulama, yaşama ve üretim gücü (örneğin bilim dili ve yüksek öğretim dili vb.) bu genç yazı dillerinde ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün kurumlarıyla bu kardeş Türk yazı dillerine destek vermesi Türk Dünyasının varlığı ve bütünlüğü için çok önem taşımaktadır. Ayrıca bu ülkelerde boy, kavim, kabile, aşiret gibi Orta Çağ'a ait feodal kurumlar yerine, bölgesel ayrımcılığın, kavmiyetin bitirildiği kaynaşmış çağdaş bir millet düzeyi ve siyasi ve idari yapıda da demokratik cumhuriyet tecrübesi şüphesiz ki Türkiye Cumhuriyeti örneğiyle ileride daha da gelişebilir.

Bugün Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin dışında kalan Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Afganistan, İran ve Irak'taki Türk toplumlarının dil varlığından ise övünerek, sevinerek söz etmek imkânsız.

Türkolojide daha fazla bilgi sahibi olduğumuz bugün 141 milyonu aşkın nüfusuyla Rusya Federasyonu (1989 sayımında 147 milyon idi) içindeki azınlıklar (kayıtlı nüfuslarıyla 5 milyon kadar Tatar, 1,5 milyon kadar Başkurt, 1,4 milyon kadar Çuvaş) son siyasi gelişmelerle federatif yapının gittikçe zayıflamasıyla millî dil varlıklarını kaybetmektedir. SSCB sonrasında, B. Yeltsin dönemine ait 1993 anayasasında şehirler ve belediye başkanları ve otonomiler güçlüydü. Sovyet devletinden kalan en büyük birlik cumhuriyeti olan Rusya Federasyonunda 16 otonom cumhuriyet vardı, bunların beşinde Türk toplumları çoğunluktur: Tatar, Başkut, Çuvaş, Altay ve Tuva.

Çağının Türk Dünyasını **Rusya Müslümanları veya Rusya Türkleri** kapsamında anan İsmail Beg Gaspıralı (öl.1914) veya Vasiliy Vasilyeviç Radlov (öl. 1918) dönemi ile karşılaştırılamayacak kadar iyi bir durum ortadadır: Çarlık Rusyası egemenliğindeki kolonilerden 1920'lerden itibaren Sovyetler Birliği cumhuriyetleri dâhilinde 5 büyük Türk cumhuriyeti kurulmuş ve onlar 1991 ertesinde bağımsızlık ilanı ile özgür dünyaya çıkmışlardır:

- Toplam nüfusları yaklaşık 72 milyonu bulan;
- Azerbaycan 10.2 mil. (% 92 Azer.-Türk, % 1,5 Rus nüfus)

- ❑ Türkmenistan 5.6 mil.(% 85 Türkmen, % 5 Özbek, %4 Rus nüfus)
- ❑ Özbekistan 30.8 mil. (% 84 Özbek, % 4,8 Tacik, % 2,5 Rus nüfus)
- ❑ Kırgızistan 6.18 mil. (%73,5 Kırgız, % 14,7 Özbek, % 5,5 Rus nüfus)
- ❑ Kazakistan 19.245 mil.(% 68 Kazak, % 19,3 Rus, % 3,2 Özbek nüfus)

Bu bağımsız Türk Cumhuriyetleri içinde Rus azınlıkları yüzde 5 civarındadır, sadece Kazakistan'da yüzde 19 oranında büyük bir Rus azınlığı ile fark vardır. Yani Gaspıralı'nın çağında, 1917'ye kadar egemenliği süren Çarlık hükümetinin idari bakımdan kolonileri olan Rusya Türklerinden bu bağımsız devletler çıkmıştır.

O günkü Çarlık egemenliğindeki Rusya topraklarından;

Azerbaycan 86.600 km.kare;

Türkmenistan 488.100 km.kare;

Özbekistan 447.400 km.kare;

Kırgızistan 199.951 km.kare;

Kazakistan 2.724.900 km.kare ve **toplamda 3.946,951 kilometrekare** genişliğindeki alan bugün bağımsızdır.

Aynı geçmişi yaşayan bugünkü “Rusya Türkleri” ise, Rusya Federasyonu içinde siyasi konumlarından kaynaklanan kendilerine ait sıkıntılı dil konumlarıyla asimilasyona karşı ayakta durmaya çalışan (Tatar, Başkurt, Çuvaş, Kumuk, Karaçay-Balkar, Tuva, Hakas, Yakut, Altay gibi) azınlıklardır ve önceki Sovyet dönemi Türk Dünyasının idari bakımdan birlik cumhuriyeti (*soyuznaya respublika*) düzeyine yükseltilmeyen ve dolayısıyla da dil hakları bakımından en zor durumdaki kısmıdır. Rusyanın azınlıkları içinde konumuz olan bu Türk halklarında ana dili kaybı ve bunun yerine artık Sovyet döneminden sonra herkesin en iyi bildiği dil olan Rusçanın egemen olduğu bir tablo vardır. XX. yüzyıl ortalarından bugüne kadar yaşanan iki-dillilik olgusu bugün maalesef ana dilinin düzenli öğretilmemesi ve hayatta işlevini kaybetmesi dolayısıyla tek-dillilik, yani dilde tam bir Ruslaşma biçimini almıştır. Dolayısıyla bugün **Rusya Türkleri** diyebileceğimiz Rusya Federasyonu dâhilindeki Türk halkları, yukarıda nüfus ve coğrafya görkemini belirttiğimiz **Bağımsız Türk Dünyası** içinde yaşayan soydaş, dildeş halkların dil durumu ile karşılaştırılması mümkün olmayan zorluklarla yaşamaktadır.

Eski Sovyetler Birliği'nden yukarıda dile getirdiğimiz süreçlerle ayrılan toplam 71 milyonluk bu Bağımsız Türk Devletleri 82 milyonluk Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte toplamda 153 milyon nüfuslu azımsanmayacak büyük bir dünya yaratmaktadır; despotik idarenin yaygın olduğu Sovyet devlet mirası dolayısıyla dünyaya ve Türkiye'ye kapatılmış olan, millî alfabeden öğretim diline kadar ciddi sorunlarını çözmekte adım adım ilerleyen ama anayasal konumla pekiştirilmiş kendi devlet dilleri olan, gelişme yolundaki ekonomilere sahip bir dünya... Bu, vurgulamak isterim ki **Bağımsız Türk Dünyasıdır**. Bu Bağımsız Türk Dünyası, yani Sovyetler Birliği'nden önceki Çarlık zamanına ait tabiriyle Rusya Türkleri, tarih boyunca çekilen acılara rağmen dil ve toprak hukuku bakımından kazançlı çıkmıştır. Eski terimle bu *Rusya Türkleri* dışında, yakın tarihi komşu ülkelerde bambaşka şartlarda yaşayan Çin, Afganistan, İran, Irak ve Balkanlar dâhilindeki tarihî ve tabii Türk Dünyası ise millî kimlik başlığı altında incelemekte zorlandığımız bir dünyadır. Objektif olarak herkesin kabul edeceği adlarıyla Türk olanların dünyası.. Kendi öz

kimlikleri ve hiç değilse bugünkü Bağımsız Türk Dünyasına denk şartları kavuşmaları dileğiyle bitireyim, teşekkür ederim.

Kaynakça:

- 1926 *Bakü Türkoloji Kurultayı, Tutanaklar*. (Çevirenler: Kamil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner) Ankara 2008, s. 486+44. Türk Dil Kurumu Yayınları: 936. ISBN 978-975-16-2047-7
- Abdullin Y. (1995) "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi" (Aktaran: H. Develi) *İlmî Araştırmalar*, Sayı:1, 175-184.
- Abdullin Y. (1999) "Ceditçilik hem Hezergê Zaman" *Millet Yazmışı, Uylanuvlar*. Kazan: Fen Neşriyatı, 43-51.
- Akçura Y. (1978) *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Akpınar Y. Haz. (2017) *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV*, İstanbul: Ötüken.
- Akün, Ö. F. (2006) "Namık Kemal", *İslam Ansiklopedisi* TDV, C. 32, 361-378.
- Anderson B. (2017) *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis.
- Berezgin, İ. P. (1914) *Slovar tatarskogo yazıka s načertaniem slov russkimi bukvami, s povtoreniem ih po-tatarski i s perevodom na russkiy yazık*. Uralsk, 1914, VI+253 s.
- Bilgin N. (2007) *Kimlik İnşası*, İstanbul: Aşina Kitaplar, 329 s.
- Bilgin N. (2007) "Kimlikler İnşa Ürünüdür" *Türkiye Günlüğü* Sayı 89, Yaz-2007, 89.s.
- Carr E. H. (1990) *Milliyetçilik ve Sonrası* (Çev. Osman Akın) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carr E. H. (2015) *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Ercilasun A. B. (1996) "Dilimizin Adı", *III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, Ankara: TDK, 387-407.
- Greenfeld L. (2016) *Milliyetçilik, Moderniteye Giden 5 Yol, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Amerika Örnekleri* (Çev. Abdullah Yılmaz) İstanbul: Alfa. s.20
- Heyd U. (1979) *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Hobsbawm E. (2017) *Milletler ve Milliyetçilik - Program, Mit, Gerçeklik*, 6. Basım, İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- Kerimullin E. (2015) "Tatar Kitap Tarihi Hakkında" (Akt. Ezgi Sırtı) *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 39, 119-134.
- Levend A. S. (1972) *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 3. Baskı, Ankara, TDK, X + 548.
- Önen Y. (1960) "Alman Dil Devriminin Ana İlkeleri" *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi* C. XVIII S. 1-2, 139-155.
- Öner M. (1997) "Bir Tatar Bolşevîğinin Ana Dili Mücadelesi" *Türk Dili*, Sayı 546, Haziran-1997, 551-557.
- Öner M. (2018) "Türk Dünyasında Modernizm ve Dil Gelişmesi" *Yeni Türkiye*, Yıl 24, Sayı 101, Ocak-Şubat 2018, 94-102.

- Özkırımlı U. (1999) *Milliyetçilik Kuramları- Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: Sarmal Yayınevi 10.
- Redhouse J. (1890) *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople.
- Renan E. (1946) *Nutuklar ve Konferanslar -Millet Nedir?* (Çev. Ziya İshan) Ankara: Sakarya Basımevi.
- Sadoğlu H. (2003) *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Smith A. D. (2017) *Millî Kimlik* (9. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Temir A. (1987) *Yusuf Akçura*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Toprak Z. (2012) *Cumhuriyet ve Antropoloji*, İstanbul: Doğan Kitap
- Wheeler G. (1977) "The Turkic Languages of Soviet Muslim Asia: Russian Linguistic Policy" *Middle Eastern Studies* , May, 1977, Vol. 13, No. 2 (May, 1977), pp. 208-217

**TÜRK DÜNYASINDA MİLLÎ KİMLİK
VE
BU KİMLİĞİ İNŞA EDENLER**

-ÇOLPAN'DAN GASPIRALI'YA-

15 Yaşındaki Bir Çocuğun Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi'ne 1913'te Gönderdiği Mektubun Edebiyat Tarihi Bakımından Önemi

Timur Kocaoğlu - Hamidulla Baltabayev*

Türk Dünyası'ndaki Ceditçilik adlı yenileşme hareketlerinin en önemli önderlerinden biri olan Gaspıralı İsmail Bey (İsmail Gaspirimski, 1853-1914)'in yayımladığı *Tercüman* Gazetesi (1883-1918) Avrasyadaki Türkler arasında yaygın olan bir gazete idi. O gazetede türlü yerlerden gelen mektuplardan bazıları ya özet olarak veya da tam metin olarak yayımlanıyor, gerektiğinde gelen mektuplara verilen yanıtlar da gazetede yayımlanıyordu. 1913 yılında *Tercüman* gazetesine Çarlık idaresi'nin Türkistan Vilayeti sınırları içindeki Andican şehriden bir mektup gelir. Bu mektubun göze çarpan ilk özelliği onun 15 yaşındaki bir çocuk tarafından yazılmış olduğudur.

İsmail Bey hem bu mektubu hem de ona verdiği uzun yanıtını bu gazetenin 27 Kasım 1913 (27 Noyabr 1913 / 11 Muharrem 1332) tarihli 261. Sayısında ilk sayfada yayımlar. Ancak İsmail Bey bu mektubun genç biri tarafından yazıldığını anlamış olsa da, mektup yazarının 15 yaşında bir çocuk olabileceğini tahmin etmemiştir. Dahası, bu mektubu yazmış olan “Sulaymonzoda Abdulhamid Yunusov” adlı 15 yaşındaki çocuğun ilerde Özbek Cedit edebiyatının en ünlü şairi ve yazarı Abdulhamit Sulayman Çolpan (1898-1938) olacağını da Gaspıralı bilemezdi. Bu mektubun 27 Kasım 1913'te *Tercüman*'da yayımlayan İsmail Bey 10 ay sonra 11 Eylül 1914'de gözlerini yummuştur. Özbek yazarı Çolpan'ın daha 15 yaşındayken yazdığı kısa mektup ile o sırada 62 yaşında olan İsmail Gaspıralı'nın ona verdiği uzun açıklamalı yanıt hem Avrasya'daki Ceditçilik hareketi hem de Özbek Cedit edebiyatı bakımından tarihi bir önem taşımaktadır. Bu mektup ile ona verilen yanıtın edebiyat tarihi bakımından açıklanması onların aşağıdaki metinlerinden sonra yapılacaktır.

Çeviriyazılı (Transkripsiyonlu) Metin 34 Latin Harfli Ortak Türk Alfabetesi **Andican'dan Olan Suale Cevap.**

Andican, sabıq Xoqand Xanlığının mühim şehirlerinden biridir; Hind Mağul devlet-i ailesinin bânisi qahraman ve edib sultan Babır Mirza'nın vatani ve hazırda Ferğana oblastının üyezdi merkezidir. Osmanlıca qaymaqamlıq makamıdır.

İşbu şehirden aldığımız aca'ib bir mektub derc ve diqqate layıqdır. Sahib-i mektub bizden daha güzel söylendiğinden yazdıklarını aynen naql ediyoruz:

* Prof. Dr. Timur Kocaoğlu (Michigan State University ile Taşkent Uluğbek Adındaki Özbekistan Milliy Üniversitesi, Özbek Filolojisi öğretim üyesi); Prof. Dr. Hamidulla Baltabayev (Taşkent Uluğbek Adındaki Özbekistan Milliy Üniversitesi, Özbek Filolojisi Bölüm Başkanı)

Deyür:

“Muhterem üstazımız İsmail beğ cenabları! Andican’ın bazı büyükleri bana deyürler: “Sen *Şelale*, *Türk Yurdu*, *Şehbal*, *Tercüman*, *Vaqt* ve *İqbal* okuyorsun; ne üçün “Mirza Bedil” ve “Xoca Xafız”ları oqumuyorsun? Bu suale cevab olmaq üzere söylemeye bir şey bulamadım. Eğer cevab varsa “Tercüman”da derc edilmesini qat qat rica ediyorum. Eğer cevab yoq ise, “bütün yeni edebiyatı” suya, ateşe atub vaqtim olduqça “Mirza Bedil” ile “Xoca Xafızı” mutalaadan ayrılmayacağım. Sülaymanzade Abdulhamid Yunusof”

[*Gaspiralı İsmail Beyin yanıtı*]:

“Ey benim qara yazılı şagirdim, sana ve sizlere acele cevab vereceğim... Rica ediyorum, heman edebiyatı ateşe yandırmañız [*yandırmayınız*], suya batırmañız [*batırmayınız*]! Saqın, saqın bir daha bana “Muhterem Üstaz” demeñiz [*demeyiniz*]! Otuz sene ders vererek “edebiyat”n ateşe yandırılmaq ihtimalini işiden bir “üstaz”, muhterem olamaz; hem üstaz ‘ad edilemez, olsa olsa bir bedbaxt muallimdir!

“Mirza Bedil” Hindistanın Şeyx Sa’disidir. Yazdığı temsiller vediği nasihatler haqiqaten gözel ve na’fi şeylerdir. Xoca Xafız ise malum....

Bunları bir, iki, beş defa oquñuz [*oquyunuz*], bunlarda yeni veya eski edebiyata qarşu bi satır görseniz bana xaber edin... Bunlar insan qaleminden dökülmüş merğub divanlardır; lekin “Quan” değil ya bunlar! Quran-ı azim-el-şanın bile kırq cilden ibaret onbir türlü tefsiri vardır ki buna “Quran edebiyatı” demek olur.

Qardeşim “edebiyat” ateşe yakılır şeylerden değildir: rucu ile! Tevbe getiriniz.

Mirza Bedil, Şeyx Sa’di, Xoca Xafız oqutuyorlar, oqutmalıdırlar; lekin bunlarda bulunmayan şeyleri oqumaq ve anlamaq lazım gelmez mi?

Bunlar 4-5 yüz sene muqaddam yazılmış şeylerdir; asır-ı hazıra dair bir söz söylememişlerdir. Bu günü, bu asrı bilmek isterseniz ne Şeyx Sa’di rehberlik ne de Mirza Bedil delillik eder. Zamanımızın ticaretinden, rekabetiden, idaresinden, siyasetnden, ihtiyac ve suretinden, uruşmasından, dalaşmasından xaber ve malumat Mirza Bedil’de yaki Xafız’da bulunmaz. Eğer bunları bilmek gerek ise İqbal’leri, Tercüman’ları, Vaqit’leri, Türk Yurdu’larını ve daha saireyi oqumalıdır; eğer gerek değilse başınızı yuqarıya qaldırub, yıldızlara, seyyarelere baq da [*baqub*] durunuz! Lekim “edebiyat”ı yandırmañız [*yandırmayınız*] – ayıbdır... Edebiyat size:

- Cahil olunuz, demez
- Sefil olunuz , demez
- Aleme gülümç olunuz, demez
- Dünya süpürgesi olunuz, demez
- Sair insanlara nisbeten hayvan qalınız, demez.

Edebiyat ateşe yanmaz, suya batmaz; lekin yandıranları yandırır; batıranları batırır, suya değil, çamura, balçığa batırır!

Battığımızı, yandığımızı az mı oldu ki daha istiyorsunuz?

Mirza Bedil, Xafız Şirazi, Şehx Sa’di, *Gülüstan* yaki *Anvaru’l-Aşikin* hep uluğ isimlerdir; hep merğub eserlerdir; bunları oqumalı, lekin bunlar kafi değildir; zamanımız ğayrı zaman; gereklerimiz ğayrı gerek. Asrın zamanın kemalat ve ifranı

eski edebiyatda bulunmaz; yeni edebiyatda bulunur.... Asrın zamanın hal ve davuşlarına [seslerine] göz kulak vermek: şöhretli Alem-i İslam bugün bir “darü’l-acezin ve mekan-ı ğafilin” suretine gelmiş bulunuyor... Bu dairenin bir mahallesi Andican, ikinci mahalleri Bağçesaray xarabeleridir. Bu cevabı herkese okuyabilirsiniz, maxfi değildir.”

Yorum:

Sonradan Özbek edebiyatının en büyük ozanı ve yazarı olacak Çolpan’ın 1913’te 15 yaşındayken yeni edebiyat konusundaki bu mektubu yazabilmiş olmasına şaşmamak gerekir. Çolpan en başta o yıllarda Çarlık Rusyası’nın sömürgesi olan Türkistan Valiliği’nin Andican şehrinde çok iyi eğitim almış ve aydın bir baba ve annenin çocuğu olarak 1893’te doğmuştur. Çolpan’ın babası Sulayman kumaş tüccarı (bezzaz) olup Çarlığı’nın Orenburg şehrine kadar bir çok yerde mallarını satıyordu. Babası ticaret işleri dışında dünyadaki yenilikler, o sırada Rusyada, Kazan’da, Azerbaycan’da, Kırım’da, İstanbul’daki olay ve haberleri oralardan gelen gazetelerde okuyan, edebiyata da çok ilgi duyan bir kimse olup, kendisi de lüçük bir divan dolduracak kadar da şiirler yazıyordu. Şiirlerinde “Resva” takma adını kullanan Sulayman biricik oğlu Çolpan’ın da eğitime önem verdi (Çolpan, 2016, s. 5-7). Oğlu Çolpan’ın Kuran okumayı öğrenmesinden sonra onu Rus okuluna verdi, onun Arap, Rus ve Türk dilini öğrenmesini sağladı. Çolpan da babasını okumakta olduğu Gaspıralı’nın Bahçesarayda çıkarmakta olduğu “Tercüman” dışında Bakü, Kazan, Bahçesaray, İstanbul ve Moskova’dan gelen gazete ve dergileri de küçük yaşlarından başlayarak izlemeye başladı.

Bu gazete ve dergiler ve o sıralarda babası ve babasının arkadaşları aracılığıyla eline geçen modern şiir, hikaye, roman ve piyesler aracılığıyla Çolpan yeni edebiyat ile tanışmış oldu. Ancak, o sırada yaşadıkları Andican şehrindeki kimi eski edebiyata düşkün aydınlar Çolpan’ın yeni edebiyata olan ilgisini azaltmak, onu klasik Çağatay edebiyatı ve Fars edebiyatına yöneltmek için ona baskı uygulamaya çalışmış olmalılar. Çolpan da ona bu yeni edebiyat konusunda yapılan olumsuz baskılara karşı yeni edebiyatı nasıl savunabileceğini öğrenmek için Ceditçilik hareketinin en büyük önderlerinden biri olan Gaspıralı İsmail Bey’e bu mektubu yazmak zorunda kalmıştır.

Ancak 15 yaşındaki Çolpan’ın bu mektubundaki ifadeleri özenle incelersek şunu görürüz: Çolpan kendi aklınca Gaspıralı İsmail Beyi şöyle kibarca tehdit etmektedir: Eğer yeni edebiyatı başkalarına karşı nasıl savunabileceğim konusunda bana yanıt vermezsenz, ben “Yeni edebiyat”ı suya ve ateşe atacağım ve ömrümün geri kalan kısmını ancak eski edebiyat ürünlerini okuyarak geçireceğim. Çolpan bu tehdidiyle Gaspıralı’dan kesin bir yanıt beklediğini bildirmektedir: “Eğer cevap yok ise, ‘bütün yeni edebiyatı’ suya, ateşe atub vaqtim olduqça ‘Mirza Bedil’ ile ‘Xoca Xafızı’ mutalaadan ayrılmayacağım.”

Bence Çolpan bu cesaretli atağında başarılı olmuş, Gaspıralı İsmail Bey de üşenmeden Çolpan’ın kısa mektubuna oldukça uzun ve ayrıntılı bir yanıt vermiştir. Bu mektup ile ona verilen yanıt, bir yandan çocuk yaştaki Çolpan’ın yeni edebiyat konusundaki büyük ilgisini, öte yandan da Gaspıralı İsmail Bey’in Çarlık idaresi

altındaki Türk yurtlarında yeni edebiyatın yayılması yolundaki önemli çabalarını bize göstermektedir.

Gerçekten de, 15 yaşındayken yazdığı bu mektubundan altı ay sonra Çolpan 16 yaşındayken, Taşkent'te çıkan *Sadāi Turkistan* gazetasining 4 Haziran 1914 tarihli sayısında onun "Edebiyat Nedir?" adlı yazısı yayımlanır (Sadāi Turkistan, 1914). Bu yazı da Çolpan'ın yeni edebiyatın önemini savunurken, Gaspıralı İsmail Beyin 27 Kasım 1913'te onun mektubuna vermiş olduğu yanıtından da yararlanarak cesaret almış olduğunu kanıtlamaktadır. Çolpan bu 1914 yılındaki yazısının başında şöyle diyor (koyu harflerle Özbekçe metin, yatık harflerle de Türkçe çeviri veriliyor):

Ädäbiyät här bir millätniñ hisli köngül tärixiniñ eñ qaranğu xonäläridä maişät (tirikçilik)niñ ketişigä qarab här xil tüsdä vä rängdä yetişgän, fäyzli til birlä taqdir etilä almaydırğan bir güldir. Uşbu yaşadıgımız muhit дәiräsindä aniñ tolqunı äadamniñ här xıl maişätigä qarab özgärädir.

Edebiyat her milletin duygulu gönül tarihinin en karanlık odalarında hayatın akışına bağlı olarak farklı renk ve tonlarda gelişen, zarif bir dil ile bile kolayca değerlendirilemeyen bir çiçektir. Bu yaşadığımız yerin çevresinde onun dalgaları insanların her türlü yaşayışına bakarak değişir.

Ädäbiyät çın manası ilä ölgän, söngän, qaralğan, öçgän, yaradär köngilgä ruh bermäk üçün, faqat vucudımızgä emäs, qanlarımızga qadar singişgän qara balçıqlarnı täzalaydırğan, ötkür yüräk kirlärini yuvadurğan täzä mä'rifät suvı, xıralaşğan äynälärimizni yaruğ vä rävsän qıladırğan, çäñ vä tupraqlar tolğan közlärimizni artub täzäläydirdğan bulaq suvı bolğanlıkdan bizgä gäyät kerakdir.

Edebiyat gerçek anlamıyla ölmüş, solmuş, kararmış, sönmüş, yaralı gönüle ruh vermek için yalnızca gövdemize değil, kanlarımıza kadar sinmiş kara çamuru temizleyen, keskin yüreğin kirlerini yıkayacak taze eğitim suyu, buğulaşmış aynalarımızı aydın ve parlak yapacak, toz ve toprak dolmuş gözlerimizi arılaştırarak pınar suyu olduğu için bize gereklidir.

Bizdän başqa millätlärgä köz salsaq körämizki, alarnıñ altı yaşdan altmış yaşar qarılarına qadar ädäbiyät dan bir läzzät alub äxır umrigä qadar ädäbiyät oqub eşitmäkni väzifä-i milliyäsidadan hisab qılır. Mänä şunıñ üçündürki, Avropanıñ här şähär vä qışlaqlarında här kün, här häftä ädäbiyät keçäläri qılınur, ädäbiyät oqılır, nutq söylänüb xalq köb kirub tä'sirlänürlär. Mänä tatar qardaşlarımız yılda bir däfä bolsa häm şähär vä qışlaqläridä «Ädäbiyät keçäläri» qılub xalqğa ruh berüb köb alqışlar, äfärinlär aldığını gazetälärdän oqub turmaqdamız. Bizlär esäk ädäbiyät dan läzzät almaq bir tarafda tursun, hatto bobolarimiz va bilxasa «Islom madaniyati» zamonında katta rol oynagan va alarning mäişätlärin körsätgän tä'rix-i umumiylärni oqub añlamaqdın häm köb yıraq turamız.

Diğer milletlere bakarsak, altıdan altmışa kadar yaşlılarının edebiyattan tat aldıklarını ve son ömürlerine kadar edebiyatı okuyup dinlemeyi milli bir görev

saydıklarını görürüz. Bu nedenle Avrupa'nın her şehrinde ve köyünde her gün, her hafta edebiyat geceleri düzenlenir, edebiyat okunur, konuşmalar yapılır ve insanlar etkilenir. İşte Tatar kardeşlerimiz yılda en az bir kez şehirlerinde ve köylerinde “Edebiyat Geceleri” düzenleyerek halka ruh vererek çok sayıda alkış ve tebrik aldıklarını gazetelerden okuyoruz. Bizler ise, edebiyattan zevk alma bir yanda dursun, hatta atalarımız ve özellikle “İslam kültürü” döneminde büyük rol oynayan genel tarihi okumaktan ve anlamaktan bile uzağız.

Endi, ey, qardaşlar! ädäbiyät oquyhk. Ädiblar yetişdiräylük, «ädäbiyät keçäläri» yasayluk. Ruh, his,tuyğu, fikr, añ vā oy alayluk, biläylük. Ägärdä «bäyaz» vā bemä'ni bir-ikki dänä kitāblar ilä qalsaq, mahvu inqiräziy bolurmız. Yürägimiz kündän-kün taşdan häm qattıg bolur. Yüräkni eritäylük, ruh beräylük, inqiroz bolmayluq. Menim bu äjizänä fikrimä qoşlaturgğanlar bolsa ädäbiyätinñ fäydası toğrusında «Oyinä» va «Sädä»larımızğa tärixiiy vā ädäbiy maqälä vā şe'rlär yazsunlar, kitāblar tärtib bersünlär. Hızırda bizgä birdän-bir lazım bolğan närsä — ädäbiyät, ädäbiyät, ädäbiyät...

Şimdi, ey kardeşler! Edebiyat okuyalım. Yazar yetiştirelim, “edebiyat geceleri” yapalım. Ruh, his, duygu, düşünce, bilinç ve farkındalık kazanalım. Eğer şiir risalesi (beyaz) veya bir iki anlamsız kitapla kalırsak, gerileyerek yok oluruz. Yüreğimiz gün geçtikçe taştan daha katı olur. Yüreği eritem, ruh verelim, gerilemeyelim. Benimle bu acizane düşünceme katılacak olanlar olursa, edebiyatın yararı konusunda “Ayine” ve “Sado” dergilerimize tarihi ve edebi makaleler ve şiirler yazsınlar, kitaplar hazırlasınlar. Şu anda bize en gerekli olan şey: edebiyat, edebiyat, edebiyat...

Yukarıda ancak bazı bölümlerini aktardığımız yazısının bir yerinde Çolpan, “millet” ile “edebiyat” ortasındaki hayati bağı şöyle açıklıyor:

Ädäbiyät yaşasa — millat yaşar. Ädäbiyät olmağan va Ädäbiyätinñ taraqqiysigä çalışmağan vā ädiblä yetişdirmägän millät äxırı bir kün hissiyätän, oydan, fikrdän mahrum qalub, sekin-sekin inqirāz bolur. Muni inkār qılıb bolmas. İnkār qılğan millät özini inqirāzda ekänün bildirür.

Edebiyat yaşıyorsa, millet yaşar. Edebiyatı olmayan, edebiyatının gelişmesine çalışmayan ve yazarlar yetiştirmeyen bir millet eninde sonunda bir gün duygudan, düşünceden ve bilinçten yoksun kalarak yavaş yavaş bunalıma sürüklenir. Bu [edebiyat] inkar edilemez. Bunu inkar eden bir millet bunalımda olduğunu gösterir.

Sonuç:

Çağdaş Özbek edebiyatının en büyük kurucu şairi ve yazarı olan Çolpan'ın 15 ile 16 yaşlarında iken yazmış olduğu bu mektup ile “Edebiyat Nedir?” adlı yazısı, bize Özbek Ceditçilik dönemindeki yazarların o yıllardaki edebiyat konusundaki ufuklarının ne denli geniş ve sağlıklı olduğunu, özgürce düşünme yetisiyle bir milli edebiyat yarattıklarını kanıtlamaktadır. Ancak 1910 ile 1930.uncu yılların ortasına kadar Özbekistan'da edebiyat alanında etkili olan bu yazarlar, 1934-1940 yılları

arasında tutuklandılar, çoğunluğu kurşuna dizildi, az bir bölümü Sibiryadaki kamplara gönderilerek oralarda öldürüldüler. Bu yalnızca Özbekistan’da değil, Sovyeytler birliği’ndeki bütün Sovyet cumhuriyetlerinde odu, bundan Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Türkmenler, Azerbaycanlılar, Tatarlar, Başkortlar, Çuvaşlar, Kırım Tatarları, Karaçay-Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar, Karaylar, Sahalar (Yakutlar), Altaylılar, Hakaslılar, Tuvalılar gibi Türk boyları ve başka milletler de etkilendi, koca iki kuşak aydınlarını yitirdiler. Oysa, o öldürülen yazarlar, aydınlar edebiyatda, sanatta ve başka alanlarda ne büyük bir aydınlatma başlatmışlardı. Onlar yok edilişleriyle bundan etkilenen milletler ancak 40-50 yıl sonra kendi edebiyatlarını yeniden geliştirmeye başlayabildiler, 1992’den sonraki bağımsızlık döneminde ise özgürlüklerine kavuştular. Şimdi bugünkü kuşaklar 1900 ile 1930 arasında o önemli aydınlanma dönemini, özellikle Ceditçilik (Yenileşme) dönemin o büyük yazarları ve onların eserlerini yeniden değerlendirmeye çalışıyorlar. Sovyet döneminde 1930-1980 yılları arasında bu Ceditçilik dönemi, onun yazarları ve eserleri halktan gizlenerek o dönem “Burjuva milietçiliği”, “Pantürkizm” ve “Sovyet Karşıtlığı” diye karalanmaya çalışıldı.

Kaynakça:

- Çolpan 2016: *Çolpan Abdulhamid Sulaymon oğlu, Asarlar* (Tört jildlik). Birinci jild: Taşkent: Akedemilnaşr.
- Sadāi Turkistan, 1914. *Sadāi Turkistan*, 4 Haziran 1914: <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/abdulhamid-cho-lpon-adabiyot-nadir-1914>
- Tercüman 1913. *Tercüman/Perevodçik* (Bahçesaray), Sayı: 261, 27 noyabr 1913 / 11 Muharrem 1332, Birinci sayfa (Ekteki fotoğraf)

تَرْجِمَانُ
 احوال زمانہ
 ترجمانِ اخبار
 دہلہ، ۱۸۵۷ء

سنه لك ۵ روپله؛ آلتی آیلق ۲ روپله ۵۰ كاپك
وچ آیلق ۱ روپله ۲۵ كاپك. نسخه سی ۳ كاپك
ممالك خارجه ایچون سنه لك آبوته بدلی ۱۵ فرانقدر
هزتمه به مشتری هر آی باشتدن سنه لك آخریه
قدر قبول اولنور

تأسیس اولونئیی کونده تیری « ترجمان » محل، ولایت، فرقه غازیسی اولوبون منسلک و لان اعتباریه عموم روسیه مسلمانلارنک افکار و اجتیمالاری لوجسی اولدییی و تا بوم انتشار ناندایی یغیساریلان دینچانه و انیجاندان کازان اوقوندیی اریونه موملور، حاشردو منجمله اولتوره غازیتمه داهه زار اوقونوب هر طرفه « ترجمان » ییزیم غازیتمه « عمومی غازیتمه » نامی آلاق شرقنه مظهر اولدییی حبیله جیمین یوئونه بییزی مجبور ایشی. یونان بوله ییارش ایشیکیز کاغذ کلدیکی کییی « ترجمان » زورجه فورماده طبع اولونماق و مندرجسی میدالانماقادر.

هر کونده اعتباراً ۱۹۱۴ نئسی سنه سنیستک آخیره قادار غازیتمه آلاچاق به کیی مشت بلور « ترجمان » اشو ۱۹۱۳ نئسی آخیره قادار بلا دلد یوللانماقدور.

ای بزم قارا یازیلی شاکردم، سکا و سزله
عجله جواب ویرمجم... رجا ایدییوم هتای
ادیبانی آتیه یاندرماکر! سوبه یانیرماکر!
اساقین ساقین بیر داهه بکا «معلم استاذ»
دیعه کز: «تووز سنه درس ویرمک» «ادیبانه»
آتیه یانیرماق احتیاجاتی ایشتن بیر «استاذ» معلم
اولاماز! من استاذ عه ایدیمم، اولسه، اولسه
بیر بدبخت معلم!

ابسته سنده قايه کيرمش توتون قابريقاچيلاري
بويله کوزمل بيرلابورلار؛ خانلي - خانلي سويله يره مک
اهالي يي اقناعه چاليشورلار؛ شيعدي بيرده سيند

دە کەلە باشکیزی بوقاریو قالدیریپ، بیلدیرلەر
سایرلەر باقۇدە دوریکیز؛ لکن «ادبیات»
یاندیرماکز - عیدیر... ادبیات سۆز:
- جاھل اولیکیز، دیمیز.
- سقیل اولیکیز، دیمیز.
- عالمە کولنج اولیکیز، دیمیز.
- دیا سیور کسی اولیکیز، دیمیز.
سا! اسانلار نئتا حیوان قالکیز، دیمیز.

**TÜRK DÜNYASINDA MİLLÎ KİMLİK
VE
BU KİMLİĞİ İNŞA EDENLER**

-OSMAN HOCAOĞLU-

Türkistan’da Bağımsızlık Mücadelesi Buhara Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Osman Hoca (1916-1930)

Sevil Abbasoğlu Atilla (İrevanlı)*

ÖZET

On yedinci yüzyılda Türkistan’ın kuzeyinde Kazak siyasi birliği kurulmuş ve sonralar bu birlik parçalanıp üçe ayrılmıştır. Uzun zaman kuzeydeki hanlıklar ile güneydeki Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları arasında çatışmalar devam etmiş ve böylece zayıf düşen Türkistan, Rus istilasına maruz kalmıştır. 1552’de Kazan’ın alınmasıyla başlayan Rus istilası, 1881’de Afganistan ve Hindistan sınırlarına dayanmış, 19. yy’ın sonlarına doğru bütün Batı Türkistan Çarlık Rusya’sının eline geçmiştir. 1865’te Taşkent şehri Ruslar tarafından işgal edilmiş ve 1868’de Buhara, 1873’te Hive, 1876’da ise Hokand Hanlığı Rus hakimiyetine girmiştir. 1880 Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezmî’n aşağı havzasında kalmıştır. 1917 ihtilali bir çeşit geçiş dönemi olmuştur. Ruslar tarafından 19’uncu yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları 1920’de Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür.

Hive Hanlığı’nın yıkılmasının ardından, bölgede 1920 yılında kurulan Harezm Cumhuriyeti ise 1925’te Özbekistan’ın ilanıyla ortadan kalkmıştır. Batı Türkistan toprakları Sovyet rejimi tarafından 1925’te beş ayrı cumhuriyete bölünmüş; bölgede bağımsızlık ve direniş hareketleri 1935’e kadar devam etmiştir. Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936’da Kazakistan’dan koparılan Karakalpakistan’ın dahil edilmesiyle kavuşmuştu. 1917 yılında Rus İhtilali sırasında ortaya çıkan bağımsızlık kardeşçe yaşama ve Rusya içerisindeki milletlere kendi haklarının verileceği söylemi Türkistan ve Kafkaslar başta olmak üzere eski bölgesinde sevinçle karşılanmış ve bağımsız devletlerin kurulmasına başlanmıştı. Türkistan bölgesinde de bu tarz bir yapılanma oluşmuş ve reformcu gençlerin önderliğinde Buhara’da, Hive’de ve Hokand’da kurulan cumhuriyetler ile Kazakların oluşturduğu Alaş-Orda hareketi de burada ortaya çıkmıştır. Osman Hoca’nın önderliğinde milliyetçi gençlerden oluşturulan bu hareketlerin hepsi kısa ömürlü olmuş olsa da etkileri uzun süre devam etmiştir. Rusların başlangıçta müdahale etmediği bu oluşumlar Türkistan tarihi bakımından önemli bir tecrübe olmuştur. Bolşeviklerin İhtilal sonrasında kendi meselelerini çözmesi uzun sürmemiş ve eski Çarlık topraklarını geri almaya girişmişlerdi. Bolşeviklerin başlangıçta yola çıktığı “milletler kendi kaderini belirleyecek” ilkesi gerçekleşmeyen bir söylem olarak kalmıştır.

Açar sözler:

* Araştırmacı – yazar. Finlandiya, irevanlisevil@gmail.com

Türkistan, Çarlık Rusya, Bağımsızlık, Bolşevikler, Sovyetler Birliği, Basmacı, Alaş Orda, Ceditlik.

TÜRKİSTAN'IN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Türkistan, bir zamanlar ‘binlerce kentin bulunduğu topraklardı’ tanınmış bilim insanlarının, şairlerin ve düşünürlerin birçoğu burada yaşıyordu. Türkistan “Maturid’inin doğup büyüdüğü İkiçayarası (‘Maveraünnehir’), büyük bilginlerin yetiştiği ve İslam dönemi Türk kültür tarihinin en önemli bir kültür ilim merkezi idi. M.S.998 yılında birbirinden yaklaşık üç yüz kilometre uzaklığında yaşayan iki genç adam yazışmağa başlamıştı. Yirmi birinci yüzyıl laboratuvarlarına son derece uygun gibi görünecek sözlü bir dövüş ile tartıştıkları sorunların bazıları bugün bile yankılanmaktadır. Yüzyılların arasında başka güneş sistemleri var mı yoksa evrende yalnız mıyız diye soruyorlardı. Avrupa’da bu sorunlar beş yüz yıl daha yanıtsız olarak kalacaktı ama bu gençler yalnız olmadığımızdan emindiler. Yeryüzünün bir bütün olarak mı yaratıldığını yoksa zaman içinde evrim geçirip geçirmediğini de sormuşlardı. Zamanın başı ve sonu olmayan bir süreklilik olduğunu anlamışlardı. Yaradılışı kabul etmeyip evrim jeolojisinin ve hatta Darwin görüşlerinin ortaya çıkışını bin yıl öncesinden öngörmüşlerdi. Bu görüşlerinin, kendilerinin de bildikleri gibi, dini inançlara aykırı idi.

Bilim tarihinde bugün geri kalmış olarak kabul edilen bölgede bin yıl önce ortaya atılan bu sorular üzerinde çok tartışılmadığı anlaşılr. Birkaç kopyası elimize ulaştığı ve yaklaşık bin yıl sonra basıldığından bunları biliyoruz. 973 yılında yirmi altı yaşında olduğu anlaşılan Ebu el-Reyhan el-Birini Aral Gölü kıyısında yaşıyordu ve coğrafya, matematik, trigonometri, kıyaslamalı din, astronomi, fizik jeoloji, psikoloji, mineraloji ve farmakoloji bilim dallarında öne çıkmıştı. Ebu Ali Sina (tahmini 980-1037) ise görkemli Buhara kentinde yaşıyordu ve tıp, felsefe, fizik, kimya, astronomi, ilahiyat, klinik farmakoloji, etik ve müzik alanlarında yetenekli olduğunu göstermişti. Daha sonralar İbn-i Sina’nın *el-Kanuni’de-Tıp* adlı yapıtı Latinceye çevrilmesi, batı dünyasında çağdaş tıbbın başlangıcını oluşturacaktı. İbn-i Sina’yı bugün çoğu kişi Arap olarak tanımaktadır. Her ikisi de Arapça, Farsça yazdıklarından dolayı anlaşılr bir durum olsa da İngilizce yazan bir Japon nasıl İngiliz sayılmazsa, Arapça yazan bir Türkistanlı da Arap sayılamaz.

Daha doğrusu her ikisi de günümüzde Türkistan adını verdiğimiz bölgede yaşayan matematik, astronomi, tıp, jeoloji, dilbilimi, siyaset bilimi, şiir, mimarlık ve uygulamalı teknoloji alanlarında dahi düzeyine ulaşmış etnik Türkler grubuna mensuptu. 800 ila 1100 yılları arasında Türkistanlı bilim insanı, sanatçı ve düşünür topluluğu, bulundukları bölgeyi entelektüel merkezi durumuna getirmiş ve etkileri Doğu Asya’dan Hindistan’a Avrupa’ya ve Ortadoğu’ya kadar yayılmıştı.

Matematikte oransız sayıları ilk kabul edenler, tuğla (kübik) denklemlerin farklı biçimlerini uygulayanlar, trigonometriyi icat edenler, ondalık sistemi ve Hint rakamlarını (Batı dünyasında Arap rakamları olarak adlandırılır) yaygınlaştıran kullananlar Türkistanlılardı. Astronomide dünyanın çapını son dönemlerde kıyaslanabilecek kadar büyük bir kesinlikle saptamışlar, çağdaş zamanların

öncesinde en büyük gözlemlerinin çoğunu inşa etmişler ve son derece kesin astronomik tabloları hazırlamak için kullanmışlardı.¹

Kimya alanında takvimleri ilk kez tersine çevirenler saflaştırmak için kristalizasyon kullananlar, özgül yer çekimini ölçenler, Dimitri Mendeleyev'in 1871'de hazırladığı periyodik kabloyu çağrıştıran biçimde elementleri gruplayanlar yine Türkistanlılardı. Bilgi ve bulguları toplayıp ekleyerek eski tıp bilimine katkıda bulundular, farmakoloji alanını genişletip Batı'ya ve Hindistan'a yaydılar. Teknoloji dalında yel değirmenlerini ve suyu kaldıran hidrolik makineleri icat edip zaman içinde batıda Ortadoğu ve Avrupa'ya ve doğuda Çin'e kadar yayıldı.

Yüzyıl kadar önce Leipzig'le düşünür Heinrich bu bilim insanlarının çoğunun etnik Türk kökenli olduğunu ve Türkistan'dan geldiğini ilk kez ortaya çıkardı. Bu durum matematikçi ve astronom Muhammed bin Musa el-Harezmi (tahmini M. S. 780-850) için de geçerlidir. Tıpkı Biruni gibi o da Harezmi yöresinden geldiğinden 'el-Harezmi' adıyla bilinir. Birçok keşfinden biri olan algoritma hala adının çarpıtılmış biçimiyle kullanılırken 'algler'(cebir) adı ile doğrudan doğruya matematik konusundaki ünlü kitabından gelmektedir. Aynı şekilde Aristo etikleri konusundaki yaratıcı analizi, Thomas Aquina dışındaki tüm batılı düşünürlerin çalışmalarını aşmış olan, batı dünyasında Alfarabius adıyla tanınan Ebu Nassı el-Farabi de (tahmini M.S.872-961) Arap değil, Türkistanlı idi. Abbasi Halifeliğini aslında Türkistanlıların kurmuş olduğu göz önüne alınınca Türkistanlı bu entelektüellerin Bağdat'taki önemli rolü pek de şaşırtıcı değil.

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan da bu bölgede yerleşir. Ayrıca günümüzde Afganistan'da bulunan Belh, Herat gibi kentler de bu entelektüel gelişimin önemli noktalarıydı. İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Horasan eyaletinin başkenti Nişapur da sözünü ettiğimiz yıllarda birçok yaratıcı kişi yetiştirmiştir. 'Dâhiler bölgesinin sınırları Çin'in batı bölgelerine kadar yayılıp eski Kaşgar kentini ve Türkistan'ın kültürel yörüngesine girmiş diğer büyük merkezleri de kapsamaktadır. Haritanın üzerine bir daire çizmek ile Büyük Türkistan adı verilen bu bölgenin böyle bir kültür patlamasını nasıl yarattığını açıklamak farklı olgulardır. Gelişen kentler kültürel yaşam için yeni alanlar yaratıyordu., bir Arap gezgin 'binlerce kentin bulunduğu bu topraklara hayran kalmıştı. Bir zamanlar bu yörenin başkenti olan *Belh* kalıntıları hala Afganistan'ın Mezar-i Şerif yaylasının batısında kilometrelerce uzanmaktadır. En görkemli döneminde Belh kenti, Paris, Roma, Pekin ve Yeni Dehli'den daha büyüktü. Tüm bölge merkezleri gibi Belh'in akar suyu, hamamları ve görkemli sarayları, saray dışında yaşayan halk için kerpiç tuğladan inşa edilmiş sağlam evleri vardı.

Türkistan, Avrasya topraklarının büyük kültürlerini birbirine bağlayan yolların kesişme noktasıdır. '*İpek Yol*' adı verilen yol ağı her yöne çeşitli malların taşınması için kullanılıyordu. Cam üfleme tekniği Ortadoğu'dan Çin'e Türkistan vasıtasıyla yayılırken, kâğıt ve ipek üretimi ters yönde Çin'den Batı'ya yayılmıştı. Ama Türkistanlılar pasif taşıyıcılar değildiler. Beş yüz yıl boyunca Ortadoğulular ve

¹ İsmetullah.Y. Yesevi dergisi İstanbul, 2009.Sayı 183. s. 4-7.

Avrupalılar, Semerkant üretimi kağıtları en kaliteli olarak değerlendirmişlerdi. Avrupa'nın Orta çağ katedrallerinin çoğu şimdi Özbekistan'ın Fergana vadisinde üretilen ipek kumaşlarla bezenmişti.

Tüccarlar ayrıca çeşitli düşünce ve din akımları taşıyorlardı. Büyük İskender'i (M.Ö.356-23) izleyen Yunanlı yerleşimciler Afganistan'daki yeni kentlerine Athena, Hercules ve Afrodit'in kültlerini getirmişlerdi. Ardından Budizm bu bölgede kendine verimli topraklar bulmuş ve buradan Çin'e Japonya'ya ve Kore'ye yayılmıştı. Yine aynı dönemde Yahudi toplumları da şekillenmiş, Suriye Hristiyan piskoposlukları kurulmuş, Mardinli Mani'nin (d. 215) kurduğu din zerdüştlük, Hristiyanlık, Budizm ve eski Yunan dinlerinden etkilenen ikili bir inanç sistemidir.¹ Yedinci yüzyılın sonlarında İslam dini Arap ordularıyla buraya gelince, bugün kıyaslamalı din ve felsefe analizi diye adlandıracağımız konularda uzman olan bir toplumla karşılaştı. Astronom el-Harezmi, Hint rakamları (ve sıfır kavramı) kullanımının yararlarını diğerleriyle kıyaslayan bir kitap yazarken, başkaları da iyi fikirler bulmak için Hint geometrisini, astronomisini ve hatta takvim sistemlerini araştırıyorlardı. Dünyanın herhangi başka bir yerinde entelektüel açıdan böylesine açık bir bölgenin bulunduğunu hayal etmek bile zordur.

Çarlık Döneminde Türkistan'da Adlandırmalar; Guberniya, Uyezd, Oblast, Okrug

Türkistan Batı Türkistan; bugünkü Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan'ın tamamı ile Kazakistan'ın büyük bir bölümü ve Afganistan'ın bir kısmını kapsamaktadır. Batı Türkistan'ın Afganistan'da bulunan bölümü Güney Türkistan olarak anılır Mezar-ı Şerif'in merkez olduğu bölgeden oluşur.

Türkistan Türklerinin tahminen iki yüz elli yıl süren siyasi birliği son Şeybani hükümdarı Abdullah Han ve oğlu Abdül Mümin'in ölümü ile sona ermiştir. Şeybanilerin Hanlığı Buhara, Hive ve 18.yy'da Hokand hanlıkları olmak üzere üç devlete ayrılmıştır. Buhara hanlarından bazıları, özellikle Abdülaziz Hanla Süphankulu Han yerli beylerin kuvvetini kırarak Türkistan Türklerini birleştirmeyi denemişlerse de durum 19.yy'da da değişmemiştir. Gerçi hanlar (Buhara Emirleri) yüzyılın başlarında beylerin nüfuzunu geniş ölçüde daraltabilmişler ve ekonomi alanında da bazı yararlı tedbirler almışlardır. Ancak yurdun kalkındırılması için gereken köklü reformları getirememişler ve Türkistan Türklerini de birleştirememişlerdir. Hanlıkların kendi iç savaşları ve gerek birbirleri ile olan bitmez tükenmez kavgaları Türkistan Türklüğünün kuvvetini kökünden sarsmış ve Rusların Türkistan'ı işgal etmelerine kolayca yol açmıştır.

Nitekim 1868'de Buhara ve 1873'te Hive hanlıkları, kendi varlıklarını tutabilmek için Rus protektorasını tanımak zorunda kalmışlardır. Hokand Hanlığı ise 1876'da doğrudan doğruya Rusya'ya katılmıştır.²

¹Eraslan, Kemal, 2012. s. 43.

² Eckman, Janoš, 1996, s. 208-209.

İşgal sonrası kurulan Türkistan Genel Valiliği'nde Rus hakimiyetini meşru göstermek ve Türkistan halkının geleneksel toplum ve siyasi yapısını parçalamak maksadıyla Rus idari güç ve kontrol aracı olarak uygulanmaya başlandı. Modernleştirme adı altında Türkistan'da hazırlanan bir takım hukuki düzenlemeler yoluyla yeni idari sistem inşa edilmeye çalışıldı. Rusya'nın Türkistan siyasetinin ve Rus idari sisteminin oluşturulma sürecinde diğer taraftan Taşkent'teki bölgesel yönetim tarafından 1871, 1873, 1881 ve 1883 yıllarında hazırlanan tüm nizamname tasarıları tartışmalara yol açmış ve Petersburg tarafından reddedilmişti. Rusya İmparatorluğu'nun işgallerden sonra Türkistan'ı sade bir Rus guberniyasına dönüştürme siyasetinin en önemli aracı, Rus idari mevzuatını işgal edilen topraklarda kademeli olarak tatbik etmesiydi.

Çarlık hükümeti Türkistan Genel Valiliği'nde oblast, şehir, uyezd ve kırsal kesim düzeyinde imparatorluk kurumlarına en yakın idari sistemi tatbik etmekle işgal edilen toprakları sessizce belirli belirsiz bir yöntemle Rus guberniyasına dönüştürmekti. Bu amaçla genel valilik yönetimi, tüm idari düzenlemeler, genel vali ve onun temsil ettiği idarenin yetkileri bölgenin özelliklerine göre hazırlanarak (1865-1897) düzenlendi.

Rus tarihçilere göre 1867-1886 yıllarını kapsayan ilk dönem, Rus idari oluşumu Türkistan Genel Valiliği sınırlarının çizildiği döneme 1867'de Türkistan Genel Valiliği'nin kuruluşu hakkındaki emirnameyle başladı. Bu süre zarfında Sır Derya ve Yedisu Oblastları; 1867 yılı, Zereşan Okrug; 1868'de Amuderya Otdeli; 1874 yılında hazırlandı. Fergana Oblastı ise kabul edilmeyen 1873 yılı nizamname tasarısına göre idare olundu. Aynı zamanda bu dönem 1884-1886 yılları arasında Senatör F. K. Girs'in teftiş sonuçlarının incelenmesi ve Türkistan kırayının idaresi hakkındaki nizamname tasarısının nihai olarak hazırlanması için N. P. İgnatyev başkanlığında kurulan komisyonun çalışmalarını da kapsıyordu.

İkinci dönem 1886-1897 yıllarında imparator tarafından onaylanan Türkistan kırayının idaresi hakkındaki nizamname Türkistan idaresinde tek nizamnamenin yürürlükte olduğu dönemdi. Bu dönem 12 Haziran 1886 tarihinde Türkistan kırayının idaresi hakkındaki nizamnamenin kabul edilmesiyle başladı. 26 Aralık 1897 tarihindeki Askeri Okrug reformu sonucunda Hazar Ötesi ve Yedisu Oblastları'nın Türkistan Askeri Okruguna dahil edilmesiyle son buldu.

Üçüncü dönem ise 1897-1917 yıllarına tekabül eden ve 1897 yılında kanunıyla birlikte ortaya çıkan tüm idari birimleri kapsayan Türkistan kırayının idaresi hakkındaki nizamname tasarısının hazırlanma süreci idi.

Türkistan'da Rus idari sisteminin gelişme sürecinde Türkistan'da Rus idari teşkilatının gelişmesiyle birlikte yeni mülki idari birimlerin ortaya çıkması, bu birimlerin Türkçe karşılıklarının verilmesi sorununu da ortaya çıkardı. Türkistan'da

mülkî erki temsil eden Oblast, Uyezd, Volost, Okrug¹ ve Otdel² gibi terimler, Türkçe kaynaklara farklı isimlerle yansdı.

Çarlık Rusya'sının Türkistan bölgesinde, ele geçirdiği topraklar üzerinde uygulayacağı bölgesel politika ülkede sosyal, hukuki ve idari anlamda genel bir düzen kurma yönündeydi. Böyle kurulan genel valilikler, Rusya'nın ele geçirdiği çoğunluğu Rus olmayan nüfusa sahip bölgeleri Rus yasal, idari, ekonomik ve kültürel alana dahil edilmesine hizmet edecek, Genel valilik ve bünyesindeki idari kurumlar, Ruslaştırma politikasının uygulayıcıları olacaktı. Türkistan'da işgallerle eş zamanlı olarak Rus İmparatorluğu terkinde Türkistan Oblastı ve ardından Taşkent merkezli Türkistan genel valiliğinin kurulması da doğrudan bu politikanın bir sonucuydu. On dokuzuncu yüzyılda Türkistan'ın kültür hayatında köklü bir yenileşme olmamıştı. Yurdun kültür seviyesi önceki yüzyıllarda olduğu gibi çok düşüktü. Birçok yeni medreseler açılmışsa da bunların programında ve öğretim metodunda bir değişiklik olmamıştır. Türkistan'a bir sömürge gözü ile bakan Ruslar da özellikle Buhara ve Hive hanlıklarında yerli halkın kültür seviyesinin yükseltilmesi ile pek ilgilenmemişlerdir. Türkistan'da 19. yüzyılda Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarındaki eğitim kurumları uzun bir zaman çok geri kalmıştı. Ancak Gaspıralı'nın Türkistan'a gelişiyle Türkistan Türklerinin eğitim metodunda yenilikçi ceditlik geniş yayılmaya başladı. Türkistan'da Buhara dünyadaki İslam öğrenim ve bilim merkezlerinden biri olmuş, büyük filozof ve bilim insanları burada yetişmişti. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde sırtlarını durağan bir medrese sistemine dayayan ve iktidar için birbirlerine giren otokratlar reformlara o kadar karşı çıktılar ve siyasi iktidarlarını öylesine su-istimal ettiler ki Amuderya ile Sırderya arasındaki Türkistan'ın merkezi olan Çayardı'nın eski göz kamaştırıcı parlaklığının ancak gölgesi kalmıştı.

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN TÜRKİSTAN'DA ÇEDİTÇİLİK FAALİYETİ

On dokuzuncu yüzyılda Türkistan'a özellikle Avrupa'dan ve Rusya'dan gelen seyyahlar yüzyılın ortalarında iyice çoğalmıştı. Bu artışın başlıca sebebi Büyük Britanya ile Rusya arasında Türkistan'ı işgal için başlayan rekabettir. Özellikle Rusya o dönemde *coğrafyacı* adı altında Türkistan'a sayısız casusunu göndermiştir. Türkistan şehirlerine seyahatler düzenleyen meşhur şarkiyatçı Arminius Vambéry de her ne kadar meşhur bir alim olsa da aslında Büyük Britanya Hariciye Nezareti'nin

¹ Okrug: Devlet topraklarının idari, siyasi, askeri ve ekonomik bölümlerine verilen isimdir. Avtonomiy Okrug (Özerk bölge): Bir Krayın (Kenar bölge) ya da Oblastın terkinde, Voenny Okrug: Askeri bölge. Aynı zamanda çeşitli geçici oluşumlar da Okrug adını alır. İzbiratelny Okrug: Seçim bölgesi. "Okrug", *Bolşoy yuridiçeskiy slovar*, Sostaviteli: A. Y. Suharev, V. Y. Krutskiy, A. Y. Suhareva, 2003.

² Otdel: Devrim öncesi Rusya'da Rus Kazak nüfusuna sahip Oblastlarda, Uyezdlere idari-toprak birimlerine verilen isimdir. Örn. Kuban Otdeli. F. Tuhtametov, *Pravovoye Polojenie Turkestana v Rossiyskoy İmperii (vtoraya polovina XIX veka)*, Başkurtskiy universitet, Ufa, 1999, s. 25.

hususî işlerini görmek için Türkistan'a gönderilmişti.

Bu yüzyılda Türkistan'a diğer ülkelerden gelenler arasında Türkistan'daki halk için yararlı, yüksek bir amaç ile gelen bir insan vardı. Bu büyük insan Kırım'da doğan Tercüman gazetesinin muharriri Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) idi. Gaspıralı bütün ömrünü Rus hakimiyetinde bulunan Türk mekteplerindeki talim işlerini ıslah etmeye, bu mekteplerde dünyevi bilimler okutmaya, Türk dillerini birbirine yakınlaştırıp Boğaziçi'nden Çin'e kadar anlaşılacak tek Türk dilini yaratmaya sarf etmişti. Bu doğrultuda İsmail Bey Gaspıralı kendi icat ettiği "usul-i cedidi" ilk olarak yurdu Kırım'da uygulamaya başladı. Kırım'da yeni usulde otuza yakın mektep açıldı ve İsmail Bey bu mektepler için hususî ders kitapları hazırladı. Tercüman gazetesini bile bütün Türk halklarının anlayacağı bir dil ile neşretmeye çalışıyordu.

Avrupa'daki araştırmacıların çoğu İsmail Bey'in gayelerini *hayalcilik* olarak algılamıyorlardı. Örneğin; akademisyen Alexandre Bennigsen:

"Pantürkizm ve Panislamizm" – Geçmişte ve Bugün eserinde Gaspıralı'yı "Cedidizmin babası" diye niteleyerek onun esas maksadı "maarifî ıslah ve Boğaziçi'ndeki kayıkçının da Kaşgar'daki devecinin de anlayacağı bir edebî dil ortaya çıkarmak idi. Onun esas şiarı 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' olan Pantürkizm'in temel taşı idi." diye yazmaktadır.¹

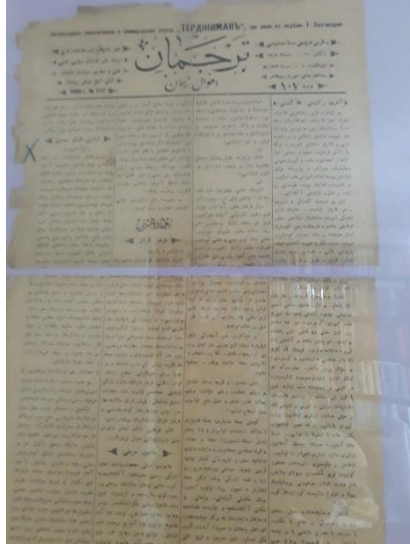
19. yüzyılın sonlarından itibaren İsmail Bey'in yeni usuldeki mektepleri Kazan, Ufa, Orenburg gibi başka şehirlerde de açılmış ve usul-i cedit güzel neticeler vermeye başlamıştı. Ancak İsmail Bey bunlarla yetinmedi. Onun en büyük arzusu Türk halklarının yurdu olan Türkistan şehirlerindeki mekteplerde de usul-i cedidi uygulamak idi. İsmail Bey 19. yüzyılın son on yılında bu büyük arzusunu gerçekleştirmek için ilk olarak 1891 yılında Türkistan genel valisine bir mektup ile müracaat etti. Türkistan genel valisi mektubu okuduktan sonra görüşlerini almak üzere meşhur papaz İlminskiy'in² öğrencisi Nikola P. Ostroumov'a ve Fergana vadisinde yerleşen milliyetçi Nalivkin'e gösterdi. Rusya hakimiyetindeki Türkistan'da bir Tatar aydınının maarif işlerini ıslah etmeye kalkışması düşüncesinden çılgına dönen Ostroumov, Türkistan genel valisine yazdığı cevap mektubunda: "Hiç şüphesiz ki o (Gaspıralı) Rusya'daki 'Jön Türkler partisinin başı

¹ Alexandere Bennigsen, "Pantürkism and Panislamism in History and Today", Central Asian Survey, Cilt: 3., No.:3 (1984), s. 39.

² Nikolay İlminskiy'nin öğrencisi olan Rus şarkiyatçısı ve misyoneri Nikolay Ostroumov 1877'den itibaren Taşkent'te Türkistan genel valiliği bünyesinde eğitim müfettişi görevine getirilmiş, 'Türkistan Vilayet gazetesinin başyazarı olarak çalışmıştır'. Tıpkı hocası gibi Türk boylarının arasına nifak salmak için gayret göstermiş; her Türk boyu için ayrı bir alfabenin uygulanması çalışmalarına katılmış, Türkistan'da Türkçenin yozlaştırma çalışmalarını başlatan olmuştur. Ostroumov, "Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta" (1887-1917) adlı gazetede kullandığı ve "Sart dili" adını verdiği karma bir dille, yeni Özbek aydınlarını oluşturmaya ve gazetesinde kullandığı dili de edebî dil seviyesine yükseltmeye çalışıyordu. Bu tür oyunları sezen Özbekistan aydınları, Bolşevik İhtilalinden sonra Abdurrauf Fitrat (1886-1938)'in önderliğinde Türkistan'ın ortak lehçesi olan Çağatay Türkçesini kullandılar. 1937'den sonra ise Stalin aydın kıyımını başlattı. Abdurrauf Fitrat da 1938'de Turancılık suçlamasıyla kurşuna dizildi.

olup Türkistan ahalisini de tesiri altına almak istiyor. Şunu esefle söylemeliyim ki, bu işte muvaffakiyet de kazanıyor Taşkent'te bile fıkırdaşları var.” Fergana Valisi Nalivkin ise Gaspıralı'ya inanılmaması gerektiği ve onun *Tercüman* vasıtasıyla Ruslara zarar verecek işler yaptığını yazdı. Ostroumov ve Nalivki'nin cevaplarını okuyan Genel Vali Gaspıralı'ya cevap yazmayı bile lüzumsuz görmüştü.

(Resim 1: Tercüman Gazetesi'nin orijinal nüshası)

Validen yazdığı mektuba cevap alamayan İsmail Bey 10 Mayıs 1893'te Türkistan'a bir seyahat düzenler. Bahçesaray'dan Sevastopol'e (Akyar'a) sonra Bakü'ye uğrayıp Hazar Denizi'ni geçerek Kızıl Arvat, Göktepe ve Merv üzerinden 23 Mayıs'ta Buhara topraklarına gelir. Bu seyahatin amacı çarlık memurlarını ve Buhara Emiri Abdülahad'ı medrese tipli mekteplerin ıslahı hususunda ikna etmek istiyordu. İsmail Bey Abdülahad ile yeni şehzade olduğu 1883 yılından beri tanışıyordu. 1883'te Abdülahad'dan gelen bir mektupta şehzade Gaspıralı'nın mektepleri ıslah etme yolundaki çabalarını övüyor ve kendisinin de Tercüman'a abone yapılmasını rica ediyordu. İsmail Bey, bu açıdan Buhara Emiri Abdülahad'ın Buhara mekteplerini ıslah etmeyi, “yeni usul-i” uygulamayı kabul edeceğini düşünüyordu. 1891'de Tercüman/Perevodçik gazetesinde Buhara emiri hakkında bir dizi makale ve haber neşretti.¹

İsmail Bey Buhara'ya geldiğinde Emir Abdülahad Şehrishez' deydi. Gaspıralı o sırada mektepleri ziyaret edip dersleri gözlemleyerek, maliye işlerine bakan Divanbeyi ve Kalan Kadısı ile görüştü. İsmail Bey bu üst düzey yetkili ile yeni usulün faziletleri ile Fars ve Türk dillerinden hangisinin daha kullanışlı olduğu konusunda bir tartışmaya girişti. Kalan Kadısının tez elden okur-yazarlığı yayma işinin Fars dilinde yapılması gerektiği yönündeki fikrine karşı İsmail Bey, Alişir Nevai'nin

¹ Tercüman, No.: 23,24, 25 (1891).

“Muhakemetü'l-Lugateyn” eserinden atıfta bulunmak suretiyle, Türk ve Fars dilleri kıyaslandığında Türk dilinde konuşan bu çocukların taliminin de Türk dilinde yapılmasının şart olduğunu ispatlamaya çalıştı.

Gaspıralı Buhara'dan ayrılıp on beş saatlik bir yürüyüşle Semerkant'a vardı. Şehirde Rus idarecileri Kuşçanov ve Rostovtsev ve Taşkent'teki Türkistan genel valiliğinde mahalli halk mektepleri hakkında fikir alışverişinde bulunduyorsa da Rus yetkililerden hiçbir destek bulamadı. 1877 tarihinden itibaren Türkistan'daki tüm maarif işleri İsmail Bey'e rakip olan şahısların elindeydi. Bilhassa Taşkent Erkek Gimnaziyumu müdürlüğü makamını işgal eden Nikola P. Ostroumov İsmail Bey'in en birinci düşmanıydı. O, Gaspıralı'nın girişimlerine saygısızlığını gizletmeden şöyle söylüyordu:

“Gayri-Rusların eğitimi meselesinde bize lazım olan şey inatla bütün özellikleriyle gayri-Rus hayat tarzının dokunulmazlığını savunan bir Tatar değil, Halk Eğitim Bakanlığı'nın emirleridir.”¹ Maarif işlerinde olan Rus yetkilileri bu ziyarette Gaspıralı'nın Türk-Müslüman mekteplerinin ıslahına dair fikirlerinin itibar kazanmasına mâni oldular. Gaspıralı Taşkent'ten eli boş olarak ayrılıp Semerkant'a döndü.

Gaspıralı Buhara Emiri Abdülhad ile 12 Haziran 1893'te görüştü. Emirle bu kısa görüşmenin ardından son derece sıkılan İsmail Bey Buhara üzerinden Kırım'a doğru yola koyuldu. İsmail Bey'in Kırım'a dönüşünden kısa bir süre sonra Emir'in rızası ile açılan cedit mektebi din adamlarının baskısıyla kapatılmıştı. Buhara ulemalarına karşı içinde bir soğukluk doğan Gaspıralı İsmail Bey 1900 yılında *Türkistan Uleması* isimli eserini neşredecekti. Edward Lazzeri'ni Tercüman gazetesinin 26 Eylül 1893 tarihli sayısında bastığı didaktik içerikli *İki Çeşit Han* isimli yazının da Emir Abdülhad'a atfen olduğunu yazmaktadır.²

Gaspıralı'nın Türkistan'a ikinci yolculuğu 1907'de gerçekleşti. Onun Tercüman gazetesindeki fikirleri Türkistan'daki Türk toplumunda yaygınlık kazandı. Yeni metoda göre eğitim yapan mektepler usul-i cedit olarak isimlendirildiler. Taşkent'te, Semerkant'ta, Çimkent'te, Tokmak'da, ve Pişpek'de usul-i cedit mektepleri açıldı. Bu okullar kuzeydoğudaki Semipalatinski'den Hazar kıyısındaki Krasnavodsk'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştı.

Gaspıralı tarafından uygulanan Ceditlik o kadar meşhur oldu ki, Kırım'ın dışından da Türkler Bahçesaray'a gelmeye başladılar. Bahçesaray'a Buhara aydınlardan Osman Hoca'nın da geldiği bilinmektedir. O devirde Rusya İmparatorluğu'nun değişik illerinde 500 kadar cedit mektebi açılmıştı. Çin'e bağlı Kulça şehrinde bir cedit mektebi vardı. Yakın tarihte bile Sovyetlerin siyasi literatüründe ceditlik hareketi ve Gaspıralı ismi menfi olarak gösterilmişti. Oysa, bugün yeni teorik ve ilmi kavramlar göz önünde bulundurularak Gaspıralı mirasının objektif bir şekilde yeniden gözden geçirilerek manasının ne kadar anlamlı ve gerekli olduğunun anlatılması kanaatindeyim.

¹ İsmailov, “İsmail Bey Gazpıralı ve Türkistan Bölgesi” İGİ, s.630.

² Lazzerini, Edward James. İsmail Bey Gaspıralinskiy (Gaspıralı): “Modernizm Söylemi ve Ruslar” İGİ s. 85.

OSMAN HOCA VE TÜRKİSTAN'DA CEDİDCİLİK (1909-1922)

1893'te Türkistan'a gelen İsmail Bey Gaspıralı Semerkant ve Buhara'da bulunduğu sırada aydınları arasında birçok taraftar da toplamıştı. Buhara aydınları arasında Osman Hoca ile Abdurrauf Fıtrat da bulunuyordu.

1878 yılında Türkistan'ın Fergane vadisindeki Oş kasabasında dünyaya gelen Osman Hoca, biraz büyüdükten sonra babası Polat Hoca onu Buhara'ya götürerek orada özel olarak tuttuğu hocaların yanında yetiştirmeye başlar. Osman Hoca Buhara'da medrese dışında İstanbul, Bakü, Bahçesaray, Kazan, Taşkent'te çıkan gazete ve dergiler, özellikle de Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* gazetesiyle eline ulaşabilen kitap ve risaleleri okuyarak bilgisini artırır. Bu yıllarda Osman Hoca da başka Ceditçi aydınlar gibi *Tercüman* gazetesindeki ceditlik düşünceleri ve Usul-i Cedit okulları hakkındaki haberlerden etkilenmiştir. Bunun en büyük sebebi de Türk dünyasının çeşitli yörelerinde, özellikle İstanbul, Bakü ve Kazan gibi üç önemli kültür merkezinde 20.yy'ın başlarında çıkan *Tercüman* gazetesinin Türklerin yaşadığı başka bölgelerde geniş okuyucu kitlesi bulmasıydı.

Türkistan'daki özellikle de Buhara'daki aydınlar hem *Tercüman* gazetesini hem de Gaspıralı'nın başlattığı yenilik Ceditlik usulünü benimsemişlerdi. Hamid Hoca Mihri ve Osman Hoca da 1909 yılında Bahçesaray'a giderek Gaspıralı İsmail Bey ile görüşür, onun Cedit okullarında bir yıl kadar inceleme yapar ve eğitimdeki Cedit metodunu öğrenirler. Osman Hoca daha sonra Odesa'dan vapurla İstanbul'a gelir. Osman Hoca'nın hatıraları yitmiş olduğundan birçok bilgiye ulaşamadım. Ancak çeşitli kaynaklarda onun İstanbul'daki Türk aydınları ve önemli kişilerle görüştükleri belirtilmektedir. Onlar arasında Enver Paşa da vardır. Ayrıca Timur Kocaoğlu'nun sözlü bilgilerinden öğreniyoruz ki, Osman Hoca kendisi gibi Buhara'dan İstanbul'a gelmiş olan Abdurrauf Fıtrat, Abdülaziz Gulçalı ve Sadık Aşuroğlu ile 26 Ekim 1909'da "Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyeti Hayriyesi" adlı bir dernek kurar. Bu derneğin amacı Buhara ve Türkistan'dan her yıl gerektiği kadar öğrenci getirerek İstanbul okullarında eğitim verdirmek olmuştur. Türkistan'dan İstanbul'a 1911'de 15 1912'de 30 öğrenci getirir .

(Resim 2: Tamim-i Maarif Cemiyeti kurucusu Osman Hoca ortada).

O tarihlerde Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Osman Hoca'yı kabul ediyor görüşüyorlar. Enver Paşa'nın Türkistan'daki mücadeleye katılmasında Osman Hoca ile görüşmesinin etkin olduğu düşünülmektedir. Daha sonra 1920'de Enver Paşa Türkistan'a gittiğinde orada da görüşüyorlar teşriki mesai yapıyorlar. Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri için Osman Hoca'nın devamlı altın gönderdiğini de Murat Bardakçı'nın kitabından okuyabilirsiniz. Osman Hoca ve Hamit Hoca 1913 yılı ilkbaharında İstanbul'dan Buhara'ya dönerler. Osman Hoca Buhara'ya döndükten hemen sonra Buhara'da özel Cedit okulları açmaya başladı. İlk olarak 1914'te Buhara'daki evinin avlusunda iki sınıflı Cedit okulunun açıldığı bilgisini de Özbekistan'dan Prof. Gahraman Rajabov'tan öğreniyoruz. Rajabov Osman Hoca'nın evinde açtığı Cedit okulunun çok modern bir usulde olduğunu ve İstanbul'dan getirilen Osmanlı kürelerini cedit okulunda kullanıldığını da söyledi. Bilindiği gibi eski medrese mekteplerinde fizik matematik okutulmazdı, sadece İslam tarihi okutulurdu, öğrenciler Kuran okuyorlar, bazı duaları ezberliyorlardı fakat yazma yoktu. Cedit mekteplerinde ilk defa sıralar var, kalem kâğıt var, yazma da var.

Osman Hoca'nın kendi evinde açtığı Cedit mektebine dair bir bilgiyi de 1914'te o zaman Çar Rusya'sının Buhara'daki elçiliğindeki Ataşe Şulgay adlı bir Rus cedit mekteplerini ziyaret eder, ederken şöyle yazar:

“Osman Hoca'nın evinde açtığı cedit okulu o biri okullardan çok farklıydı. Burada sıralar var, öğrencilerin önüne marangozlardan sıralar yaptırılmış, önlerinde kağıtlar var, hokkalar var, küreler var, defterler var, burada yazma var. Aynı Avrupa'da olduğu gibi İstanbul'dan getirilmiş Osmanlı küreleri var. Fizik kimya aletleri için gereçler vardı.”

Daha sonra Osman Hoca *Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyeti*'ni kurarak Türkistan'da gençleri eğitmeyi kendine vazife edinmişti. Türkistan'daki Cedit hareketi önderlerinden Semerkant'ta yakın dostları olan Mahmud Hoca Behbudi ve Taşkent'te Müevver Karı ile iş birliği içerisinde olup Ceditçiliği bütün Türkistan'a yaymışlardır (Resim 3: Osman Hoca ev cedit okulu).

1917 EKİM DEVRİMİ VE BOLŞEVİKLERİN İKTİDARI ELE GEÇİRMESİ

Ekim devriminden sonra Geçici Hükümet ile Sovyetler (Bolşevikler) başlangıçta uyumlu bir politika takip ettiler. Ancak Bolşevikler, Geçici hükümetin yerel organları vasıtasıyla eski yönetimi yani tasfiye etme çabasına giriştiler. Türkistan coğrafyasında Türkistan Genel Valisi Kuropatkin dışında bütün üst düzey askeri kadrolar görevden uzaklaştırıldı ve siyasi tutuklulara af çıkarıldı. Ancak Geçici hükümeti oluşturan taraflar arasındaki uyumlu çalışma, Lenin'in sürgünden dönmesinden sonra bozulmaya başladı. Taraflar arasında devlet yönetimi, siyasi partiler, savaş gibi görüş ayrılıkları ortaya çıktı.

Lenin, iktidarın Sovyetlere (Bolşeviklere) geçmesini istiyordu. Savaşın ağır yükü, açlığı ve yıkımı miras olarak bırakan 1916 ayaklanmalarıyla oluşan tablo, askere alınanların devrimci düşüncelerle evlerine dönmeleri ve siyasi hareketlilik, Bolşeviklerin elini güçlendiriyor, halk katmanlarında Lenin'in ideolojisini etkili hale getiriyordu. Lenin ve Bolşevik partisi yönetimi ele geçirmekte kararlı idiler ve bu işin ancak silah zoruyla elde edileceğini düşünüyorlardı. Nihayetinde, Lenin'in emriyle Bolşevik partisi silahlı mücadele kararı aldı. Petrograd'da İşçi ve Asker Temsilcilerinden Devrimci Askeri Komite kuruldu. Hazırlıkların ardından Bolşevik partisi öncülüğünde 24 Ekim 1917 günü Petrograd'da işçi ve askerlerin silahlı ayaklanması başladı. İsyancılar başkentin önemli binalarını ve merkezlerini işgal ettiler. Geçici hükümet devrildi, bakanlar tutuklandı. Hemen ertesi gün 25 Ekim'de Lenin tarafından Geçici hükümetin devrildiği ve yönetimin Petrograd'da *Devrimci Askeri Komitesine* geçtiği ilan edildi. Sovyetlerin 3 Mart 1917 tarihinde Türkistan Genel Valisi Kuropatkin görevinden uzaklaştırıldı ve ev hapsine alındı.¹ Ancak ülkede eski yönetimin tasfiye edilip Sovyet teşkilatlarının kurulması zaman alacak; dahası, silahlı mücadele yoluyla gerçekleştirilecekti. Sovyet liderleri, Rus, gayri Rus bütün halk kitlelerinin desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Bu sebeple, halkı Sovyetlerin safına çekmek düşüncesiyle birbiri ardına bildiriler yayınladılar.

Kasım 1917'de "*Rusya Halklarının Halkları, Halka, Doğunun ve Rusya'nın Bütün Türk ve Müslüman Emekçilerine*" adlı bildirileri yayımlandı. Bunlardan ilkinde, Rusya'da yaşayan halkların eşitliğinden, her halkın kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduğundan, bütün ayrıcalıkların kaldırıldığı vaat edilirdi. "*Toprak, fabrikalar, silahlar, ekmek, ulaşım bundan böyle hepsi sizindir, gözünüz gibi koruyup muhafaza ediniz*" deniliyordu. *Doğunun ve Rusya'nın Bütün Müslüman Emekçilerine* adıyla üçüncü bildiride ise, hedef kitle Türk ve Müslümanlardı. Rusya'da yaşayan Türk-Müslümanlardan Sovyet hükümetini desteklemeleri isteniyor, cazip vaatlerde bulunuluyordu: *Bundan böyle inançlarınız ve adetleriniz, milli ve kültürel kurumlarınız özgür ve dokunulmazdır. Özgür ve serbestçe kendi millî yaşamınızı oluşturunuz. Haklarınızın, İşçi Sovyetleri tarafından korunmakta olduğunu biliniz.*

Ocak 1918'de Sovyetlerin 3. Kongresinde ilan edilen ve bizzat Lenin

¹ *İstoriya Kazahskoy SSR*, IV, Alma-Ata 1977, s. 16.

tarafından¹ kaleme alınan son bildiride ise, Sovyet Rusya Cumhuriyeti, özgür milletlerin özgür birliği temelinde, Sovyet Milli Cumhuriyetleri Federasyonu olarak kurulur denilmekteydi. Rusya'daki gayri-Rus olmayan halkların hür iradeleriyle kendi milli devletlerini kurabilecekleri ve Sovyet Rusya'nın bu milli devletlerin bir araya gelmesiyle oluşacak bir Federal Sovyet Cumhuriyeti olacağı ilan edilmektedir deniliyordu.²

ALAŞ ORDA MUHTAR HÜKÜMETİNİN İLANI

Devlet yönetimi konusunda, Türkistan Türklerinin beklentileri ile Sovyetlerin yukarıda ilan ettikleri prensipler büyük ölçüde örtüşüyordu. Türkistan Türkleri muhtar bir yönetim şeklinin kurulmasını savunuyorlardı; gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle tam bağımsızlıktan söz etmemişlerdi. Sovyetlerin ilan ettiği yönetim şekli onların taleplerini karşılamasına rağmen, inandırıcı bulmadıkları için Sovyetlerin, Geçici hükümetin yerini almasından rahatsız oldular. Onları rahatsız eden bir diğer konuda Rusya'nın 1. Dünya savaşından çekilmesi ve ülkedeki siyasi belirsizlikti.

Kır Balası dergisindeki “Sibirya Kurultayı” makalesinin sonunda bu duruma dikkat çeken Alaş lideri Alihan Bökeyhanov, Finlandiya, Ukrayna ve Kafkasya'nın bölünüp ayrıldığını, Rusya'nın zor durumda bulunduğunu ve bu durumda kurucu meclisin de toplanamayacağını belirterek, anlaşmayı bozup savaşı terk ettiği için müttefiklerin Rusya'ya savaş açabileceğini ileri sürüyordu. *Olaçakları oturup izleyecek olursak Kosak* (Rus Kazaklar) *arasında yok olur gideriz*, diyerek zaman kaybına dikkat çekerek Kazakları, aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp ülkelerine sahip çıkmaya çağırıyordu.

Bökeyhanov'un belirttiği gibi, Rusya'da olayların nasıl gelişeceği kestirilemiyordu. Vakit kaybetmeden diğer halklar gibi gerekli adımlar atılmalıydı. 1917 Kasım'da Başkurt ve Kazak temsilcileri Orenburg'da bir araya gelerek ülkelerinin geleceği için Sovyetlere karşı mücadelede önemli karar aldılar. Kararlardan en önemlisi, *Şarkı Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliğinin* kurulmasıydı. Alınan kararlardan Orenburg'un Başkurdistan ile Batı Kazakistan'ın ve Orenburg'un Rus Kazaklarının merkezi olması, Başkurtlar ile Batı Kazakistan'ın birleşmesi ve Rus Kazaklarının onlara katılması vardı. Milli hükümetlerin kurulmasını ve Sovyetlere karşı birlikte mücadele konusundaki görüşmelerden kısa bir süre sonra 29 Kasım 1917'de Orenburg'da Başkurt Milli Muhtar Cumhuriyeti ilan edildi. Yunus Bikbov Hükümet Başkanı, Zeki Velidi Togan da dahiliye ve hariciye vekili seçildi.³

Başkurt Milli hükümetinin ilanından sonra da Kazak kurultayı Halel Dosmuhamedov Bökeyhanov başkanlığında 13 Aralık 1917'de Orenburg'da yapıldı. Kazak siyasi tarihinde önemli adım olan Kurultay'a özel davetlilerin

¹ Lenin, Vladimir. *İliç-Yosif. D.j. Stalin, “Deklaratsiya Prav Narodov Rossii”, Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii v Kazahstane 1917-1918 gg., Sbornik Dokuaterialov, I, Alma-Ata.*

² *Bildiri metni için bkz. V. İ., Lenin, Polnoye Sobraniye Soçineniy, T, Moskva 1962, s.35.*

³ Togan, Z.V. 1999, s. 156-157.

yanında Bökeyhanov İç Orda'dan, Ural, Turgay, Akmola, Semipalatinsk, Yedisu, Sırderya ve Semerkant eyaletleriyle Altay valiliğinden, Kazakların yaşadığı eyalet ve valiliklerden delegeler katıldı. Kurultay'da, Sibirya ve Türkistan muhtariyetleri Güney Doğu İttifakı ile münasebetler, Kırgız [Kazak] eyaletlerinin muhtariyeti, görüşüldü. Kurultayda Semey delegesi Hanel Gabbarov'un konuşmasından sonra, *"Alaş Orda Muhtariyeti"* ve *"Alaş Orda Halk Şurası"* adıyla geçici bir hükümet kurulması yönünde karar alındı. Kazakların yaklaşık yarısı güneyde Türkistan genel valiliği sınırları içinde yaşıyordu. Kurulacak Alaş Orda muhtariyeti sınırları içinde yani Kazakistan'ın bozkır bölgesinde de çok sayıda Rus bulunuyordu, Kazaklar arasında yaşayan Rus nüfusu yok sayarak ilan edilecek muhtariyet sağlıklı olmayacağı gibi, milis kuvveti olmadan muhtariyeti savunmak mümkün değildi.

Muhtariyet konusunda farklı görüşü Sırderya temsilcisi olan Hokant'ta kurulan Türkistan Muhtar hükûmetinde Dışişleri Bakanı olan Mustafa Çokay seslendirdi. Mustafa Çokay, bozkır bölgesi Kazaklarının ayrı bir muhtariyet ilanına karşıydı ve Alaş Orda'nın Türkistan Hükûmeti içinde yer alması gerektiği düşüncesindeydi. Alaş Orda temsilcisi A. Bökeyhanov, böyle bir ittifaka prensip olarak karşıydı. 26 Kasım 1917'de Hokand şehrinde Türkistan Muhtariyeti ilan edilip hükûmet kurulsa da Hokant'ta kurulan Türkistan muhtariyeti 31 Ocak 1918'de Taşnak-Bolşevikler güçleri tarafından dağıtıldı.¹ Orenburg'un Kızıl Ruslar tarafından işgali, daha yapılanma aşamasında olan Alaş Orda hükûmetinin tek merkezden idaresini de imkânsız hale getirmişti. Sovyet liderlere göre, Alaş Orda, bir milli-burjuva hareketiydi. Başkanı ve çoğu üyesi eski Kadet Partisi'nden olan bu hareket, söz konusu yapısından arındırılmalı ve Sovyetlere dönüştürülmeliydi. Alaş Orda hükûmetinin talebini kurnazlık olarak gören Sovyet temsilcileri başta Stalin olmakla, aslında en başından beri Alaş Orda ile çalışmak niyetinde değillerdi .

(Resim 4: Alaş-Orda harekâtı kurucuları Zeki Velidi Togan Hanel Dosmuhammedov Bokeyhanov).

¹ Kara, Abdulvahab, 2002, s. 118-142.

Ancak Stalin, bir taraftan Alaş Orda'yı desteklediklerini söylerken, diğer taraftan onunla mücadele etmek ve Kazak bozkırında Sovyetleri kurmak için çalışmalara başlamıştı. Ocak 1918'de Çarlık devrinde gizli polislik yapan ve o sırada Üç Cüz partisi başkanı olan Kölbay Toguzov'u Turgay ve Akmola Bölgeleri Komiseri; Şubat 1918'de de Bozkır Bölgesi Ortodoks kilisesi eski misyoneri Alibi Cangeldin'i Kırgız (Kazak) Eyaleti Fevkalade Komiseri tayin etmişti. 1918'de eşzamanlı olarak Vladimir Lenin de Taşnak Stepan Şaumyan'ı Bakü'ye Fevkalade Komiser tayin etmişti. Ruslar bütün Türk illerinde, kıyım, talan ve yağma başlatmışlardı. Bizlerin bu tarihleri iyi incelememiz ve tarihten derler çıkarmamız en vacip vazifemiz olmalı.

HİVE VE BUHARA'NIN İŞGALİNDE FRUNZE'NİN ROLÜ

Kızıldordu 1920'de Hive Hanlığı'nı işgal etmişti. Buhara Emirliği de kademeli olarak işgal edilmekteydi. Sovyet Rusya Türkistan'ın işbu belgelerinde Halk Cumhuriyetleri teşkil ettirdi. Bunların vasıtasıyla işbu bölgelerde de Rus hakimiyetini teşkil etmek hareketleri devam ettirilmekteydi. Halk ise, Rusya'nın hakimiyetini tanımak aleyhinde idi. Bunun içindir ki Buhara ve Harezmi halk Cumhuriyetleri'nde 1920'den itibaren milli mücadeleye başlandı. Sovyetler bunları da basmacı diye göstermekteydi. Buhara ve Harezmi topraklarındaki hürriyet mücadelesi, Fergana-i Sir-Derya vilayetlerindeki milli mücadeleye ilave oldu. Türkistan Cephesinin Komutanı Frunze 1920'den yani Kolbaşılarda anlaşamadığı için kendi mevkiinden memnun değildi. O, 19 Nisan 1920'de Lenin'e yazdığı mektubunda, "*kendisini başka bir yere ve göreve tayin edilmesi ricasında*" bulunmuştu. Vladimir Lenin, onun ricasını kabul etmemişti. Rusya işbu devletleri tamamen Rusya'ya ilhak edilmesini 47 yıl beklemişti (1873-1920). Frunze, bunun üzerine Rusya siyasetinin Buhara ve Hive hanlığında zaferi için işbu devletlerin topraklarını işgal etmek için Kızıl orduya kesin emir vermiş ve ordunun harekâtında komutanlık etmişti. Onun emrinde bulunan Rus askerleri 1920 Eylül başlarında Buhara şehrini işgal ediyorlardı. Bununla beraber Frunze 10 Eylül 1920'de Türkistan Cephesi Komutanlığı görevinden alınır ve Rusya'nın Güney Cephesi'nin komutanı olarak tayin edilir. Frunze Buhara'dan ayrılırken yüklü miktarda Buhara hazinesinden altın götürdüğü bilinmektedir.

ENVER PAŞA'NIN TÜRKİSTAN MÜCADELESİ

Enver Paşa Türkistan'a Buhara topraklarına girdiği andan Basmacı hareketi daha şiddetle devam etmeye başlar. Enver Paşa'nın Buhara'ya gelir gelmez ilk işi, Fergana ve Şarkı Buhara'daki *Basmacı* hareketi hakkında malumat toplamak olmuştur. Zaten bu sırada İttihat ve Terakki'nin Buhara'da ve Şarkî Türkistan'da birçok teşkilatı vardır. Enver Paşa, Buhara'da devam eden gizli görüşmeler neticesinde, Basmacılar hakkında yeterince malumat topladıktan sonra Şarkî Buhara'ya firar etmiştir. Enver Paşa'nın firar edeceğinden yalnızca Mirza Abdülkadir Muhiddin'in malumatı vardır. Feyzullah Hoca ile diğer nazırların bundan haberleri yoktur. Enver Paşa firar edeceğini kimseye bildirmemiş ve geyik

avına gitmek üzere Buhara'dan çıkmıştır. Orada bulunan Türklerden Mülâzım-ı evvel Nafi Nazmi, Mülâzım-isâni Halil Raşit, sivil İsmail Hakkı, Süvari Yüzbaşı Hasan ve Cüz Bölük Kumandanlarından Ali Rıza Efendiyi beraberinde götürmüştür. Enver Paşa Şarkî Buhara'da öteden beri isyan halinde bulunan “*Lakay*” kabilesi reisi İbrahim Bekin yanına firar etmiş ve kuvvetlerinin ilk çekirdeğini İbrahim Bek'in otuz bin kişilik kabile efradı teşkil etmiştir. Lakaylar fevkalade cesur ve dindardılar. Enver Paşa'nın kuvvetinin yekûnu, Fergana mücahitleri hariç iki yüz bin kişi tahmin edilmektedir. Buhara halkı, sadece Şura Reisi Feyzullah Hoca'nın değil, bütün Sovyet idaresinin aleyhtarı olup, Enver taraftarıdır.

Üç buçuk milyon tahmin edilen Buhara nüfusunun iki buçuk milyonu, Enver Paşa'nın hâkim olduğu mıntıkalar dahilinde idi. Buhara dokuz vilayete taksim edilmiştir. Her vilayet *Tümen* tabir olunan dört kazadan ve her tümen *Kent* denilen dört nahiyeden ve köylerden müteşekkildir. Her yerde GPU teşkilatı vardır.

Buhara Cumhuriyeti ve Basmacı Hareketi hakkında yazılan raporlarda nitekim, Enver Paşa'nın Fergana'da Basmacı hareketini daha Moskova'da iken örgütlediği yanlıştır. Basmacı hareketi Hokant'ın yakılması ve on bine yakın insanın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan bir tepki hareketi olduğu ve aralarında hiyerarşik düzenin bulunmamasından dolayı da başlangıçta hiçbir yerden organize edilmedikleri bilinmektedir.

Yine Enver Paşa'nın Şarkî Buhara'ya gittikten sonra uzun süre izini kaybettirdiği, yani başka bir ifade ile Ruslara karşı sessizce örgütlendiği de yanlıştır. Çünkü Şarkî Buhara'ya geçen Enver Paşa, Lakay İbrahim Bek tarafından Moskova'nın işbirlikçisi olabileceği kuşkusuyla üç ay kadar tutuklanmıştı. Serbest kaldıktan sonra Basmacı hareketinin başına geçebilmiştir. Ruslar ilk başta Enver Paşa'yı Hindistan'da İngilizlere karşı kullanmak istiyorlardı. Aslında Sovyetlerin bu planı baş tutmamış Enver Paşa Türkistan mücadelesini başlatmıştı. Enver Paşa'nın Türkistan mücadele meydanında görünmesi, Rusya'nın Doğu ve Türkistan politikasının çökmesinin başlangıcı idi. Sovyet Rusya 19 Nisan 1922'de Enver Paşa'ya sulh anlaşması teklifinde bulunuyor. Ruslar, Enver Paşa'ya Darvaz, Karatekin, Kölab, Duşanbe, Hisara gibi vilayetlerde kendisinin arzusu esasında müstakil bir devlet kurabileceklerini vad ediyorlardı. Bunun karşılığında Türkistan meselesine karışmamasını talep ediyorlardı. Enver Paşa, Sovyetlerin Elçisine:” Sulh ancak Türkistan topraklarındaki bütün Rus askerleri çekildiğinden sonra söz konusu olabilir” diye cevap vermişti.

Enver Paşa, 19 Mayıs 1922'de Sovyet Rusya devletine, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Başbakanı Neriman Nerimanov vasıtasıyla bir ultimatoma gönderdi. Enver Paşa her şeyden önce Rus ordusunun Türkistan'dan alınmasını talep etmişti. Rusya KP MK 18 Mayıs 1922'de (Enver Paşa'nın ultimatomundan önce) Türkistan Buhara konusunda yeni bir karar alıyor. İşbu kararda, Basmacı aleyhinde askeri tedbirlerle beraber, halk arasında propagandanın da ciddi olarak yayılmasının zaruri olduğu gösterilmişti. Verilen kararda; Enver Paşa'yı Türkistan halkı arasında güya *İngilizlerin casusu ve şark halklarının düşmanı* sıfatında gösterilerek propaganda yürütülmesi için talimat verilmişti.

Nitekim Türkiye’de bazı tarihçiler Enver Paşa hakkında yazdıkları farklı mülahazalarla oluşturulmuş yönlendirici tarihi karalama bilgileri de oradan kaynaklanmaktadır. Ancak Enver Paşa hakkında kalburüstü akademisyen ve tarihçilerin bir takım farklı mülahazalarla yönlendirilmiş ortak tarih kitaplarının yazımı gündeme gelir Türkiye, Azerbaycan ve Türkistan cumhuriyetlerinde asıl gerçek ortaya çıkmaktadır. Nisan 1922’de Rusya Harp Komiseri Trotskiy, Başkomutan Kamenov, Kızılordu Süvari kuvvetleri komutanı Bud Budyenniy ve Rusya’nın Türkistan komisyonu üyesi Kuybeşev Türkistan’a geliyorlar. Bu komutanlar Türkistan’daki savaş durumunu öğrendikten sonra, Türkistan’a yeniden çok sayıda asker ve silahlar göndermeye karar veriyorlar. Enver Paşa hakkında haberler toplamak için Sovyet istihbaratı (GPU)’un Doğu şubesi müdürü Agabekov (Ermeni Aganbekyan) ise Moskova’dan Buhara’ya gönderilmişti. Sovyet istihbaratı kısa sürede Enver Paşa’nın Belçivan’da olduğunu öğreniyor. Bazı kaynaklar Lakay İbrahim Bek’in onu ele verdiğini yazmaktadırlar. Ancak bunun gerçeğe ne kadar yakın olduğu bilinmiyor. Fakat bazı Basmacı gruplarının sonradan Bolşeviklerle iş birliğine girdiğini öğreniyoruz. Sovyetler döneminde yazmak yasak olduğu için bu konular üstü kapalı olarak bilinmemektedir.

Mustafa Çokay’a göre, Türkistan, bu siyasi dağınıklıktan sonra Enver Paşa’nın doğru yönetimiyle kurtulabilirdi. Türkistan’daki bütün muharip güçleri Enver Paşa etrafına toplamak ve onun bütün milli teşkilatların yardımıyla takviye etmek lazımdı. Enver Paşa Türkistan’da muzaffer olmak için gerekli bütün vasıflara sahip bir şahsiyetti. İlk önce o Türkistan dışından gelen bir Türk’tü ve her bir Türkiyeli Türk için Türkistan’da halk kamuoyunun itimadı evvelden temin edilmişti. İkincisi Enver Paşa Türkistanlılar arasında fevkalade sevilen bir sima idi; Sultan’ın Halife’nin damadı ve hürriyet kahramanı idi. Halk onu görmediği takdirde severdi.

Üçüncüsü Enver Paşa yüksek tecrübeli ve Osmanlı ordularının Başkumandanı idi... Türkistan’ı kurtarmaya gelen Enver Paşa’nın yenilgisinin başlıca sebebi Türkistan’da düşmana karşı muharip güçleri toplayamaması ve müttehit bir ordu oluşturamadığı oldu. Diğer taraftan ise Buhara Emir’i de Jön Türklerin eski liderine karşı şüphe besliyordu. Enver Paşa’nın faaliyetinin kaderi önceden belli olmuştu. 1922 yılının başlarında Belçivan şehrinin surları altında yapılan bir muharebede Türkistan’daki anti-Bolşevik mücadelenin tarihinde bir iz bırakmaksızın gafil avlanarak şehit edildi.

Enver Paşa ve komutan Defletmen Bek öldürüldükten sonra Türkistan mücahitleri yeni bir kaygı içine girdiler. Ancak Türkistan mücadelesi Enver Paşa’nın ölümü ile son bulmadı. Osman Hoca’nın mücahitler tarafına geçmesi bu mücadeleyi yeniden alevlendirdi. Enver Paşa şehit edildikten sonra Türkistanlı mücahit şair Abdülhamid Süleyman Çolpan’ın Enver Paşa’nın şehadeti üzerine yazdığı yüreklerimizi acıtan matem şiiri:

*Feryadım boğsun dünyanın bütün varlığını;
Ümidim son ipini de koparıp atsin!
Gazaptan titreyen genç yiğitin
Dolmuş mermiler sinesine taş gibi,*

*Dağlarda özgürlük diye gezen bir geyigin
Matemler inmiş gara gözlerine,
Deryalar, dalgalar titreten bir yiğit,
Yediği darbelerin kahrından yıkılıp kalmış,*

*Kurtuluş yıldızı sangi hiçliğe karışmış
Senin son canını da düşmanlar almış.
Marmara boyları Edirne yolu...
Çatalca ovası, Boğaz geçid,*

*Karpat dağları, Trablus çölleri
Güzel Selanık'ın şirin bahçeleri.
Şehitlerin yüzüne damlayan nurlar,
Bizi kan ağılattı bu kara haber.*

*Berlin sokakları yiğidin birini
Dopdolu koynuna alıp sardı,
Tiflis'in havaları da bir kurtarıcı yiğidi,
Kara kanlara bıyayıp toprağa saldı.*

*Tarihin rengini kanlarla karartıp dolduran
En son ümidinizi de kana boyadı o Belçivan
Ah nasıl uğursuz zamanlar gelmiş,
Feryadım dünyanın varlığını boğup öldürsün,
Kapkara bahtıma şeytanlar gülsün.*

*"En songi ümidini kanga boyagan,
Ah, kaday uğursuz zamanlar kelgen?
Feryadım dünyanı boğup öldürsün.
Kapkara bahtımda şeytanlar gülsün" diye taziye okumuştı.*

Taşkent 1922. Çolpan. A. Süleyman.

Osman Hoca'nın Siyasi Harekâta Yer Alması

Osman Hoca Türkistan tarihinin çok bunalımlı bir döneminde gelişen olaylara bizzat katılıp tanıklık etmiştir. Onun siyasi harekatta yer alması çok genç yaşta öğrenci iken 1898'de Oş ayaklanmasında tutuklanmasıyla başlamıştı. Osman Hoca öğrencilik yıllarında yaz aylarını babası gibi Oş'ta geçirmeyi adet edinmişti. 1898 yazında da Oş'ta iken Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki egemenliğine karşı 17-19 Mayıs'ta ünlü *Dükçi İşan* ayaklanması olur. İsyan Rus askerleri tarafından

hazırlandıktan sonra Oş ve etrafında 777 kişi tutuklanır.¹ İbrahim Yarkin'ın yazdığına göre tutuklananlar arasında Osman Hoca ve birkaç akrabası da bulunuyordu. Osman Hoca Buhara Emirliği vatandaşı olduğu için Buhara hükümetine teslim edilir ve yapılan soruşturmadan sonra Osman Hoca'yı Buhara sınırları dışına çıkarmamak kaydıyla serbest bırakılır.

1900'de Yaş Buharalılar (*genç Buharalılar*) hareketine katılan Osman Hoca daha sonra Çarlık Rusya'sının sömürgeciliğine karşı 1916'da halk ayaklanmasının başlatılmasında yönlendirici görev üstlenerek mücadeleye başlamıştı. 1916 yıl ayaklanması 1. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Çar Rusya'sı kendi sömürge bölgelerinden biri olan Türkistan'dan askerlik görevi için değil, siper kazma ve başka cephe gerisi hizmetlerde amele olarak çalıştırmak üzere yerli halktan gençleri toplama kararı alır. Bu arada belirtmeli; Çarlık Rusya o zaman bütün Türk dilli halkların gençlerini bu yöntemle kullanmıştır. Azerbaycan'dan da topluca çalıştırılmak üzere gençler toplanılıyordu. İhtilal olunca bu toplamalar durdurulmuştu. Şubat 1916'daki gazetelerde açıklanan bu karar Türkistan halkı arasında onur kırıcı bir durum olarak algılanarak büyük tepkiler uyandırmaya başlar. Türkistanlı Ceditçilerin önderi Mahmut Hoca Behbudi'nin Semerkant'taki evinde o yıllarda ileri gelen Ceditçilerden Münevver Kari, Osman Hoca, Pehlivan Niyazi, Kari Kamil, Abidcan Mahmud bir araya gelerek bir toplantı yaparlar. Ceditçiler Çarlık Rusya'sının Türkistan'da böyle bir seferberliği uygulamaya başladığı zaman, buna karşı geniş çapta bir halk ayaklanması yapılmasına ve Türkistan için özgürlük talep edilmesine karar verilir.²

Hem belge hem de birçok yazarların, tarihçilerin hatıralarında Osman Hoca'nın Türkistan'daki siyasi olayların bizzat tanığı ve isyanlara katılmış olduğu belirtilmekte; tarihçi Şemsütdinovun yazısında Osman Hoca'nın Buhara'daki siyasi faaliyetlerinden bazıları hakkında bilgi verdikten sonra; "*Osman Hoca Polathocayev'in bütün siyasi portresini çizmek, onun hayat yolu ve faaliyetinin olumlu ve olumsuz yanlarını belgeli kaynaklar, hatıralar temelinde iyi öğrenmek ve doğru değerlendirmek lazım*" demektedir.

Osman Hoca 90 yıllık hayatında çok sayıda tarihi olaya tanıklık etti ve bazılarında kendisi tarih yapıcı roller üstlendi. Türkistan'daki siyasi olaylarda yer alan Baymirza Hayit *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller* adlı armağan kitabının başında da 1916'da baş gösteren halk ayaklanması hakkında şu bilgilere yer veriyor: Osman Hoca'nın küçük boy defterinde Arap harfleriyle düştüğü bir notunda: *Ben Buharada'yken Mahmut Hoca Behbudi'den bir telgraf aldım, beni acele Semerkant'a çağırıyordu. Böylece Behbudi'nin evinde yapılan 1916 yıl ayaklanmasının planlandığı toplantıya katılmış oldum* demektedir.

Osman Hoca'nın siyasi hareketler içerisinde Ceditçilik faaliyetinin önemi çok büyüktür. Mahmut Hoca Behbudi, Osman Hoca vd. mücadele önderlerinin Türkistan'da başlattığı eski okul ve medreselerin ıslah edilmesini amaç edinen

¹ Ziyaev, Hamid, 1998, s. 383-399. Timur Kocaoğlu, Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller. 1900-1924. Hayit. B. Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924.

² Baymirza Hayit, 1995, s. 206.

Ceditçilik akımı daha sonraki gelişmelerin etkisiyle siyasi bir harekete dönüştü. Ceditliğin siyasi bir harekete dönüşmesinde, 1916 yıl Türkistan'daki milli halk ayaklanması ve daha sonra 1917 Ekim İhtilaliyle Çarlık idaresinin yıkılmasının büyük etkisi olmuştur. Buhara'daki Ceditçiler açmış oldukları Cedit okullarının Buhara Emiri tarafından art arda kapatılmasından sonra, Ceditçilik akımı siyasi bir harekete dönüştü. Buhara Emiri Alim Han ve idaresi gitgide Rus devletinin Buhara'daki kolu olan Rus elçiliğinin kuklası haline gelmeye başlamıştı. Rus elçisi Miller 30 Nisan 1917'de bir *Hürriyet Beyannamesi* yayınladı. Ceditçiler bu beyanname dolayısıyla Buhara'da 8 Nisan'da *Yaşasın Hürriyet ve Okulların Bağımsızlığı* sloganı ile yedi bin kişinin katıldığı bir yürüyüş düzenlediler. Ancak Buhara Emiri askeri güç kullanarak göstericileri dağıttı ve çok sayıda Ceditçi tutuklandı. Ceditçilerin bir bölümü Kağan'a oradan da Taşkent'e kaçtılar. Emir'in askerlerinden kendini kurtaranlar içerisinde Osman Hoca da vardı. Gelişen bu olaydan sonra Ceditçiler Buhara'da Emirliğin yıkılarak yerine cumhuriyet kurulması işini ciddi olarak planlamaya başladılar. Yaş Buharalılar (Genç Buharalılar) diye adlanan Ceditçilerin önderi Osman Hoca idi.

Türkistan bölgesinde bu tarz bir yapılanma oluşmuş ve reformist gençlerin önderliğinde Buhara'da Hive'de ve Hokand'da kurulan cumhuriyetler ile Kazakların oluşturduğu Alaş-Orda harekâtı bunun getirisi olarak ortaya çıkmıştır. Osman Hoca'nın önderliğinde milliyetçi gençlerden oluşturulan bu hareketlerin hepsi kısa ömürlü olmuş ancak etkileri uzun süre devam etmiştir.

Osman Hoca'yı siyasi mücadelede 1920 yılında Buhara Emiri Alim Han'ın tahtına son veren ihtilalci hareket önderlerinden biri olarak da görüyoruz. Emir Alim Han 1 Eylül 1920'de Buhara'dan kaçtı, bir süre Duşanbe şehrinde kaldıktan sonra 18 Şubat 1921'de Afganistan'a geçti. O sırada Buhara Geçici Hükümeti başkanlığına Mirza Abdulkadir Muhiddin getirildi. Buhara'nın doğusunda (Şarkı Buhara) özerk bir *Şarkı Buhara Milli Hükümeti* kurularak Muhtar Vekili unvanıyla Osman Hoca atandı. Bu arada Emir taraftarı İbrahim Lakay Duşanbe çevresinde Buhara hükümetine karşı saldırılarda bulunuyordu. Doğu Buhara'daki karışık ve oldukça tehlikeli durumu kontrol altına almak için Enver Paşa o sırada Doğu Buhara'da bulunuyordu. Bu mücadeleler sonunda Osman Hoca 1920'de kurulan Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nde önce Maliye Bakanı, daha sonra 23 Eylül 1921'de Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Osman Hoca Cumhurbaşkanı olarak yaptığı ilk konuşmasında "... halkımızın uzun zamanlardan beri hürriyet ve istiklaline kavuşarak milli iradelerinin hayatın her sahasında hâkim olmasını candan istediklerini biliyorum. Mesuliyetim altında kurulacak hükümetin en birinci işi halkımızın bu yüksek arzu ve emelini vücuda getirmek olacaktır" der.

Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarının geçiş dönemi olayların görgü tanığı olan Türkistanlı Recep Baysun kitabında bu konuda geniş bilgi vermiştir.¹ Genç Buharalılar hareketi ve Ceditçilik mücadelesinde başından

¹ Baysun, A.R. 1945 s. 42-50. Timur Kocaoglu a.g.e.

beri Sovyet karşıtı ve Buhara'nın bağımsızlığını savunucusu bir tutumda olan Osman Hoca Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, yetkilerini bu yönde kullanmaya başlar. O tarihlerde Buhara Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Enver Paşa Osman Hoca ile o sırada yakın bir iş birliği kurar. Osman Hoca'nın Enver Paşa'nın faaliyetlerini yürütmesi için altın paralar da gönderdiği bilinmektedir. Düşanbe'deki Rus garnizonun tutuklanması ve ülkeden çıkarılması yönündeki girişimler ve taarruzun hazırlanması da Enver Paşa ile görüşülerek planlanmıştı

Bu dönemde Osman Hoca Cumhurbaşkanı yetkisiyle çok önemli adımlar atar. Bu önemli adımlardan birincisi Osman Hoca'nın Rusya'nın Krasnoyarsk'daki tutsaklar kampından kaçarak Buhara'ya gelmiş olan savaş tutsağı Osmanlı Türk subaylarına Buhara ordusunu teşkil edecek Milis güçlerini kurdurması olmuştur. Bu Türk subaylar içerisinde Albay, Yüzbaşı, Binbaşı, Teymene kadar her sahada iki yüz kadar üst düzey subaylar vardı (Resim 5: Buharaya kaçan Türk Subaylarından kurulan Buhara Ordusu).

Bunlar Buhara ordusunu oluşturuyordu. İkincisi, yeni kurulan Ankara Hükümeti'nin Anadolu'daki İstiklal Savaşı için istenilen para yardımı olarak yüz milyon altını Moskova üzerinden göndermesidir. TBMM kurulur kurulmaz bir hafta geçmeden Gazi Mustafa Atatürk Sovyetlerden Lenin'den yardım talep eder, cevap gelmeyince Moskova'ya bir heyet gönderir. Rus yardımı olarak tarihe geçen yüz milyon altının Rus yardımı olmadığını, geçmiş Taşkent Büyükelçisi Prof. Mehmet Süreyya Er'in Ostim Teknik Üniversitesi rektörü Mahmut Yürel'in "Osman Hoca Anısına" düzenlediği sanal konferansında verdiği bilgilerden öğreniyoruz. Mehmet Süreyya Er, konuşmasında şöyle der:

"Kurtuluş Savaşı'nda Türk milleti, Anadolu'yu kendilerine ebedi yurt yapmak hedefiyle emperyalizme karşı bir varoluş mücadelesi verirken, yardım eli

Özbekistan'dan gelmiştir. Bundan tam bir asır önce 1920 yılında Buhara Halk Şuralar Cumhuriyeti tarafından Kurtuluş Savaşı'mıza gönderilen altınlar Anadolu'da yeşeren Cumhuriyet fidanına can suyu olmuştur. Kurtuluş savaşını takip eden sadece bu yardım değil hacca gitmek bahanesiyle Türkistanlı kardeşlerimiz hacca gitmeyip Kurtuluş Savaşı'na katılmışlardı. Mehmet Süreyya Er,

“Osman Kocaoglu 1972 yılında Yakın Tarihimiz Dergisi'ne yaptığı açıklamalarda yardım hadisesini aşağıdaki gibi anlatmıştır diye ekledi: ¹

“1920 yılında Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra, ben ilk cumhurbaşkanı olarak, yanıma başvekilimiz rahmetli Feyzullah Hoca'yı alarak Sovyet Rusya büyükleri ve bu arada Lenin ile temasta bulunmak üzere Moskova'ya gitmişim. Bizden bir müddet önce, temmuz ortalarında Türkiye'den de milli hareketi temsil eden ilk heyetin Bekir Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya gelerek Lenin, Çiçerin ve Karahan (Karahanyan) ile bilhassa yardım temini konusunda müzakerelerde bulundukları anlaşılıyordu.

Nitekim Kremlin Sarayı'nda kendisi ile görüştüğümüz gün Lenin, önem verdiğini hissettirdiği Türkiye'den söz açarak, bana

“- Ankara'dan bir Türk heyeti geldi. Vaziyetlerini anlatarak acele yardım istedi. Bu hususta sizin fikriniz nedir? “Dedi.

Hiç tereddüt etmeden kendisine:

“- Elbette yardım etmek gerek... Ve vakit geçirmeden yapılmalıdır.” deyişim üzerine bu işte zaten kararlı olduklarını, fakat bazı zorluklarla karşılaştıklarını belirten bir ifade ile

“-Yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk var.” dedi ve devam etti.

“- Birincisi Türklerin istedikleri altın para bizde pek azdır.” deyince sözünü kestim.

“- Bizde altın para vardır! dedim. Verebiliriz de...”

Lenin memnun olduğunu belirten bir baş eğişiyle devam etti.

“- İkincisi, yol meselesidir. Çünkü Türklere yalnız para değil, her türlü harp malzemesi de vermemiz gerekiyor. Bunları emniyetle Ankara'ya ulaştıracak yol lâzım! Hâlbuki Kafkaslardaki durum dolayısıyla yollar kapalıdır. Ne zaman açılacağı malum değildir.”

Biz, bu hususta aynı kanaat ve fikirde olduğumuzu söyleyerek ilave ettim:

“- Kafkaslar 'da kurulan cumhuriyetlerle anlaşmak mümkündür. Bu bölgede Müslümanlar çoğunluktadır. Gürcüler de menfaatleri icabı Müslümanlara yakındır. Üstelik Ermeniler de Türkiye anlaşma yapmıştır... Çalışılırsa müşterek bir yol bulmak imkânı vardır” dedim.

Ayrıca paranın miktarını tespit etmek icap ediyordu. Bunu mütehassıslar tespit etsinler dedik ve bizim -aynı zamanda Hariciye Nazırı olan- Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus mütehassıslardan mürekkep bir heyete havale ettik. Bu heyet uzun müzakereler sonunda yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tespit etti. Tekrar Lenin'le buluştuk. Lenin bu sefer yaptığımız konuşmada sözü

¹ Mehmet, Süreyya, Er. Ostim Teknik Üniversitesi'nde 4.6.2021 tarihinde düzenlenen çevrimiçi konferansın metninden.

tekrar para konusuna getirerek ne kadar verebileceğimizi sordu.

“- Yüz milyon ruble...” dedim.

Lenin tekrar etti:

“-Yüz milyon mu?”

“-Evet... Derhal verebiliriz!”

Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el sürmezler, dokunmazlardı. Buhara bir Çar emâreti olduğu halde, idari ve mali işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde altın belegan mâbelâg (haddinden fazla).¹

Buhara’dan para tesliminin bir görgü tanığı da Türk subaylarından Raci Bey (Çakırgöz) dü. Yayınlanan anılarında; Buhara’da, başka subay arkadaşları gibi Buhara ordusunu eğitmek amacıyla bulunuyordu. Ruslardan kaçarak Türkistan’a gelen ve Taşkent’te öğretmenlik yapmakta olan Raci Çakırgöz, *Çarlık ve Bolşevik Rusya’da 10 yıl* adıyla yayımlanan hatıralarında, Sovyet yardımları olarak bilinen yardım hakkında aşağıdaki hususları yazmaktadır:

“Ben Taşkent’teyken Buhara Geçici Hükümeti’nin İstiklal Savaşı vermekte olan, Ankara Hükümeti’ne para yardımında bulunduğunu haber aldım. Maalesef bu yardım bizim gazetelerde Rus para yardımı şeklinde geçmiştir. Ancak son zamanlarda yetkili kimseler bu olayın içyüzünü aydınlatmışlardır. Türkiye’ye bu yardımın yapılmasında en büyük rolü oynayan kimse, o sırada Maliye Nazırı olan Osman Hoca (Kocaoğlu) idi. Osman Hoca 1921 yılında ilan edilen Buhara Cumhuriyeti’nde Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunuyordu.”

Ona göre bu para ne yazık ki Türkiye’de Rus yardımı biçiminde geçmişti. Raci Bey’in tanıklığına göre Buhara halkından ve saraydan toplanan bu altınlar on iki vagon dolusuydu, bunlar arasında çok ağır bir altın avize de vardı. Ziynet ve Karakul denen gölün çevresinde üretilen değerli kuzu derileri de Türklere iletilmek üzere Moskova’ya götürüldü. Moskova’ya para, Buhara Başbakanı Feyzullah Hoca tarafından götürüldü ve teslim edildi. 1921 yılında Kronştat’ta çıkan denizciler isyanında isyancıları korumak amacıyla bu parayla silah alınmıştı. Bu paranın ancak 18.326.800 rublelik kısmı üç yıla yayılarak Türkiye’ye teslim edilmiş, Türkiye’ye gönderilmesi gereken 81.673.200 altın ruble tutarındaki altın Lenin hükümeti tarafından açıkça gasp edilmiştir.

Buhara hazinesindeki bu para, cumhuriyet ilanı öncesinde ülkesinden Afganistan’a kaçan Alim Han’dan kalmıştı. Buhara bütünüyle Bolşevikler tarafından ele geçirildiğinde hazine de muhafaza edilmişti. Emir Alim’in ifadesine göre, sarayda otuz iki çuval padişah sikkesi, altın ziynetler, inci ve yakut gibi değerli mücevherler bulunuyordu. Ayrıca 20 bin adet tüfek de vardı. Rus askerleriyle, Sovyet yanlısı Kızıl Buharalılar, işgalden sonraki üç gün boyunca Buhara’da büyük bir yağma gerçekleştirdiler. Yağma bittikten sonra, Türkistan işgal komutanı yağma edilen hazineyi askerlerden imza karşılığında toplamıştı. İşte Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca’nın sözünü ettiği hazine bu hazineydi.

¹ Hakimiyeti Milliye, 8 kanunusani (Ocak) 1922.

Buhara'dan gelen yalnızca bu para değildi. Türklerle kardeşlik bağlarının bir gösterisi olmak üzere üç de kılıç gönderildi. Bu kılıçların yanında bir de Kur'an vardı. 17 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya gelen kurul, bu kılıçları Mustafa Kemal Paşa'ya teslim etti. Bu kılıçların birinin Timur'a ait olduğu döneme ilişkin gözlem ve tanıklıklarını anlatanlar tarafından ifade edilmektedir. Buhara'dan gelen kurula teşekkür etmek amacıyla Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi kürsüsünden bir konuşma yapmıştı.

Kılıçlardan biri Mustafa Kemal Paşa'ya, diğeri Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya, üçüncü kılıç, 9 Eylül sabahı İzmir'e girerek Hükümet Konağına Türk bayrağını çeken İkinci Süvari Tümeni 4. Alayında Bölük Komutanı olan Yüzbaşı Şerafettin Bey'e verilmiştir.¹

BUHARA HALK ŞURALAR CUMHURİYETİNİN RUSLARCA İŞGAL EDİLMESİ

Buhara Cumhuriyeti'nin Sonu

Türkistan'da ortaya çıkan eşzamanlı olarak hem Türkistan'da kurulan Cumhuriyetleri hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni işgal ettiler. Buhara Şuralar Halk Cumhuriyeti'nin de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti gibi ömrü çok kısa oldu. Ruslar. İşgalden sonra yağma edilen bu iki cumhuriyetlerden Buhara Emiri Alim Han hazinesinden 100 tren altının bir ay boyunca Moskova'ya taşındığı bilinir. Azerbaycan'dan ise hem altın hem de petrolün yağmalanmasını Resulzade şöyle ifade eder. Bolşevikler Cumhuriyeti işgal ettikten sonra Azerbaycan'ın bütün servetini yağmalayıp Moskova'ya götürdüler.

Konumuza dönüp Osman Hoca'nın diğer yandan 1921'de Taşkent'te kurulmuş olan Türkistan Milli Birliği (TMB) adlı gizli kuruluşun da üyesi olduğuna dikkat edelim.² Sovyet yönetiminin Türk dünyasına uyguladığı baskı politikası, pek çok Türk aydını gibi Osman Hoca'nın da kabul edeceği bir şey değildi. 9 Aralık 1921 tarihinde Duşanbe Rus Garnizonu'nda bulunan komutanlar tutuklandı ve askerlerinde derhal Buhara topraklarını terk etmesini istedi. Bu olayın hemen ardından, başka Sovyet güçleri Osman Hoca'ya bağlı kuvvetlerin üzerine yürüdü. Osman Hoca'nın Moskova'yı oldukça tedirgin eden en önemli hareketi 9 Aralık 1921'de Duşanbe'deki Rus Garnizonu'nun komutanlarını tutuklaması ve Rus askerlerinin Buhara topraklarından çıkıp gitmesini bildirmesi olmuştur. Duşanbe garnizonuna taarruz planını da Enver Paşa'nın çizdiği bilinmektedir.

¹ Mehmet Süreyya Er, Buhara inkılabının ve Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılı konulu uluslararası çevrimiçi sempozyum. 3.09. 2020.

² Togan, Z. Velidi, 1999. s. 26.

(Resim 6: Enver Paşa).

Hükümet konağı içinde tutuklananlar arasında Rus garnizon kumandanı Morozov, Rusya'nın Buhara'daki elçisi Yarinef, Doğu Buhara'daki konsolosu Nagurin ve eşleri de vardı. Bu sırada Buhara askerleri Rus garnizonunu çembere alarak, Rus askerlerini tutukladılar. Ancak durumu haber alarak Duşanbe'ye gelen başka Rus birlikleri ile Buhara askerleri arasında çarpışmalar başlar Osman Hoca ve ona bağlı güçler çekilmek zorunda kaldılar. Osman Hoca bir bildiri yayınlayarak halkı Sovyet baskısına karşı birliğe direnişe çağırdı. Eli silah tutan her onurlu Türkistanlıyı bu onurlu göreve çağırdı. “*Yaşasın Hürriyet, Yaşasın İstiklal*” diye biten bu bildiri, o dönemde Sovyet yönetimine karşı çok cesur bir çağrıydı. Bu çağrıdan sonra, Buhara halkını örgütlemek ve silahlanmasını sağlamak amacıyla, Afganistan'a giden Osman Hoca Buhara milli ordusuna silah satın almak maksadıyla İngiltere resmi temsilcileriyle görüşmek için Kabil'e gider. Ancak, Buhara altınları karşılığında silah satma işine İngilizler yanaşmaz. Çünkü, Rusya ile İngiltere arasında birbirilerinin eski alanındaki bölgelere karışmama konusunda gizli anlaşmaları vardı. Ruslar Afganistan ve Hindistan'a İngilizler de Türkistan'a hiçbir zaman karışamayacaklardı Ruslar o tarihte Buhara Cumhuriyeti'ni işgal eder.¹ Osman Hoca Kabil'deyken, 5 Ağustos 1922'de Enver Paşa'nın Duşanbe yakınında Belcivan'da ölümü haberi geldi.² Bu haberi alan Osman Hoca, kendisinin de Ruslar tarafından öldürüleceği bilgisini almıştı. Osman Hoca 29 Nisan 1922'de Afganistan Kralı Amanullah Han'a Türkistan konusunda bir muhtıra sunar. Muhtırada, Buhara

¹Eylül 1920'de Buhara'yı işgal eden Kızıl ordu, şehri organize bir şekilde yağmalamış ve ele geçirdiği altın ve mücevheratı 100 tren vagonu ile Moskova'ya taşındığı belgelerle bilinmektedir. Timur Oğullarının hazinesi on altıncı yüzyıldan beri bu şehirde bulunduğundan, Buhara

yüzyıllardır hazinesinin zenginliği ile meşhurdur. Bkz. Hayit, B. Basmacı, s.154-158.

² Şiirin ilk basıldığı yer: Türkistanlı Abdullah, Receb Baysun, Türkistan Millî Hareketleri. İstanbul, 1945; s. 114.

Anayasası'na göre bağımsız bir devlet olan Buhara Cumhuriyeti'ne karşı Sovyet Rusya'sının saldırıya geçtiğini belirterek şu önemli noktaya Afganistan hükümetinin dikkatini çeker:

“Bugün Buhara merkez hükümetinin işi başında olan şahıslar Rus işgal ordusunun tesiri ve tazyiki altındadırlar. Rusların iddia ettikleri gibi Buhara hükümeti hür ve müstakil değildir. Rus askerlerinin Buhara topraklarını tahliye ile Rus hükümeti Buhara'nın hakiki hür ve müstakil olduğunu tanıyınca kadar milli ahtı ve milli mücadele devam edecektir. Buhara istiklalini tanıyan Afganistan devleti aliye-i muştakilerinin hariciye vezaretine işbu muhtırayı takdim ile şeref eylerim efendim.”

29 Nisan 1922, Buhara Cumhur reisi ve Müdafaa-i istiklal başbuğu Osman Hoca.

Osman Hoca'nın Enver Paşa'nın şehadeti üzerine 1922'de Kabil'de yazdığı hüznü bir mersiye de elde edebildik.

İNTİKAM... AL İNTİKAM!

Türk balası oruslardan köp sıkıldı,
Er kırıldı, kız ezildi, yurt yıkıldı.
Hamietlik Enver Paşa onu sorab,
Kelib azad etmek için şehid boldı.
İntikam... Al İntikam!

Vatan için bizimkiler can beeler,
Millet için düşmanlardan oç alalar.
Bugün Cengiz evlatları at oynatıb,
Belde kılıç, omuzlarda beşatarlar.
İntikam... Al İntikam!

Türkistandan oruslarını haydab kovub,
Sahibkiran Timur Bekni şâdeteler.
Balalarge mekteb açıb, ta'lim berib,
Uluğ Beknin tarihini yâdeteler.
İntikam... Al İntikam!

Türklük kanı tamırlarda bugün kaynar,
Erte çıkıb Türkistanda bayrak açar.
Bütün dünya sözimizge kulak salar,
Herbir devlet kelib bizden elçi sorar.
İntikam... Al İntikam!

Ogün demek, Türk balası rahat turar,
Barça millet necât tapıb, yüzü küler.

Türk balası kutulmasa tinç oturmaz,
Yer yüzide tanılmasa uruş turmaz.
İntikam... Al İntikam!

Osman Hoca (Kocaoğlu) Ağustos Kabil, 1922.

Kabil'deyken Başbakan Feyzullah Hoca tarafından gizli bir haberde, Osman Hoca'nın Buhara'ya dönmemesi, döndüğü takdirde Ruslar tarafından tutuklanarak idam edileceği bildirilir. Sovyet Rusya'nın Kabil'deki elçisi Föydür Fyodoroviç Raskolnikov ve GPU Osman Hoca'yı yakından izlemeye alırlar.

Moskova'da çıkan *Pravda* Gazetesi ise, Osman Hoca'nın Sovyetlere karşı Afganistan'da faaliyet yapmakta olduğunu yazar. *Pravda* gazetesinin bu yayınlarına Batı Avrupa'da dikkati çeken gazeteci Joseph Castagne olmuştur. Moskova açıkça "Osman Hoca ile Kari Efendi Türkistan'daki Basmacılar ile İngilizler arasındaki ilişkileri yürütmek için Afganistan'da bulunuyorlar diye suçluyor." Sonuçta Moskova Afgan hükümetine baskı yaparak, Osman Hoca'yı geri vermeleri veya Afganistan'dan sürgün etmelerini talep eder. Afganistan hükümetinin ricası üzerine, Osman Hoca Kabil'den ayrılarak Eylül 1923'te İstanbul'a gelir. Türkiye'ye muhaceret eden Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Hoca'yı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, sıcak bir ilgi ile kabul eder. Türk vatandaşlığına geçen Osman Hoca, (Kocaoğlu) soyadını alır, Osman Hoca'ya milletvekili maaşı bağlanır. Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde, yine Sovyetler Osman Hoca'nın sınır dışı edilmesi için sürekli tazyikte bulunurlarsa da Atatürk buna imkân vermez.

Gazi Mustafa Kemal'in koruyuculuğu altında Türkistan mücadelesini sürdüren Osman Hoca'nın burada yazılar yazarak ve konferanslar vasıtasıyla Sovyetlerin bölgedeki politikalarını eleştirirdi. Diğer yandan Osman Hoca İstanbul'da *Yeni Türkistan* dergisini çıkarır. 1927'de Türkiye'de bulunan Zeki Velidi Toğan, Mustafa Çokay, Osman Hoca ile Abdülkadir İnan Sovyetlere karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğini tespit edip gizlice TMB teşkilatını kurmuşlardı (Resim 7: Osman Hoca, Mustafa Çokay, Zeki Velidi, Abdülkadir İnan).

Prof. Ahat Andican Ostim Teknik üniversitesindeki konuşmasında Osman Hoca'nın *Türkistan Milli Birliği* (TMB) ve "Promete" cephesi ile bağlantısı olduğunu ve TMB başkanlığının önemini kaydetti. Andican "Promete" cephesinin siyaseten oluşturulması Polonyalı Mareşal Pilsudski'ye aittir dedi. Pilsudski, Çar Rusya'sının en fazla Lehistan topraklarını ele geçirmesi devlet oluşumundan yola çıkarak, Çarlık Rusya'sı dağılmadıkça Lehistan'ın geleceğinin olmayacağını şeklinde bir fikre sahip olmuştu. Çarlık Rusya'sının içerisinde Rus olmayan milletlerin bir araya gelerek bir cephe oluşturması ve bu cepheye Lehistan gibi özellikle Osmanlı devleti de dahil olmak üzere bir kuşak oluşturulması gerektiği iddiasını da ileri sürmüştü. Pilsudski'nin bu tanımlanması Lehistan aydınlarının ve daha sonraki bağımsızlık mücadelesi döneminde Lehistan'da bulunan aydınların da bir çıkış noktası olmuştur. Türkistanlılarla Lehistan'daki "Promete" cephesi kurucuları arasındaki ilk temas 1924 yılında Berlin'de olmuştur. Promete cephesinin ilk kuruluş kökü Kafkas komitesidir. Kafkasya'daki Bağımsız cumhuriyetlerden Gürcistan Azerbaycan vs. bağımsız devletler haline gelmiş oldukları için Polonya bir Kafkas komitesi kurulmasını öne sürmüştü. Bu komiteni 1924 yılında Azerbaycan'dan Resulzade, Sultanov, Gürcülerden Ramişvili, Kuzey Kafkasyalılardan Sait Şamil'in (Alihan Kantemir) Lehistan'da yöneticisi olduğu Kafkas Komitesi oluşturulmuştur.

Yine Kasım 1924'te Mustafa Çökay, Zeki Velidi Togan ve o sırada Almanya'da bulunan Türkistan'dan gönderilmiş olan öğrencilerin katıldığı "Orta Asya Müslümanları Milli Avamı" cemiyetleri ittifadının ilk resmi toplantısı yapılır. Bu toplantıda *Türkistan Azatlık Cemiyeti* yaratılır. Bir yıl sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin daveti üzerine Zeki Velidi Togan İstanbul'a gelince bütün Türkistanlı liderler özellikle Mustafa Çökay, Osman Hoca'nın İstanbul'da olması sebebiyle *Türkistan Azatlık Cemiyeti* merkezinin de İstanbul'da olması kararlaştırılır. Atatürk'ün ölümünden sonra, Milli Şef döneminde çok üzücü olaylar olmuştu. Bu bağlamda Eylül 1938 sonlarında Atatürk'ün hastalığının ağırlaştığı zamanda Sovyet hükümeti savaş öncesi Türkiye'deki mültecilerin Türkiye'den çıkarılmasını ister. Osman Hoca'nın bu denli hizmetlerini hiçe sayarak 1939 yılında 24 saat içerisinde Türkiye'yi terk etmesi istenir. Kurtuluş Savaşı'na yardım olarak 100 milyon rublelik altını Türkiye'ye nakletmek için seferber olan Buhara Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Hoca 1923'ten beri vatandaşı olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni terk etmek zorunda kalır. O tarihte Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde yaşayan Türkiye'deki dış Türkler adı altında bir grup mülteci lideri de vatandaşlıktan çıkarılır istedikleri yere gidebilirsiniz derler. Millî mücadele önderlerinden Mehmet Emin Resulzade Zeki Velidi Toğan ve başka mücadele liderleri Türkiye'ni terk etmeleri istenir. 1939'da Osman Hoca "Promete" cemiyetinde yer aldığı için doğal olarak Lehistan'a başkent Varşova'ya geçer. Osman Hoca Lehistan'da Ayaz İshaki, Mehmet Emin Resulzade ve Şeyh Şamil'in torunu Sait Şamil, ile de görüşmüştü.

(Resim 8: Varşova: Ayaz İshaki, Sait Şamil, Osman Hoca)

Osman Hoca Lehistan'da iken Eylül 1939'da Alman orduları Lehistan'a girer. Lehistanı liderler Rus olmayan milletlerin liderlerini toplayıp götürürler. O zaman *Promete* teşkilatı tarafından Osman Hoca Ürdün üzerinden Tahran'a uçurulmuştur.¹ Osman Hoca İkinci Dünya savaşından sonra, 1946'da Türkiye'ye geri döndüğünde yeniden Resulzade ile ilişkiler kurmuştur. Sonra beş yıl Pakistan'da bulundu. Pakistan'da Pamir dağlarına çıkarak oradan Rus tarafını gözetlediği de Osman Hoca'nın kızı Halime Ozay Kocaoğlu'nun babası ile ilgili söylediği anılarından öğreniyoruz. Osman Hoca 1957'de Pakistan'dan İstanbul'a dönüyor 28 Temmuz 1968'de İstanbul'da ebedi olarak gözlerini bu dünyaya yumdu. Osman Hoca, Üsküdar Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi'ne defnedilir .

¹ Promete Hareketi I. Dünya Savaşı'ndan sonra Polonya'nın bağımsızlığa kavuşması ile Polonya lideri Pilsudski (Jozef Klemens Pilsudski) önderliğinde, 1918-1922 yılları arasında anti-Sovyet grupları bir araya getirerek (Ukraynalı, Gürcü, Azerbaycanlı, Kırımli, Tatar, Başkurt gibi) başlattığı ve maddi kaynakla desteklediği bir hareketti. Andican, A. Ahad ostim Teknik Üniversitesinin düzenlediği çevrimiçi konferansın metninden 2021.

(Resim 9: Osman Hoca'nın (Kocaoğlu) Üsküdan Özbekler Takkesinde'ki mezarı)

Sovyetler döneminde kara perdeler arkasında kalan Türkistan'daki olaylar Osman Hoca, Resulzade gibi vatani uğruna bağımsızlık mücadelesi vermesi hakkında tarihin tahrif edilip yalan yanlış yazılışı ancak son dönemlerde arşivlerin açılması ile gerçeklerin ortaya çıkarılması yönünde çalışmalar olmuştur. Bu konuların araştırılması için Türk Dünyası'nın ortak bir komisyon kurup Sovyetler döneminde ve bugünkü otokrat, oligarh egemenliğinden azat olunmasını birlikte çözmeleri gerekmektedir.

BASMACI HAREKATI'NIN ORTADAN KALDIRILMASI

Rusya Komünist Parti Merkez Komitesi 1922'de Ordjonikidze başkanlığında Basmacı hareketi aleyhinde askeri hareketleri devam ettirmek niyetiyle bir komisyon kurulmuştu. Sovyet Rusya askeri kuvvetlerinin başkomutanı Kamenov 1923'te Türkistan'a gelerek Basmacı aleyhindeki cephe faaliyetlerini teftiş etmiş Kızılordunun yeni savaş planlarının icra edilmesi için Türkistan'da Kızılordu askerlerinin sayısının artırılması için emir vermişti. Yeniden silahlar gönderilmesi ve Kızılordu hücumlarının hava kuvvetleri himayesi altında devam ettirilmesi, ordunun savaş ruhunu arttırmıştı.

Sovyet Rusya, 1918'den itibaren dört istikamette cephelerini (Doğu, Kuzey, Güney ve Türkistan) kurmuştu. Bunlardan üçüncü cephe, 1921 yılının sonunda bitirildi. Kızılordu 1923'te Basmacı aleyhindeki savaşlarını her yerde şehir, köy, çöller, dağlar, mahallelerde devam ettiriyordu. Mücahitlere yardım bahanesiyle silah taşımayan Türkistanlılar da tutuklanarak hapis haneye atılmaya başlandı. 1923 yılında Sovyetler Basmacı hareketinin birinci devresine son verdiler.

(Resim 10: Buhara'daki Basmacı Hareketi Önderlerinden Bir Grup).

Basmacı hareketinin ikinci devri, 1924'ten itibaren başladı. Mücadele, bazı köylerde ormanlar içinde, kumluklarda, dağlarda, hudutlara yakın yerlerde, silahları olduğu zaman, devam etmeye başladı. Ancak Türkistan Cephesi 1926 yılına kadar devam etti. Basmacılar aleyhindeki savaşları, Türkistan Cephesi yerine kurulan *Orta Asya Askeri Mintıkası* devam ettirdi. Basmacı dedikleri milli kurtuluş, savaşı 1925-1926 yıllarında eski Buhara Emirliği ve 1924'e kadar devam eden Buhara Halk Cumhuriyeti'nin topraklarında Sovyet ordusuna büyük darbeler indirdi. Sovyet Rusya devleti, Buhara'da şiddetle devam ettirilen, İbrahim Beğ komutanlığı altındaki savaşı kazanmak niyetiyle 1926'da Kızılordu süvari birliklerinin komutanı, Mareşal Budyenniy'i, 1928'de ise Buhara'daki Basmacılar aleyhindeki savaşa da Y. M. Melkumov Türkistan'daki Sovyet askerlerinin komutanı olarak tayin ettirmiştir.

Basmacı hareketi 1929-1931 yıllarında Karakum Çölünde ve Taşhavuz, Merv, Tecen, Kazancık, Köhne Ürgenç gibi şehir ve kazalarda başarıyla devam etmiştir. Bu bölgelerde mücadeleyle son vermek görevi, *Orta Asya Askeri Mintıkasının* Komutanı General P.Y. Dibenkoya verilmişti. Dibenko Karakum Çölünde 1000 kilometreden fazla yolları kestirerek Kızıl ordunun Türkistan'daki 4. Alayı ile iki Süvari Tugayını savaş meydanlarına atıyor. Bunlar ile Rusya istihbarat teşkilatına (GPU) mahsus birlikleri ve uçaklar hareket etmişlerdi. Kızıl Ordu birlikleri çöllerdeki kudukları işgal ettikten sonra kudukları zehirleyerek 1933'te Karakum çölündeki savaşları kazanıyor. Türkistan Cephe Komutanlığı ile Sovyet KP Türkistan Komisyonu (1919-1923) yıllarında beraber çalışmıştı. Komisyonun üyesi V. Kuybişev'in Kasım 1920'de Taşkent'te verdiği beyanata göre;" Komisyon

Rus proletaryasının icra yetkisine sahip” idi. Böylece Basmacı hareketinin ikinci devrine, ancak 1935 yılında son verildi. Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti HK Şurası Başkanı Abdullah Rahimbay,” Basmacı hareketi yalnız 1935’te ortadan kaldırıldı” diye bildiriyordu.

SONUÇLAR

Basmacı hareketinin mağlubiyete uğramasının birçok sebepleri vardır. Korobaşılar kendi aralarında birlik yaratamadılar, milli silah taşıyan kuvvetlerin merkezileşen komutanlığını kuramadılar ve mücahitlerin silahları, Rus askerlerinin silahları karşısında ehemmiyetsiz idi makine tüfekleri bile yoktu.

Savaşlar neticesinde Türkistan’da iktisadi buhran başlamıştı. Rusya kendi askerlerine yemeklikler getiriyordu, lakin bunlardan bir kısmını olsa da Türkistanlılara vermiyorlardı. Türkistan’a ne İslam devletleri ne de Batı devletinin yardımı vardı. Afganistan devleti, Türkistan mücahitlerine yardımda bulundu, ancak ekonomisi zayıf olduğu için Türkistan’a yeterince yardım edemedi. İngilizlerin son vekili 5 Nisan 1919’da Aşkabat şehrini terk etmişti. Batı Avrupa devletleri, Türkistan milli bağımsızlık meselesine yalnız istihbarat yoluyla yaklaşıyorlardı. Türkistan milli meselesinin çözümüne yardımcı olan hiç bir devlet yoktu. Türkistan dışarıdan yardım alamadı. O zaman Bakü’deki benzeri olaylardan dolayı Azerbaycan Cumhuriyeti rehberleri ve Türkiye de Türkistan’ı unuttu veya yardımda bulunamadı.

Nitekim Türkistan mücahitlerine Türkiye’den veya Azerbaycan’dan hiç olmazsa silah yardımında bulunulsaydı Basmacı döyüşken mücahitler Türkistan’ı işgalci Rus ve Ermeni taşnaklardan kurtarabilirlerdi. Sovyetler Basmacı hareketi ile ilgili yazılarda, Sovyet Rusya aleyhinde bulunan bu hareketin ”İngiliz ve Amerika emperyalizmi tarafından yönetildiği” hakkındaki yanlış söylentilerin tarihi gerçekler ile hiç bir alakası olmadığını ayrıca kaydetmek gereklidir, çünkü bu sadece Rusların alışıldığı bir propaganda idi.

Sovyetler, az da olsa, Türkistanlılar arasında Bolşeviklerin gayelerine yardımcı olacak kişileri kazanma yoluna gitti. Rusların bu alışık oyunu Azerbaycan’da Alihaydar Karayev, Ağamalıoğlu, Nerimanov gibi Sovyet komünistlerini yetiştirmişti. Ruslar bunu Türkistan’da işgal ettikleri cumhuriyetlerde de yaydılar. Rusya’nın hakimiyeti altında yaşayan, Türkistanlı olmayan, Müslümanlardan bazı kişileri Türkistan mücadelesi aleyhinde faaliyetler göstermeye razı ettiler. Ayrıca Stalin Basmacı hareketine son verdikten sonra Türkistan adı bütün haritalardan silinsin diye Türkistan adını (Orta Asya)’ya çevirdi.

28 Nisan 1920’de Azerbaycan Cumhuriyeti Rus ve Ermeni Taşnak-Bolşevik ıgalinden sonra birçok siyasi liderler gibi Azerbaycan Cumhuriyeti’nin milletvekili Mehmet Sadık Aran da ülkesini terketmek zorunda kalmıştı. Finlandiya’da bulunduğu yıllarda (1931-1933) Helsinki’de editörü olduğu Yeni Turan gazetesinde, yayımladığı yazılarda,Türkistan’da yaşanan vahşeti anlatan satırlar insanın kanını donduracak nitelikte: Aran, Türkistan’daki Basmacı hareketi kanla, silahla, zehirlenmeler ve sürgünle durduruldu” diye yazıyordu.¹

¹ Aran, M. Sadık. Türkistan’da Yaşanan Vahşet. “Yeni Turan” Helsinki, 1931, sayı 2. s.

KAYNAKÇA:

- Aran, M. Sadık. *Türkistan'da Yaşanan Vahşet*. "Yeni Turan" Helsinki, 1931.
- Baysun, Abdullah Receb, Baysun Türkistan *Millî Hareketleri*. İstanbul, 1945.
- Benningsen, Alexandere "Pantürkizm and Panislamism in History and Today", Central Asian Survey, Cilt: 3., No.:3 1984
- Eckman, Janos, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Ankara. 1996.
- Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara, 2012.
- Gaspıralı, İsmail, "*Buhara*," *Tercüman*, No.: 23,24, 25 (1891). *Bahçesaray'dan Taşkent'e*, *Tercüman*, No.: 5 Ağustos-Aralık 1983.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi* Ankara. Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Hayit, Baymirza, Basmacılar, s.154-158.
- İsmailov, E. *İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan Bölgesi* İGİ s.630.
- İstoriya Kazahskoy SSR, IV, Alma-Ata 1977, s. 16.*
- Kara, Abdülvahab, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul, 2002.
- Kocaoğlu, Timur "Tercüman Gazetesinin Dili ve Coğrafyası." Bkz İGİ s. 216-217.
- Kocaoğlu, Timur, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller*. 1900-1924.
- Lenin, Vladimir. İliç-Yosif. D j. Stalin, "Deklaratsiya Prav Narodov Rossii", *Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii v Kazahstane 1917-1918 gg.*, *Sbornik Dokumentov*, I, Alma-Ata.
- Lenin: V. İ., Lenin, *Polnoye Sobraniye Sochineniy*, T, Moskva 1962,
- Saray, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. Ankara 1993.
- Suharev, A. Y., V. Y. Krutskiy, A. Y. Suhareva, *Bolşoy yuridicheskoy slovar*. 2003.
- Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Ankara 1999.
- Tuhtametov, F., *Pravovoye Polojenie Turkestana v Rossiyskoy İmperii (vtoraya polovina XIX veka)*, Başkurtskiy universitet, Ufa, 1999
- İsmetullah, Y. Yesevi dergisi, İstanbul, 2009. s. 4-7,*
- Ziyaev: Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rossiya Tecavüzi ve Hükümlerine Karşı Küreş*. Taşkent: "Şark", 1998, s. 383-399. B *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1904-1924.*
- Kısaltmalar: İGİ Kırımlı. Hakan (rdkt) *İsmail Gaspıralı İçin TDAV* Ankara, 2004

Millî Mücadele’de Özbekler Tekkesi ve Buhara Yardımları

Cengiz DEMİRCİ¹, Alperen AYDIN², Eren BÜYÜK³

Özet

Tarihte kimi olaylar vardır ki hatırlanmaları, olayın bizzat içindeki şahsiyetlerin ve isimleri hiç bilinmemiş sayısız kahramanın ruhlarının şad olması için gereklidir. Türk Tarihinin de bu açıdan çok zengin olduğu, su götürmez bir gerçektir. Bu şekilde değerlendirebileceğimiz olaylar, genellikle çokça bilinen büyük olayların -belki de- o büyük olayları var eden kişilerin kahramanlık öykülerinde karşımıza çıkar. Geçmişte yaşanan böyle olayları anlatmakla bitiremeyeceğimiz gibi Türk Milleti’nin adeta “destan” yazdığı ve içinde sayısız kahramanlık hikayesi barındıran savaşlardan biri ise hiç şüphesiz “var olma mücadelesi” verdiği Kurtuluş Savaşı’dır. Gerek cephede savaşanlarıyla gerek onlara yardım edenleriyle bu savaş, isimleri bugün maalesef unutulmuş veya çok az bilinen yüzlerce kahramanın emeğiyle kazanılmıştır. İstanbul Üsküdar’da bulunan ve Kurtuluş Savaşı’nın kadrosunun İstanbul’dan, Millî ateşin yandığı Anadolu’ya iletilmesinde rol oynayan, silah deposu olarak kullanılan ve büyük gayretlerle bu mücadeleye destek olan Özbekler Tekkesi ve tekkenin haziresinde bulunan Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu⁴ önderliğindeki Buhara Cumhuriyetinden gelen 100 milyon altın ruble değerindeki yardım bunlardan ikisidir. Ayrıca yine İstiklal Savaşı devam ederken Buhara Halkı, kutsal dayanışmanın nişanesi olarak Emir Timur’a ait bir Kur’an-ı Kerim ve zaferi sembolize eden üç ayrı kılıcı da Anadolu’daki kardeşlerine göndermiştir.

Bu çalışmada Özbekler Tekkesinin tarihi ve Millî Mücadele’deki aktif rolü ile “Sovyet yardımı” olarak bilinen bu yardımlara ait kaynakların derlenmesi ve Buhara Halkı’nın manidar bir hediyesi olan üç kılıç ve Kuran-ı Kerim’in hikayesinin yine farklı kaynaklardan yararlanılarak aktarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Özbekler Tekkesi, Millî Mücadele, Sovyet Yardımı, Buhara Cumhuriyeti, Osman Kocaoğlu, Üç Kılıç*

¹Tarih Öğretmeni, Validebağ Fen Lisesi, cengizdemirci28@gmail.com

²Öğrenci, Validebağ Fen Lisesi, alperenaydin090@gmail.com

³Öğrenci, Validebağ Fen Lisesi, ahmternbyk@gmail.com

⁴ 1878 yılında Oş’ta dünyaya gelen Osman Kocaoğlu, Türkistan’daki ceditçilik (yenilikçilik) hareketinin içinde bulunmuş, Türkistan halkının bağımsızlığı için önemli faaliyetlerde bulunmuştur. 23 Eylül 1921’de Buhara Halk Temsilcileri Kurultayı’nda cumhurbaşkanı seçilmiş fakat çeşitli nedenlerle Buhara’dan ayrılarak önce Afganistan’da ardından Türkiye’de bulunmuş ve faaliyetlerine Türkiye’de devam etmiştir. 1968’de vefat eden Kocaoğlu, Üsküdar’daki Özbekler Tekkesi haziresinde yatmaktadır. Bkz. Timur Kocaoğlu, Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller / Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924, s16-31.

Üsküdar Özbekler Tekkesi

Tekke¹ kelimesi sözlükte “dayanma, istinad” gibi anlamlar içerir. Terim anlam olarak ise tekke “*Bir şeyhin taht-ı riyaset u idaresinde dervişan taifesinin istinad ittikleri ve zikir ve mukabele ve çile ile uğraştıkları daire-i mahsusa*”² anlamına gelmektedir. Türk-İslam devletlerinde sosyal ve dinî yaşamda etkin rollere sahip olan tekkeler manevî yönüyle insanların zihnindeki “kutsal” anlayışına erişmeyi başarmıştır. Böylece çevresinde daha çok mürit toplayan tekkeler; kültürel, sosyal, dinî ve bazı durumlarda siyasî bir oluşum hâli almıştır. Bu oluşum Osmanlı ve Selçuklu çerçevesinde incelendiğinde, Anadolu ve Balkan coğrafyalarının fethi sonrası bu toprakların bir Türk yurdu olabilmesi için gerekli olan bayındırlık görevinin büyük kısmını ahi teşkilatı ve vakıflar³ ile üstlenmiş olup, bu amaç doğrultusunda faaliyetlerde bulunduğu görülebilir.

Osmanlı arşiv belgelerinde 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Özbekler” adıyla tekkeler geçmeye başlamaktadır. Bu tekkelerin iki temel özelliği dikkat çekicidir. Birincisi bu tekkelerin günümüz Özbekistan halkının adını taşımaları, ikincisi ise II. Bayezid zamanından itibaren Osmanlı yönetim çevrelerince desteklenen ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında en yaygın tarikat olan “Nakşibendî” meşrep oluşlarıdır⁴. Bu çalışmada ele alacağımız tekke, Üsküdar Sultantepe’de bulunan Özbekler Tekkesidir.

Türkistan’dan gelen hacı adayları yolculuklarına Kırım üzerinden İstanbul’a gelerek başlar ve Üsküdar Sultantepe’de boş bir yükseklikte çadır kurarlardı. Rivayete göre Sultan III. Mustafa bir Çamlıca gezisi sırasında kendisini canıgönülden ağırlayan Özbek Türklerine şükranının nişanesi olmak üzere burada bir tekke yaptırmayı vaat ediyor ve sözünde duruyor. Bir müddet sonra Sultantepe’de bir vakıf kuruluyor ve kafiyele nezarat eden Nakşi Şeyhi, hac dönüşü vakfın başına geçiriliyor. Vakıflar Başmüdürlüğü kaynağına göre tekkenin kuruluş tarihi 1757-1774 yılları

¹ Tekke kelimesinin kökeni üzerine farklı görüşler söz konusudur. Şemseddin Sami “Kamus- i Türki” adlı eserinde Tekke kelimesinin kökeninin Arapça; Mehmed Zeki Pakalın, “Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü” adlı eserinin 3. Cildinde ele aldığı tekke kelimesinin Farsça “tekye”den bozma olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kara, TDV İslâm Ansiklopedisi’nin 2011 yılında İstanbul’da basılan 40. Cildinin “Tekke” maddesinde bu kelimenin kesin bir anlamı olmadığını, kelimenin Arapça veya Farsça olmadığını belirtmekte ve aynen şöyle ifade etmektedir.

‘Yapısı “oturmak, yaslanmak” anlamında ve kee kökünden geldiğini düşündürmekte, ayrıca Arapça’da “asâ, dayanak” mânasında tükee kelimesi bulunmaktaysa da klasik Arapça sözlüklerde tekye kelimesine yer verilmemesi Arapça olduğuna dair görüşü zayıflatmaktadır.(...) Farsça “post” anlamındaki tekke olduğu da ileri sürülmektedir. Ancak Farsça metinlerde tekke kelimesine rastlanmamakta, bunun yerine dergâh ve hankâh kullanılmaktadır.’

² Şemseddin Sami, “Kamus- i Türki”, Şifa Yayınevi (2006)

³ Ayrıca bkz. Tuncer, Orhan Cezmi (2005), “Anadolu’da Vakıflar ve Bayındırlığa Katkısı”, Vakıflar Dergisi, 29. Sayı

⁴ ALKAN, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Özbek Tekkeleri." 2019, Yitik Hafızanın Peşinde BUHARA KONUŞMALARI, s.248

arasına Sultan III. Mustafa zamanına denk geliyor. Bir başka kaynak olan Hadikatü'l-Cevami'ye göre tekke, 1752-53 tarihinde Maraş Valisi Abdullah Paşa tarafından yaptırılmıştır¹. Türkistan'dan gelen hacı adayları, burada konaklar ve hoş muamele görürlerdi. İstanbul'daki diğer Özbek tekkeleri ve Üsküdar'daki Afganiler Tekkesi ile yakın ilişkiler içinde olan bu tesis, konaklama işlevinin yanı sıra Orta Asya tasavvuf kültürünün ve özellikle İstanbul'da hiçbir zaman doğrudan temsil edilmeyen Yeseviyye'ye has tarikat folklorunun yaşatıldığı bir ocak olmuştur².

Türkistan'dan gelen hacı adayları için İstanbul'a mutlaka uğramak gerekliydi. Öyle ki, İstanbul'da "Halife-i Rûy-ı Zemîn"³i Cuma Selâmlığı merâsiminde selâmlamak, bu merâsimle ona "biat etmek" önemli bir ritüele dönüşmüştü.⁴ İşte bu yoğun hac trafiği, Türkistanlıların Türkiye Türkleriyle sosyal ve kültürel irtibatlarını sürdürmelerini sağlıyor, aynı dil ve kökenden gelme algısını ayakta tutan etkenlerden biri oluyordu⁵.

Özbekler Tekkesinin işleyiş bakımından zamane tekkelerinden keskin bir farkı vardı. Bu fark, tekkenin bağınaz bir yapıya yer vermemesi, işsiz-güçsüz kimselerce kuşatılmış olmaması ve tekkede yapılmış bilimsel çalışmalardır. Tekkede bilimsel çalışmalar yapan kişiler adına güçlü bir örnek, tekkede şeyhlik görevinde bulunmuş İbrahim Edhem Efendi'dir. İbrahim Edhem Efendi yediye yakın dil bilirdi ve birçok zanaate (hattatlık, ebruculuk, doğramacılık, marangozluk, oymacılık, hakkâklık, matbaacılık ve dokumacılık) öğretecek düzeyde hakimdi⁶. Bunun yanı sıra İbrahim Edhem Efendi'nin makinelere özel bir ilgisi ve yetkinliği vardı. Öyle ki 1867'de Paris'te yapılan uluslararası bir fuara kendi icadı olan buharlı bir makineyle madalya kazanmıştır⁷. Kendisi ebru sanatının piri, büyük ebru sanatçılarının öğretmenidir. Tarihimizin saygın sanatkârlarından Sami Efendi, Aziz Efendi ve Abdülkadir Kadri Efendi bu sanatı Edhem Efendi'den öğrenmişlerdir ve bu sebeptendir ki Edhem Efendi yaşadığı süre boyunca, Hezâr fen⁸ ismiyle çağrılmıştır⁹. Edhem Efendi'nin, bu maharetlerini bilen Midhat Paşa 1869'da kurduğu Mekteb-i Sanayi'nin başına Şeyh Edhem Efendi'yi getirmişti. Bu okulda pek çok tornacı ve tesviyeci yetiştiren,

¹ Gürel, Zeynep. "Özbekler Dergâhı", Vakıflar Dergisi Özel Sayısı, İstanbul, 2006

² Tanman, M. Baha "Özbekler Tekkesi" TDV İslam Ansiklopedisi, c.34, İstanbul 2007, s. 123

³"Yeryüzün Halifesi" anlamına gelen ifade Yavuz Sultan Selim'den sonra gelen Osmanlı padişahları için kullanılmıştır.

⁴ Alkan Mustafa, A.g.e

⁵ AVŞAR, Abdülhamit, "Türkiye Kamuoyunda "Dış Türkler" Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşına Kadar Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ Yıl: 12, Bahar 2014, Sayı: 16, s.162 157-179

⁶ Tanman, M. Baha, A.g.e s.123; Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi." Tarih ve Toplum: Sayı 9, 1984

⁷ Beyoğlu, Süleyman, "Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi", Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 s.205

⁸ "Bin ilim sahibi" anlamında kullanılan söz. "Hezâr" Farsça bin ; "fen" ise Arapça bilgi, ilim anlamına gelmektedir.

⁹ Beyoğlu, Süleyman, A.g.e s.205

Türkiye’de ilk kurşun borunun dökümünü gerçekleştiren Şeyh Efendi, hakkında düzenlenen “tekkede top döküp sarayı havaya uçurur” yollu jurnaller yüzünden kale ve Haremi Şerif’in onarımı bahanesiyle Hicaz’a yollanmıştır¹. İ. Edhem Efendi’nin şeyhliği sırasında bir ilim ve sanat merkezine dönen tekke matematikçi Salih Zeki Bey, Mekteb-i Harbiyye Nazırı Galib Paşa, ressam Hüseyin Zekai Paşa, Halide Edip Adıvar’ın babası Edip Bey, filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) gibi ünlü simaların uğrağı olmuştur².

Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi

Her oluşumun veya harekâtın belirlenen amaç doğrultusunda başarıya ulaşabilmesi için büyük bir özveri ve sıkıdüzen ile bu amaca sarılması gereklidir. Ancak bu şekilde başarı adı verilen kavram günyüzüne çıkabilir. Bu ilkeden hareketle, kurtuluş mücadelesinin başarıya ulaşmasında; İstanbul-Anadolu arası ağın tesis edilmesi, cephane ve silah deposu olması, güvenilir bir merkez hâlini alması, hastane görevi görmesi, Millî Mücadele’nin askerî ve sivil kadrosunun Anadolu’ya güvenle geçirilmesinde başarılarla imza atmasıyla Özbekler Tekkesi, Mütareke döneminin kilit noktalarından biri olmuştur.

Mondros Mütarekesi başlangıçta, genel olarak memlekette bir ferahlık yaratmıştı. Millet in o sırada muhtaç olduğı tek şey in asayiş ve barış olduğı bunun da elbirliğıyle gerçekleştirilebileceğı basın tarafından açıklanıyor ve umumi efkarda müspet yankılar bırakıyordu. Yenilgiye rağmen ümitler azalmamıştı. Mütareke şartlarının nispeten hafif olduğı hakkında hükümetçe yapılan telkinler ve Wilson Prensiplerinin anılan amaçları, Türk halkına yeniden düzenleme ve çalışma imkanları verdiği zannediliyordu. Bu ümitler kısa zamanda söndü, çünkü İtilaf Devletleri’nin işgale başlamaları, azınlıkların aşırı davranışları, Wilson Prensiplerinin hiçbirinin uygulama sahası bulmamasından anlaşılmıştı³.

Mütareke Dönemi’nde yaşanan işgallere karşı İstanbul Hükûmeti’nin tepki gösteremeyiş i İstanbul Hükûmeti aleyhinde tepkilere ve Anadolu’da bir istiklal kıvılcımının yanmasına neden olmuştur. Bu kıvılcım daha sonralarında bir istiklal ateşine dönüşerek neredeyse tüm Anadolu’yu yakmıştır. Öyle ki Anadolu halkının bu işgallere karşı verdiği tepkilerin en baş örneğı küçük gruplar hâlinde oluşan Kuvayım illiye harekâtıdır.

Kuvayım illiye, 1918’den itibaren küçük çeteler halinde işgal faaliyetlerine karşı tepki olarak doğmuş bir halk harekâtı olarak nitelendirilebilir. Bu harekât, Kurtuluş Savaşı’nın ileriki dönemleri için amacından belli ölçüde sapmış olsa da İtilaf Devletleri’nin işgallerine karşı Türk Halkının gösterdiği güçlü bir tepkidir. Anadolu’daki millî ruhun canlanması ve bu durum hakkında eyleme geçilmesi için keskin bir dönemeçtir. Kuvayım illiye ruhu Anadolu’da ciddi yankı uyandırır sa da

¹ Beyoğlu, Süleyman, A.g.e s.205

² Tanman, M. Baha, A.g.e s.123

³ Döğüş, Selahattin . "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıktığı 19 Mayıs 1919'da Türkiye'nin İçerisinde Bulunduğı Şartlar". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 17 / 50, Temmuz 2001: , s.328

böyle bir oluşumun işgal devletlerinin ordularını yenebilecek güce sahip olduğu söylenemez.

Gayrinizami harp stratejisinde düzenli orduya karşı temel silah, dağınık ve düzensiz silahlı birliklerin pusu üzerinden düşman ordusuna verilebilecek en fazla zararı vermesidir. Teçhizat olarak yetersiz olsa bile bu birlikler eldekilerle düşmana karşı bir mukavemet gösterilebilir. Savaş alanındaki tek gereksinimin tüfek ve süngü olduğu bu taktikte bunlar dışındaki temel silahlardan biri de psikolojidir. Yıpranmaya, hatta dağılmaya çok müsait olan düzensiz ordunun düzenli orduya saldırırken güçlü bir ruh halinde bulunması zorunludur. Aksi hâlî düşünülemez. Temel ilkeler etrafında şekillenen gayrinizami harp stratejisinde kısaca ana hedef; istikrarlı bir şekilde düşman ordusuna, saldıran tarafın lehine bir coğrafyada, şok etkisi yaratacak çabuk saldırılar yapmak, böylece düşman ordusunu çekilmeye zorlamaktır. İşte Kuvayimillîye'nin temel yapıtaşı bu strateji etrafında oluşmuştur. Her ne kadar Anadolu'da bu uygulamayla başarılar alınsa da daha etkili bir mücadele yürütmek ve tatmin edici sonuçlar almak için tüm harekâtın bir çatı altında toplanması ve mücadelenin profesyonel komutanlar eşliğinde yürütülmesi gerekliydi. Fakat Kuvayimillîye kadrosunda profesyonel komutanlar ve tecrübeli askerler bulunmuyordu. Bu hususta 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal ve silah arkadaşlarının Samsun'a çıkmasıyla Millî Mücadele "gerçekten" başlamış ve Anadolu'daki silahlı mücadele başka bir boyut kazanmıştır. Bu mücadelenin askerî kadrosunun tamamlanması için yapılan faaliyetlerde, ileride bahsedileceği gibi, Özbekler Tekkesi etkin rol oynamıştır.

Kurulan Türk millî direniş cemiyetleriyle birçok aydının ve komutanın bilfiil bu mücadeleye destek vermesi, Millî mücadelenin çapını genişletmiştir. Geniş kitlelere ulaşan bu mücadelenin kamuoyuna meşru bir mücadele olduğu ifade edilmelidir. Elbette bu ifadenin gazete, dergi gibi zamane yayın organlarında yer alması için yurt geneli güçlü ve özgür bir basın varlığından söz edilmelidir. Bu basının oluşması, faaliyetlerinin istikrarlı bir şekilde devam edebilmesi ve Millî Mücadele'nin bu yöndeki eksikliğin giderilmesi gerekmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi ve Millî Mücadele davasını, yurda ve dünyaya duyurmak, Anadolu halkına Ulusal Savaş konusunda doğru ve düzenli bilgiler vermek ve Türk ulusunun özgürlük savaşını dünya kamuoyuna duyurmak ve tanıtabilmek amacıyla Halide Edip (Adivar) Hanım ve Yunus Nadi Bey'in çalışmalarıyla Ankara'da "Anadolu Ajansı" adıyla bir kurum kurulması yolunda çalışmalar yapıldı¹.

Anadolu basınının oluşmasından önce İstanbul'da yazılar yazılması beklenmişti. Fakat İstanbul basını yabancı devletlere karşı düşmanca tavır takınamamış, işgal kuvvetlerinin ağır sansür politikası etkisiyle istedikleri yazıları yazamamışlardır. Yazdıkları zaman gazete kapanma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş ve çoğu zaman gazete sütunları boş çıkmıştır². Ancak bu sansür ve baskı 1921

¹ Özkaya, Yücel . "Millî Mücadele'de "Anadolu Ajansı"nın Kuruluşu ve Faaliyetine ait Bazı Belgeler". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 1 (1985): s.580

² Güner, Zekai. (1998). "Millî Mücadele'de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın". ERDEM 31. SAYI , s.92 89-104 .

ylından itibaren I. ve II. İnönü Zaferleri ve bunları izleyen diğer başarılar sonrası, Ankara Hükûmeti'nin gittikçe güçlenmesi ve olayların millî bir harekât lehine gelişmesi sonucu ister istemez bir ölçüde hafiflemiştir¹. Millî Mücadele'yi destekleyen aynı zamanda İstanbul'da bulunan yazar ve aydın kesimin daha özgür bir ortamda yazılarını yazmaları için acilen Anadolu'ya geçmeleri ve Anadolu basınına katılmaları kritik bir öneme sahipti.

Bu önemin farkında olan Şeyh Ata Efendi, mücadele sırasında tekkenin şeyhliği görevini üstleniyordu. Bir hukukçu olan Ata Efendi, Millî Mücadele'ye en samimi duygularla hizmet etmiştir. Öyle ki kendisi Gizli Karakol Cemiyeti'nin kurucularından ve önde gelen üyelerinden biri olup, cemiyet ve tekke arasındaki bağı, diyalogu güçlendirerek Özbekler Tekkesini Anadolu'ya geçişin ilk durağı yapmıştır².

Bahsedildiği gibi işgal devletlerinin İstanbul'daki sıkı denetimleri yüzünden istiklal ateşinin İstanbul'da yakılması zordu. Vatanın kurtuluşu için çalışmalar yapmak her geçen gün imkânsız hâle geliyordu, dolayısıyla bu mücadelenin başlaması için İstanbul'daki aydınların ve askerlerin daha güvenli bir yer olan Anadolu'ya geçmesi gerekiyordu. Fakat Anadolu'ya geçmek için gerekli yöntem konusunda bir kesinlik hakim değildi. Anadolu'ya geçişte en önemli güzergâh İstanbul-İzmit- Geyve-Adapazarı yoluydu ve Anadolu'ya ilk geçişlerin büyük çoğunluğu bu yol üzerinden gerçekleşmişti³. İstanbul'dan Anadolu'ya Millî Mücadele sırasında ve cumhuriyetin ilanından sonra aktif rol oynayan birçok kişi Özbekler Tekkesi vasıtasıyla geçmiştir⁴. Özbekler Tekkesine gelen kimseler "Beni İsa yolladı"⁵ parolasını kullanıyordu. Karakol Cemiyeti'nde de her isim için farklı parolalar kullanılmıştır⁶.

Özbekler Tekkesi Millî Mücadele için yeri doldurulamaz hizmetlerde bulunmuştur. Sadece Anadolu harekâtının kadrosunun tamamlanması, bu

¹ Baykal, Hülya. "Millî Mücadele'de Basın". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 4 (1988): s.473 471-480

² Bal, Mehmet A. "'Millî Mücadele'de Üsküdar Özbekler Tekkesi'", Arşiv Dünyası Dergisi , no.9, s.56 ss.56-57, 2007

³ Beyoğlu, Süleyman, A.g.e s.207

⁴ Harbiye Nazırı Fevzi Çakmak, İsmet İnönü, Celal Bayar, Adnan ve Halide Edib Adıvar, mebuslardan Ali Fuad Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa, Mehmed Akif Ersoy, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), eski meclis-i mebûsan başkanı Celâleddin Arif Bey, Yunus Nadi, Miralay Kâzım(Orbay), Erzurum mebusları Hüseyin Avni, Necâti, Zihni ve Necip Beyler İsmail Suphi(Soysallıoğlu), Sakallı Nureddin Paşa, erkân-ı harbiye kaymakamı Seyfi, Binbaşı Saffet (Arıkan), Ahmed Ferid, İbrahim Süreyya, Nevres, Çerkes Edhem'in kardeşi Saruhan Mebusu Binbaşı Reşit, Hüsrev(Gerede), Keskin Mebusu Rıza, İstanbul mebusu Ali Rıza, Binbaşı Besâlet Beyler, emekli kolağası Manastırlı Nuri, polis merkezi memurlarından Manastırlı Nuri (Conker), Yüzbaşı İsmail Hakkı, Mehmet Ali, Erkân-ı Harb Derviş, Mülâzım-ı evvel Abdurrahman (Beyoğlu,2003: 208-209)

⁵ Adıvar, Halide Edip "Türk'ün Ateşle İmtihanı", Can Yayınları

⁶ Karakol Cemiyeti'nde kullanılan bir şifre isimdir. Mustafa Kemal için "Nuh", Galatalı Şevket Bey için "İsa", Ali Fuat Paşa için "Musa" ve Kara Vasıf için "Cengiz" şifre isimleri kullanılmıştır. (Karakoç,2004:157)

mücadeleye verdiği katkılardan değildir. Özbekler Tekkesi, işgal yıllarında Kuvayımilliyeciler ve işgalden cesaret alarak Türk köylerini basan Rum ve Ermeni eşkiyalarıyla çarpışırken ya da işgal altındaki cephanelikleri basarken yaralanan vatanperver milliyetçiler için gizli bir hastane olarak çabalıyordu ve gizlice tekkeye gelen doktorlar burada mesaide bulunuyorlardı. Bunların yanında Özbekler Tekkesi, adeta bir posta merkezi gibi de çalışıyordu. Ankara ile yapılacak bilgi alışverişleri için bu kanal kullanılıyordu¹.

Özbekler Tekkesinin Milli Mücadele’de yaptığı tüm eylemler ışığında, bu mücadelenin başarıya ulaşmasında büyük gayretleri olduğu açıktır. Tüm bunların yanında Anadolu harekâtı kadrosunun büyük oranda tamamlanmasında en etkin rolü oynayan Özbekler Tekkesinin haziresinde yatan Osman Kocaoğlu’nun isminin anılması oldukça önemlidir. Özbekler tekkesinde eşi Hakime Kocaoğlu ile yatan ve mezar taşında “Buhara eski cumhurbaşkanı” yazan Osman Kocaoğlu, Milli Mücadele’nin mali kaynaklarından olan yüz milyon altın rubleyi ve manevi kaynaklarından birisi olan, Kur’an-ı Kerim’i ve Buharalı ustaların elinden çıkan üç kılıcı TBMM’ye göndermiş ve böylece Anadolu-Türkistan arasındaki kardeşliği ve gönül köprüsünü olduğundan daha güçlü kılmıştır.

Buhara Cumhuriyeti’nin TBMM’ye Yardımı

Türk Milleti’nin yakın tarihinde önemli bir yer tutan fakat bir dönem “Sovyet yardımı” başlığıyla yanlış şekilde anlatılan “Buhara Cumhuriyeti’nin Kurtuluş Savaşı’na yardımı” hakkında araştırmacılar için en önemli ve bağlayıcı kaynak, Buhara Cumhurbaşkanı merhum Osman Kocaoğlu’nun (Hoca) 3 Mayıs 1962 tarihli Yakın Tarihimiz gazetesine verdiği röportajdır². Olayların kronolojik sırayla özetlendiği gazete sayfasında şunlar yazmaktadır:

“1920 yılında Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra, ben ilk cumhurbaşkanı olarak, yanıma başvekilimiz rahmetli Feyzullah Hoca’yı alarak Sovyet Rusya büyüklere ve bu arada Lenin ile temasta bulunmak üzere Moskova’ya gitmiştim. Bizden bir müddet önce, temmuz ortalarında Türkiye’den de milli hareketi temsil eden ilk heyetin Bekir Sami (Kunduh) Bey’in³ başkanlığında Moskova’ya gelerek Lenin, Çiçerin ve Karahan ile, bilhassa yardım temini konusunda müzakerelerde bulundukları anlaşılıyordu. Nitekim, Kremlin Sarayı’nda kendisi ile görüştüğümüz gün Lenin, önem verdiğini hissettirdiği Türkiye’den söz açarak, bana “- Ankara’dan bir Türk heyeti geldi.

¹ Karakoç, Ercan, “Milli Mücadele’de Üsküdar”, Üsküdar Sempozyumu I: 12-13 Mart 2004 ss.157

² Osman Kocaoğlu, “Rus Yardımının İçyüzü”, Yakın Tarihimiz, Sayı: 10, İstanbul; 3 Mayıs 1962, s292-293.

³ Bekir Sami Bey, TBMM’nin ilk dışişleri bakanı olup bahsedilen heyetin içerisinde İktisat Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk, Dr. İbrahim Tali Öngören, Osman Bey ve Seyfi Düzgören de bulunmaktadır. Heyet Moskova’ya vardığında karşılamaya hiç kimse gelmediği gibi görüşmeler boyunca heyete verilen yiyecek miktarı heyete yeterli gelmez. Ayrıca Sovyet heyeti görüşmeler boyunca Ermeni yanlısı bir tutum izler. Bkz. Bilâl N. Şimşir, “Bizim Diplomatlar”, s.29.

Vaziyetlerini anlatarak acele yardım istedi. Bu hususta sizin fikriniz nedir?” dedi. Hiç tereddüt etmeden kendisine: “- Elbette yardım etmek gerek... ve vakit geçirmeden yapılmalıdır.” deyişim üzerine bu işte zaten kararlı olduklarını fakat bazı zorluklarla karşılaştıklarını belirten bir ifade ile “-Yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk var.” dedi ve devam etti. “- Birincisi Türklerin istedikleri altın para bizde pek azdır.” deyince sözünü kestim. “- Bizde altın para vardır! dedim. Verebiliriz de...” Lenin memnun olduğunu belirten bir baş eğişiyle devam etti: “- İkincisi, yol meselesidir. Çünkü Türklere yalnız para değil, her türlü harp malzemesi de vermemiz gerekiyor. Bunları emniyetle Ankara’ya ulaştıracak yol lâzım! Halbuki Kafkaslar’daki durum dolayısıyla yollar kapalıdır. Ne zaman açılabileceği malum değildir.” Biz, bu hususta aynı kanaat ve fikirde olduğumuzu söyleyerek ilave ettim: “- Kafkaslar’da kurulan cumhuriyetlerle anlaşmak mümkündür. Bu bölgede Müslümanlar çoğunluktadır. Gürcüler de menfaatleri icabı Müslümanlara yakındır. Ermeniler de keza... Çalışılırsa müşterek bir yol bulmak imkanı vardır.” dedim. Ayrıca paranın miktarını tespit etmek icap ediyordu. Bunu mütehassıslar (uzmanlar) tespit etsinler dedik ve bizim -aynı zamanda Hariciye Nazırı olan- Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus mütehassıslardan mürekkep bir heyete havale ettik. Bu heyet uzun müzakereler sonunda yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tesbit etti. Tekrar Lenin’le buluştuk. Lenin bu sefer yaptığımız konuşmada sözü tekrar para konusuna getirerek ne kadar verebileceğimizi sordu. “- Yüz milyon ruble...” dedim. Lenin tekrar etti: “-Yüz milyon mu?” “-Evet... Derhal verebiliriz!” Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el sürmezler, dokunmazlardı¹. Buhara bir Çar emâreti (emirliği) olduğu halde, idari ve mali işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde altın belegan mâbelâğ (haddinden fazla) çoktu.”

Lenin ile bu şekilde mutabık kaldıktan sonra biz Buhara’ya döndük. Parlamento Reisi Abdülkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meseleyi meclise intikal ettirdik ve parlamentoya ben, Anadolu’daki Türklerin vaziyetlerini, Yunanlılar tarafından fena halde tazyik edilmekte olduklarını anlatarak onlara yardım etmemiz gerektiğini iyice izah ettim. Bizim o vakit parlamentoda dört partimiz vardı. Bunlardan “Milli Birlik” ve “Kurtuluş” ile “Ahrar” partileri tamamen yardım lehinde idiler. Yalnız Komünist Partisi reisi avamdan ve aslen Tatar olan Necip Hüseyinoğlu, bu işe akıl erdiremedi ve provokasyon yaparak halka: “Böyle yardım olmaz. Biz bu parayı İngilizlerle mütareke yapıp anlaşılan Osmanlı Sultanlarına veriyoruz. O Sultanlar ki şimdi emperyalistlerle anlaşmışlardır” diye havayı bulandırmaya teşebbüs etti. Bunun üzerine bizim “Türk front” da buna karşı halkı aydınlatmak için geniş ölçüde propagandaya

¹ Osman Kocaoğlu’nun oğlu Prof. Dr. Timur Kocaoğlu, katıldığı bir televizyon programında bu paraların Emir Timur’un hazinesinden kalan paralar olduğunu söylemiştir. Bardakçı, Murat. “Tarihin Arka Odası / 10 Ağustos 2013”. Erişim: 13 Ar. 2020. <https://youtu.be/uLt1Ga4q8vY>

başladı. Fakat Necip Hüseyinoğlu yardım aleyhindeki kışkırtmalarında inat ettiğinden Hükümet kararı ile Buhara hududu dışına atıldı. Buharalılar zaten kâmilten Türk'tür. Ne kadar Türk kolu varsa hepsinden gelmiş halis Türklerdir. Türkistan'ın Buhara, Semerkand, Hokand, İspara gibi büyük şehirleri halkının hepsi Türk'tür ve Türkçe konuşurlar. Kentlisi, köylüsü bütün Buharalıların, Türkistanlıların, Türk'e ve Türklüğe karşı yüreklerinde ancak kardeşlik duygusu vardır. Aynı zamanda Türkiye, Tanzimat'tan beri dışarıdaki bütün Türklere yenilik yani teceddüt (yenilik, yenileşme) örneği olmuştur. Buhara'nın o zaman dört buçuk milyon nüfusu vardı. Buhara Parlamentosu Türkiye'ye yüz milyon altın ruble yardımını, tek itiraz sesi yükselmeden bir anda ve tam bir oybirliği ve hararetle tezahüratlarla, alkışlarla kabul etti. Parlamentonun bu kararı üzerine hemen ertesi gün gereken muameleyi tekemmül ettirdik(kararlaştırdık) ve parayı -derhal Ankara'ya yetiştirilmek üzere- Rus hazinesine teslim ettik. Fakat Buhara'nın Anadolu'daki kardeşleriyle ilgisi bu kadarla kalmadı. Bu paranın gönderilmesinden kısa bir müddet sonra -İzmir'in kurtuluşundan evvel- Buhara'dan Ankara'ya bir murahhas(delege) heyeti ile yirmi kadar talebe de gönderildi. Ayrıca bu heyetle Mustafa Kemal Paşa'ya pek kıymetli -bizim karakulu dediğimiz- kalpaklık astragan derilerle iki tane murassa, antika kılıç da hediye gönderildi¹. Bu kılıçları Buhara hazinesinden seçmek vazifesi -o sırada orada bulunan- Enver Paşa'ya havale edilmişti. Enver Paşa, Gazi Paşaya çok hürmetkârdı. Kılıçları seçmek vazifesinin kendisine havale edilişine pek mütehassıs (duygulu) oldu. Bu kılıçları takdim mektubunu da bizzat yazdı ki onun hürmetâkrlığının bariz bir delili olan mektuptaki şu cümle, hala hatırımdadır: "Milli kahraman, büyük kumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri, yüksek huzurlarınıza takdim edilecek naçiz hediyelerden kılıçları seçmek şerefini kardeş Buhara Cumhuriyeti bana havale etti. Bundan dolayı tarifi imkânsız büyük bir fahr-u gurur duyuyorum." (Osman Kocaoğlu, Yakın Tarihimiz, Sayı: 10, İstanbul; 3 Mayıs 1962, s292-293.)

Anlatıldığı üzere Buhara Cumhuriyeti, Anadolu'ya giden başka yol olmaması sebebiyle 100 milyon altın ruble karşılığı altın para, külçe altın ve ziynet eşyayı vagonlara yükleyerek Moskova'ya göndermiştir. Bu sevkiyatın detayını da Timur Kocaoğlu tarafından yazılan hatıratında, Raci Çakıröz anlatmaktadır². Kendisi I. Dünya Savaşında esir düştüğü Ruslardan kaçarak Türkistan'a gelen ve Taşkent'te öğretmenlik yapan Türk subayı Raci Çakıröz, sayımını yapmakla görevli olduğu altınların hikayesiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir³.

¹ Gönderilen kılıçların hikayesi bir sonraki bölümde anlatılmaktadır.

² Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl - Bnb. Raci Çakıröz'ün Hatıraları - 1914-1923, Hazırlayan: Rana Çakıröz, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

³ "Sonradan öğrendiğime göre Buhara Hükûmeti'nin Ruslar aracılığıyla Türk Hükûmeti'ne yaptığı 100 milyon altın rublelik yardımdan, Ankara Hükûmeti'ne ancak 10 milyon altın ruble ulaşabilmiştir. Ruslar, geri kalan 90 milyon altını, herhalde aracılık ücreti olarak almış olacaktır! Esasen Ruslar, Buhara halkından ve saraydan topladıkları 12 vagon dolusu altın ki,

Ne yazık ki Raci Çakıröz'ün de hatıratında bahsettiği gibi gönderilen 100 milyon altın rubleden yaklaşık 10 milyonu Ankara'ya ulaşabilmiş, 90 milyon altına Sovyet Hükûmeti tarafından el konulmuştur. Ankara'ya ulaşan 10 milyon altın ruble de tamamı tek seferde olmadan parça parça Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu paranın yanı sıra Sovyetler, -tür ve sayısında bir tutarlılık olmaksızın- çeşitli silahlar ve askeri malzemeyi de Ankara Hükûmeti'ne yollamış ve bu silahlar da ağırlıklı olarak Büyük Taarruz'da kullanılmıştır.

Üç Kılıç ve Kur'an-ı Kerim

Osman Hoca'nın gazetede yayımlanan röportajında söylediği gibi Buhara Cumhuriyeti, Anadolu'daki Türk kardeşlerine sadece yardım göndermekle kalmamış aynı zamanda bu dostluğu ebedi kılmak adına siyasi temaslarda bulunmayı da amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Aralık 1921'de Recep Bey ve Naziri Bey'den oluşan iki kişilik kurul¹, Buhara'dan yola çıkmış ve zorlu bir kara yolculuğunun ardından Batum'dan gemiye binerek İnebolu üzerinden Anadolu topraklarına ulaşmıştır. Ayrıca Buhara, bu kuruldan bağımsız olarak sayısı 17'yi bulan bir öğrenci topluluğunu da o günlerde Kastamonu'ya göndermişti². Kurul ve öğrenci topluluğu, rehberleri Enver Behnan Şapolyo ile Kastamonu'dan Ankara'ya gitmek üzere yola çıktılar. Heyet, başta Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa olmak üzere birçok komutana vermek için astragan deriler, değerli halılar, bir Kur'an-ı Kerim ve pala şeklinde üç ayrı kılıcı da beraberinde getirmişti³.

7 Ocak 1922'de⁴ Ankara'ya ulaşan Mustafa Kemal Paşa ile görüşen heyet, hediyeleri takdim etmiş ve Osman Kocaoğlu'nun da hafızasından silinmeyen Enver Paşa'nın o mektubunu da Paşa'ya teslim etmişti⁵. Böylece kardeş iki halk ilk kez maddi ve manevi temas ediyor, istiklal meşalesinin ateşini birlikte harlıyordu. Gönderilen bu hediyeler her ne kadar büyük bir armağan gibi gözükmesine de bu hediyelerin simgesel değeri ve iki tarafta da yarattığı kıvanç, çok büyüktü.

aralarında çok ağır bir altın avize vardır. Ziyet ve çok kıymetli kuzu derilerini Moskova'ya götürdüler. Bu kuzu derileri 'astragan'ı sağlayan Buhara'nın koyunları, Karakul denen gölün civar mıntıkasında, üretiliyordu." Çakıröz, *a.g.m.*, s68.

¹ Recep Bey elçi, Naziri Bey de maslahatgüzar (işgüder) olarak Ankara'ya geliyordu. (Enver Behnan Şapolyo, "*Atatürk ve Üç Kılıç*", Türk Kültürü, IV/37, s.85.) "Recep Bey, İstanbul'da, Öğretmen Okulu'nda okumuştur. Türkiye'yi ve Türkleri iyi tanıyordu. Türkiye'de uzun süre kaldığı için son derece akıcı bir Türkçesi vardı ve İstanbul şivesiyle konuşuyordu." Doç. Dr. Kemal Arı, *Üçüncü Kılıç*, s.52

² Kemal Arı, *A.g.e* s. 50

³ Şapolyo, *A.g.m.*, s.86. Bu kılıçlardan birinin üzerinde son derece değerli taşlar olduğunu söyleyen Enver Behnan, ayrıca heyet üyelerinin getirdikleri Kuran'ın, 1402 yılında İzmir'i fethederek İslamlaşmasını sağlayan Timur'a ait olduğunu söylediklerini de aynı yerde aktarmaktadır. Bu kılıçlar hatırlanacağı üzere o sırada Buhara'da bulunan Enver Paşa tarafından seçilmiştir (Bkz. s2). Osman Kocaoğlu, *A.g.m.*, s.293.

⁴ Mustafa Kemal Atatürk'ün bahsi geçen konuşması, Hakimiyet-i Milliye ve Anadolu'da Yenigün gazetelerinde 8 Ocak 1922'de çıkmıştır. Bkz. "*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*", II, Ankara, 1881, s.30

⁵ *A.g.m.*, s293

Kılıçlardan en değerli gözükenin çok farklı bir önemi vardı¹. İzmir'in kurtarılması demek, bir nevi düşmanın Anadolu'dan atılması demekti ve tüm Türkler için varılacak bir ülküydü. Bu sebeple Türk Ordusunun İzmir'e girmesi, Türk Dünyasında büyük bir heyecanla bekleniyordu². İşte bu kılıç da İzmir'e ilk girecek Türk subayına yani "İzmir Fatih'i" ne verilmek üzere getirilmişti³. Mustafa Kemal Paşa da bu armağanları teslim aldıktan sonra şu konuşmayı yapıyordu:

*"Bu emanetleri elinizden alırken, kalbim heyecan ile dolu. Halkımız ve ordumuz, uzaklardaki kardeşlerimizden gelen teşciat ve tebrifat nişanelerinden şüphesiz çok mütehasşis ve mesrur (duygulu ve mutlu) olacaklardır. Dindaş ve karındaş Buhara halkının arzusunu yerine getirerek, bu Kitab-ı Mukaddesi (kutsal kitabı) millete, seyf-i muazzezi (kutsal kılıcı) de İzmir fatihine teslim edeceğim. Allah' ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muzaferiyetlerini kazanan milli ordumuz, inşallah pek yakında bu kılıcı da kazanmış olacaktır"*⁴. (Atatürk, 8 Ocak 1922)

Heyetin isteği doğrultusunda üç kılıçtan birini Mustafa Kemal Paşa alırken ikinci kılıç da İsmet Paşa'ya verildi ve üçüncü kılıç ise İzmir'e ilk girecek askere verilmek üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından saklandı⁵. Tarihler 9 Eylül'ü gösterdiğinde nihayet İzmir'deki Hükûmet Konağı'na İkinci Süvari Tümeni 4. Alayı Bölük Komutanı Yüzbaşı Şerafettin⁶ tarafından Türk Bayrağı çekilmiş, İzmir kurtulmuş, Yüzbaşı Şerafettin de hem "İzmir Fatih'i" unvanını alırken hem de Buhara'dan -binlerce kilometre öteden- nice umutlarla gönderilen üçüncü kılıcın da sahibi olmuştu. Bir dönem Türk Ordusunun başında bulunmuş ve döneminin şüphesiz en önemli şahsiyetlerinden olan Enver Paşa'nın bizzat seçtiği, binlerce kilometre yolu aşan, Türk Milleti'nin makus tarihine yön veren Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün teslim aldığı ve sakladığı bu kılıç, milli kültür ve mukaddesatımızın vücut bulduğu bir simgeye dönüşmüştür.

Kimi olayların hatırlanması, kahramanların ruhlarını şâd eder fakat tarihimizdeki pek az sayıdaki olay da bizler için utanç vericidir. Onlardan bir tanesi de bahsettiğimiz kılıcın şu andaki akıbetidir. Çünkü tüm araştırmalara rağmen bu kılıcın nerede olduğu bilinmemektedir ve bu konuyla ilgili iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki Şerafettin Bey'in İzmir'de bir "İnkılâp Müzesi" yapıldığını okuması üzerine eşi Siret Hanım'a bu kılıcı müzeye verilmesi gerektiğini belirtmesiyle Siret Hanım'ın da kılıcı valiliğe teslim etmesi fakat sonrasında ne olduğu bilinmemesi iken bir diğer iddia da bu kılıcın Yüzbaşı Şerafettin tarafından İzmir Belediye Müzesi'ne

¹ Kemal Arı, A.g.e., s.56

² İzmir, 1402'de Timur tarafından fethedildikten sonra ilk kez Anadolu'nun işgali sırasında düşman eline geçmiş ve bu yüzden Türk Dünyasında bu işgal derin bir üzüntüyle karşılanmıştı
³ A.g.e., s.57.

⁴ "Atatürk' ün Söylev ve Demeçleri", II, Ankara, 1881, s.30; *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Ocak 1922; *Anadolu* 'da Yenigün, 8 Ocak 1922; *İkdam*, 10 Ocak 1922.

⁵ Kemal Arı, A.g.e., s.62.

⁶ 1889 yılında doğan tecrübeli Türk subayı. Ayrıca sözü edilen olaydan ötürü Soyadı Kanunu ile birlikte kendisine "İzmir" soyadı verilmiştir. Kemal Arı, A.g.e., s.73-79.

armağan edildiği yönünde olsa da Doç. Dr. Kemal Arı tarafından yapılan araştırmalarda bu yönde somut bir veri bulunamamıştır¹.

Sonuç

Anlatıldığı üzere Türkistan'dan gelen hacılar sayesinde kurulan tekke, Osmanlı zamanında bilim ve sanat yuvası olmuştur. Mütareke Dönemi'nde Anadolu ve İstanbul'da yaşanan bunalımdan kurtulması için başlatılan Millî harekâtın kilit noktalarından biri olan Özbekler Tekkesi, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran askerî ve sivil kadronun bu mücadele içinde uğradığı yerlerden biri olmuştur. Merhum Osman Kocaoğlu cumhurbaşkanlığındaki Buhara Hükûmeti'nin meclisinde tek bir red sesi bile yükselmeden gönderilen ve hâlen daha "Sovyet yardımı" olarak bilinen yardımlar Millî Mücadele'ye can suyu olmuş, önemli bir finansman sağlamıştır. Özbekler Tekkesi özelinde yaşayan maneviyat ve TBMM'ye gönderilen üç kılıç ve Kur'an-ı Kerim de Millî Mücadele ruhunu temsil eden iki ayrı sembol olmuştur. Milli kültürümüzü oluşturan bunun gibi değerler yaşatılmalı, tozlu sayfalarda kalan gerçekler gün yüzüne çıkarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Halide Edip "Türk'ün Ateşle İmtihanı", Can Yayınları
- ALKAN, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Özbek Tekkeleri." 2019, Yitik Hafızanın Peşinde BUHARA KONUSMALARI, s.247-285
- ARI, Kemal, "Üçüncü Kılıç", Zeus Kitabevi, İzmir, 2012
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri", Toplayan: Nimet Unan, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1952.
- AVŞAR, Abdülhamit, "Türkiye Kamuoyunda "Dış Türkler" Algısına Bir Katkı: Birinci Dünya Savaşına Kadar Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin İlişkileri ve Savaşta Türkistanlıların Desteği", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yıl: 12, Bahar 2014, Sayı: 16, s.157-179
- BAL, Mehmet A. "'Millî Mücadele'de Üsküdar Özbekler Tekkesi'", Arşiv Dünyası Dergisi , no.9, s.56-57, 2007
- BAL, Halil. "MEŞVERET | KURTULUŞ SAVAŞINDA YARDIMLAR VE SOVYET YARDIMININ İÇ YÜZÜ - HALİL BAL: BUHARA, OSMAN HOCA". Erişim: 12 May. 2021.
- <https://youtu.be/7eQtFdvVmlQ>
- BARDAKÇI, Murat. "Tarihin Arka Odası / 10 Ağustos 2013". Erişim: 13 Ar. 2020. <https://youtu.be/uLt1Ga4q8vY>
- BAYKAL, Hülya. "Millî Mücadele'de Basın". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 4 (1988): s.473 471-480
- BEKTAŞ, Cengiz, "Özbekler Tekkesi." Tarih ve Toplum: Sayı 9, 1984
- BEYOĞLU, Süleyman, "Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi", Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 s.201-210

¹ A.g.m., s.376

- ÇAKIRÖZ, Raci, “Çarlık ve Bolşevik Rusya’da 10 Yıl- Bnb. Raci Çakıröz’ün Hatıraları- 1914-1923”, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.
- DÖĞÜŞ, Selahattin . "Mustafa Kemal’in Samsun’a Çıktığı 19 Mayıs 1919’da Türkiye’nin İçerisinde Bulunduğu Şartlar". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 17 / 50 (Temmuz 2001): , s.327-344
- GÜNER, Zekai. (1998). “Millî Mücadele’de Türk Kamuoyunu Oluşturan Basın”. ERDEM 31. SAYI , s.92 89-104 .
- GÜREL, Zeynep. "Özbekler Dergâhı", Vakıflar Dergisi Özel Sayısı, İstanbul, 2006
- KARAKOÇ, Ercan, “Milli Mücadele’de Üsküdar”, Üsküdar Sempozyumu I: 12-13 Mart 2004 s.151-159
- KOCALOĞLU, Osman, “Rus Yardımının İçyüzü”, Yakın Tarihimiz, Sayı:10, 3 Mayıs 1962, s292-293.
- KOCALOĞLU, Timur, “Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller / Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924”, 2001.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, “Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları”, Yapı Kredi Yay., İstanbul
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, "Atatürk ve Üç Kılıç", Türk Kültürü, Sayı:35, 1965.
- Şemseddin Sami, “Kamus- i Türki”, Şifa Yayınevi (2006)
- ŞİMŞİR, Bilal N., “Bizim Diplomatlar”, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.
- ÖZKAYA, Y . "Millî Mücadele’de “Anadolu Ajansı”nın Kuruluşu ve Faaliyetine ait Bazı Belgeler". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 1 (1985): 587-608
- TANMAN, M. Baha “Özbekler Tekkesi” TDV İslam Ansiklopedisi, c.34, İstanbul

İKİNCİ BÖLÜM

ÖZBEKÇEYE DAİR

-+

Abdulla Qahhor Mualliflik Korpusini Tuzishning Lingvistik Asoslari

Sh.M.Hamroyeva*

*filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

Lingvistik korpus – ma'lum tilning belgilangan davrdagi, xilma-xil janr, rangba-rang uslub, hududiy hamda ijtimoiy variantdagi matnlarinig elektron shakldagi maxsus dasturiy ta'minot asosidagi yig'indisidir. *Mualliflik korpusi* – ma'lum bir muallif ijodiga tegishli barcha materiallarning elektron kutubxonasi, turli parametr asosidagi qidiruv va amallarni bajarishga mo'ljallangan onlayn yoki offlayn elektron mahsulot.

Mualliflik korpusininf ahamiyati. Mualliflik korpusi yozuvchi yoki shoir asarlarining tili, uslubiy xususiyati va muallif leksikasini o'rganish, bir yozuvchi asarlari lug'atini tuzish uchun lingvistik baza va qidiruv tizimi vazifasini bajaradi.

Korpus maqsadiga ko'ra tadqiqiy, illyustrativ bo'ladi; mualliflik korpusi har ikki maqsadda ham tuzilishi mumkin. Tadqiqiy korpus tuzuvchisi ma'lum lingvistik muammoni yechish uchun o'z korpusini tuzadi, shu asosda ilmiy tadqiqoti uchun xulosa chiqaradi; illyustrativ korpus muallifi esa korpusni keng foydalanuvchilar turli amallarni (ta'limiy topshiriq tuzish, korpus asosida tajriba o'tkazish, tarjima, matn tuzishda lingvistik baza sifatida foydalanish) bajarishiga mo'ljallab oldindan tuzadi. Demak, mualliflik korpuslari – tadqiqiy va illyustrativ korpusning bir ko'rinishi.

Korpusning o'zgaruvchanligiga ko'ra turg'un va dinamik turi farqlanib, mualliflik korpusi turg'un korpus; to'liq/fragment ko'rinishi bo'yicha to'liq matnli korpus sirasiga kiradi. Chunki mualliflik korpusi, milliy korpusda bo'lganidek, doimiy yangilab borishni talab qilmaydi; u bir marta tuziladi, to'ldirib, tuzatib borishga ehtiyoj qolmaydi. To'liq matnli korpus sifatida e'tirof etilishiga sabab mualliflik korpusida bir muallif ijodi to'liq qamrab olinadi, ya'ni ijodiy merosining (asar matni to'liq olinadi) barchasi kiritiladi. Nutq turiga ko'ra yozma, parallelligiga ko'ra bir tilli, matnning ixtisoslashuviga ko'ra aralash (chunki bir muallifning barcha janrdagi asari kiritiladi), kirish usuliga ko'ra (korpus tuzuvchisining ixtiyoriga qarab) har xil: pullik, erkin, yopiq bo'lishi mumkin. Izoh xususiyatiga ko'ra morfologik, sintaktik, semantik, matn hajmiga ko'ra to'liq matnli, xronologik jihatiga ko'ra diaxron, umumiylikiga (tuzuvchilar soniga) ko'ra yakka, umumiy muallifli korpus sifatida qaraladi.

Mualliflik korpusining muhim tarkibiy qismi razmetkaning qay darajada serqirra va mukammalligidan qat'i nazar, interfeysdir. Mukammal ishlangan interfeys – foydalanuvchi uchun tushunarlilik, ishlashni qulaylashtiruvchi omil. Mualliflik korpusining yana bir asosiy belgisi – razmetkalanganlik darajasi va turi.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Lingvistik teglash – tagging, parsing asosida chastotali, ters lug‘at tuzish mumkin bo‘lsa, muallif asarlarining ideografik razmetkasiga erishish ideografik lug‘at yaratishga asos bo‘ladi.

Mualliflik korpusi bilan mualliflik leksikografiyasi chambarchas bog‘liq. Shu sababli mualliflik leksikografiyasi taraqqiyot darajasi korpus lingvistikasi bilan ikki tomonlama munosabatda. Birining taraqqiyotini ikkinchisining rivojisiz ko‘rib bo‘lmaydi. Afsuski, tilshunoslikning bu ikki yo‘nalishini jahon tilshunosligida ham rivojlangan soha deb bo‘lmaydi; mualliflik leksikografiyasi yo‘nalishida ancha ishlar qilingan bo‘lsa ham, mualliflik korpusi taraqqiyoti turg‘un holatda. Zero, mukammal tuzilgan, chuqur razmetkalangan mualliflik korpusi asosida bugun leksikologiya, leksikografiya, til tarixi, dialektologiya, soslolingvistika, boshqa soha rivojiga hissa qo‘shishi, yangi imkoniyatlar eshigini ochishi mumkin. Mualliflik korpusi yordamida ma‘lum yozuvchi yoki shoir tili konkordansini tuzish, milliy korpus, ma‘lumotlar bazasini yaratish shular jumlasidan.

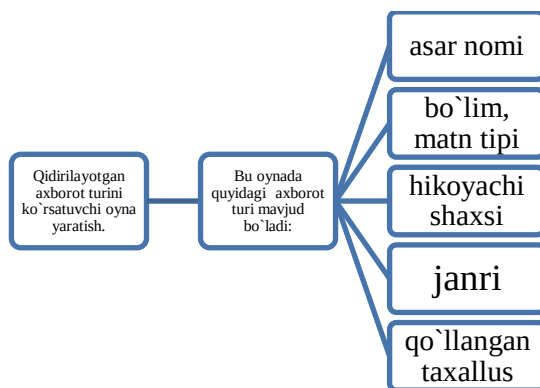
Mualliflik korpusi tuzish borasida rus korpus lingvistikasidagi A.P.Chexov, A.S.Pushkin, F.M.Dostoyevskiy kabi buyuk yozuvchi, shoirlarning korpuslari; Britaniya milliy korpusi tarkibidagi Shekspir, Mangeym universiteti korpusidagi Gyote korpusi hamda fors-tojik mumtoz, muosir adabiyoti vakillari korpusi mualliflik korpusi yutug‘i, uning keyingi rivoji uchun namuna bo‘lib xizmat qila oladi.

Abdulla Qahhor korpusi tuzish bosqichlari

Interfesy. A.Qahhor asarlari ro‘yxati va asar matniga gipersilka qilish. (Bu orqali muallifning asarlari bilan tanishish mumkin). Matn (muallifning ma‘lum bir asari) asosidagi qidiruv oynasini ishlab chiqish. Qidiruvni qaysi asar matnida amalga oshirishni belgilovchi (oyna ichida barcha asarlar nomi berilgan bo‘ladi). Bu funktsiya tadqiqotchini qiziqtiruvchi so‘z/birikma/ gap/ konstruktsiya muallifning qaysi asari matnida, qanday kontekstda uchrashini aniqlash uchun kerak.

*Interfey*s korpus haqida ilk taassurot qoldiradigan, undan foydalanishning boshlanish nuqtasi muhim qism bo‘lganiligi sababli uni loyihalashtirish muallifdan katta mas‘uliyat talab qiladi. Mavjud mualliflik korpuslari interfeynsining turli dizayn, tuzilishga egaligi mukammal interfeyns korpus tuzuvchisidan o‘ziga xos estetikani

talab etishini ko'rsatadi. Interfeysning umumiy ko'rinishida milliy koloritning ifodalanishi, muallifning surati, fonda milliy koloritni eks ettiruvchi bezaklar hamda mumtoz yoki zamonaviylikni aks ettiruvchi belgilarning bo'lishi korpusda milliylik, o'ziga xoslikni ta'minlovchi muhim omillardandir. Interfeys "Abdulla Qahhor hayot yo'li", "Abdulla Qahhor ijodi", "Abdulla Qahhor haqida xotiralar", "Qidiruv (so'z kiritish maydonchasi)", "Konkordans", "Kengaytirilgan qidiruv" kabi asosiy oynalardan iborat bo'ladi. Abdulla Qahhor korpusi uning hayoti, ijodi bilan bog'liq turli janrdagi matnlarni (korpus birliklari) qamrab olishi lozim, chunki korpus matnlari faqat badiiy adabiyot namunalaridan iborat bo'lolmaydi. Shuning uchun yozuvchi hayoti, ijodi bilan bog'liq ilmiy-ommabop, publisistik maqolalar, yozuvchi haqida yaratilgan xotiralar (memuar), eng asosiysi, Abdulla Qahhor asarlarining barchasini qamrab olishi lozim.

“A.Qahhor hayot yo'li” oynasida A.Qahhor hayotiga oid material kiritilib, materiallar doimiy ravishda boyitib borilishi mumkin bo'ladi. “Abdulla Qahhor ijodi” oynasida yozuvchining asarlari janriy tasnifi asosida: “Roman”, “Qissa”, “P'esa”, “Hikoya”, “Fel'eton”, “Portret”, “Maqola va suhbatlar”, “Yon daftardan qaydlar” tartibida joylashtiriladi. Mazkur oyna eng muhim qism, ya'ni korpusning asosiy bazasi hisoblanadi. Korpusga yozuvchi ijodini to'liq qamrab olish maqsadida asarlarining eng mukammal nashri, shuningdek, mustaqillik yillarida qayta nashr bo'lgan to'plamlaridagi asarlari (oldingi nashrda bo'lmagan) tanlab olinadi. “Abdulla Qahhor haqida xotiralar” oynasiga material sifatida yozuvchi hayoti, ijodi haqida yozilgan barcha xotira, maqolalar qiritiladi. Interfeysda mavjud bo'ladigan yuqorida sanab o'tilgan materiallar korpusdan elektron kutubxona sifatida foydalanish imkonini beradi.

“Qidiruv” oynasi esa korpusni korpus qiluvchi juda muhim qism, ya'ni qidiruv tizimidir. Bu tizimda “Barcha asarlardan qidirish”, “Konkordans qidiruvi”, “Qahramon nutqi qidiruvi”, “Abdulla Qahhor asarlari to'liq konkordansi” oynalari korpusning imkoniyatlarini ishga soladi. Bu oynalar asosida qidiruvni ta'minlash korpusning dasturiy ta'minoti bilan, korpus birliklarining razmetkalanishi bilan bog'liq. **“Kengaytirilgan qidiruv” oynasi** asarlar, janrlar, qahramonlar, asar yozilgan yil kesimida qidiruvni amalga oshirishga yordam beradi. Bu oynalarning ishlashi korpus birliklari(matn)ga yozilgan ekstralingvistik annotasiya bilan bog'liq: bu

oynalar faol ishlashi uchun korpusning har bir matniga asar janri, yozilgan yili, joyi va h. ma'lumotlar yozilishi lozim. "Konkordans" oynasi Abdulla Qahhor asarlari chastotali lug'atini yaratishga yoki korpusdan chastotali lug'at sifatida foydalanishga imkon yaratadigan tarkibiy qism. Lug'atchilik tajribasida A.Qahhor asarlari asosida bir necha lug'atlar tuzilganligi ma'lum. Korpusning dasturiy ta'minoti mavjud bo'lsa, A.Qahhor asarlari chastotali, ideografik va b. lug'atlarining yangi avlodini yaratish imkoni tug'iladi.

Konkordans qidiruvi A.Qahhor ijodida uchraydigan istalgan so'zning chastotasini aniqlash, so'zning kontekstiga o'tish imkoniga ega bo'lishi lozim. "Qidiruv" oynasidan korpus materiali – adib ijodiy merosi bo'yicha qidiruvni amalga oshirish mumkin. Bu oynaga qidirilayotgan so'z kiritilsa, quyidagi parametrlarni tanlash imkonini ham beradi.

Natijani saralash oynasi yaratish. Natija alifbo, chastotali va ters ko'rinishda taqdim etish buyrug'i foydalanuvchi tomonidan tanlanadi. Buning uchun korpus muallifi orfografik yozuv asosida, so'zning birinchi qismi asosida, so'zning istalgan qismi asosida qidiruvni amalga oshirish imkonini yaratish maqsadida konkordans qidiruv tizimini ishlab chiqishi lozim. Ushbu funksiya kerakli so'zshakl qaysi asarda jami necha marta ishlatilganligini aniqlab beradi.

Abdulla Qahhor korpusini tuzishning muhim bosqichlarini quyidagicha ajratish mumkin:

- 1) korpus interfeysini loyihalash;
- 2) korpusga material tanlash va uni qayta ishlash;
- 3) korpusni teglash tamoyillarini ishlab chiqish;
- 4) morfologik, semantic, sintaktik teglarni modellashtirish;
- 5) dasturiy ta'minot yaratish.

Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, A.Qahhor korpusiga material tanlash ham muhim masala: yozuvchi hayoti va ijodiga oid material yig'ish, A.Qahhorning mukammal asarlar to'plamidagi barcha asarlarini saralash, ijodkorning hayotiga oid maqola, xotiralarni tanlab olish lozim. Korpusda bunday ma'lumotlarning mavjudligi undan elektron kutubxona sifatida foydalanish imkonini bersa, korpus matnlarining teglanishi A.Qahhor asarlari matni ustida turli lingvistik amallarni bajarish; adabiyotshunoslik, tarix, etnografiya, lingvomadaniyatshunoslik, lingvoma'naviyatshunoslikka oid tadqiqot olib borishda ko'p funksiyali axborot manbai sifatida xizmat qila oladi. Buning uchun korpusning asosiy bazasi tuzilayotgan vaqtda to'g'ri rejalashtirilgan bo'lishi lozim. "A.Qahhor asarlari korpusi" uchun A.Qahhor asarlarining besh jildlik nashri asosiy manba bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – 434 б.
2. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Терс луғат. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – 423 б.

3. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаххор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. – Т.: ЎзМЭ, 2007. – 420 б.
4. Идеографический словарь русского языка.(Сост. О.С.Баранов.) – М., 1995. – 4166 статей.
5. Қаххор, А. Асарлар. 5 ж. / Редкол. Ў.Умарбеков, Саид Аҳмад, Э.Аъзам ва бошқ.; нашрга тайёрловчи К. Қаххорова. Ж.1. Сароб. Роман. Ҳикоялар. – Т. : Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 357 б.
6. Қаххор, А. Асарлар. 5 ж. / Редкол. Ў.Умарбеков, Саид Аҳмад, Э.Аъзам ва бошқ.; нашрга тайёрловчи К. Қаххорова. Ж. 2. Қўшчинор чироклари. Роман. Ҳикоялар. – Т. : Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 368 б.
7. Қаххор, А. Асарлар. 5 ж. / Редкол. Ў. Умарбеков, Саид Аҳмад, Э.Аъзам ва бошқ.; нашрга тайёрловчи К. Қаххорова. Ж. 3. Ўтмишдан эртаклар: қиссалар. – Т. : Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 368 б.
8. Қаххор, А. Асарлар. 5 ж. / Редкол. Ў. Умарбеков, Саид Аҳмад, Э. Аъзам ва бошқ.; нашрга тайёрловчи К. Қаххорова. Ж. 4. Аяжонларим. Пьесалар. Портретлар. Фельетонлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 335 б.
9. Қаххор, А. Асарлар. 5 ж. / Редкол. Ў. Умарбеков, Саид Аҳмад, Э. Аъзам ва бошқ.; нашрга тайёрловчи К. Қаххорова. Ж. 5. Ҳақ “сўзнинг кучи: мақолалар, суҳбатлар, қайдлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 272 б.

Dil Biliminde Lingvomaneviyat Yön Oluşturma - Küresel İhtiyaç

Baxtiyar Mengliyev*

PROBLEM GÖRÜNÜMÜ

Dünyada jeopolitik çatışmalar, ekonomik, enerji, bilgi savaşları, etnik, ulusal ve dini çoğunluklar yoğunlaşıyor. İnsanlık fizyolojik ve ekolojik bir trajedi alanına giriyor.

PROBLEMİN BELİRTİLERİ

1. Günümüzde, mükemmellik ve mükemmellik örneği olması gereken memurların olumsuz ahlakı olağan hale gelmiştir.
 2. Bireyin manevi imajını iyileştirme sorunu hiçbir zaman evrensel bir sorun olarak gündeme getirilmemiştir.
 3. Dünyadaki tüm sorunların temelini bireyin maneviyatı olduğu gözden kaçmıştır.
 4. Vicdan, dürüstlük, inanç, sağduyu, özdenetim, ahlak gibi orijinal insan nitelikleri mevcut eğitim ve yetiştirme sorunu olmadan kaldı.
 5. Yeni yüzyılın adamı pazarın kölesi oldu.
 6. Helal ve haram kelimelerinin sadece tüketilenle bağlantılı olarak anlaşıldığı bir dönemde yaşıyoruz.
 7. Malzeme büyümesi ilerleme olarak değerlendirilir, insanda zorunluluk ve lüksün sınırı unutuldu.
 8. Teknik, teknolojik, ekonomik ve mali başarılarından memnuniyetsizlik modern insanın bir erdemidir.
 9. Evlilik olmadan çocuklar, aynı cinsiyetten aileler yükseliyor.
- Bu, zamanımızın en acı verici ve endişe verici küresel sorunudur – kişi ahlaksızlık Görüntüleme.

PROBLEMİN NEDENİ

Günümüz dünyasında malzeme ön planda, maneviyat ikinci sırada geldi.

PROBLEM ÇÖZÜMÜ

Bir kişinin manevi olgunluğu, manevi ve ahlaki eğitim küresel öneme sahip olmalıdır. Örneğin, İslami değerler ve mistik ahlak Doğu maneviyatının merkezindedir. Bugün maneviyat alanında başardıklarımız ve maneviyat alanında sahip olduklarımız, daha çok bu iki büyük öğretinin sonucudur. İnsanoğlu, sanayi sonrası Batı'nın düşüşünü öncelikle Hristiyan değerlerinin başarısızlığıyla ilişkilendirir. Bugün maneviyatımızı sürdüren İslami sütunlar gençlerin zihnine doğal

* Prof. Dr., Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

gibi halka taşıyan emilmiş ve sonuçları ışığında, Orta çağ din eğitime yaklaşımlardan vazgeçmeli, gelişme düzeyine uygun bir modern manevi eğitim kavramı oluşturmali, eğitim yoluyla uygulamasını sistematikleştirmeli, etkili mekanizmalar geliştirmeli, mistisizm ilkelerine öncelik vermeliyiz.

Hızlı küreselleşme bireysel maneviyat sorununu şiddetlendirirken, bu bilimler arasında dilbilimin de büyük bir sorumluluğu vardır. Bu, ayrı bir dil ve maneviyat çalışma alanı - **lingvomaneviyat** oluşumunu gerektirir.

ÇÖZÜM YOLLARI

Her dönem bilim veya yönleri için belirli hedefler ve hedefler belirler. Toplumsal düzene dayalı olarak belirlenen açık hedefler ve hedefler, bilimin faaliyetlerinin sonuçlarının veya yönünün doğruluğunu sağlar.

Lingvomaneviyat yönünün temel amacı, son derece manevi bir kişinin eğitimine hizmet eden bilimsel-pratik mekanizma için gerekli dil desteğini yaratmaktır. Manevi ve aydınlanma faaliyetlerimizin beklenen sonuçlarına ulaşamamasının nedenlerinden biri, bu özel dilbilimsel temelin oluşumunun eksikliğidir. Bu dilbilimsel temel, ulusal dilbilimsel "maneviyat" kategorisinin kapsamlı bir çalışmasının sonucu olarak yaratılmıştır.

İlk bakışta, **lingvomaneviyat** geleneksel Linguokültürolojine bir alternatif gibi görünüyor. Bununla birlikte, Linguokültürolojinin, problemlerinin, amaçlarının ve hedeflerinin amaç ve kaynaklarıyla tanışmak, benzerliklerini ve farklılıklarını hayal etmeyi sağlar. Linguokültüroloji, dil ve kültür ilişkileri sorunuyla ilgilenir. Kültür, maddi ve manevi türlere ayrılmıştır. **Lingvomaneviyat**, maddi kültür sorununu görmezden gelir ve bireyin maneviyatıyla bağlantısını ayırt eder.

İlk bakışta, **lingvomaneviyatın** ayrı bir isimle ayrılmasına gerek yok gibi görünüyor, sorunları linguokültüroloji, alanında incelenebilir. Ancak bunun önünde iki engel var:

Birincisi, linguokültüroloji, problemlerini daha çok farklı yapısal diller açısından incelerken, **lingvomaneviyat** araştırma konusunu hem tek bir dilde hem de farklı dilleri karşılaştırarak inceler;

İkinci olarak, **lingvomaneviyatın** bağımsızlığı, linguokültürolojin diğer konularıyla karşılaştırıldığında küresel bir fenomen olarak dil ve maneviyatın ortaklığı sorununa özel ve öncelikli dikkat göstermemizi sağlar.

Batı dillerinde maneviyat kelimesinin tam bir alternatifi olmadığından, **lingvomaneviyat** terimini zorla tercüme etmeden, Rusça lingvoma'naviyatologiya'yı İngilizce'de linguomanaviatology olarak vermek yerinde olacaktır ve bu yönün özgülüğünü ve bağımsızlığını bir kez daha göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİL VE EDEBİYAT KAVŞAĞINDA TÜRK - FARS ETKİLEŞİMLERİ

Türk Dil Araştırmalarında Dil İlişkilerinin Önemi (Türkçe-Farsça İlişkileri Örneğinde)

Cihangir Kızılözen*

Uluslar var oldukları günden beri başka uluslarla ilişki içindeler. Bireyler arasında olduğu gibi uluslar arasında da ilişkiyi sağlayan temel araç dildir. Değişik dilli toplulukların dilleri arasındaki ilişki, *dil ilişkileri* veya *dil ilişkisi* olarak tanımlanır. Doğası gereği birbirleriyle ilişkide bulunan topluluklar, bütün alanlarda olduğu gibi dil alanında da birbirlerini etkilerler. Diller arasındaki etkileşim her zaman için eşit ağırlıkta değildir. A dili ile B dili arasındaki etkileşim, A¹ diliyle B¹ dili arasındaki etkileşim kadar yoğun olmayabilir. Örnek olarak Türkçe (Türkiye Türkçesi) ile İngilizce arasındaki etkileşim, Türkçe (Türkiye Türkçesi) ile Rusça arasındaki etkileşim kadar sıkı değildir. İki dil arasındaki etkileşimin yoğunluğunu belirleyen birkaç teken vardır. Bunların en önemlileri şunlardır:

- A. **İlişkinin genişliği**
- B. **İlişkinin derinliği**
- C. **İlişkinin uzaklığı**
- D. **İlişkinin yönü**

İlişkinin genişliği: Bir ulusun başka uluslarla sergilediği ilişki kimi zaman siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik alanları içine alacak genişliktedir. Bu geniş kapsamlı ilişki genelde komşu topluluklar arasında veya ortak dil alanını (areal linguistics) paylaşan topluluklar arasında görülür. İlişkileri çok yönlü olan toplulukların dil ilişkileri de çok yönlü ve geniştir. Ancak kimi topluluklar arasında gerçekleşen ilişkinin alanı sınırlıdır. Sınırlı ilişki içinde olan ulusların dil ilişkisi de sınırlı olabilir.

İlişkinin derinliği: Dil ilişkilerinin yoğunluğunu belirleyen ikinci etken, *ilişkinin derinliği*dir. Kimi ulusların ilişkisi uzun solukludur. Uzun soluklu dil ilişkilerinde görülen dil etkileşimi, çok yönlü ve yoğundur. Kimi diller arasında bin yılı aşan ilişki söz konusudur. En çok tartışmalı konular, uzun süreli dil ilişkilerinde gözlemlenir. Türkçe-Farsça ilişkisi, Farsça-Arapça ilişkisi uzun süreli dil ilişkisidir. Kimi dil ilişkileri de belli bir süre aralığında başla ve biter. Türkçe ile Fransızca ilişkisi bu bağlamda örnek verilebilir.

İlişkinin uzaklığı: Ortak coğrafyada yaşayan topluluklar arasında olduğu gibi birbirinden uzak bölgelerde yaşayan topluluklar arasında da dil ilişkisi görülebilir. İngilizce, İngilizlerle ilişkisi olmayan birçok toplumun dilini etkilemektedir. Ancak komşu topluluklar veya ortak dil alanını paylaşan topluluklar arasındaki dil ilişkisi daha yaygındır.

İlişkinin yönü: İki dil arasındaki ilişki, tek yönlü olduğu gibi çift yönlü de olabilir. Dönemin *lingua francası* (uluslararası geçer dil) olan Fransızcayla Türkçenin

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi

ilişkisi tek yönlüdür. Ancak Türkçeyle Arapça arasındaki ilişki iki yönlüdür. Arapçadan Türkçeye birçok alıntı yapıldığı gibi Türkçeden de Arapçaya geçen birçok sözcük vardır.

Yukarıda belirtilen etkenler dikkate alındığında Türkçenin öteki dillerle olan ilişkisi, günümüzden geriye doğru şöyle sıralanabilir¹:

1. Günümüzde Türkiye Türkçe üzerinde en ağır etkisi olan dil İngilizcedir. Bu durum ikinci dünya savaşından sonra başlar.

2. İngilizceden önce Fransızcanın Türkçe üzerinde etkili olduğu görülür. Fransızcanın Türkçe üzerine etkisi 19. yüzyıldan başlar İngilizcenin uluslararası resmi dil olduğu döneme kadar devam eder.

3. Türkçenin Fransızcadan önce yoğun etkileşimde bulunduğu dil Arapçadır. Arapçanın Türkçe üzerine etkisi Orta Türkçe döneminden başlar yaklaşık Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllara kadar devam eder.

4. Türkçenin Farsçayla olan ilişkisi de yine Arapça gibi Türklerin İslam kültürü dairesine girmeleriyle başlar.

5. Türkçenin Soğdca ile olan ilişkisi, Farsçayla olan ilişkisinden daha eskidir. Soğdcadan Eski Uygur Türkçesine yapılan çevriler başlı başına bu ilişkinin kanıtıdır.

6. Köktürk yazıtlarında geçen Çince unsurlar, Türkçe-Çince ilişkisinin Eski Türkçe dönemine kadar uzadığını gösteriyor.

7. VII. yüzyıldan geriye doğru gittiğimizde Türkçenin başka bir dille ilişkisini gösteren yazılı kaynak yoktur. Ancak bu durum Türkçenin bundan 2000 yıl veya 3000 yıl ya da 4000 yıl önce herhangi bir dille ilişkide bulunmadığı anlamına gelmez. Türkçenin en eski ilişkisinin İranî dillerle olduğunu düşünüyoruz. Türklerle İranî topluluklar eskiden beri çok yönlü ilişki içinde olmuşlardır. Geniş zamana yayılmış çok yönlü bu ilişkinin dile yansıması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Türkçe – Farsça ilişkilerinin incelenmesi, Türk dilinin ses, biçim ve sözdizimiyle ilgili birçok sorunun aydınlanmasına ışık tutacaktır, diye düşünüyoruz.

Yazıya dayalı, belgeye dayalı dil ilişkilerini araştırmak pek sorun değildir. Sorun yazılı belgenin bulunmadığı dönemlerle ilgili dil ilişkilerini araştırmaktır. Doğal olarak elde yazılı bir kaynağın bulunmadığı dönemin dili araştırıldığından izlenecek yöntem de kendiliğinden değişecektir. Başka bir deyişle yazılı kaynaklara dayalı dil ilişkilerini araştırmak ile herhangi bir yazılı kaynağın bulunmadığı bir dönemin dil ilişkilerini araştırmak, yöntem bakımından birbirinden farklı olmalıdır. Türk dili ile İranî diller ilişkisini inceleyen araştırmacıların temel sorunu, ellerinde tutarlı yöntemlerinin bulunmamasıdır. Söz konusu alanla ilgili araştırmalara

¹ Türk boyları birbirinden farklı bölgelerde birbirinden farklı halklarla ilişki kurmuşlardır. Her Türk boyu ilişkide bulunduğu topluluğun diliyle ilişki kurmuştur. XIX yüzyılda Türkiye Türkçesi Fransızcanın, Rusların yönettiği topraklarda konuşulan Türk değişimleri Rusçanın, İran'da ve Afganistan'da konuşulan Türk değişimleri Farsçanın, Bulgaristan'da konuşulan Türk değişimleri Bulgarcanın, Irak'ta ve Suriye'de konuşulan Türk değişimleri Arapçanın etkisinde kalmışlardır.

bakıldığında hep dilbilimi dışı yöntemlerin kullanıldığı görülür. Burada bu yöntemlerden ikisine kısaca değinmek istiyorum.

Türk-İranî diller ilişkilerinin araştırılmasında göze çarpan temel sorunlarından biri **Kültürel Yaklaşım** sorunudur. Türk dili ile İranî diller ilişkilerini inceleyen Avrupalı araştırmacılara göre **konargöçer** kültürde üretilmeyen nesne ve kavramların adı olamaz. Dolayısıyla üretmedikleri nesne ve kavramların adlarını yerleşik kültürlerden almak zorundalar (Kızılözen 2019: 25). Türk dili-İranî diller ilişkilerini inceleyen araştırmacıların dilbilim dışı başka bir yaklaşımları **Yazılı Kaynakları Esas Almalarıdır**. Şöyle ki İranî kaynaklarda geçen bütün sözcüklerin Hint-Avrupa kökenli olduğu görüşündeler. Örnek olarak Aalto, *İslamiyet Öncesinde Türklerin İran Münasebetleri* adlı incelemesinde Pehlevi kaynaklarda *kırmızı* anlamında geçen *āl* sözcüğünün Hint-Avrupa kökenli olduğunu dolayısıyla İranî dillerden Türkçeye geçtiğini ima eder (Aalto 2013, s. 197).

Sözcüklerin dili yoktur. *Al* “kırmızı” sözcüğünün dil olmadığından nereden geldiğini, kökteşlerinin kim olduğunu söyleyemez. Organizmalardaki gibi dillerin bilgilerini içinde barındıran DNA’ları da yoktur. Ancak dilde DNA yerine sesin belleği vardır. Sesin belleği ile biçim- anlam örgüsünden yola çıkarak sözlerle ilgili geriye gidip bilgi edinmek mümkündür. Bu araştırmada yöntem olarak *seslerin belleği ile biçim-anlam örgüsü* göz önünde bulundurulmuştur.

İnceleme

Bir dilin geçmişiyle ilgili bilgi edinmenin en sağlam yolu o dilin en eski kaynaklarına ulaşmaktır. Ancak bir dilin yazılı kaynaklarının bulunduğu dönemden geriye doğru ilerlemenin en güvenilir yollarından biri, onun en eski dil ilişkilerini incelemektir. Türkçenin ilk yazılı belgeleri Eski Türkçe dönemine aittir. Bu araştırmada Türk-İranî diller ilişkisi üzerinden Türkçenin yazılı belgesi olmayan dönemlerine uzanacağız. Bu yolla edindiğimiz bilgiler ışığında Türkçe-İranî diller ilişkisinin Türk dili araştırmalarına sağlayacağı katkıları mercek altına alacağız.

1. Türkçenin Eski Kaynaklarının Çözümlemesine Katkı

Yeni Farsçada *çāreh*; *ilaç*, *derman*, *önlem*, *çözüm* ve *hile* anlamında kullanılmaktadır (Moin 2002, s. 550). Bu sözcük Pehlevi kaynaklarında *çārek* “ilaç, araç gereç” biçiminde geçer (Kaşani 2005, s. 217). Kızılözen, Farsça *çāreh* “çare” (<Pehlevi çārek) sözünün Hint-Avrupa kökenli olmadığını, Eski Türkçe *yariq* “zırh” ile kökteş olduğunu iddia eder (Kızılözen 2020, s. 81-86). Ancak bu ikilinin ortak kaynağa bağlanması konusunda semantik sorun vardır. Şöyle ki Eski Türkçe *yariq*; *zırh*, Pehlevi *çārek*; *araç gereç*, *çare* demektir. Türkçenin çağdaş ve eski hiçbir sözlüğünde *yariq* veya bu sözden gelişen *yaraq* sözünün *çare* anlamı yoktur. Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda da *yariq/yaraq* sözünün *çare* anlamına değinilmemiştir. Kızılözen bu soruna açıklık getirmek için Türkçe sözlüklere değil de doğrudan Türkçe kaynaklara yönelmiş. Bu doğrultuda Dedem Korkut Kitabı’nın Dresden nüshasında geçen *yarağ* sözünün iki yerde *çare* anlamında kullanıldığını ileri sürmüştür (Kızılözen 2020, s. 84).

Baş yarağın eyley. Üzerünüze yağ geldi. Dedi. “Başınızın çaresine bakın. Üzerinize düşman geldi, dedi”

Üzerünüze yağı geldi. Başunuz yarağın görün. Dedi. “Üzerinize düşman geldi. Başınızın çaresine bakın, dedi.”

Yukarıda geçen iki örnekte *yarağ* sözcüğünün *çare* anlamında kullanıldığı açıktır. Dedem Korkut Kitabı’nda *yaraq* sözcüğünün *çare* anlamında geçiyor olması Pehlevicede *çārek* ile Ön Türkçe *yariğ* arasındaki semantik sorunu ortadan kaldırarak bu ikilinin ortak kökenden çıktığını doğrular niteliktedir.

Türkçe-Farsça ilişkilerinin araştırılmasının ne denli önemli olduğu, *çārek-yariğ* örneğinden açıkça anlaşılıyor. Özellikle Türkçenin tarihî kaynaklarının okunmasında bu ilişkinin katkı sunacağı ortadadır.

2. Anlambilime Katkı

Yukarıda belirtildiği gibi hiçbir Türkçe sözlükte, Türk diliyle ilgili yapılan hiçbir çalışmada *yariğ/yarağ* sözünün *çare* anlamı belirtilmemiştir. Dedem Korkut Kitabı üzerine yapılan çalışmalarda bile söz konusu sözcüğün *çare* anlamı dillendirilmemiştir. Demek Ön Türkçede *zırh* anlamında geçen *yariğ* sözcüğünün bir de *çare* anlamı varmış. Söz konusu sözcüğün bu anlamını Dedem Korkut Kitabı’nda korunmuştur. Öyleyse Tarama Sözlüğünde geçen *yarağ* sözcüğünün anlamına *çare* anlamının da eklenmesi gerekiyor.

3. Sözlükçülüğe Katkı

Türkçe Sözlükte *çare*, Farsça olarak gösterilir (<https://sozluk.gov.tr/>, 09.05.2021 / 14:58). Ancak yukarıda anlatılanlar, *çarenin* Farsça olmadığını gösteriyor. Ön Türkçe **yariğ* “*çare*” sözcüğünden alıntı olan Pehlevicede *çārek* “*çare*” Farsça yoluyla Türkçeye geri dönmüştür. Dolayısıyla Türkçe sözlüklerde *çare* için Farsça denmesi doğru değildir. Söz konusu sözcük için en azından Türkçe kökenli tanımı yapılmalıdır. Bu yaklaşıma karşı duranlar olabilir: *Durum ne olursa olsun, söz konusu sözcük Türkçeden Farsçaya geçmiş olsa bile Farsçada yeni biçime bürünerek artık Farsça olmuştur, dolayısıyla Farsça kökenli yazılmalıdır*, denebilir. Bu yaklaşımın doğru olmadığını Arapçadan bir örnekle kanıtlamak isteriz. Arapçada *kétāb*, *kitap* demektir. Arapça *kétāb*, Türkçede *kitaba* dönüşürken üç önemli seslik değişim geçirmiştir:

1. Kapalı *-é-* ünlüsü *-i-* ünlüsüne dönüşmüştür: *kétāb* > *kitap*
2. Uzun *-ā-* ünlüsü *-a-* ünlüsüne dönüşmüştür: *kétāb* > *kitap*
3. Tonlu *-b* ünsüzü *-p* ünsüzüne dönüşmüştür: *kétāb* > *kitap*

Arapça *kétāb* sözcüğünün üç sesbirimi Türkçede yerini başka sesbirimlerine bırakmıştır. Ancak Türkçe Sözlükte *kitap*, Arapça olarak gösterilmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>, 09.05.2021 / 15:20). Ancak Ön Türkçe **yariğ*dan gelişen *çare*, (Far. *çāreh* < Peh. *çārek*) Farsça olarak geçer. Oysa Ön Türkçe **yariğ* sözcüğünün Pehlevicede *çārek* olarak ortaya çıkması, seslik (fonetik) yasaları içinde açıklanacak bir durumdur. Dolayısıyla sözlüklerde Türkçe kökenli olarak geçmelidir.

1. Söz başı *y-* > *ç-* değişimi eski dönem İranî dillere geçen Ön Türkçe sözcüklerde görülen yaygın bir ses değişimidir. Kızılözen eski dönem İranî dillerde *y-* > *ç-* değişimine uğramış dört örnek göstermiştir. Bunlardan biri de **yariğ* > *çārek* örneğidir. Üstelik söz başı *y-* > *ç-* değişimi Türkçenin kendi için görülen bir ses değişimidir. Söz başı *y-* > *ç-* değişiminin özellikle Tuva Türkçesinde kurallı, Hakas Türkçesinde ise yaygın bir ünsüz değişimi olduğunu belirtmek isteriz (Alkaya 2017, s. 34). Bu durum *y-* > *ç-* değişiminin olağan bir durum olduğunu gösteriyor: *yariğ* > *çārek*.

2. İranî dillere girdikten sonra *-a-* > *ā* değişimin uğrayan birçok Türkçe örnek vardır: Far. *dāš* “taş” [(<Tür. *taş*) (Doerfer III 1963, s. 191)], Far. *dānuşuq* “danşma, konuşmak için toplanma” [(<Tür. *tanuş-*) (Doerfer III 1963, s. 195)], Far. *dāī* “dayı” [(< Tür. *tağa*) (Doerfer III 1963, s. 196)], Far. *qāyeq* “kayık” [(< Tür. *qayıq* (Moin II 2002, s. 1219)], Far. *qāyen* “kayınbirader” [(< Tür. *qayın*) (Moin II 2002, s. 1220)]. Bu ses değişimini *yariğ* > *çārek* örneğinde de görüyoruz.

3. Türkçeden Farsçaya geçen sözcüklerde geçen bir başka ses değişimi, ikinci hece görülen *-ı->-e-* değişimidir: *qāyeq* “kayık” [(< *qāyiq* (Moin II 2002, s. 1219)], *qāyen* “kayınbirader” [(< *qayın*) (Moin II 2002, s. 1220)]. **Yariğ* > *çārek* örneğinde de *-ı->-e-* değişimiyle karşılaşırız.

Arapça *kétābın kitap* olarak değişiminde de Ön Türkçe **yariğın çārek* olarak gelişmesinde üç ses değişimi gerçekleşmiştir. Arapça *kétāb* ile *kitapın* anlamları ortaktır. Ön Türkçe **yariğ* ile *çārekin* de anlamları örtüşüyor. Öyleyse *kitap* ne kadar Arapçaysa *çārek* de *çārekten* gelişen *çāre* de o derecede Türkçedir.

4. Altay Dilleri Çalışmalarına Katkı

Konuşulan bütün diller zamanla ses, biçim ve anlam değişimine uğrar. Dillerin bu değişen yönleri onları bir önceki dönemlerinden ayırır. Günümüzde bir dille ilgili kayıtlar (görsel, işitsel) yapılarak onun özelliklerini dondurup başka kuşaklara aktarmak olanağı vardır. Eski dönemlerde bu işlem yazı aracılığıyla yapıyordu. Böylece yazılı kaynaklar aracılığıyla dillerin eski özellikleri konusunda bilgi edinmemiz sağlanmıştır. Dillerin yazı öncesi özellikleriyle ilgili bilgi edinmenin tek yolu, onların dil ilişkilerini araştırmakla mümkündür. Bunun nedeni alıntı sözcüklerin değişim süreciyle ilgilidir. Alıntı sözcükler değişirken alındığı dilin değişim çizgisi dışında değişirler. Konuyu Pehleviceden Türkçeye geçen bir örnekle açıklamak isterim. Şinasi Tekin, *oruç* sözcüğünün Pehleviceden alındığını ileri sürer. Tekin göre Pehlevicede *roçağ* “oruç” Türkçede *oruç* biçiminde değişim geçirmiştir. Aynı sözcük Farsçada *rōze* “oruç” olarak ortaya çıkmıştır (Tekin 2001, s. 6-7)

Pehlevicede *roçağ* örneği, bir sözcüğün ait olduğu dildeki değişimi ile alıntılı olduğu dildeki değişiminin ayrı olabileceğini gösteriyor. Pehlevicede *roçağ*,

Farsçada ç>z değişimine uğramıştır. Bu bilgiyi Pehlevce kaynaklardan ediniyoruz. Ancak Pehlevce kaynaklarda *roçağ* sözcüğü geçmemiş olsaydı Türkçedeki *oruç* (<roçağ) biçiminden yola çıkarak bu sözcüğün Farsçada ç>z değişimine uğradığını öğrenebilirdik. Bu durum Ön Türkçeden Farsçaya geçen sözcükler için de geçerlidir. Ön Türkçe dönemi Altay dilleri için çok önemli bir dönemdir. Türkçeyle öteki Altay dillerini birbirine bağlayan birçok önemli ses, biçim ve anlam özelliklerinin Ön Türkçede saklandığı kesindir. Ancak Ön Türkçe dönemine ait elimizde bir kaynak yoktur. Yukarıda belirttiğimiz gibi bir dilin yazılı kaynaklarının bulunmadığı dönemle ilgili bilgi edinmenin önemli yollarından biri, o dilin ilişkide bulunduğu dilleri araştırmaktan geçer. Çok eski dönemde Türkçeden İranî dillere geçen unsurların araştırılması, bu bağlamda önemlidir. Kızılözen, Farsçada kullanılan otuz iki sözcüğün Ön Türkçeden Eski Dönem İranî dillere geçtiğini ileri sürer (Kızılözen 2020, s. 57-182). Konunun anlaşılması bakımından söz konusu otuz iki sözcükten bir örnek sunmak yeterli olur diye düşünüyoruz. Bu örnek Farsça *çeşm* “göz” ile Türkçe *yaş* “gözyaşı” sözüdür.

Altayistler Türkçe *yaş* “gözyaşı” ile Tunguzca *isal*, *nasal yasa* vb. “göz”; Moğolcada *nidu*, *nüd* vb. “göz”; Japonca *mei*, *mi* “göz, görmek”; Korece *nun* “göz” biçimleri arasında köken ilişkisi kurmuşlardır (Starostin, Dybo, vb. 2003, s. 981). Bu örnekler anlam yönünden üçe ayrılıyor.

Türkçe:	gözyaşı
Moğolca, Tunguzca, Korece:	göz
Japoncada:	göz, görmek

Beş Altay dilinden sadece Türkçe biçimin *göz* anlamı yoktur. Ancak Kızılözen, Ön Türkçede **yāl* sözcüğünün *göz*, *gözyaşı*, *bakmak* anlamlarında kullanıldığını daha sonra *göz* ve *bakmak* anlamlarının Türkçede ortadan kalktığını söylüyor. Buna kanıt olarak da Farsçada *göz* anlamında kullanılan *çeşm* sözcüğünü gösteriyor. Kızılözen, *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri* adlı çalışmasında Farsça *çeşm* sözcüğüne altı sayfa ayırmıştır. Yazar Farsça *çeşm* “göz” sözcüğünün eski dönem İranî kaynaklarda *bakmak* ve *göz* anlamında kullanılan *çeş* kökünden geliştiğini belirtiyor. Ancak eski dönem İranî dillerde geçen *çeş* “bakmak, göz” sözünün Hint-Avrupa kökenli olmadığını, Ön Türkçe **yāl* kökünden “*bakmak, *göz ve gözyaşı” geliştiğini savunuyor. İşbu Ön Türkçe **yāl* kökünün Türkçede anlam daralmasına uğrayarak *yaş* biçiminde ve *gözyaşı* anlamında ortaya çıktığını söylüyor (Kızılözen 2020, s. 86-91).

Türkçe *yaş* “gözyaşı” ile Farsça *çeşm* “göz” arasında kurulan köken bağı ilişkisi, Türkçe-Farsça ilişkilerinin Türkçe ve Altay dilleri araştırmaları için ne denli önemli olduğunu gösteriyor.

1. Türkçe *yaş* “gözyaşı” ile Farsça *çeşm* “göz” ilişkisi, Altayistlerin *yaş* “gözyaşı” sözcüğünün kökeniyle ilgili ileri sürdükleri görüşü doğrulamaktadır.

2. Altayistler Ön Türkçe **yāl* ile ilişkilendirdikleri Japonca, Korece, Tunguzca ve Moğolca sözcüklerin *göz* anlamını vermişler. Ancak Ön Türkçe **yāl* için sadece *gözyaşı* anlamını belirtmişler. Eski dönem İranî dillerde geçen

çeş “bakmak, göz” sözcüğü bize Ön Türkçe **yāl* sözcüğünün de göz anlamında kullanıldığını gösteriyor.

5. Dilbilgisi Çalışmalarına Katkı

5.1. Gramatikal cinsiyet kategorisi

Eski İranî dillerden Ahameniş dilinde bir adın cinsiyet bakımından *eril*, *dişil* ve *orta cins* olmak üzere üçe türü vardı (Rezi 1989, s. 14). Ahameniş dilinde bir adın cinsiyetini o adın biçiminden anlamak mümkündür. Sonunda *-e* ünlüsü taşıyan sözcükler eril ya da orta cinstir: *𐎱𐎠𐎼𐎿* *Esgerte* “bir şehir adı”. Kök ünlüsü *-ā* olan adların neredeyse hepsi dişildir: *𐎱𐎠𐎼𐎿* *pitā* “baba” (Rezi 1989, s. 17). *-i*, *-u* ve *ünsüzlerle* biten adlar ise eril, dişil ve orta cins olabilir. Bu nedenle her sözcüğün cinsiyeti ayrı ayrı öğrenilmelidir. Örnek olarak *𐎱𐎠𐎼𐎿* *Bābīruše* “Babül” ile *𐎱𐎠𐎼𐎿* *mertiye* “erkek” eril ad oldukları halde sonları *-e* ile bitmektedir. Yine bir dişil ad olan *𐎱𐎠𐎼𐎿* *više* “köşk” sözcüğünün de *-e* ile bittiğini görüyoruz (Skjærvø 2002, s. 21).

Ahameniş dilinde adların gramatikal cinsiyetiyle ilgili belirtilmesi gereken en önemli husus, adların çekimiyle gramatikal cinsiyetlerinin uyumlu olmasıdır (Rezi 1988, s. 17). Örnek olarak *dişil* bir adın, *eril* bir adın ve *orta cins* bir adın ayrı ayrı vasıta çekimleri vardı.

Ahameniş dilinde adların sekiz çekim durum vardır (Rezi 1988, s. 14).

1.	Özne / Yalın	Durumu (Nominatif)
2.	Nesne	Durumu (Accusatif)
3.	Vasıta	Durumu (İnsyumental)
4.	Yaklaşma	Durumu (Datif)
5.	Ayrılma	Durumu (Ablatif)
6.	İlgi	Durumu (Genetif)
7.	Bulunma	Durumu (Locatif)
8.	Ünlem	Durumu (Vocatif)

Ad çekimine gramatikal cinsiyet de eklendiğinde yirmi dört farklı çekim biçimi ortaya çıkıyor. Yani dişil adların 8, eril adların 8 ve orta cins adların 8 farklı çekim durumları vardır. Üstelik adlar, teklik ve çokluk durumlarına göre de farklı çekime girmektedirler.

Eski İranî dillerden Avesta dilinde de adların *eril*, *dişil* ve *orta cinsi* bulunur (Jackson 1892, s. 62). Skjærvø Avesta’da adların biçim özelliklerinden yola çıkarak cinsiyetlerinin belirlenebileceğini ileri sürer. Ona göre sonunda *-a* ünlüsü taşıyan adlar eril ve orta cinstir. Sonu *-ā* ile bitenlerin çoğu dişildir. *-ā* ile biten birkaç eril ad da bulunur. Sonu *-i* ile biten adlar, eril, dişil ve orta cinsten olabilir. Sonu *-ti* ile biten adlar ise her zaman için dişil cins durumundadır. Sonu *-aē* ile bitenler eril, *-u* ve *-uu* ile bitenler ise eril ve orta cinstir. *-ao* ünlüsünü taşıyan adların birkaçı eril, birkaçı dişildir. *-t* ile biten adların hepsi dişildir (Skjærvø 2003, s. 16).

Ahameniş ve Avesta dillerinde gördüğümüz gramatikal cinsiyet Farsçada yoktur (Eker 2010, s. 376).

Örnek

Avestaca: **نَه** *nebā* “erkek torun”, **نَه** *nebi* “kız torun” (Rezî 1988, s. 17).

Farsça: **نوه** *neve* “erkek torun”, **نوه** *neve* “kız torun” (Moin 2002, s. 1996).

5.2. Adlarda ikili/ikil (tesniye) durumu

Türkçede adlar sayı bakımından teklik veya çokluk durumundalar. Ancak kimi dillerde adların teklik ve çokluk durumlarının yanı sıra bir de ikilik/ikil (Ar. *tesniye*, Alm. *Dual*, Fr. *duel*, İng. *dual*) durumu vardır. **Örnek:** Arapça **ولد** *veled* “çocuk”; **ولدان** *veledān* “iki çocuk”; **اولاد** *evlād* “çocuklar”.

Ahameniş dilinde adların *teklik*, *çokluk* ve *ikilik* durumu vardır (Johnson 1917, s. 110; Rezî 1989, s. 14; Kjærvø 2002, s. 21). Bu durum eski İranî dillerden Avestacada da görülür (Jackson 1892, s. 32). Avesta dilinde, Ahameniş dilinde saptanan ikilik durumu, orta dönem İranî dillerden Soğd dilinde de vardır (Skjærvø 2007 I, s. 17). Ancak Pehlevicede (Orta Farsça) adların ikilik durumunun ortadan kalktığı görülüyor (Skjærvø 2007 II, s. 11). Türkçede olduğu gibi Fars dilinde de adların ikilik durumu yoktur. Farsçada adlar sayı bakımından sadece teklik ve çokluk olarak işlem görmektedir.

5.3. İyelik durumu

Eski dönem İranî dillerde iyelik ekleri yoktur. İyelik ekleri yerine öteki Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi iyelik zamirleri kullanılırdı. Farsçada ise iyelik zamirleri yoktur. İyelik zamirleri yerine Türkçede olduğu gibi iyelik ekleri kullanılmaktadır (Karini 2014, s. 832-843).

Örnek: *destem* “elim” [*< dest* “el” + *em* (teklik 1. Kişi iyelik eki)].

Farsçada adlardaki gramatikal cinsiyetin yok oluşu yine gramatikal cinsiyete dayalı çekimlerin ortadan kalkması bu dili devamcısı olduğu iddia edilen eski dönem İranî dillerden ayrılarak Türkçeye yaklaştırmaktadır. Farsça iyelik çekimi bakımından da Hint-Avrupa dil ailesinden ayrılarak Türkçenin yanında yer almaktadır. Farsçada adların sayı durumu da Türkçedeki gibidir. Farsçayı tipolojik bakımdan Hint-Avrupa dil ailesinden ayırarak Türkçeye yaklaştıran birçok etken vardır. Bunlardan birkaçını anlatmakla yetindik. Farsçayı Türkçeye yaklaştıran bu yapısal etkenlerin üç nedeni olabilir:

1. Bu yapısal değişim, Farsçanın doğal gelişim süreci içinde oluşmuştur.
2. Bu yapısal değişim, Türkçenin etkisiyle ortaya çıkmıştır.
3. Aslında bir değişim söz konusu değildir. Bir Türk boyu zamanla Türkçeyi unutarak İranî bir dilde konuşmaya başlamıştır. Ancak benimsedikleri yeni dilin tipolojisini Türkçeye benzeterek konuşmuşlardır. Başka bir deyişle bu Türk topluluğu her ne kadar İranî bir dilde konuşsa da dillerinin alt katmanında Türkçenin tipolojik özelliklerini korumuşlardır.

Durum ne olursa olsun Farsçayı Hint-Avrupa dillerinden ayırarak Türkçeye yaklaştıran yapısal etkenler doğrudan Türkçeyi ilgilendiriyordur. Tipoloji bakımından Türkçeye yanaşan bir dil, Türk dili araştırmalarının kapsamı alanına girmelidir. Dillerin tipolojik değişimi kısa sürede ortaya çıkmaz. Farsçadaki bu yapısal değişimin Farsçadan önceki dönemlerde başladığını düşünüyoruz. Bu nedenle Türkçe-Farsça ilişkilerinin derinlemesine incelenmesi, Türkçenin kimi tarihî gramer sorunlarının çözülmesine katkı sunacaktır, diye düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische elemente im neupersischen I, II, III* (Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca unsurlar). Wiesbaden.
- Eker, Süer (2010). “Türkçe-Farsça ilişkilerine ses, biçim ve tümcebilgisi düzeylerinde eşzamanlı genel bir bakış”, *Turcologica* (79):373-382.
- Ercan, Alkaya (2017). “Tatar Türkçesi Yazı Dilinde Ve Ağızlarında Y-/C- Sesi”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad) Cilt 1, Sayı 1, S. 24-38*.
- Haşem, Rezi (1989 *Fârsî-yé Bâstânî* (Eski Farsça), Feruher Yay.
- Jackson, A. V. Williams (1892). *An Avesta Grammar In Comparison With Sanskrit*, Part I.
- Kâşânî, Menuçehr Ariyanpu (2005). *Ferheng-é Rîşêhhâ-yé Hénd o Êrûpâ-î Der Zebân-e Fârsî* (Fars Dilinde Hint-Avrupa Kökenliler Sözlüğü), Cehâd-é Dâneşgâh-î Yay., İsfahan.
- Kızılözen, Cihangir (2014). “Türk-Fars Dil İlişkileri: Farsçada İyelik Eklerinin Kullanımı”, *Turkish Studies* 9/3.
- Kızılözen, Cihangir (2020). *Farsçada Türkçenin En Eski İzleri*, Akçağ Yay. Ankara.
- Moîn, Mohammed (2002). *Moin Sözlüğü* (Ferheng-e Moin) Edenâ Yay. Tahran.
- Pentti, Aalto (2013). “İslamiyet Öncesi Türklerin İran Münasebetleri”, Çev: Mehmet Turgut Berbercan, *Türkiyat Mecmuası*, C.23/Bahar.
- Starostin, S. A.; A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*.
- Skjærvø, Prods Oktor (2002). *An Introduction to Old Persian, revised and expanded 2nd version* (Elektronik Kitap).
- Skjærvø, Prods Oktor (2007 I). *An Introduction To Manichean Sogdian*, Berlin (Elektronik Kitap).
- Skjærvø, Prods Oktor (2007 II.). *Introduction To Pahlavî*, Cambridge, Mass. (Elektronik Kitap).
- Tekin, Şinasi (2001). “İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler”, Simurg Yay. İstanbul.

Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisinde Türk Kavramı

Şebnem Şerife ÖRDEK¹

Giriş

İslam sonrası ilk Farsça şiirler, Derî Farsçasıyla yazılmış ve Yeni Fars Edebiyatı diye adlandırılan bir edebiyat oluşmaya başlamıştır. 747'de Ebu Müslim isyanıyla Emeviler iktidarı kaybedince halifeliği Emevilerden devralan Abbasiler hilafet merkezini Bağdat'a taşımışlardır (Kramers 1968: 1017, Balcı 2014: 57). Bağdat'ın başkent olarak tercih edilmesinde İranlıların etkisi büyük olmuştur. Bunun neticesinde saraya ve edebiyata İranlılar hâkim olmuştur. İslamiyet'ten sonra Arap harfleriyle yazılmaya başlanan, Arapça ve Türkçe kelime ve kavramların karıştığı yeni dil “Yeni Farsça” olarak adlandırılmaktadır (Balcı 2014: 57).

Farsçanın ilk şiir örneklerinde “Türk” kavramının yer aldığı görülmektedir. Bu kavramın alt yapısı Abbasî dönemi Arap şiirinde oluşturulan ve Türk kavramına bağlı olarak ortaya çıkan imaja dayanır. Bu imaj, daha çok “güzel, sevgili, asker, soy, ırk, yiğitlik, kahramanlık, savaşçılık” gibi vasıfları barındırmaktadır (Armutlu 2020: 74). Horasan ve Maverâünnehir’de Sâmânîler zamanında Arapça şiir yazan 119 kişi zikredilmektedir. O dönemde Farsların Arapça ile yoğun ilişkilerinin olması pek çok unsurun Farsçaya girmesini sağlamıştır. Arapça unsurların yanında Farsçaya Türkçeden de birtakım sözcük girişlerinin olduğu bilinmektedir².

1 Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: serifeordek@nevsehir.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7909-3398.

2 Bkz. Köprülü, M. Fuad (1942). Yeni Farsçada Türk Unsurları. *Türkiyat Mecmuası* VII-VIII/1. s. 1-16., Johanson, Lars, Christiane Bulut (2006). *Turcologica* 62 “Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity. Wiesbaden., Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen - Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit.* Wiesbaden., Doerfer, Gerhard (1965). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen - Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit.* Wiesbaden., Doerfer, Gerhard (1967). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen - Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit.* Wiesbaden., Doerfer, Gerhard (1975). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen - Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit.* Wiesbaden., Azmun, Yusuf (2005). *Türkmence Farsça İlişkilerine Genel Bir Bakış. Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya.* s.148-170., Azmun, Yusuf (2000). *Türkçe Çağdaş Farsça Fonetik ve Semantik İlişkileri Üzerine Notlar.* *Türk Dilleri Aratırmaları* 24/3 Ağâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı 3. Harvard Üniversitesi., Gökdâğ, Bilgehan Atsız, Talip Doğan (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe.* Ankara: Akçağ Yay., Karaağaç, Günay (2008). *Türkçe*

Yeni Farsçanın yazı dili olarak gelişip bir edebiyat diline dönüşmesinde Türklerin ve Türkçenin payı büyüktür. Uzun süre İran coğrafyasına hâkim olup hem o bölgenin oluşumunda hem de şekillenmesinde önemli ve etkin bir role sahip olan Türkler, Türk asıllı hükümdarlar ve Farsça şiir söyleyen Türk şairlerin desteğiyle şekillenen Farsça şiirde kendilerine yoğun derecede yer bulmuşlardır (Kartal 2019: 205). Türk kavramı, Arap şiirinden Fars şiirine geçtikten sonra anlam kaymasına uğramış hem gerçek hem de mecâzî anlamda kullanılmıştır. Erken dönem Fars edebiyatında Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemi şiirinde Türk kavramı hem bir ırk ve soy olarak hem de güzel, sevgili anlamında kullanılmıştır (Armutlu 2020: 74). Farsça şiirlerin çoğu Türklerle ilgili bilgiler verirken şiirlerde Türk askerlerini ve yöneticilerini yiğitlik, alicenaplık, güzellik açısından öven mısra ve beyitlere rastlanmaktadır (Balcı 2014: 60). Söz konusu dönemlerde Türk hükümdarlara yazılan kasidelerde, Türk kavramı çok kullanılmış ve mazmun boyutuna ulaşmıştır. Gazneliler döneminde yaşamış olan Unsûrî (ö. 431/1039-40), Ferruhî (ö. 429/1037-38) ve Menûcîhrî (ö. 432/1040-41) gibi şairlerin şiirlerinin yoğun derecede Türk dünyasıyla ilgili olduğu görülmektedir (Armutlu 2020: 74).

1. Fars Şiirinde Türk Kelimesine Yüklenen Anlamlar

1.1. Güzel / Sevgili

Türk'ün çekik ve manalı gözü, gülüşü, dudağı, boyu, dişi, uzun saç, kâkülü, kaşı, gamzesi, yüzü, endamı gibi özelliklerinin Farsça şiirde sık sık karşımıza çıktığı görülmektedir. Türkler, Arap ve Fars şairlerinin kendi ülkelerinin güzellerinden farklı ve üstün bir özelliğe sahip olmaları sebebiyle söz konusu şairlere yeni bir güzellik ve sevgili imajı hazırlamışlardır (Akün 2013: 137). Bu şairlerin, Türk güzellerine dair yazdıkları şiirlerde "Türk" kavramına bağlı bir sevgili ve güzel imajının ortaya çıktığı görülmektedir (Armutlu 2020: 65). Ferruhî, kasidesinin bir beytinde Türk güzeli için şu ifadeleri kullanmaktadır;

Ger çun to be-Türkistân ey Türk nigârîst

Her rûz be-Türkistân 'ıydî vü behârîst

Ey Türk! Eğer Türkistan'da senin gibi bir güzel varsa, orada her gün bir bayram ve bir bahar vardır (Armutlu 2020: 67).

Verintiler Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., Kafkasyalı, Ali (2010). İran Türkleri. İstanbul: Bilgeoğuz Yay., Karatay, Osman (2003). İran İle Turan. Ankara: Karam Yay., Balcı, Mustafa (2014). Türkçe-Farsça İlişkileri. Konya: Çizgi Kitabevi., Kızılözen, Cihangir (2019). Farsçada Türkçenin En Eski İzleri. Ankara: Akçağ Yay., Aalto, Pentti (1971). Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times. Studia Turcica. s. 29-37., Gandjei, Tourkhan (2011). Moğol Öncesi Fars Şiirinde Türkler ve Türkçe. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. S. 40., Zehtabi, Muhammed Taki, Ferhad Rahimi (2010). İran Türklerinin Eski Tarihi. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.

Kemâlî-i Buhârî ise Türk güzele şu beytiyle seslenmektedir;

Pîşâni vü kâfâ-yı to ey Türk-i dilistân

În Zühre-i zemîn est ân mâh-ı âsumân

Ey gönül alan Türk (güzel)! Senin alnın ve başın bu yeryüzünün Zühre'si ve gökyüzünün ayıdır (Kartal 2019: 225).

1.2. Asker / Kahraman / Savaşçı

Türklerin, diğer dünya milletleri tarafından benimsenen önemli özelliklerinden birisi şüphesiz yiğitliği, cesareti ve kahramanlığıdır. Örneğin Arap coğrafyacılarından el-Ömerî (ö. 749/1349), Mısır Memluk devletini kuran ve ordularını şekillendiren Kıpçak Türklerinin yüzlerinin güzel, boylarının tam, vasıflarının zarif, vefakâr, dürüst ve kahraman olduklarını, hatta Türk ırkının en seçkin ırk olduğunu belirtmiştir (Turan'dan aktaran Kartal 2019: 263).

Önceleri Abbasî şiirinde daha sonra ise Fars şiirinde görülen savaşçı, kahraman Türk askerlerine karşı duyulan ilgi ve hayranlık özellikle Gazneliler döneminde yazılan tegazzüllerde kendini göstermiştir (Armutlu 2020: 67). Türk askerinin daha çok ordunun güneşi, ışığı, mumu gibi ifadelerle övüldüğü görülmektedir. Ayrıca Türk askeri, kılıcı ve oku güçlü, zırh giymiş bir kahraman olarak da Fars şiirinde karşımıza çıkmaktadır. Bu düşünceyi, Senâ'î'nin (ö. 525/1131 [?]) şu beyitleri açıkça ortaya koymaktadır;

Türkân sipâhî vü fûrûzende sipâhend

Ûrân-ı hîşârî vü gûşâyende hîşârend

Ez-çeşme-i peykân be-kemân âb ber-ârend

Der-âteş-i şimşîr be-şaf dūd ber-ârend

Türkler askerdirler ve orduların önde gelenlerindendirler. Hisarların güneşidirler ve hisarları fethedici dirler. Okun gözünden yay ile su çıkarır, kılıcın ateşinden safta duman attırırlar (Kartal 2019: 265).

Hatta Farsçada yiğit, kahraman insanı ifade etmek için “Türk-vâr (Türk gibi)” tabirinin tercih edilip kullanıldığı dikkat çekmektedir. Yine “Türk-tâz” sözcüğünün Farsça “kerden” fiiliyle birleşerek cesaret göstermek, hücum etmek, azmetmek gibi anlamlar kazandığı görülmektedir (Yağcı 2002: 914). Bu durum Doerfer'in “Pers halklarındaki Türkçe alıntı kelimeler savaşçı-göçebe bir üst tabakaya aittir” ifadesini de akla getirmektedir (Doerfer 2006). Örneğin; Dârâ, İskender'i Türk olarak nitelendirdiği kahramanlarıyla korkuturken, İskender de Türk olarak vasıflandırdığı askerleriyle şu şekilde övünmektedir;

Meger tîr-i Türkân yağmā-yı men

Ne-ḥordî ki tondî be-yāgmā-yı men

Sen benim Türklerimin okunu yemedin mi ki bana baskın yapıyorsun (Kartal 2019: 265-266).

Evhadî-i Merâğa'î (ö. 728/1338) ise huzur bulmak için Türklere karşı olmayıp ilgi göstermek gerektiğini manzumesinde şu şekilde vurgulamıştır;

Meyl-i Türkân kon ki yâbî ber-çarâr

Nezd-i Türkân rev ki binî ber-devâm

Huzur bulmak için Türklere meylet (ilgi göster). Beka bulmak için de Türklerin yanına git.

Çe zarûret be-Türk tâziden

Pîş-i şimşîr-i morg bâziden

Türklerin üzerine yürümeye, ölüm kılıcı ile oynamaya ne gerek var (Kartal 2019: 272).

1.3. Soy ve Yer Adları

Böyle bir incelemede sadece Türk'e değil Türk boy ve soylarına da bakılması yerinde olacaktır. Fars şiirinde çeşitli Türk hanlarına, soylarına, Türk şehirlerine ve genel isimlendirmeye Turan ve Türkistan'a yer verildiği görülmektedir. Türk adının yanı sıra Karluk/Halluh, Oğuz, Hazar, Çigil, Yağma, Kırkız/Hirhiz, Türkmen boy adları kullanılmış ve bazen yerlere nispetle Çin Türkleri, Hıta Türkleri, Çigil ve Kandahar Türkleri şeklinde isimlendirilmeye de gidilmiştir (Armutlu 2020: 69, Karaismailoğlu 2002: 1746). Bunların dışında Amû, Balasagun, Çâç, Çiğil, Gazneyn, Horasan, İlek (Eylâk), Kaşgar (Kaçgar), Keşmir, Özkend, Tatar, Tengî, Tıraz, Tibet'in de kullanıldığı görülmektedir. Unsurî'nin bir beytinde Türk, Tacik, Türkmen, Guz (Oğuz) ve Hazar soy adlarının bir arada kullanıldığı görülmektedir;

Zi-Çîn ü Mâçîn yekrûye tâ leb-i Ceyhûn

Türk ü Tacik ez-Türkmen ü Guz u Hazar

Çü İlek ü çü Toğan u deh devâz-deh mîr

Be-(y)amedend heme rezmcûy çün Anter

Sirişte tenşân ez-ğarb u tab' şân şode râst

Be-hamle borden ü hu kerde çeşmşân be-sihr

Şüphesiz Çin ve Maçîn'den Ceyhun'un kenarına kadar, Türk ve Taciklerden, Türkmen, Oğuz ve Hazarlardan hepsi Anter gibi savaşçı, İlek (İlig) ve Togan gibi on, on iki emir geldi. Bedenleri harple yorulmuş, tabiatları hamle yapmaya uygun hale gelmiş ve gözleri uykusuzluğa alışmış (Kartal 2010: 71).

1.4. Gulâm¹

İranlı, Türk, Slav, Berberî veya zencilerden seçilen gulâmlar içerisinde özellikle Türklerin ayrı bir yeri vardır. Halife ordusunun dışında diğer İslâm

¹ Rakîk ve köle gibi diğer hizmet elemanlarından ayrı değerlendirilmesi gereken gulâm, sözlükte erkek çocuk, genç hizmetkâr, delikanlı, efendisine bağlı muhafız anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.

devletlerinin de hizmetlerinde bulunan ve o dönemlerde ön plana çıkmış Türk gulâmları etrafında Arap ve Fars edebiyatlarında bir güzellik tasavvuru oluşmuştur (Kartal 2019: 250-251). Unsurî, Ferruhî, Menûcihrî, Senâ'î, Hakanî-i Şîrvânî (ö. 595/1199) gibi şairlerin Türk gulâmlarının güzellikleriyle ilgili yazdıkları şiirlerde Türk kavramına bağlı bir sevgili imajının ortaya çıktığı görülmektedir. Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376) divanında yer verdiği bir beyitte Türk sipahisi hakkında şöyle demektedir;

Her dil ki dîd çeşmet âverd der-kemendeş

Türkî çonîn dilâver der-leşker ki bâşed

Senin gözlerini gören her gönül, onun saçına bağlandı. Böyle cesur bir Türk güzel kimin ordusunda bulunur (Armutlu 2020: 84, Selmân-ı Sâvecî 1389: 313).

1.5. Selmân-ı Sâvecî Hayatı ve Eserleri

1.6. Hayatı

Adı Hâce Cemâluddîn Selmân b. Alâuddîn Muhammed olup Selmân mahlasıyla şiirler yazdı. Tahran'ın 125 km. güneybatısında yer alan Sâve şehrinde dünyaya geldi. Kaynaklarda Selmân'ın doğum tarihiyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Reşid Yasemî, şairin çağdaşlarının doğum ve ölüm tarihlerinden yola çıkarak 709/1309 yılında doğduğunu belirtir (Yâsimî, y.t.y: 9). Zebiullâh Safâ ve Tahsin Yazıcı da Selmân'ın doğum tarihi konusunda Yasemî ile hemfikirdir (Safâ 2002: 175; Yazıcı 1980: 458-461). Ancak Edward G. Browne şairin doğum yılının 700/ 1300 olduğunu belirtmektedir (Browne 1956: 261). Firâk-nâme adlı mesnevisindeki kayda göre Selmân'ın doğum tarihi 709/1309 olmalıdır (Karaismailoğlu 2009: 446; Emîni 1996: 4-5, Ördek 2018: 21).

Babası Alâuddîn Muhammed, Tebriz'deki İlhanlılar'ın sarayında maliye işlerinde görevliydi. Selmân ilk eğitimini babasından aldı. Babasının saygınlığı ve şöhreti sayesinde döneminin edebî bilgi ve kaynaklarına hakkıyla vakıf olma fırsatı oldu (Karaismailoğlu 2009: 446; Emîni, 1996: 5).

Selmân mahlasını kullanan şairin ilk hamisi güçlü vezir Giyâseddin Muhammed b. Reşidüddîn Fazlullah olup şairin ünlü masnû kasidesi Bedâiyü'l-eshâr onun hakkındadır. İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın ve eşi Dilşâd Hatun'un dikkatini çeken genç şair, İlhanlı Devleti'nin yıkılması üzerine 744/1343'te Bağdat'a gitti. Orada Celâyirli Devleti'nin kurucusu şeyh Hasan-ı Büzürg ve onunla evlenen Dilşâd Hatun'un sarayında bulundu (Karaismailoğlu 2009: 446). Sarayda, melikü's-şu'arâ makamına kadar ulaştı. Selmân, aynı zamanda hükümdarın oğlu Üveys'in eğitimiyle de meşgul oldu (Emîni, 1996: 6, 7; Karaismailoğlu 2009: 446, Ördek 2018: 21-22). Şair, şeyh Hasan-ı Büzürg ve Dilşâd Hatun'un vefatlarından sonra Sultan I. Üveys'in sarayında daha iyi bir konuma geldi. Bu dönemde Nâsır-ı Buhârî, İbn Yemîn-i Tuğrâî (ö.769/1368), Ubeyd-i Zâkânî (ö. 772/1370) ve Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390 [?]) gibi devrin ünlü şairleriyle görüştü.

Selmân, Celâyirli hükümdarlar dışında onların husumeti olan Muzafferîler hanedanından Şah Şücâ'ya da methiyeler yazdı. Üveys'in vefatının (776/1374)

ardından onun yerine geçen oğlu Sultan Hüseyin, Muzafferîler hanedanından Şah Şücâ için yazdığı methiye yüzünden Selmân'a yeterince ilgi göstermedi. Şair, yaşının ilerlemiş olmasıyla birlikte, sıtma, göz ve ayak ağrıları gibi hastalıklara yakalandığı için inzivaya çekildi. Bu nedenle hayatının son dönemlerini yalnızlık ve yoksulluk içinde geçirdi. 12 Safer 778/1 Temmuz 1376 tarihinde vefat etti (Emini 1996: 7-14, Ördek 2018: 22).

Kasidelerini akıcı bir dille yazan Selmân, Menûcihrî, Senâî, Evhadüddîn-i Enverî, Hâkânî-i Şîrvânî ve bilhassa Zahîr-i Fâryâbî ile Kemâleddîn-i İsfahânî gibi şairleri örnek almıştır. Ancak lafız ve mana açısından kendi şiirine özellikler kazandırmıştır (Ördek 2018: 22). Ayrıca Selmân'ın kasideleri Browne'a göre, tarihî birer kaynaktır. Çünkü şair kasidelerinde önemli tarihî olaylara yer vermiştir (Browne 1956: 264). Selmân, gazelde de başarılı bir şairdir. Âşıkâne ve ârifâne düşünceleri bir araya getirmiştir (Safâ 2002: 178). Sa'dî-i Şîrâzî ve Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin takipçisidir (Karaismailoğlu 2009: 446, 447). Ayrıca şairin gazellerinde, Hâfız'ın etkisi de büyüktür (Emini 1996: 10).

1.7. Eserleri

1.8. Dîvân

Selmân'ın Dîvân'ı, kaside, gazel, terci-i bend ve terkîb-i bend, sâkinâme, kıta ve rubailerden oluşmaktadır. Kasidelerinin pek azında İlhanlı hanedanına mensup kimseler ile vezirleri ve Muzaferîler'den Şah Şücâ methedilmektedir. Diğer kasidelerini ise hizmetinde bulunduğu Celâyirli hükümdarı Hasan-ı Büzürg, eşi Dilşâd Hatun ile çocukları için kaleme almıştır. Ayrıca Dîvân'ında mersiyeler de yer almaktadır (Yazıcı, 1980: 459, Ördek 2018: 23).

Kasideler Dîvân'ın büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Özellikle yaşadığı devrin tarihi için önemli olan bu kasidelerde şair, genellikle önce maşuktan bahsedip sonra memduha geçmek geleneğinin tersine, teşbib ve tegâzülde her ikisini birleştirmek suretiyle bir yenilik yapmıştır (Yazıcı, 1980: 460). Şairin Sâkinâme'si de bu Dîvân'ın içerisinde yer almaktadır (Ördek 2018: 23).

1.9. Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisi

Selmân-ı Sâvecî'nin, 763/1361 yılında Sultan Üveys'in isteği üzerine kaleme almış olduğu çift kahramanlı aşk mesnevisidir ve İran edebiyatında yazılmış ilk Cemşîd ü Hurşîd mesnevisi olduğu bilinmektedir (Aksoy, 1993: 342).

Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd u Hurşîd adlı eserinin, Fihrist-i Nüşahâ-yı Hattî-i Fârisî'de 21 yazma nüshası olduğu kaydedilmiştir. Ancak söz konusu eserin yazma nüshasının sayısı burada belirtilenin üzerindedir. Şimdiye kadar tespit edilenler doğrultusunda Türkiye kütüphanelerinde yer alan yazma nüshalar şu şekildedir: Nuruosmaniye Kütüphanesi: 34 Nk 4188/6, Nuruosmaniye Kütüphanesi: 34 Nk 4189/4, Nuruosmaniye Kütüphanesi: 34 Nk 4190/5, Edirne Selimiye Kütüphanesi: 22 Sel 2093, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi : FY. Nr. 442, Süleymaniye Kütüphanesi: Hüsrev Paşa Nr. 504'te kayıtlıdır (Ördek 2018: 12).

Bu yazmaların dışında eserin İran’da yapılmış baskıları vardır. Bunlardan ilki ve en kapsamlı olanı J. P. Asmussen ve F. Vahman tarafından hazırlanan ve 1969 yılında Tahran’da yayınlanan eserdir. Bu eser hazırlanırken Selmân’ın Cemşîd ü Hurşîd mesnevisinin Hindistan nüshası (MS. 1243 I. O. 407), 2 tane British Museum nüshası (1. MS. Add. 27134, 2. MS. Or. 7755) ve Kopenhag Saltanat Kütüphanesi nüshası dikkate alınarak tenkitli metni hazırlanmış ve doğru, eksiksiz bir Cemşîd ü Hurşîd ortaya konulmaya çalışıldığı görülmüştür (Ördek 2018: 12).

İkinci bir baskı ise Külliyyât-ı Selmân-ı Sâvecî, Şerh-i Hal ü Tahkîk Ez Reşîd Yâsimî Bâ Mukademe vü Tashihi Avesta künyeli eserdir. Bu baskı dikkate alınarak Cemşîd ü Hurşîd mesnevisinin Gülsüm Nezahat Emîni tarafından 1996 yılında yüksek lisans tezi olarak Türkiye Türkçesine tercümesi yapılmıştır (Emîni, 1996: 1). Fakat bu tezde mesnevinin çeşitli bölümlerinden sadece 969 beytin tercümesi bulunmaktadır (Ördek 2018: 12-13).

Diğer bir baskı Külliyyât-ı Selmân-ı Sâvecî adıyla Abbâs Ali Vefâî tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışma, Selmân’ın Divân, Firâk-nâme ve Cemşîd ü Hurşîd adlı eserlerini ihtivâ etmektedir. Selmân’ın eserleri üzerine yapılmış son baskıdır. Ancak Asmussen ve Vahman tarafından hazırlanan Cemşîd ü Hurşîd mesnevisinin baskısı 3113 beyitten ibaretken Abbâs Ali Vefâî tarafından hazırlanan baskı 2985 beyitten oluşmaktadır. Asmussen ve Vahman tarafından hazırlanan tenkitli metne göre eksik bir çalışmadır (Ördek 2018: 13).

Eser, aruzun mefâ’îlün/ mefâ’îlün/ fe’ûlün kalıbı ile yazılmıştır. 3113 beyitten oluşan mesnevi, münâcat, tevhid, na’t, mi’râciye ve methiye ile başlayıp sebeb-i te’lif kısmıyla devam eder. Eserin hikâye kısmı, Âgâz-ı Kıssa-i Cemşîd ü Hurşîd başlığı altında 214. beyitten itibaren başlar. Çift kahramanlı bir aşk hikâyesi olan mesnevîde, Çin hükümdarının oğlu Cemşîd’in rüyasında Rum Kayseri’nin kızı Hurşîd’i görüp ona âşık olması, yaşadıkları zorluklar ve hikâyenin kahramanlarının evlilikle biten mutlu sonları anlatılmaktadır (Ördek 2018: 13).

Selmân, mesnevisinde kendisinden önce bu eserin yazılmadığını, konuyu ilk olarak kendisinin ele aldığını belirtir. Ancak Cemşîd ü Hurşîd mesnevisinin, Firdevsî’nin Şâhnâme’sinden, Nizâmî’nin Hüsrev ü Şîrîn’i ve Heft Peyker’inden, Unsurî’nin Vâmık u Azrâ adlı eserinden, Emîr Hüsrev’in Şîrîn ü Hüsrev’inden alınan çeşitli efsane ve hikâyelerle zenginleştirilmiş olduğu göze çarpar (Aksoy, 1993: 342, Ördek 2018: 13). Bunlara ilave olarak Yâsimî ve Tahsin Yazıcı, Cemşîd ü Hurşîd mesnevisinde, Zahîr-i Fâyâyî’nin Menâhar u Dunâlât adlı eserinin de etkisi olduğunu belirtmektedir (Yâsimî y.t.y.: 68; Yazıcı, 1980: 460). Ayrıca Jan Rypka, bu mesnevinin Hüsrev ü Şîrîn’in başka bir adla yazılmış yeni bir versiyonu olduğunu söyler (Rypka’dan aktaran İnce, 2000: 11).

1.10. Firâknâme

Selmân, Firâk-nâme adlı mesnevisinde tarihî bir olayı ele almaktadır. Sultan Üveys, çok sevdiği dostu Bayramşah’ın ölümü üzerine duyduğu acıyı dile getirecek bir eseri Selmân’dan yazmasını ister. Selmân da bunun üzerine Firâknâme adlı eseri yazar. Eserde, Sultan Üveys ile Hâce Mercan’ın oğlu Bayramşah arasındaki

muhabbeti dile getirerek Bayramşah'ın Gilan'da ölümüyle birlikte her ikisi arasındaki ayrılığı anlatır. Mütakârib vezninde kaleme alınan eser 1000 beyit civarındadır (Yaylalı; 2017: 205; Yazıcı, 1980: 460, Ördek 2018: 24).

Selmân, eserinde edebî sanatlarla özellikle teşbih ve istiare sanatına yer vermiş ve adeta bu sanatlarla bir ressam gibi hikâyeyi resmetmiştir. Firâknâme, Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisinden de etkiler taşımaktadır (Yaylalı; 2017: 205, Ördek 2018: 24).

2. Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisinde Türk Kelimesine Yüklenen Anlamlar

2.1. Güzel

Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd adlı mesnevisinde Türk'e en çok güzel anlamının yüklendiği görülmektedir. Sevgililerin şive ve nazlarıyla âşıkların sabır ve kararlarını yağmalamaları sebebiyle ilk dönem şiiirlerinden itibaren Türk sözcüğü, Farsçada daha çok güzel ve sevgili anlamında kullanılmıştır. Fars şiirinde bu sevgili ya da güzel, alımlı olduğu kadar cefacı olmasıyla da dikkat çekmektedir. Selmân-ı Sâvecî'nin mesnevisinde Türk'e güzel anlamı yüklenmiş, özellikle Türk'ün manalı ve çekik gözüne vurgu yapılmış ancak cefacı olması üzerinde durulmamıştır. Mesnevide geçen söz konusu beyitler şunlardır;

Keşîde ber-çemenî sâye-bânî ez-ebrû

Dü Türk-i mest-i to der-ebr-i sâye-bân hofte (1376)

Senin mest eden Türk'e benzeyen iki gözün kaşlarının gölgelik oluşturduğu çemen gibi yüzünde uyumuştur (Ördek 2018:834).

Zihî dü nergis-i mestet ber-ergüvân hofte

Dü Türk-i mest-i to bâ-tîr ü bâ-kemân hofte (1372)

Sarhoş olmuş iki nergis gibi gözün sanki ergüvan üzerinde uyumuş. Senin mest eden Türk'e benzeyen iki gözün yay (kaş) ve okla (kirpik) birlikte uyumuş (Ördek 2018:833).

Zemahşerî de birçok şiirinde Türk'ün göz şekliyle başka gözleri karşılaştırmış ve hafif çekik, alımlı ve Türk'ün mest eden gözünü üstün tutmuştur (Akün 2013: 137, Kartal 2010: 63). Nizâmî-i Gencevî, başka milletlere ait güzellerin ancak Türk olmayan yerde güzel olarak kabul edildiklerini, hatta onların güzellik açısından sadece Türk'e benzeyebileceğini ifade etmektedir (Şükürlü'den aktaran Kartal 2019: 218).

Mesnevide, Türk kavramına güzel anlamının yüklendiğini gördüğümüz bir diğer beyit ise Cemşîd, Hurşîd için Rum diyarına gitmeye karar verir ve bu kararı babası tarafından duyulur. Ardından yola çıkmak için Fağfûr'dan yani babasından izin talep edilir. Fakat babası bu olayı duyunca çok sinirlenerek şunları söyler;

Be-güy-eş in hayāl ez-ser be der-kon
Be-terk-i Türk ü tāt u taht-ı zer kon (548)

Bu hayali başından çıkarmasını söyle, bu Türk'ü (güzeli) bırakıp taç ve altın tahtını düşünsün (Ördek 2018:755).

2.2. Gulâm

Cemşid ü Hurşid mesnevisinde sadece bir beyitte “gulâm-ı Türk” terkihiyle karşılaşılmaktadır. Cemşid'in yoldaşları ve muhafızları ile birlikte Rum'a varmalarının anlatıldığı bölümde Cemşid'in kendisi ve ordusu tasvir edilirken şu ifadeye yer verildiği görülmektedir;

Serân-ı Çin pey-â-pey der-pey-i şâh
Şad u penceh gulâm-ı Türk hemrâh (980)

Çinli komutanlar ve yüz elli Türk hizmetkâr (asker) sırayla şahın arkasında duruyordu (Ördek 2018:796).

2.3. Savaşçı / Kahraman

Selmân'ın mesnevisinde Türk kavramına savaşçı anlamının yüklendiği bir beyitle de karşılaşılmaktadır. Melik Cemşid'in Kayser'in sarayına dönüşünün anlatıldığı bölümde Cemşid'in ordusu bütün ihtişamıyla tasvir edilirken şöyle bir beyte yer verilmiştir;

Be-tâzî Türk ber-yek müy-i târik
Hamâyil der-bereş Çînî be-lârek (1901)

Etrafında saçının telleri gibi dizilmiş ordusuyla savaşçı Türkler gibi hareket ettiler (Ördek 2018: 886).

2.4. Soy ve Yer Adları

Cemşid ü Hurşid mesnevisinde, Hurşid'in annesi Efser'in Cemşid'i kastederek bir beyitte “Türk-i Hıta” terkihini kullandığı görülmektedir. Efser'in, kızı Hurşid'i hapsettiği kaleden çıkarmasının anlatıldığı bölümde, Efser'in Cemşid ile Hurşid aşkına engel olmaktan ve kızını üzmetten dolayı duyduğu pişmanlığı şu şekilde dile getirdiği görülmektedir;

Be-pûzeş goft ey Türk-i Hıfâyî
Hıfâ kerdem zi-tağdır-i Hudâyî (2360)

Özür dileyerek “Hıta'nın Türk'ü Allah'ın takdiri idi. Hata ettim.” Dedi (Ördek 2018: 933).

Mesnevide, prenses Hurşid'in Cemşid'e âşık olmasının anlatıldığı bölümde yer alan bir beyitte “Türkân-ı Çin” terkihi kullanılmaktadır. Bu beyitte sözü edilen terkip “Çin Türkleri gibi baskı uygulamak” ifadesinin içerisinde geçmektedir. Söz konusu beyit şöyledir;

Be-funduk mâliş-i Türkân-ı Çîn dād

Dü Hindü rā zi-sīmīn bend be-g(ü)şād (1122)

Fındığa Çin Türkleri gibi bir baskı uygulayıp böylece iki siyah renkli Hindu'nun gümüş bağını açtı (Ördek 2018:809).

Sonuç

Derî Farsçası ile birlikte “Türk” sözü “güzel insan” ve “sevgili” ile eş anlamda mecâzî bir kavram hâline gelmiş, insandaki fizikî güzelliği ifade eden bir ölçüye dönüşmüştür. Türk kavramı, Fars şiirinde “mahbûb” ile “maşuk” sözcüğünün aynı kavram içinde bulunduğu, etnik manasının ötesinde güzel ya da sevgili yerine geçen bir kelimeye dönüşmüştür.

İncelenen eserde yedi farklı beyitte Türk kelimesinin geçtiği görülmektedir. Bu beyitlerden 3’ünde Türk kavramına güzel, 1’inde gulâm, 1’inde savaşçı anlamı yüklenmiştir. Diğer 2’sinde ise Türk sözcüğü yer adlarıyla terkibe girmiştir. Selmân-ı Sâvecî’nin Cemşîd ü Hurşîd adlı eserindeki bu dağılım göz önüne alındığında Türk kavramı daha çok güzel anlamıyla ön plana çıkmıştır. Elbette bu sonuç, incelenen eserin çift kahramanlı bir aşk mesnevisi olmasıyla da açıklanabilir. Bu durum, bir kavrama yüklenen anlamın içeriğinin ve sıklığının eserin ya da manzumenin türüne göre de değişiklik gösterebileceğini düşündürmektedir.

Kaynakça

- Aalto, Pentti (1971). İranian Contacs of the Turks in Pre-İslamic Times. *Studia Turcica*. s. 29-37.
- Aksoy, Hasan (1993). Cemşîd ü Hurşîd. TDV İslâm Ansiklopedisi. C.17. İstanbul.
- Akün, Ömer Faruk (2013). *Divan Edebiyatı*. İstanbul: İsam Yay.
- Armutlu, Sadık (2017). Klasik Arap, Fars ve Türk Şiirinde Sevgili Proto Tipleri. *Doğu Esintileri İranoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. S. 7.
- Armutlu, Sadık (2020). Fars Şiirinde “Türk” Kelimesine Yüklenen Anlamlar. *Doğu Esintileri İranoloji, Fars Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. S. 12. s. 51-90.
- Armutlu, Sadık (2021). *Arap, Fars ve Türk Edebiyatı İncelemeleri*. İstanbul: Kesit Yay.
- Atalay, Mehmet (2014). *İran Edebiyat Tarihi Başlangıçtan Gaznelilere Kadar*. İstanbul: Demavend Yay.
- Azmun, Yusuf (2000). Türkçe Çağdaş Farsça Fonetik ve Semantik İlişkileri Üzerine Notlar. *Türk Dilleri Aratırmaları 24/3 Ağâh Sırrı Levend Hatıra Sayısı 3*. Harvard Üniversitesi.
- Azmun, Yusuf (2005). Türkmence Farsça İlişkilerine Genel Bir Bakış. *Şinasi Tekin’in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*. s.148-170.
- Balcı, Mustafa (2014). *Türkçe-Farsça İlişkileri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Banarlı, Nihad Sami (1939). *Dâsitan-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman ve Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisi*. İstanbul.
- Browne, Edward G. (1956). *A Literary History of Persia. Volum III. The Tartar Dominion (1265- 1502)*. Cambridge: At the University Press.
- Demirel, Hamide (1977). *İran Edebiyatında İlk Şiir Söyleyenler*. Ankara Üniversitesi DTCF Doğu Dilleri Dergisi. S. II/3.
- Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen -Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit*. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (1965). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen -Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit*. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (1967). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen -Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit*. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (1975). *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neu-Persischen -Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neu-Persischer Geschichtquellen, Vor Allem Der Mongolen- Und Timuridenzeit*. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard (2006). *Das Türkische Suffix -mIs als Lehnelement-Başka Dillere Verilen Türkçe “-Mış” Son Eki*. (Çev. Muharrem Öçalan).
- Emini, G. Nezahat (1996). *Selman-ı Saveci ve Cemşîd ü Hurşîd Mesnevisi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

- Gandjei, Tourkhan (2011). Moğol Öncesi Fars Şiirinde Türkler ve Türkçe. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. S. 40.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, Talip Doğan (2016). İran'da Türkler ve Türkçe. Ankara: Akçağ Yay.
- İnce, Adnan (2000). Cem Sultan Cemşîd ü Hurşîd. Ankara: TDK Yay.
- Johanson, Lars, Christiane Bulut (2006). Turcologica 62 "Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity. Wiesbaden.
- Kafkasyalı, Ali (2010). İran Türkleri. İstanbul: Bilgeoğuz Yay.
- Karaağaç, Günay (2008). Türkçe Verintiler Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Karaismailoğlu, Adnan (2002). İslâmiyet Sonrasında İlk Farsça Şiirlerde Türkler. Türkler Ansiklopedisi (Ed.) H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. C. 5. s. 903-913.
- Karaismailoğlu, Adnan (2009). Selmân-ı Sâvecî. TDV İslâm Ansiklopedisi. C.36. İstanbul.
- Karatay, Osman (2003). İran İle Turan. Ankara: Karam Yay.
- Kartal, Ahmet (2010). Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Kurtuba Kitap Yay.
- Kartal, Ahmet (2019). Türk-Fars Edebî İlişkileri Hakikate Düşen Gölge. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.
- Kızılözen, Cihangir (2019). Farsçada Türkçenin En Eski İzleri. Ankara: Akçağ Yay.
- Köprülü, M. Fuad (1942). Yeni Farsçada Türk Unsurları. Türkiyat Mecmuası VII-VIII/1. s. 1-16.
- Kramers, J. H. (1968). İran. MEB İslâm Ansiklopedisi. C. 5/II. İstanbul.
- Ördek, Ş. Şerife (2018). Cemşîd ü Hurşîd Mesnevileri ve Ahmedî ile Selmân-ı Sâvecî'nin Cemşîd ü Hurşîd Mesnevilerinin Mukayesesi. Dr. Tezi. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Safâ, Zebihullah (1351). Târîh-i Edebiyât der-İrân. Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Safâ, Zebihullah (2002). Târîh-i Edebiyât der Îrân. Çev. Hasan Almaz. Ankara: Nüşa Yay.
- Yağcı, Şerife (2002). Ortaçağ Türk ve İran Edebi Metinlerinde Türk Kavramı. Türkler Ansiklopedisi (Ed.) H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca. C. 5. s. 914-920.
- Yâsimi Reşid (y.t.y). Külliyyat-ı Hâce Cemâlû'd-dîn Selmân-ı Sâvecî. Tahran.
- Yaylalı Yasemin (2017). Selmân-ı Sâvecî'nin Firâknâme'sinde Mevsim Tasvirleri. TAED. Erzurum.
- Yazıcı, Tahsin (1980). Selmân-ı Sâvecî, MEB İslâm Ansiklopedisi. C.10. İstanbul.
- Zehtabi, Muhammed Taki, Ferhad Rahimi (2010). İran Türklerinin Eski Tarihi. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

**TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİL VE
SÖZ VARLIĞINA DAİR**

Söz Varlığı ve Kültür İlişkisi Açısından “Yüzsuyu” ile Kurulan Deyimlerin Kavramlaşma Süreci

Yudum GÖRMÜŞ*

ÖZ

Kültürel bellek, geçmişe ait olan birtakım şeyleri hatırlatma işlevinin yanı sıra hatırlama ve koruma eylemini de yerine getirerek kültürel kimliğin devam etmesini sağlar. Toplumsal bilincin sözlü mirası olarak karşımıza çıkan deyim, atasözü ve özdeyişler kültürel belleğin taşıyıcılarıdır. Kurduğu deyimler ile somatik deyimler içerisinde sayılan yüzsuyu kavramı, Türk kültürü açısından önemli bir yere ve kullanım alanına sahiptir.

Bu çalışmada öncelikle kavram ve kavramlaşma hakkında bilgi verildikten sonra mitlerde, dinlerde ve Türk Kültüründe su tasavvurlarından yola çıkılarak suya yüklenen anlamlar incelenmiş, *yüzsuyu* sözcüğünün kavramlaşmasında su ve yüz sözcüğünün nasıl ve hangi anlam bağlarıyla bir araya geldiği tespit edilmeye çalışılmış, *yüzsuyu* ile kurulan deyimler incelenmiştir. *Yüzsuyu* sözcüğünün kavramlaşma süreci araştırılırken bu sözcüğün günümüz Türkiye Türkçesi sözlüklerindeki kullanımları gösterilmiştir.

İnsan vücuduyla ilgili adların temel sözcükler olarak bir dilin sözvarlığını oluşturmada önemli bir etkisi vardır. *Yüzsuyu* belirtisiz isim tamlaması kuruluşunda bir birleşik isimdir. Deyimlerin kültür aktarımındaki gücünden yola çıkılarak deyimlere kaynaklık etme süreci incelenen yüzsuyu sözcüğünün kişiyi temsil eden yüz ile değer, onur, haysiyet, itibar, şeref gibi anlamlara gelen *su* sözcüğünün birleşmesiyle kavramlaştığı söylenebilir. Yüzsuyu dökmek, yüzü suyuna ve yüzü suyu hürmetine deyimlerine kaynaklık eden yüzsuyu kavramının kişinin onuru ve şerefi anlamına geldiği görülmektedir.

Anahtar sözcükler: Yüzsuyu, yüzsuyu dökmek, yüzü suyu hürmetine, somatik deyim, kavramlaştırma.

Kavram ve Kavramlaştırma

Geleneksel mantık bakımından kavram, bir nesnenin zihindeki tasarımıdır (Aksan 1998, s. 149). Çeşitli dilbilimi sözlüklerinde kavram, “ortak özellikler taşıyan bir dizi olgu, varlık veya nesneye ilişkin genel nitelikli bir anlam içeren, değişik deneyimlere uygun düşen, dilsel kökenli her türlü tasarım, düşünce, imge; bir nesne, varlık ya da oluşun anlaksal imgesi; gösterilen” olarak tanımlanmıştır (Vardar 2002, s. 132). Doğan Aksan, zihnimizin kavramları sadece sözcüklere bağlı olarak değil başka kavramlarla kurduğu bağlar ve ayrıntılarla da tanıdığını ve bu başka öğelerle

*Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi.

ortaya koydukları kuruluşları da tanıma ve çözme yetisine sahip olduğunu belirtmiştir (1996, s. 42).

Kavramlaştırma bir nesneyi, bir eylemi, bir olayı, zihnimizde bir ses bileşimine, bir göstergeye bağlama; bir kavramı bir gösterge/sözcük ile dile getirme; bir kavrama yeni bir ad vermedir (Aksan 1999, s. 97; Guiraud 1999, s. 54). Berke Vardar, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde mantıksal ve coşkusallık adlandırma olarak ikiye ayırdığı adlandırmayı, bir nesne ya da varlığa bir ad verme şeklinde tanımlamıştır (2007, s. 13). Kavramlaştırma uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Her dilin kavramlaştırma eğilimleri arasında farklılıklar vardır (Aksan 1999, s. 99). İnsanlar, kendilerini çevreleyen dünyadaki nesneleri ve hareketleri, bunların birbiriyle ilgisini, çeşitli özelliklerini, toplumun gelişme sürecinde yavaş yavaş öğrenmiştir. Yeni öğrenilen nesne ve hareketlerin dilde sözle adlandırılma gerekliliği, her zaman yeni sözlerle olmamaktadır. Bu durumda çoğunlukla dilin asıl söz varlığındaki sözler kullanılır ve onların temel anlamlarının üstüne yan anlamlar yüklenir (Ahanov 1993, s. 97). *Yüzsuyu* da bu yöntemle kavramlaşmıştır denilebilir.

Her dilde, başlangıçta bir sözcük bir kavrama işaret ederken sözcüklere zamanla yeni anlamlar yüklenmiş, yani sözcükler kullanıla kullanıla çok anlamlılık kazanmıştır. Zaten sık kullanılan sözcükleri incelediğimizde bunların sahip oldukları yan anlamların, kullanım sıklıklarının artması, kullanım yerlerinin genişlemesiyle doğru orantılı olduğunu görürüz (Aksan 1999, s. 60). *Yüzsuyu* sözcüğü Türkçenin tarihî dönemleri içerisinde *yüzsuyu dökmek*, *yüzü suyuna*, *yüzü suyu hürmetine* vb. şekillerde gelişerek ve çok anlamlılık kazanarak günümüze ulaşmıştır.

Aksan, sözvarlığını yalnızca bir dilin sözcüklerinin değil deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının tamamının oluşturduğu bir bütün olarak açıklar. Sözvarlığı sadece dildeki seslerin bir araya gelerek oluşturduğu göstergeler olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir. (2006, s. 7). Söz varlığı ile kültür arasındaki ilişki göz ardı edilemez.

Kullanımdan düşmüş birçok sözcük deyimlerde yaşar. Deyimlerdeki bu eski kelimelerin arkaik şekilleri, dil biliminde gerek anlam bilimi, gerek etimoloji, gerekse kültürel dil bilimi bakımından önemli bir inceleme kaynağı oluşturur. Aynı zamanda deyimler, etimolojik açıdan olduğu kadar, folklorik unsurları taşıması bakımından da kültürel dil bilimi için önemli bir araştırma konusudur. Deyimler millî felsefemizin özlü ve veciz ifade kalıpları olarak kültürel kimliğimizin özelliklerini taşır.

Deyimlerin oluşumu ve anlamları da kültürel belleğin izlerini taşır. Temel sözcük kabul edilen organ adları ile kurulan deyimlere somatik deyim denilmektedir. *Yüz* sözcüğü organ adı olmamakla birlikte insan vücuduyla ilgili adlarla kurulan deyimler de somatik deyimler içerisinde kabul edilmektedir. Çekirdek veya temel sözcük de denilen sözcükler, bir dilde kuşaktan kuşağa aktarılan, insan yaşamında birinci derecede önemli olan, insana ve çevresine dair önemli kavramları yansıtan, dilde en az değişime uğrayan sözcüklerdir. Temel sözcüğün diğer şartları da yeni

sözcükler türetme ve anlam aktarmalarıyla kullanım alanını genişletme gücü ile deyimlere kaynaklık etme sayılabilir. *Yüzsuyu* kavramı ve onunla kurulan deyimlerin çözümlenmesi de Türkçenin en eski ve köklü kavram alanlarını ortaya çıkarmaya hizmet edecektir.

Suya Yüklenen Anlamlar

Bütün varlıklar için çok önemli olan su ve su ile kurulmuş sözcükleri anlamak için öncelikle insanlığın ona yüklediği anlamları incelemek gerekir. “Su kavramı, ilk dillerde insanlığın ilk sesi olan "A" sesi ile dile getirilmiştir. Eski Germen dilinde su anlamında "AA" sözcüğü, Farsçada ise “canlılık” anlamına da gelen "ab" sözcüğü kullanılmış; İslâm inançlarında içenlere ölümsüzlük veren su, "ab-ı hayat" olarak adlandırılmıştır.” (Hançerlioğlu 1975, s. 9).

Platon'a göre su, var olan bütün potansiyellerin kaynağı, bütün değişenlerin sıvı hâli, maddenin ilk şekli, vücutsuzluğun şekli, evrendeki her şeyin kaynağı ve özüdür. Su hem yaşama gücü hem ölüm gücü olduğu için hem bölebilir hem birleştirebilir. Su ve ateş en üst düzeyde birbirini birleştirici iki zıt maddedir ve maddi dünyadaki bütün zıtlıkları temsil eder. Şaraba karışmış su, insanla kutsal doğanın karışımını temsil eder. Hristiyan sanatında bu durum huyları temsil eder. Su, çevrelediği şeyi günahsız ve kutsal bir yer kılar (Akman 2002, s. 1-10).

Hayatı idame unsurlarının en önemlilerinden olan su, insanlık tarihinin başlangıcından beri muhtelif din ve inançların kutsalları arasında yer almıştır. Suyla ilgili tezahürler; su tanrıları, su perileri, mucize su kaynakları, hayat suyu ve dine giriş ritüelleri gibi suyla ilgili birtakım kültürlerin doğmasına yol açmıştır. Tarih öncesi zamanlardan bu yana, suyla ilgili gerek kozmogonik tasavvurlar, gerekse banyo, su serpmeye, vaftiz, gusül gibi adlarıyla dinlerin birçoğunda ibadet unsuru olarak görülen özellik, aynı zamanda onu su simgeciliğinin konusu yapmakta ve dinî bir fenomen karşımıza çıkarmaktadır. Bununla birlikte su, muhtemel bütün var oluşun kaynağı, dünyanın temeli, hayatın özü, sonsuzluğun iksiri ve enerjinin esası olarak, bilinen kültürel yapıların her türlüşünde aynı işlevi yerine getirmektedir. Mitolojik zamanlardan beri insanların tufanlarda yok olması yahut büyük kuraklıkların ortaya çıkması ile ritüel suçlar arasında bağ olduğu düşünülmüş ve tufan ile vaftiz birbiriyle karşılaştırılmıştır. Ehl-i Kitab'ın önemli ibadetlerinden biri olarak su ile temizlik Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te diğer başka ibadetleri uygulayabilmenin temel şartlarından sayılmıştır (Ulutürk 2009, s. 1-11).

Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde (Bakara/60; En'am/99; Enfâl/11; Nahl/10; Nahl/ 65; Hac /5; Enbiyâ /30; Nûr /45; Furkân /54; Şûrâ-Zuhur/11) su; üreme ve çoğalma, hayat kaynağı (bitki, hayvan ve insanlar için) ve hayatı devam ettiren unsurlardan biri, temizleyici ve arındırıcı, kalpleri teskin ve telkin edici, diriltici, yaratılışın kaynağı ve özü anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır (<https://kuran.diyaret.gov.tr/>). Kur'an-ı Kerim'de su ve *deniz, ırmak, sel, yağmur, pınar, çeşme, bulut* gibi su ile doğrudan ilişkili sözcüklerin altmıştan fazla ayette geçtiğini görmekteyiz (Çetin 2013, s. 217).

Toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsur, *anasır-ı erbaa, anasır-ı çehârgâne* gibi kavramlarla tasavvufi düşünce içerisinde de yer bulmuştur. Madde

âlemini karşılayan su, hava, ateş, toprak unsurları tasavvufta sufilerce nefsin dört mertebesine benzetilmiş, *nefs-i emmâre* ateşe, *nefs-i levvâme* havaya, *nefs-i mülhime* suya, *nefs-i mutmainne* toprağa benzetilmiştir. Bunlardan her biri için on özellik tespit edilmiş ve kırk sayısına ulaşılmıştır (Uludağ 1995, s. 49). Tasavvufta varlık âlemini oluşturan dört unsur Divân edebiyatında çokça kullanılmış, edebiyatta pek çok eserde ayrı ayrı işlenmiştir.

Türk yaratılış mitinde de dünya mitlerine benzer şekilde kozmos, sudan türemiş; bütün canlılar sudan yaratılmıştır. Su, başlangıç maddesi olarak görüldüğü gibi eskatolojik mitte dünyanın sonunu getiren unsur olarak da görülür. Suyun kutsallığı makro-kozmos (evrenin oluşumu) ve mikro-kozmosun (insanın oluşumu) su ile başlayıp su ile sona ermesine dayalıdır (Bayat 2007, s. 248; Çağlar 2008, s. 78).

Türk halklarının mitolojilerinde suceddin, sugeezi, su babası, su iyesi, su anası, çeşme iyesi vb. adlarla bilinen su kültü, çağlar öncesinden günümüze ulaşmıştır (Bayat 2007, s. 255). Türklerin en eski inançlarında iyi bir ruhun makamı olan suyu kirletmeme, sulardan geçerken izin alma, büyük sulara saygı ve ibadet, suyun içine el sokma yasağı gibi inanç ve kabuller gözlemlenirken mukaddes su, ebedî su, âb-ı hayat, arı su, iyi su ve yücelen-inen su kavramları da kendini göstermektedir (Ögel 1995, s. 328). Yine kültürümüzde çocuğu olmayanların kutlu pınarlardan su içerek çocuk sahibi olmaya çalışması, su başında ya da kıyısında kurban kesme âdeti, aynı sudan yani aynı görüş ve inançtan beslenme ihtiyacı, içit adı verilen birine veya bir yurda ait olan içilecek sular, yeni gelinlerin kendi çocuklarını da yaşatacak olan ırmak ve göl sularına para atma geleneği, su ile ilgili oluşmuş diğer inanış ve uygulamalardır.

Türk edebiyatının önemli eserlerinde suyun kutsallığı ile ilgili birçok veri günümüze ulaşmıştır. Bu verilere göre bütün büyük dünya kültürlerinde toprak ile su, ayrı ayrı unsurlar olarak görülürken Türkler toprak ve suyu birlikte düşünmüş; Türklerin ilişki kurabildikleri yer ve su iyeleri Türklere yardım etmişlerdir. Yer ile su ayrı, gök ise ayrı bir mukaddes varlıktır. Türk kültüründe Türkler için vatan kavramı Yenisey yazıtlarında “yerimden ve suyumdan ayrıldım” şeklinde dile gelirken yine Göktürk yazılı bir vesikada rüyada görülen yol, içilen su ve yenilen yeşil ot, ölümden kurtulmak olarak yorumlanmıştır (Ögel 1995, s. 322-326). Dede Korkut hikâyelerindeki tespitlere göre İslamiyet’in kabulü ile oluşan veli kültüne benzerlik göstermesi açısından Dede Korkut’un türbe ve makamının “Su ayağı er Korkut” olarak tanıtılması oldukça dikkat çekicidir. Ögel, Abdülkadir İnan’ın yayımladığı Kırgız-Kazak baksılarının söylediği “Diri desem diri değil, Korkut Ata Evliya!... Su başında (Süleyman); su ayağında Er Korkut! Belâları, sen korkut! Çağırdığımız zaman gel, Pirim! Bunlu (kaygulu) ile hastalığı keselim, şifa ver pirim!” duasındaki anlayışın benzerini bulamasak da akıp giden su ve su ayağının Türklerde sonsuzluğa gittiğine inanıldığını söylemektedir (İnan 1945, Ögel 1995’ten). Dede Korkut’un su ayağı oluşu tasavvufta vahdet-i vücud anlayışıyla açıklanabilir. Tevhit bir deryaya benzetilirken her canlı bu derya içinde yüzen varlıklar olarak sembolize edilmektedir. Kendi var oluş gayesini bilmeyenler balık olarak tasvir edilirken ilmi ledün sahibi mürşitler ise gönülleri yıkayan pınarlar olarak tasvir edilmiştir. Yine Kutadgu

Bilig’de “Ey ırmaklar gibi bilgili kişi” hitabı bilginin kaynağı olarak suyu göstermektedir (Ögel 1995, s. 322-375). Görüldüğü üzere su, kültürlerde yaşamın yaratıcısı, kutsal bir unsur olarak iyilik, cömertlik, saflık, bereket, kavuşmak, sağlık, sonsuz yaşam, değer, güç, ana gibi çok anlamlılık örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sular, her şeyden önce var olmuş; her şeye tanıklık ve kaynaklık etmiş; güç, ilham ve bereket kaynağı olarak insanoğlu için paha biçilmez bir değerdir. İnsanoğlu susuz bir hayat düşünemeyeceği için böylesine önemli bir varlığın elbette üzerinde çokça duracak, yeni anlamlar ve değerler yükleyecektir. Bu da kendini, ona saygı duyma, ondan medet umma şeklinde göstermiştir. Bütün bu yönleriyle su, insan için hâlâ gizemini koruyan sırlı bir bilmece gibidir.

Yüzsuyu Sözcüğünün Kavramlaşma Süreci

Yüz sözcüğünün Divanü Lügati’t Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü’l-Hakayık ve Dede Korkut Kitabı’nda sima, çehre, surat, itibar anlamında kullanıldığı aynı zamanda da yüz sözcüğünün gerçek anlamının dışında deyim ve atasözü olarak da bu eserlerde yer aldığı görülmektedir (Atalay 1986, s. 826; Dilaçar 1972, s. 86; Arat 2006, s. 90; Ergin 2009, s. 198; Sev 2020). Yüz sözcüğünün başın ön bölümüne verilen bir ad olarak deyimlerle beraber kullanıldığında insanoğlunun vücudunun tümünü kapsadığı ve onun fiziksel özelliklerini ifade ettiği görülmektedir. Bu deyimler genellikle insanın güzellik-çirkinlik, sağlıklı-sağlıksız olma durumlarını ifade ederken (yüzünden kan damlamak, yüzüne bakılmaz, yüzü soğuk) bir yandan da bazı deyimlerde yer alan yüz sözcüğünün insanoğlunun ruh ve psikolojik yapısını da yansıttığı görülmektedir (yüzü allak bullak olmak, yüzünden düşen bin parça, yüzü gülmek). Yüz sözcüğü ile kurulan bu deyimlerin bazıları insanoğlunun olumlu davranışlarını bazıları da toplumda hoş karşılanmayan olumsuz yönlerini ifade etmektedir (yüz vermek, yüz tutmak, yüzü olmamak, yüzün vurmak). Yüz sözcüğünü içinde barındıran dua ve beddualarda bireysel ve toplumsal ilişkiler yansıtılır (yüzünü gören cennetlik, yüzün kara çıksın). Ömer Asım Aksoy’un tespit ettiği 7853 deyim içerisinde 68 adedinin yüzle ilgili olduğunu belirten Sarıtaş, Türk kültüründe yüz sözcüğü ile kurulan deyimler ve atasözleri ile ilgili çalışmasında günümüz Türkçesinde kullanılmakta olan ve insanoğlunun fiziksel özelliklerini yansıtan deyimlerden 11 adet, olumlu insan davranışlarını ifade eden bireysel nitelikli deyimlerden 15 adet, olumlu insan davranışlarını ifade eden toplumsal nitelikli deyimlerden 12 adet, olumsuz insan davranışlarını ifade eden deyimlerden 33 adet ayrıca dua ve beddua niteliğindeki yüz sözcüğü ile ilgili deyimlerden de 10 adet tespit etmiştir (2012, s. 176-181). Türk kültüründe atasözleri ve deyimlerde yüz sözcüğünün genellikle insanoğlunun karakteri ve değer yargılarını anlatırken kullanıldığı görülmektedir.

Yüzsuyu, belirtisiz isim tamlaması yapısında bir deyimdir. *Yüzsuyu* sözcüğü onur, şeref anlamında sözlüklerde açıklanmaktadır (Yurtbaşı 2003, s. 475; Gölpınarlı 2004, s. 337); Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’te *yüzsuyu* sözcüğü bir kimsenin onuru, haysiyeti anlamıyla mecaz bir isim olarak açıklanmıştır <https://sozluk.gov.tr/>. (12.07.2020). Kubbealtı Lügati’nde Farsça âb-ı rûy

tamlamasından çeviri yoluyla oluşmuş bir birleşik isim şeklinde nitelendirilen *yüzsuyu* 'nun anlamı şeref, itibar, ar, nâmus olarak açıklanmıştır <http://www.kubbealti.org.tr/KitapDetay.aspx?id=6>. (12.07.2020).

Belirtisiz isim tamlaması kuruluşundaki *yüzsuyu*, Farsça *âb-ı rûy* tamlamasının çevirisidir. *Yüzsuyu* sözcüğü Türk ve Fars edebiyatlarının tesiriyle oluşan 15.-16. yüzyıl Arapçasında ortaya çıkmaktadır. Bugünkü Arapçada *mai vech* tamlaması *yüzsuyu* sözcüğüne karşılık gelmektedir. *Yüzsuyu*, *âb-ı rûy* ya da *mai vech* ifadelerinin hepsi birer mecazdır. Anlamları da onur, şeref, hürmet demektir. *Vech*, *rûy*, *yüz* insanın kendi özünü temsil ederken, *su* ise iyilik, değer, anlamına gelmektedir. Bu sözcüğün anlamı her üç dilde de mecazî olarak bereket, ihtiram, şeref, yücelik, onur demektir.

Yüzsuyu deyiimi Türk dilinde birçok deyme kaynaklık etmişse de günümüz Türkiye Türkçesi'nde *yüzsuyu dökmek* ve *yüzü suyuna* ya da *yüzü suyu hürmetine* şeklindeki deyimlerde görülmektedir:

Yüzsuyu dökmek deyiimi, deyimler sözlüklerinde şerefini, haysiyetini ayaklar altına alacak şekilde yalvarmak, yakarmak, ricada bulunmak anlamıyla yer almıştır (Emir 1974, s. 290; Yurtbaşı 2003, s. 476; Doğanay 1972, s. 250; Aksoy 1998, s. 1133; Gölpınarlı 2004, s. 337; Püsküllüoğlu 2006, s. 831). Türk Dil Kurumu Deyimler Sözlüğü'nde *yüzsuyu dökmek* deyiimi onurunu sarsacak kadar çok yalvarmak olarak açıklanmış ve aşağıdaki örnek verilmiştir:

"Hâlbuki Emin Efendi, feleğin çemberlerinden geçerek, kâh kuvvetlerin önünde diz çöküp *yüzsuyu* dökerek, kâh zayıflara çelme vurup tuzak kurarak bu mertebeye ulaşmış." - Yakup Kadri Karaosmanoğlu (<https://sozluk.tdk.gov.tr/>).

Gölpınarlı, Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri başlıklı çalışmasında *yüzsuyunun* şeref anlamında bir sözcük olduğunu belirtmiş ve *yüzünün suyu kalmamış* yahut *yüzünün suyu dökülmüş* deyimlerini şerefsiz adam şeklinde açıklamıştır. *Yüzsuyu dökmek* Gölpınarlı'ya göre şerefini, haysiyetini ayaklar altına almak, yalvarmak, yakarmaktır (2004, s. 337).

Yüzsuyu sözcüğü ile kurulan *yüzü suyuna*, *yüzü suyu hürmetine* deyimlerinin birine saygı göstermiş olmak için, onun hatırına ve onun saygınlığının oluşturduğu havadan yararlanarak, o havanın yardımıyla anlamlarında günümüz Türkiye Türkçesinde kullanıldığını görmekteyiz (Türkhan 1983, s. 510; Aksoy 1988, s. 1138; Tanyeri 1999, s. 268; Gölpınarlı 2004, s. 337; Püsküllüoğlu 2006, s. 837).

Gölpınarlı *yüzü suyu hürmetine* deyiminin şerefine, mevkii hürmetine anlamına gelirken, "sevgili Peygamberimizin yüzü suyu hürmetine sen bizi bağışla" sözünün de Hz. Peygamber hürmetine bağışlanmayı dilemek olduğunu söylemiştir. (2004, s. 337). Kültürümüzde *yüzsuyunun* sadece Allah ve Peygamber önünde dökülmesi; Allah'tan başka kimseden medet dilenmemesi gerektiği inancı yaygındır.

Türk Dil Kurumu Deyimler Sözlüğü'nde *yüzü suyu hürmetine* deyiimi "birinin veya bir şeyin hatırına veya varlığına değer verildiği için" anlamında bir söz şeklinde açıklanırken yukarıdaki anlamlarından farklı bir kullanımına örnek gösterilmiştir:

"Ben şu iki kolumun yüzü suyu hürmetine yaşıyorum, yaşıyorsam." -Z. Selimoğlu (<https://sozluk.tdk.gov.tr/>).

Yukarıdaki örnekten de anlaşıldığı gibi ... 'nın yüzü suyu hürmetine' deyiminde genellikle peygamber, veli ya da kutsal sayılan kişiler dualarda aracı kılınırken zamanla hatırı sayılan ve değer verilen birçok şey değer ve hatır kaynağı, şefaat ve yardım sebebi sayılmıştır, denilebilir.

Arapça sözlüklerde *yüzü suyu hürmetine* deyiimiyle yaklaşık aynı anlama gelen *bi hakkı resulullah* ifadesi görülmektedir. *Yüzsuyu dökmek* anlamına gelen *bi hakkı resullullah* Arapça sözlükte kendini küçültmek, alçaltmak anlamlarındadır (Mutçalı 1995, s. 855).

Yüzsuyu kavramının ortaya çıkışında *su* sözcüğünün değer anlamında suyun kutsallığına yapılan bir gönderme ile oluşmuş bir metafor¹ olduğu görülmektedir. Bir sözcüğün anlamının ne olduğunu sorduğumuz zaman aklımıza gelen ilk anlam, temel anlamdır, yani sözcüğün ilk belirtilen, asıl anlamıdır. Bir kavramın temel anlamı dışındaki diğer yan anlamlarının çoğunlukla mecaz anlamlar içerdiği; sahip olduğu yan anlamlarının büyük çoğunluğunun metafor ya da metonimilerde kullanılabileceği söylenebilir (Kemal 2003, s. 27-31). Porzig'e göre metafor; somut canlı ifadelerin olmadığı veya kullanışsız hâle geldiği durumlarda, özellikle ruhsal ve soyut olgulardan bahsedilmesi gerektiğinde, böyle ifadeler yaratmak için düzenli ve yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir (Porzig 2011, s. 29). Kısacası, bütün yeni sözcükler sadece eğretilene yoluyla elde edilmese de bir sözcüğün temel anlam dışındaki yan anlamlarının çoğunlukla metaforlu anlam ifade ettiği açıkça görülmektedir.

Metafor ve metonimi, anlam değişmelerinde veya yan anlamların gelişmesinde etkili olan anlam olaylarındandır. Ad aktarması, mecaz-ı mürsel ya da düz değişmece de denilen metonimi "bir kavramın ilgili ya da bağlantılı olduğu başka bir kavram aracılığıyla anlatılması" şeklinde tanımlanmaktadır (Aksan 1999, s. 69; Günay 2007, s. 79). *Yüzsuyu* kavramında *yüz* sözcüğü parça bütün ilgisi yoluyla bedeni dolayısıyla da insanı temsil den bir metonimi örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Söylemlerin ürünü olduğu kadar kaynağı da olan beden, görkemli olanın söylemlerini ayırmak için bir ölçüt oluşturmakta; bedenle ilgili sözcük oyunları, beden eğretilmeleriyle bedenin simgeleri, bedenin durumu, ortak beden ve bilginin doğası hakkında bilgi vermektedir. Yalnızca kültürel olarak biçimlenmeyen beden, daha çok kültür içinde biçim alır, var olur ve gerçekleşir. Bedenin biçim almasının ve deneyimlenmesinin tanımlandığı söylemlerin ötesinde bedenin platonik bir formu ya da kaba tözü yoktur ve beden söylemleriyle kurulur (Cengiz 1998, s. 136-139). Beden folklorunda beden ile kültür arasındaki ilişki göz ardı edilemez.

Yüzsuyu Sözcüğü ve Kültürel Bellek İlişkisi

Kültürel bellek, insan belleğinin dış boyutu olarak bir toplumun kültürünü koruyarak ona süreklilik kazandırır. Kültürel belleğin geçmişe ait olan birtakım

¹Metafor anlaması ve ifade etmesi zor olan bir kavramı yeni ve başka bir kavramla anlatmaya çalışırken metonimi, zaten iyi bilinen bir kavramı, yeni ve başka bir kavramla anlatması yönüyle metafordan ayrılır. Metaforda iki kavram arasındaki ilgi metaforu yapan kişi tarafından inşa edilirken metonimide ise iki kavram arasında zaten var olan ve bilinen bir ilgi kullanılır. Metaforda söylenen ile kastedilen arasındaki muhtemel ilgilerin sayısı sınırsızdır (Nerlich 2006, s. 110-111).

şeyleri hatırlatma işlevinin yanı sıra hatırlama eylemini meydana getirme ve kimliği koruma ve sürdürme gibi işlevleri de vardır. Böylece geçmişi yeniden yaratan bellek, kültürel kimliği bugüne, içinde yaşanılan zamana doğru aktarır. Bu bağlayıcı yapı, ortak dil, mekân, geçmiş gibi unsurlardan oluşur ve formal ya da informal kalıplarla geleceğe aktarılma kabiliyeti kazandığı için onu taşıyanlarla birlikte var olduğu gibi gelişigüzel devredilemez. Ortak belleğin ya da kültürel mirasın aktarımında kalıp sözlerin önemli bir yeri vardır. Dilsel boyutta kollektif veya diğer adıyla toplumsal bilincin sözlü mirası olarak karşımıza çıkan deyim, atasözü ve özdeyişler kültürel belleğin taşıyıcılarıdır (Temur 2011, s. 158). Tarihte meydana gelen bazı olayların o devirde yaşayanları derinden etkilemesi sonucu söz konusu olayla ilgili fikirler ve yorumlar dilde kısa ve özlü bir ifadeyle ebedileştirilmiştir. Temeli bir olaya dayanan deyimler arasında somatik deyimler de önemli yer tutmaktadır (Özkan vd. 2003, s. 146). *Yüzsuyu* kavramı ile kurulan somatik deyimlerin de eski gelenek ve göreneklerle aynı zamanda da inançlarla yakından ilişkisi olabileceği düşünülebilir.

Kutsal su ve yüz sözcüklerinin birleşmesi ile oluşan *yüzsuyu* kavramının Türk tasavvuf kültüründe ve dolayısıyla metinlerinde izini sürmek; bu kavramın nasıl kavramlaştırıldığı sorusuna cevap aramak için bir yöntem olarak kullanılabilir.

Sonsuz su motifi, Ural Batur Destanı'nda kâinatın yaratılışı hakkındaki Türk düşünce sistematığının ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkar. Altay Yaratılış Destanı'nda, Anadolu tasavvuf düşüncesinde ve İdil Ural Türk coğrafyasının biçimlendirdiği Ural Batur Destanı'nda bütün tarihi ve coğrafi farklılıklara rağmen aynı mitin karşımıza çıkması Türk dünyasının müşterekliğinin daha mitolojik dönemde mevcut olduğunu gösterir (Oğuz 1998, s. 24). Allah'ın önce suyu yarattığı bazı mitolojik metinlerde aktarılırken Tasavvuf edebiyatında ilk sular âlemine vahdet veya ezeli anlam denizi denilmektedir. İlk su aynı zamanda hayat verici bir başlangıç olarak mitolojik düşüncede ana rahmini sembolize eder. Çocuk sahibi olmak için sudan medet uman Türkler, hakkı görmüş saydıkları suyu kutsal sayarlar (Beydili 2005, s. 501-504).

Hacı Bektaş Velî Mâkâlat adlı eserinde hakikat makamlarını; toprak gibi verimli ve mütevâzi olmak, yetmiş iki millete aynı gözle bakıp kimseyi ayıplamamak, elinden gelen iyiliği kimseden esirgememek, yaratılmış bütün varlıkların kendisinden emin olması, sohbet hakikat sırlarını söylemek, seyr ü sülûk, sır saklamak, münacaat, Çalap Tanrı'ya ulaşmak ve mülk sahibine yüzünü sürüp yüzsuyunu (yaratılış sebebi olan Muhammed nurunu) bulmak olarak on bölümde açıklamıştır. *Mülk sahibine yüzünü sürüp yüzsuyunu bulmak* kulun ölmeden önce kendi nefsinin terbiye ederek benlikten kurtulması, vahdet hâline ermesidir (Güzel 2002, s. 49, 142). Makâlât'taki açıklamaya göre, tasavvufta mülk sahibi olan Allah'a yüz sürerek yani secde ederek insanlar *yüzsuyu* bulmakta, şereflenmektedir.

İslam dininde Allah ilk insan Hz. Âdem'e secde emrini verdiğinde bütün varlık âlemi secde etmiş, bir tek şeytan emre karşı gelmiştir ki şeytan insan suretinde yaratılmamıştır. Yaratılmışların en şerefli olan insan *eşref-i mahlûkat* olarak adlandırılır. Allah'ın bütün sıfatları ancak insanda tecelli etmektedir. Yüz vechullahın tecelli ettiği yerdir. Sadece ruhlar âleminden dünyaya gelen insanlar yüce Allah'ın

imtihanına tabi tutulmaktadırlar. İnsanı üstün ve şerefli kılan ise Allah'ın varlığını ve birliğini kabul ederek yaşamaktır. *Yüzsuyu* Allah'ın emrine girerek ve ona secde ederek kazanılan bir olgudur. *Yüz* insanı temsil ederken, *su* değer, şeref, kıymet, onur manasına gelmektedir.

Mevlit şerhlerinde Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v.) miraca çıkarken çok zorlandığı için mübarek teninden terler ve gözyaşı aktığı, bu ter ve gözyaşlarından birinin yeryüzüne düşünce güle dönüştüğü rivayet edilmektedir.¹ Yine kâinatın insan-ı kâmil olan peygamberimizin *yüzü suyu hürmetine* yaratıldığı ileri sürülmektedir.² Aynı zamanda Peygamberimizin cennetin kapısında ümmeti için şefaet dilediği ve gözyaşı döktüğü dile getirilir (Tatçı vd. 2013, s. 400-401). Zaman içerisinde *yüzü suyu hürmetine* deyiminin hem Peygamberimizin hatırına hem de döktüğü gözyaşlarının hatırına anlamında kullanılmaya başlandığı söylenilebilir.

Yukarıdaki açıklamalardan yola çıkarak *yüzsuyu* Peygamberimizin terine veya gözyaşına benzetilerek, şeref ve onur anlamında kullanılan bir somutlaştırma örneğidir, denilebilir. İslam inancına göre yaratılmışların en değerlisi insan, insanların da en değerlisi Hz. Muhammed'dir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de miraca yükselip (kendinde zaten var olan nurun açığa çıkmasıyla) Allah'la bir olunca insanların en şerefli olmuştur. Peygambere atfedilen bu değer zamanla dört halife ve veliyullah için de kullanılır hâle gelmiştir, denilebilir. Türk kültürü ve inancında veliler peygamber varisi sayılmaktadır. Gerek dualarda gerekse uygulanan inançlarda peygamber, veli gibi bir vesile ile Allah'tan dilek dilemek kültürümüzde yaygın bir uygulamadır.

SONUÇ

Yüzsuyu, belirtisiz isim tamlaması kuruluşunda bir deyimdir.

Yüzsuyu kavramının kişiyi temsil eden *yüz* ile değer, onur, haysiyet, itibar, şeref gibi anlamlara gelen bütün kültürlerde çok önemli bir unsur olan *su* sözcüğünün birleşmesiyle kavramlaştırıldığı düşünülebilir.

Yüz sözcüğü bedenin üst kısmında yer alır ve genellikle insanı temsil eden bir metonimi örneği olarak metinlerde kullanılır. *Yüz* sözcüğünün parça-bütün ilgisi ile bütün bedeni ve insanı karşılayarak *yüzsuyu* sözcüğünün kavramlaştırılmasında yer aldığı görülmektedir.

Yüzsuyu kavramının ortaya çıkışında *su* sözcüğünün Hz. Peygamber'in gözyaşı ya da terine telmih de bulunularak *yüz* sözcüğü ile birleştiği kabul edilirse de bu ifadedeki *su* sözcüğünün değer anlamında suyun kutsallığına yapılan bir gönderme ile oluşmuş bir metafor olması daha doğru görünmektedir.

Yüzsuyu sözcüğü günümüz Türkiye Türkçesi'ne *yüzsuyu dökmek*, *yüzü suyuna*, *yüzü suyu hürmetine* şekilleriyle yeni deyim ve ifadelerle kaynaklık ederek ulaşmıştır.

¹ "Peygamber Efendimiz (s)'in yüzü suyu hürmetine bizi bağışla ya Rab!" ifadesi secdelerde "ümme'ti" diye dökülen gözyaşlarının hürmetine, o gözyaşlarının ifade ettiği mana ve Allah katındaki değeri için bağışlanmayı dilemekten ibarettir (Cebecioğlu 2009, s. 715).

² "...Yâ Muhammed! Sen olmasaydın cenneti ve cehennemi yaratmazdım." (Celâleddin es-Suyutî, Câmiu'l-ehâdis, Cilt: I, s. 214).

Türkiye Türkçesinde çok sık kullanılan *yüzsuyu* kavramı, Peygamberimiz'in ya da bir velinin, mübarek (kutsal) sayılan kişinin *yüzü suyu himmetine ya da hürmetine* şeklinde bir dua şeklinde kullanılagelmıştır. Birinin *yüzü suyu hürmetine* derken öncelikle Peygamberimiz kastedilirken daha sonra dinimizde ve kültürümüzde velilerin Peygamber varisi olmaları inancından yola çıkılarak velilerin de şefaate vesilesi kılındığı; zamanla içerisinde ise insan yaşamı için önemli olan birçok unsurun da değeri ve hatırı kaynağı sayıldığı görülmektedir.

Yüzsuyu sözcüğünün kullanım çeşitliliğine ve böylelikle kazandığı anlam zenginliğine bakılarak Türk kültürü ve inancı için önemli bir anlam taşıdığı söylenilebilir. Birçok anlama gelseler de bu ifadelerdeki ortak nokta *yüzsuyunun* kişinin onuru ve şerefi olduğudur. Türk milleti için *yüzsuyu*, onur ve şeref geçmişte ne kadar kıymetli ise bugünde aynı kıymete sahiptir ve aynı sözcüklerle yaşam alanı bulmaktadır denilebilir. Kaynaklık ettiği deyimlerle birlikte *yüzsuyu*, kültürel belleğin taşıyıcısı olarak görevini sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Akman, Eyüp (2002). “Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler”. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 1-10.
- Aksan, Doğan (1999). *Anlambilim–Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Aksoy, Ömer Asım (1988). *Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- Arat R. Rahmeti (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (1986). *Divanü Lügati't-Türk Dizini C.IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 826.
- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları, C.II.
- Beydili, Celal (2005). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Çağlar, Birsal (2008). *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Çetin, Osman (2013). “İslâm Toplumunda Değerler ve Tezahürleri: Çeşme, Sebil, Hamam, Darüşşifa, Tabhâne”. *Hece Dergisi*, 198-200.
- Dilâçar Agop (1972). *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğanay, Ali (1972). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İzmir: Karınca Matbaacılık.
- Emir, Sabahattin (1974). *Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Emir Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (2004). *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- Günay, Doğan (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Güzel, Abdurrahman (2002). *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Hançerlioğlu, Orhan (1975). *İnanç Sözlüğü (Dinler-Mezhepler-Tarikatlar-Efsaneler)*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
<http://www.kubbealti.org.tr/KitapDetay.aspx?id=6>. (Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2020).
<https://kuran.diyaret.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10 Haziran 2020).
<https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020).
<https://sozluk.tdk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 11 Haziran 2020).
 İnan, Abdülkadir (1945). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Kemal, Mağfret (2003). *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
 Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
 Nerlich, Birigitte (2006). “Metonymy”. *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition, Volume Eight*, Ed. Keith Brown. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier, 108- 112.
 Oğuz, Öcal (1998). “Mitolojimizde ve Ural Batır Destanında Başlangıçtaki Sonsuz Su” *Milli Folklor*, 38/24.
 Ögel, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 322-375.
 Özkan, Fatma ve Gülim Şadiyeva (2003). “Somatik Deyimler”. *Bilig*, 24.
 Porzig, Walter (2011). *Dil Denen Mucize*. Çev. Vural Ülkü. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Püsküllüoğlu, Ali (2006). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 831-837.
 Sarıtaş, Süheyla (2012). “Türk Kültüründe Yüzle İlgili Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir Çalışma” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28/175-181.
 Sev, İ. Gülsel (2020). “Kutadgu Bilig’de İtibar Kavramını Karşılayan Bir Yapı: Yüz suwı”, *Sözlü Bildiri*, 26. *Türkbilim Sanaltay*. 19 Eylül Cumartesi.
 Tanyeri, M. Ali (1998). *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
 Tatçı, Mustafa vd. (2013). *Mevlid Şerhi, Gülzâr-ı Aşk*. İstanbul: H Yayınları.
 Temur, Nezir (2011). “Kültürel Bellek Bağlamında Deve Oyunu”. *Milli Folklor* 90/157.
 Türkhan, A. Edizkun (1998). *Konuşan Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
 Uludağ, Süleyman (1995). *Tasavvuf Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.
 Ulutürk, Muammer (2009). “Dinlerde Su Tasavvurları”. Konya: Su Medeniyeti Sempozyumu, 26-27 Haziran, 1-12.
 Young, Katharine (1998). “Beden Folkloru”. Çev. Serpil Cengiz. *Mili Folklor* 38/136.
 Yurtbaşı, Metin (2003). *Sınıflandırılmış Türkçe Deyimler*. İstanbul: Arion Yayınları.

Çağdaş Türkiye Türkçesi Dildüzeneginde Ulacın Belirteçlik İşlevi

Recai Ünal¹

Bilindiğince; Çağdaş Türkiye Türkçesi (ÇTT) dildüzeneginde bir yandan eylem, bir yandan da genel ad türünden dildüzeneksel sözcük olan, **eylemsi (fiilimsi)** bölütünde yer alan sözcükler vardır. ÇTT dilbetimi çalışmalarında bu **eylemsi** denen sözcüklerin **eylemadı [mastar, isimfiil, fiil ismi, eylemlilik, adeylem;]** genel olarak ÇTT'deki ek biçimli göstericileri: **-mAk, -mA, -(y)Iş,...vb.]**, **ortaç [partisip, sıfatfiil, isimfiil;]** genel olarak ÇTT'deki ek biçimli göstericileri: **-(y)An, -(y)AcAk, -(A/I)r, -mIş,...bg]**, **ulaç [zarffiil, belirteçylem, gerundium, bağçylem, bağfiil, İng. converb;]** genel olarak ÇTT'deki ek biçimli göstericileri: **-(y)Ip, -(y)ArAk, -mAklA, -mAk yoluyla / suretiyle, -(y)ken / iken, -(A/I)rken, -Iyorken, -mIşken, -(y)AcAkken, -(y)AcAğI zaman, -(y)Inca, -DIğIndA, -DIğI zaman, -DIğIndAn, -DIğI için, -mAk için, -mAk üzere, -(y)AcağI için, (y)AcağIndAn, -DIkçA, -DIğI sürece / müddetçe, “-DI-kişi ...-(y)AlI”, “-(A/I)r ...-mAz”, “-(y)A ...-(y)A”, “-DI-kişi mI”, ...bg]** adı verilen çeşitlerinden söz edilir.

ÇTT dildüzeneginde genelde sözcük türü olarak hem eylem, hem de çoğunca belirteç ya da daha az olmak üzere bağlaç niteliği taşıyan ulacın; ulaç öbeği oluşturmak ve böylece genişlemiş yalın tümce kurulmasına yardımcı olmak dışında başlıca iki dildüzeneksel işlevi olduğu görülür: **1. Belirteçlik (belirteç / zarf tümleci / tamlayıcısı; dolaylı tümleç, yer tamlayıcısı,...bg) işlevi, 2. Bağlaç işlevi.** Burada; dil içinde geçirdikleri çeşitli değişmelerle sonradan ulaç niteliğini yitirip o bölütten çıkarak bütünüyle ilgeçleşen, bağlaçlaşan kimi biçimler konu dışıdır (**göre, diye,...bg**).

Bilindiği üzere belirteçlik tümcede **nasıl?, hangi durumda?, ne zaman?, neden / niçin / niye?, hangi nedenle?, neden dolayı / ötürü?, ne için?, nerede?, nereye?, nereye doğru?, nereden?, ne yapmak için?, kiminle?, kimden?, kimde?, kim için?, nede?, neyle?,...gibi** çok sayıda soruya yanıt verebilen ögedir. Tümce içinde kullanılan ulaç da tüm bu ve benzeri sorulara tam gerektiğince, yeterli olarak yanıt verebilir. Bu durum ulacın tümcede belirteçlik işlevini bütünüyle yerine getirebildiğini açıkça gösterir ve kanıtlar.

Çalışmada bütün bu ve benzeri konular özgül olarak ÇTT dilbilimi, dilbetimi inceleme-araştırma alanlarının kapsamında ele alınıp işlenmektedir.

Bu çalışmada; belirtilen konular işlenirken ÇTT dilbilimi, dilbetimi kaynaklarından yararlanıldığı sırada gereken örneklerin de ÇTT'nin edebî eserlerinden seçilmesine özen gösterilmiştir.

¹Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul; DİLMER Dil Okulu Müdürü, Türkçe Öğretmeni, İstanbul

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7584-5935>

Çalışmada ele alınıp işlenen konuyla ilgili veriler; belge (doküman) incelemesi yöntemi kullanılarak toplanıp çözümlenmiştir. Ayrıca çalışmada yer yer ve zaman zaman gerektikçe tümevarım ile tümdengelim yordamları (teknikleri) kullanılmıştır.

Genel Olarak ÇTT Dildüzeneginde Ulaçlar

ÇTT’de eylemden üretilen, tümcede kimileyin sözcükler arasında ilgi kurarak bağlaç işlevinde kullanılabilen, ancak çoğunca belirteçlik işlevinde kullanılan sözcük ya da öbek yapısındaki dildüzeneksel biçim veya oluşumlara **ulaç** (*zarffiil, belirteçyem, bağfiil, bağyem, gerundium*, İng. *converb*) denir (Atabay-Özel-Çam 1981: 60-64, 109-110; Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 97, 107, 273-275; Ergin 1984: 338-339; Banguoğlu 1986: 374-375, 384, 427-428; Ediskun 1988: 252, 307, 353, 361; Kahraman 1996: 90, 92-94, 118-121, 195-196; Turan 1998: 303, 305; Gencan 2001: 134-135, 423-441, 454; Karpuz 2000: 26-84; Korkmaz 2009: 983; Eker 2009: 397, 410-411; Yılmaz 2009: 88-168; Bilgegil 2009: 49-52; 212, 214; 271-276; Ünal 2010: 24-29; Çotuksöken 2011: 29-30; Deny 2012: 424-425; Karaağaç 2012: 376-380, 511-512; Hepçilingirler 2013: 322; Ersen-Rasch-Onası 2015: 265; Balyemez 2016: 109, 120, 237; Toptaş 2016: 799-800, 802; Gürkan 2016: 11-118; Kerimoğlu 2017: 586-587; Karahan 2018: 32-36, 57-59; Demir 2019: 63-66).

Kimi dilbetimi eserlerinde ulaçların ÇTT’de tümcede özne, tümleç ve yüklem olarak görev almadığı belirtilir (Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 274).

Belirteçlerin tümcede eylemin nasıl olduğunu, durumunu, yerini ve zamanını bildirdikleri, bu yönlerden eylemi etkiledikleri anlatılır, ulaçların da eylemi belirteçler gibi etkilediği dile getirilerek **durum** ve **zaman ulaçları** öne çıkan ulaç türleri olmak üzere belirtilir (Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 274; Banguoğlu 1986: 428-430; Ediskun 1988: 252; Korkmaz 2009: 1039; Eker 2009: 410-411; Ünal 2010: 29; Hepçilingirler 2013: 322).

-(y)İp yapılı ulaçlara **bağlama ulaçları/zarffiilleri** ya da **ulama zarffiileri** dendiği, sıklıkla **ve, da** bağlaçlarının yerine ya da bağlaçsız olup durakla bağlanan bir bağlı, bağımlı tümce yapısındaki durak karşılığında kullanıldığının belirtildiği bilinir: **Alıp gitti (aldı ve gitti); Hazırlanıp çıktı (hazırlandı ve çıktı / hazırlandı, çıktı); Bırakıp gitti (bıraktı ve gitti / bıraktı, gitti); Kaçıp kurtulduk (kaçtık da kurtulduk / kaçtık, kurtulduk); Para alıp gitti (para aldı ve gitti); Evi onarıp bize sattılar (evi onardılar ve -evi- bize sattılar); Davut eve gidip döndü (Davut eve gitti, döndü)** (Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 275; Banguoğlu 1986: 428-429; Ediskun 1988: 252-253; Korkmaz 2009: 1000; Ünal 2010: 24-26; Deny 2012: 424-425, 765; Hepçilingirler 2013: 322; Ersen-Rasch/Onası 2015: 269-270; Toptaş 2016: 800).

ÇTT’de Ulaçın Belirteçlik İşlevi ile Başka Dizimsel İşlevleri

ÇTT dizimdüzenegî üzerinde çalışan dilbetimci, dilbilimci araştırmacılar ulaçın dizimsel işlevlerine ilişkin görüşler dile getirmişlerdir. Bu dilbetimci, dilbilimci araştırmacılardan;

Neşe Atabay-Sevgi Özel-Ayfer Çam ulaçların tümce içinde belirteçlik işlevi gördüğü düşüncesindedir (1981: 60-64, 109).

Doğan Aksan-Neşe Atabay-İbrahim Kutluk-Sevgi Özel ulacın anlatımda, tümce içinde özellikle, ağırlıkla belirteçlik işlevinde kullanıldığını dile getirirken bağlaç işlevini gördüğünü de belirtir (1983: 273-275)

Tahsin Banguoğlu ulaçların tümcede özellikle belirteçlik işlevinde olduğunu düşünür, ayrıca bağlaç işlevinde de bulunduğundan söz eder (1986: 428-430).

Nesrin Bayraktar ulaçları tümcede genellikle belirteçlik işlevli olarak değerlendirmektedir. Ayrıca araştırmacı ulaçların ikinci işlevi olarak yardımcı eylemlerle birlikte birleşik eylem oluşturmamasından, tümcede bağlaç işlevinde kullanılarak birleşik tümceler kurmasından söz etmektedir (2004: 137).

Kaya M. Bilgegil **bağ fiil** adını verdiği ulaçların anlatımda bağlaç (bağlama) işlevinde olduğunu dile getirmesine karşın (2009: 271) tümcede genellikle belirteçlik işlevinde olduğunu düşünmektedir (2009: 49-52; 212, 214; 271-276).

Yusuf Çotuksöken ulaç ardıklarını ortaç, eylemadı ardıklarıyla birlikte **dizim kurucu ekler** ana başlığı, o ana başlık kapsamında da **belirteçleştirme ekleri** adı altında toplayarak ulacın belirteçlik işlevli olduğunu düşünür (2011: 29-30).

Necati Demir ulaçların genellikle tümcede belirteçlik işlevinde olduğunu düşünür (2019: 63-66). Ayrıca araştırmacı; ulacın ulaç öbeğinde yüklem görevini yerine getirdiği, açıkcası ulaç öbeğinin çekimli eylemle kurulmuş tümce gibi özellik gösterdiği görüşündedir; ulaçtan önce dizimde (ulaç öbeğinde-R.Ü.) yer alan sözcüklerin tümcedeki gibi özne, nesne, belirteçlik (tümleç) olduğunu belirtir. Ancak yine de kendisinin ulaç öbeğinin yüklemi saydığı ulaç ögesinin kesin bir yetkinlik (yargı) bildirmediğini dile getirir. Eşdeyişle bağımsız bir tümce olmadığını, sonuç olarak yetkinlik (yargı) bildiren bir ögeye bağlandığını açıklar. Ulaçlar yetkinlik bildirmediğinden ulaç öbeğinin yer aldığı tümcelerin yalın tümce olarak görüldüğünü vurgular (2019: 31).

Kerim Demirci ulaçları tümcede genellikle belirteçlik işlevinde değerlendirir. Bundan başka; araştırmacı ulaçların betimleyici birleşik eylemlerin oluşumunda bağlama işlevi gördüğünü de belirtmektedir (2015: 124-126). Araştırmacı ayrıca ulaç eklerinin kalıplaşma yoluyla dilde kullanılan **göre, geçe, kala, diye, öte,...bg** ilgeçlerin türetilmesindeki işlevinden de söz etmektedir (2015: 126).

Jean Deny ulacın tümce içinde özellikle belirteçlik işlevi gördüğünü, kimi ulaçların tümcede bağlaç işlevinde yer aldığını da dile getirir (2012: 424; 424-425, 765). Araştırmacı **-(y)Ip** yapılı ulaç ile başka yapıdaki kimi ulaçların tümce içinde **zaman bağlacı** olarak adlandırdığı bir işlevde kullanıldığını söz eder (2012: 765).

Haydar Ediskun özellikle **bağ-fiil**, ikincil olarak **ulaç** adını verdiği ulacın tümce içindeki işlevini bağlama işlevi olarak değerlendirir (1988: 252-253).

Süer Eker özellikle **zarf-fiil** adını verdiği ulacın tümce içinde hem belirteçlik, hem bağlaç işlevini yerine getirdiği görüşünde olduğunu sezdirenken ulaç ardıklarının eylemleri kendilerinden sonraki ana eylemlere bağlama işlevinden de söz eder. (2009: 410-411).

Ahmet Cevat Emre **ulaç-fiiller** dediği ulaçların eylemden üretilen belirteçler (**ulaçlar**; belirteç için **ulaç** terimini kullanır) olarak tümcede belirteçlik işlevini yerine

getirdiğini düşünür. Araştırmacı ulaçların bağlama/bağlaç işlevi olmadığı görüşündedir (1945: 383).

Muharrem Ergin *gerundium* ya da *zarf fiil* adını verdiği ulacın tümcede belirteçlik işlevini yerine getirdiğini düşünür (1984: 338-339).

Margarete Ersen-Rasch/Erdoğan Onası hemen hemen bütün ulaçları belirteçlik işlevinde değerlendirir (2015: 265). Ancak bağlaç işlevinde düşündükleri **-(y)Ip** yapılu ulaçtan da söz ederler (2015: 269-270). Araştırmacılar ayrıca gerçekte tümcede ilgeç işlevinde olan **diye** sözcüğünü de **ulaç** olarak görürler (2015: 267).

Tahir Nejat Gencan **ulaç** ya da **bağeylem** olarak adlandırdığı ulacın anlatımda, tümce içinde bağlama/bağlaç işlevi gördüğü düşüncesindedir (2001: 423-441).

Tuncer Gülensoy'un yaptığı ulaç tanımında asal olarak ulacın belirteçlik işlevini gördüğünü değerlendirdiği apaçık anlaşılır (2005: 381).

Duygu Özge Gürkan ulaçların tümcede belirteçlik işlevinde kullanıldığını düşünür (2016: 11-25, 27 va.). Ayrıca araştırmacı **belirteç işlevli bağımlı cümleler** adını verdiği **ulaç öbeklerinin sıralama (coordination), altasıralama (subordination), eklenti (adjunct)** olarak adlandırdığı türlü dizimsel işlevleri olduğunu belirtir (2016: 29-34).

Feyza Hepçilingirler **belirteçyem** adını verdiği ulacın tümce içinde özellikle, ağırlıklı belirteçlik işlevi taşıdığını düşünür (2013: 322). Ancak ayrıca **bağeylem (bağ-fiil)** olarak da adlandırıldığını belirttiği **-(y)Ip** yapılu ulacın bağlaç işlevi olduğundan, **ve** bağlacı gibi ve onun yerine kullanıldığından da söz eder (2013: 323-324).

Tahir Kahraman **bağfiil** ya da **ulaç** olarak adlandırdığı bu dildüzeneksel sözcük ile onun kurduğu öbeklerin; genellikle anlatımda, tümce içinde belirteçlik işlevinde olduğunu dile getirir, ayrıca bağlama / bağlaç işlevi görerek anlatımda bağlaçların kullanımını gereksizleştirdiğinden de söz eder (1996: 90, 92-93, 94, 118-121).

Günay Karaağaç **zarf-eylem** adını verdiği ulacın tümce içinde belirteçlik işlevinde olduğunu düşünür (2012: 376-377).

Leylâ Karahan tümce ögesi olarak belirteçliklerden (kendisi onları **zarf** biçiminde adlandırır) söz ederken verdiği örnekler arasında çok sayıda ulaç vardır. **Zarf-fiil** adını verdiği ulacı genellikle tümcede belirteçlik işlevinde değerlendirir (2018: 32-36, 58-59); ulaç öbeğinin; tümcenin dizimsel kuruluşu içinde zaman, olma-yapılma biçimi, neden, koşul, bağlama, karşılaştırma,...bg anlam/kullanım özellikleriyle belirteçlik işlevini yerine getirdiğini dile getirir (2018: 59). Araştırmacı ulaç öbeğinin tümcede (genişlemiş yalın tümcede-R.Ü.) yüklem olarak kullanıldığının görüldüğünü belirtir, örnekler:

Âlemde gündüz gönlümüze işkencedir;

Bence bayram ufukta gün bitincedir. CST (2018: 59).

Bunun dışında ise -ulaç öbeği yapısı içinde- ulacın yüklem olduğundan, ancak yetkinlik (yargı) bildirmediğinden söz eder (2018: 57).

Hacı Ömer Karpuz **zarf fiil** olarak adlandırdığı ulacı tümcede belirteçlik işlevinde görür (2000: 26-84).

Caner Kerimoğlu ulacı tümce içinde belirteçlik işlevinde değerlendirir (2017: 586-587).

Zeynep Korkmaz **zarf-fiil** adını verdiği ulacın tümce içinde belirteçlik işlevinde olduğunu dile getirir (2009: 983).

Hüseyin Toptaş **belirteçyolem (ulaç)** olarak adlandırdığı ulacın tümce içinde özellikle belirteçlik işlevi gördüğünü belirttiği gibi bağlama işlevi taşıdığını da dile getirir (2016: 799).

Fikret Turan **zarf-fiil** olarak adlandırdığı ulacın tümcede belirteçlik işlevinde olduğunu düşünür (1998: 303, 305).

Recai Ünal ulacın tümce içinde bağlama/bağlaç işlevi görebildiğini, ancak ağırlıklı ve özellikle belirteçlik işlevi gördüğünü düşünür (2010: 24, 26-29). Bu konuda araştırmacı ulacın genişlemiş yalın tümce yapısı içinde temel tümcecik eyleminin gerçekleşme durumunu, zamanını, ... açıklayarak belirteçlik işlevini yerine getiren bir dizim yapısı ve bu anlamda da **eylemin belirteçlik biçimi** olduğunu [Deny (çev. A. Ulvi Elöve) 1941: 451'deki **fiilin katmaçlık siygası** karşılığı olmak üzere] aktarır, buradan yola çıkarak ulacın tümcede belirteçlik işlevi gören bir eylemsi olduğu sonucuna varır (Ünal 2010: 28-29). Ayrıca bağlaç işlevinde de belirteçlik işlevinin belirtilerinin, izlerinin görülebileceğini dile getirir (2010: 24-26). Bundan başka; araştırmacı ulacın genişlemiş yalın tümce içinde tümcemsi oluşturma işlevinden de söz eder (agy., as.).

Özlem Deniz Yılmaz ulacın tümcede genellikle belirteçlik işlevinde olduğunu düşünmektedir (2009: 88-168).

ÇTT dizimdüzeneği üzerinde çalışan dilbetimci, dilbilimci araştırmacılardan ulacı **zarf-fiil**, **zarf-eylem**, **belirteçyolem**, **gerundium** biçiminde adlandıranlar ulacın anlatımdaki, tümce içindeki işlevini özellikle, ağırlıklı belirteçlik işlevi olarak görmektedirler: Ergin 1984; Banguoğlu 1986; Turan 1998; Karpuz 2000; Bayraktar 2004; Gülensoy 2005; Korkmaz 2009; Eker 2009; Karaağaç 2012; Hepçilingirler 2013; Demirci 2015; Balyemez 2016; Toptaş 2016; Kerimoğlu 2017; Karahan 2018; Demir 2019. Ulacı ikincil olmak üzere **ulaç**, asal olarak ya da yalnızca **bağ-fiil**, **bağyolem** biçiminde adlandıranlar ulacın anlatımda, tümce içinde özellikle bağlama/bağlaç işlevi yerine getirdiğini düşünürler: Ediskun 1988; Gencan: 2001; Bilgegil 2009. Ancak bu ikinci öbek araştırmacılardan Ediskun (1988) ile Bilgegil'in (2009) adlandırma, bölümlleme ve işlev değerlendirmesi bakımından önemli ölçüde çelişkili ya da tutarsız davrandıkları apaçık görülmektedir. Ulaca yalnızca **ulaç**, **ulaç-fiil** adını ya da **ulaç** ile birlikte **bağfiil** adını veren araştırmacıların büyük bir bölümü ulacı anlatımda, tümce içinde özellikle, ağırlıklı belirteçlik işlevinde değerlendirir: Emre 1945; Atabay-Özel-Çam 1981; Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983; Kahraman 1996; Ünal 2010; Ersen-Rasch/Onası 2015; Gürkan 2016; Yılmaz 2009. Kimi özgün adlandırmalarla da ulacın, ulaç ardıllarının anlatımda, tümce içinde özellikle, ağırlıklı belirteçlik işlevi göstericisi olarak sunulduğu görülmektedir: **eylemin belirteçlik biçimi** [R.Ü.]: **fiilin katmaçlık siygası** [Deny (Çev. Ali Ulvi Elöve) 1941: 451]; **belirteçleştirme ekleri** (Çotuksöken 2011).

ÇTT dizimdüzeneği üzerinde çalışan çok sayıda araştırmacı ulaç öbeklerini yan tümce (yan cümle, iç tümce, iç cümle, bağımlı tümce/cümle...) sayar (Emre 1945: 272; Banguoğlu 1986: 428-440, 571-585; Ediskun 1988: 252; Gencan 2001:

423; Atabay-Özel-Çam 1981: 109-110; Kahraman 1996: 119; Bayraktar 2004: 137; Bilgegil 2009: 76-77, 82-88, 271-276; Yılmaz 2009: 168-172; Hepçilingirler 2013: 322; Ersen-Rasch/Onası 2015: 265; Balyemez 2016: 128, 237; Toptaş 2016: 799-802; Gürkan 2016: 28-41, 44, 49-118). Bu konuda tam karşıt görüşte olan, ulaç öbeklerini yan tümce saymayan araştırmacılar ise sayıca daha az görünmektedir (Ergin 1984: 338-339; Korkmaz 2009: 983; Ünal 2010: 20-24; Deny 2012: 424-425; Karaağaç 2012: 376-378; Karahan 2018: 57; Demir 2019: 31, 71-81).

ÇTT dizimdüzeneginde **-(y)A, -(y)I, -(y)Ip** ulaç ardıllarının; özel bir tür birleşik eylem topluluğu olan **betimleyici eylemlerin (ulaçlı birleşik eylemler, özel birleşik eylemler, tasvir fiilleri, tasvirî fiiller)** oluşmasında kurucu işlev taşıdığı bilinir, dile getirilir (Emre 1945: 389-392; Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 275, 276-277; Ergin 1984: 339-340; Korkmaz 2009: 811-837; Eker 2009: 411-412; Karaağaç 2012: 381-382; Bayraktar 2004: 137; Hepçilingirler 2013: 218-221; Ersen-Rasch/Onası 2015: 276-279; Toptaş 2016: 801, 810, 812).

Burada verili bütün bu bilgilere göre ÇTT dizimdüzeneginde ulacın dizimsel işlevleri şöylece belirtilebilir:

I. Bir eylemsi öbeği türü olarak **ulaç öbeği kurmak** (bu işlev **tümceansi kurmak** olarak da düşünülebilir, ancak hiç bir biçimde **yan tümce kurmak** olarak düşünülemez). Örneğin;

Siz yazları tatillerde dinlendiğiniz zamanlarda, eğlencilerde eğlendiğiniz vakitlerde biz arı gibi çalışıyorduk.

Üsküdar'a gider iken aldı da bir yağmur.

Bu şarkıyı dinledikçe ben hep çocukluk yıllarımı anımsarım.

II. Kurduğu ulaç öbeğiyle tümcenin yüklemi arasında bağlantı sağlayarak genişlemiş yalın cümle yapısını oluşturmaya yardımcı olmak. Örneğin;

Ben yolculuk sırasında neredeyse hep müzik dinleyerek kitap okurum.

Bu gençler bir yıl boyunca çok çalışıp gerçekten büyük başarılar elde ettiler.

Çocuk alaca karanlıkta seni birden karşısında görünce kesinlikle çok korkmuştur.

Beşiktaş'ta uygun otobüslerden birine binerek Taksim'e geleceksin.

III. Bu son süreç kapsamında **belirteçlik-bağlaç işlevi görmek**. Örneğin;

Son verilen örnek tümcelerdeki; **müzik dinleyerek** ulacı özellikle, ağırlıkla, ayrıca asal olmak üzere **belirteçlik**, ikincil olmak üzere **bağlaç, çalışıp** ulacı **belirteçlik-bağlaç, görünce** ulacı özellikle, ağırlıkla, üstelik asal olmak üzere **belirteçlik**, ikincil olmak üzere **bağlaç, binerek** ulacı **belirteçlik-bağlaç** işlevi görmektedir.

Sonuç

Çalışmanın bu bitiş bölümünde kimi sonuç değerlendirmeleri ile öneriler şöyle dile getirilebilir:

1. ÇTT dizimdüzeneginde ulaçlar çok önemli, çok etkili kullanım özellikleri, işlevleri olan dildüzeneksel sözcüklerdir; üzerlerinde uzun uzadıya durmaya, düşünmeye, çalışmaya değer birimlerdir.

2. Ulaçların ÇTT dizimdüzeneginde en önemli, en önde gelen, asal işlevleri şu üç işlevdir: I. **ulaç öbeği** (ya da **yan tümce** değil, **tümceansi**) **kurmak**, II. **kurduğu ulaç öbeğiyle tümcenin yüklemi arasında bağlantı sağlayarak genişlemiş yalın cümle yapısını oluşturmaya yardımcı olmak**, III. bu bağlamda **belirteçlik-bağlaç işlevi görmek**.
3. ÇTT dizimdüzeneginde yer alan ulaçların işlevleri ele alınıp incelenir, betimlenerek açıklanırken bile yüzey yapıları özül alınmalı, işlevsel yaklaşımla değerlendirildiği gerekçesiyle ulaçların yüzey yapıları hiç bir biçimde - İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Arapça, Farsça ile başkalarının dildüzeneginin/dizimdüzeneginin özelliklerinin ölçüt alınması, onlara uyulması anlamındaki- Prokrustes yataklarına yatırılmamalı, **dönüş(tür)üme uğratılmamalıdır**. ÇTT dilbetimi, dizimbetimi çalışmalarında görülen en büyük aksaklıklardan, yanlışlıklardan biri budur. Bu tür aksaklıklardan, yanlışlıklardan ivedilikle vazgeçmek, dahası kaçınmak yararlı olacaktır.
4. ÇTT dizimbetimi çalışmalarında ulaçların işlevlerinin ÇTT'nin dizimdüzenegine uygun biçimde kapsamlıca ve ayrıntılıca ele alınıp incelenmesi, betimlenerek açıklanması yolunda yapılacak daha pek çok iş ya da çalışma vardır. Bu son tümcede belirtilen pek çok sayıdaki iş ya da çalışmanın en yakın zamanda yapılması ÇTT dilbetimi, dizimbetimi alanlarına gerçekten çok yarar sağlayacaktır.

Kısaltmalar

agy.: Adı geçen yapıt.
 as.: Aynı sayfa.
 bg.: Bunun gibi.
 Çev.: Çeviren.
 İng.: İngilizce.
 TDK: Türk Dil Kurumu.
 va.: ve ardı.

Kaynakça

- Aksan, Doğan-Atabay, Neşe-Kutluk, İbrahim-Özel, Sevgi (1983). *Sözcük Türleri*. TDK Yayınları.
- Atabay, Neşe-Özel, Sevgi-Çam, Ayfer (1981). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*. TDK Yayınları.
- Balyemez, Sedat (2016). *Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar*. Pegem Akademi Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (1986). *Türkçenin Grameri*. TDK Yayınları.
- Bayraktar, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. TDK Yayınları.
- Bilgegil, M. Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Salkımsöğüt Yayınevi.
- Çotuksöken, Yusuf (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri*. Papatya Yayıncılık.
- Demir, Necati (2019). *Türkçe Cümle Bilgisi*. Altınordu Yayınları.
- Demirci, Kerim (2015). *Kelime Bilgisi El Kitabı*. Anı Yayıncılık.

- Deny, Jean [Çev. Ali Ulvi ELÖVE; Jean DENY'nin 1921 baskısı *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* adlı eserini temel alarak günümüz Türkçesine uyarlayan Ahmet BENZER, 2012] (2012). *Türk Dil Bilgisi, Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*. Kabalcı Yayınevi.
- Deny, Jean (Çev. Ali Ulvi Elöve) (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Maarif Matbaası.
- Ediskun, Haydar (1988). *Türk Dilbilgisi, Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Eker, Süer (2009). *Çağdaş Türk Dili*. Grafiker Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1984). *Türk Dil Bilgisi*. Boğaziçi Yayınları.
- Ersen-Rasch, Margarete I.-Onası, Erdoğan (2015). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi*. Papatya Yayıncılık.
- Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*. Ayraç Yayınevi.
- Gülensoy, Tuncer (2005). *Türkçe El Kitabı*. Akçağ Yayınları.
- Gürkan, Duygu Özge (2016). *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*. Grafiker Yayınları.
- Hepçilingirler, Feyza (2013). *Türkçe Dilbilgisi Öğretme Kitabı*. Everest Yayınları.
- Kahraman, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Dumat Basımevi.
- Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Akçağ Yayınları.
- Karahan, Leylâ (2018). *Türkçede Söz Dizimi*. Akçağ Yayınları.
- Karpuz, H. Ömer (2000). *Türkçe'de Zarflar Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi*. Ege-Doğuş Yayınları.
- Kerimoğlu, Caner (2017). "Zarf Kategorisi Üzerine", *Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı (Yayın Kurulu: Osman Fikri Sertkaya-Süer Eker-Hatice Şirin-Erdem Uçar)*: 565-593.
- Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. TDK Yayınları.
- Toptaş, Hüseyin (2016). *Türkçe Dersleri, 2. Kitap, Sesbilgisi, Tümce, Anlatım, Metin Dilbilimi*. Papatya Yayıncılık Eğitim.
- Turan, Fikret (1998). "Türkçede Zarflar Üzerine", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*: 301-306.
- Ünal, Recai (2010). *Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Başlıca Zaman Ulaçları*. Dilmer Yayınları.
- Yılmaz, Özlem Deniz (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. TDK Yayınları.

Karadeniz Türkülerinde Kargış

Dilek ERGÖNENÇ¹

Nükran ERBAŞ²

ÖZET

Kargış, günümüzde “beddua, ilenç” olarak gelenek içerisinde yaşattığımız kalıplaşmış sözlere verilen isimdir.

İslamiyet’in kabulünden önce Türklerin yaşadıkları coğrafyada alkış ve kargış olarak adlandırılan kalıp sözler; İslamiyet’in kabulü ile dini bir kisveye girerek “dua ve beddua” olarak karşımıza çıkmıştır. Çaresiz hisseden, acı çeken, kötülük gören insanların rahatlamak için söylediği kargışlar, söze orijinallik verir ve ifadeyi güçlendirir.

Alkışlar (dualar) gibi kargışlar da sosyal hayatın dinamiklerini desteklemenin yanı sıra yaygın olarak kullanılışlarıyla da bize dilin gücünü ve insan üzerindeki etkisini gösteren sözlü kültür unsurlarımızdandır. Sözlü kültürde insanlar kelimelerin büyülü gücüne inanmakla kalmazlar, onu hissederler. Bu bağlamda sosyo-linguistik ve sosyo-psikolojik yönleriyle alkış ve kargışlar söylendikçe, sadece bir söz edimi gerçekleşmez. Aynı zamanda sözün “büyülü gücü” ve insan üzerindeki etkisi de açığa çıkar. Sevinç, sevgi, mutluluk, minnettarlık gibi duygularımızı ifade etmede kullandığımız kelimelerin olumlu güce sahip olduğuna inanılır. Nefret, kin, çaresizlik, kızgınlık gibi duygu ve düşünceleri ifade etmede kullandığımız kelimelerin de olumsuz bir güç içerdiği düşünülür. Dolayısıyla alkış ve kargışlar hem dil bakımından hem de psikolojik bakımından etkisi olan ve incelenmeye değer kavramlardır.

Türk dünyasında alkış ve kargış söyleme geleneği binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Alkış ve kargışların kendisini en iyi ifade ettiği alanlardan biri de türkülerdir.

Bu çalışmada Karadeniz türkülerindeki kargışlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz türküleri, Kargış, Beddua.

GİRİŞ

Zengin dil malzemesiyle, sözlü geleneği en iyi yansıtan, Türk kültürünün en renkli ürünlerinden biri olan, Anadolu insanını, Türk toplumunun ortak zihniyetini gösteren en önemli türlerden biri türkülerdir. Eyüboğlu, türkü konusunda şunları söylemektedir:

“Anadolu insanını anlamak, tanımak türküleri anlamakla, tanımakla olur. Bu türkülerdir Anadolu insanı. Seven, yeren, acıyan, kızan, savaşan, ağlayan, gülen, can veren, ölen, dirilen, can salan bir türkü. Boyalarla boyanan,

¹ Prof.Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, ANKARA; ORCID: 0000-0002-4749-7021, E-posta: akbaba.dilek@gmail.com.

² Yüksek lisans öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, SAMSUN; E-posta: nukranerbas@hotmail.com.

çizgilerle biçimlenen, seslerle uçuşan bir türkü... Türkü bir yaratış geleneğidir Anadolu insanının varlığında. Onun öğretildiği, anlatıldığı bir kurum, bir eğitim, öğretim kuruluşu yoktur. Onun öğretene de öğreneni de halktır.” (2008, s. 6).

Karadeniz bölgesi atma türkü geleneğinin hâlâ yaşatıldığı bir sahadır. Sözlü gelenek içinde muhafaza edilen birçok türküde alkış ve kargış örnekleri mevcuttur.

Özellikle Doğu Karadeniz’deki atma türkü geleneğini Mirzaoğlu şöyle ifade etmektedir:

“Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafyası gibi müzik ve dans geleneği de kendine özgü bir karakter taşır. Horon adını taşıyan Doğu Karadeniz danslarında, deniz kıyısında, engebeli arazide yaşayan insan tabiatının atik, çevik görünümü sergilenir. Oyuncunun vücudu bütün gücüyle hareket halindedir. Adeta dalgalarla savaşı; dik dağlara, yamaçlara tırmanır. İcrasındaki hızlı akış, ritmik yapı ve sözlerindeki zenginlik açısından bakıldığında da atma türkünün de buna benzer bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır” (2015, s. 235).

Türkülerdeki duygu yoğunluğunu ifade eden en etkili kalıp sözlerden biri de alkış ve kargışlardır. Alkış ve kargışlar bir halk edebiyatı türü olarak değil, konuşmayı renklendiren, süsleyen, duyguları ifade etmeye yardım eden, anlatımı güçlendiren, kısa ve anlatım yoğunluğu taşıyan dil unsurları olarak karşımıza çıkar (Boratav, 1999, s. 125; http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_3/artun.php). İnsanlar sosyopsikolojik olarak, tabiatıta meydana gelen olaylara sihirle hükmetmek isterler ve bunun için de alkışları kullanırlar (Duymaz, 2000, s. 20-21). Aynı şey kargışlar için de geçerlidir.

Söylenişleri gereği plansızca, doğaçlama olarak ortaya çıkan alkış ve kargışlar, insanların içinde bulundukları duygu durumundan etkilenirler (Shadkam vd., 2017, s. 184). Alkışlar “dualar”, iyi düşünce ve dilekleri gösterir, kargışlar “beddualar” ise kötü düşünce ve dilekleri ifade eden “kalıplaşmış sözler”dir (Kaya, 2003, s. 131, 144; Shadkam vd., 2017, s. 182).

Karadeniz türkülerinin özelliklerinden biri de, içinde kalıp sözlerin önemli türleri arasında olan alkış ve kargışlara bol bol yer vermesidir.¹

1.Kargışlar

Kargışlar; çaresiz olan, acı çeken, kötülüğe maruz kalmış bir insanın rahatlamak için dile getirdiği kalıplaşmış sözlerdir. Söylenildiği anda kişinin içinde bulunduğu duygu durumunu ifade etmesi bakımından önemli olan kargışlar; insanın

¹ Karadeniz türkülerinde alkış kavramı için bkz. ERGÖNENÇ AKBABA, D., N. ERBAŞ (2019) “Karadeniz Türkülerinde Alkış”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVI /63, s. 497-529.

yapısına, zamana, çevreye, şartlara ve olaylara göre değişim gösterirler. Sosyal hayatın dinamiklerini destekleyen kargışların büyüklüğü bir gücü olduğuna inanılır.

İnsanoğlu kötülük gördüğü veya kızgınlık duyduğu kişiye en büyük ceza olarak çoğunlukla ölümü uygun görmüş ve daha büyük güçlerden bunu temenni ederek içindeki kızgınlığın ancak bu şekilde gidebileceğine inanmıştır. Kargışlar “az sözle çok şey anlatma” prensibi ile şekil alırlar. Bundan dolayı da kargışlarımızda halkımızın zekâsının inceliklerini görmek mümkündür.

İslâm âlimleri “Allah’ın rahmetinden uzak olsun” anlamına gelen “lanet olsun!” ifadesi vb. kargışların aslında İslâm ahlakıyla uyuşmadığını, Müslümanların olur olmaz sebeplerle birbirleri aleyhine beddua etmelerinin tasavvufi edeple bağdaşmayacağını ifade etmişlerdir (Kazan, 2009, s. 745-746). Buna göre sıkıntılar karşısında azmi ve ümidi terkederek kargışta bulunmak, bir Müslümanın yapmaması gereken işlerdendir. Mehmet Akif; lânetlemenin kalbi sınıksız bağlayan bir zihin düğümü ve çok kötü bir düşünce olduğunu belirterek şu ifadeyi kullanır:

Lânetleme bir ‘ukde-i hâtır ki: Çözülmez...

En korkulu cânı gibi ye’sin yüzü gülmez!

Mehmet Akif (Kazan, 2009, s. 747)

Türk halk edebiyatı ürünleri içerisinde alkışlar gibi kargışlar da önemli yer tutar. Türküler, ağıtlar, halk hikâyeleri, destanlar, koşmalar kargışlarla doludur. Kargışlar, sinirleri sakinleştirici bir ilaç gibi olduğundan, sözlü gelenek içerisinde özenle muhafaza edilerek günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. “Az sözle çok şey anlatma” prensibi ile şekil alan kargışlarda toplumun zekâsının inceliklerini görebilmek mümkündür.

Sevinçli; kargışların iki durumda ortaya çıktığı ifade eder: İlki; içten söylenen, insanların içine düştükleri çıkmazdan kurtulamadıkları, sıkıntılarla mücadele güçlerinin tükendiği zamanlarda söylenen kargışlardır. İkincisi ise sanki âdet yerini bulsun diye söylenen, yürekten söylenmeyen, çoğu zaman annelerin yaramaz, haşarı çocuklarına karşı ettiği beddualardır (2015, s. 100).

Kaya’ya göre kargışlar (beddualar) acı çeken, çaresiz olan, kötülüğe uğrayan bir insanın teskin olmak amacıyla söylediği, kötü düşünce ve dilekleri içine alan, söze orijinallik veren ve ifadeyi güçlendiren kalıplaşmış sözlerdir (2001, s. 22).

Kargışlar günümüzde “*beddua*” olarak gelenek içerisinde yaşatılan kalıplaşmış sözlerdir. Kısacası “kötü dilek” olarak adlandırılan beddua, Farsça *bed* (kötü) ile Arapça *dua* kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Bunlar Anadolu’nun çeşitli yerlerinde “*ah, bedat, ilenç, inkisar, kargış, karış, lanet*” gibi adlarla anılmaktadır (Kaya, 2001, s. 22).

Türkçenin temel etimolojik sözlüklerinde alkış ve kargış kelimelerinin kökeni ile ilgili; Clauson, Rasanen, Sevortyan, Eren, Erdal, Tietze, Gülensoy gibi araştırmacıların vardıkları ortak kanı; alkış kelimesinin “*alka-* / övmek “; kargış kelimesinin de “*karga-* / lanetlemek, beddua etmek” fiiline dayandığıdır (Güner, 2015, s. 626).

Clauson kargış “*beddua*” kelimesinin etimolojisi için “*karga-* / lanet etmek” + “-ş” açıklamasını yaparak kelime kökünü lanet etmek fiiline dayandırır. Rasanen,

karga- filinin “lanet etmek, sövmek, aşağılamak” anlamına geldiğini söyleyerek ayrıca “karkış, kargış / lanet, beddua” kelimelerini de verir. Bazı araştırmacılar kelimenin fiil kökünden ziyade isim kökünden türediğini savunarak, etimolojik gelişimine farklı yorumlar getirmektedirler (Güner, 2015, s. 626, 627).

Akalın “kargış” kelimesinin kullanımlarını şu şekilde bir araya getirmiştir:

“*Gargış*: Azerbaycan Türkçesinde kargış (E. Ahundov, S. Tezcan: Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, s.156).

Gargış etmek: Azerbaycan Türkçesinde kargış etmek (E. Ahundov, S. Tezcan: Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, s.156).

Gargışlamak: Kargışlamak (TDK, Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, C.5, İndeks).

Karamak: Kargışlamak, beddua etmek (TDK, Tarama Sözlüğü, C. 4).

Karanmak: Küfretmek, kötü söz söylemek (TDK, Tarama Sözlüğü, C. 4).

Kargak: Kargış, lanet (DLT Tercümesi, C.2, s. 288).

Kargalmak: Kargışlamak (H.K Kadri: Türk Lûgâtı).

Kargamak: Lanet etmek, beddua etmek (DLT Dizini), (M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, C.1 s.55), (Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, C.5, İndeks), (H.K Kadri, Türk Lûgâtı), (Agâh Sırrı Levent, Ali Şîr Nevâî, C.4.), (Tarama Sözlüğü, C.4, TDK).

Kargamak – arkamak: Lanet etmek (DLT Tercümesi, C.1, s. 283, 284).

Karganmak: Kendine lanet etmek (DLT Dizini), Çağatay Türkçesinde: (Şeyh Süleyman Özbekî, Lûgât-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî), Kazan Türkçesinde: (H.K Kadri, Türk Lûgâtı, C.3).

Kargaş: Çağatay Türkçesinde kavga, kargaşa (Şeyh Süleyman Özbekî, Lûgât-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî), Kazan Türkçesinde kargış, lanet (H.K Kadri, Türk Lûgâtı C.3).

Kargaşmak: Birbirine lanet etmek (DLT Dizini).

Kargatmak: Lanet etmek (DLT Dizini).

Kargı (Kargu): Çağatay Türkçesinde beddua, ilenç (H.K Kadri, Türk Lûgâtı, C.3).

Kargımak: İncitmek, sokmak, beddua etmek, ilenç, lanet (Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî).

Kargıs: Kazak Türkçesinde kargış (İ.K Keñesbayoğlu, Kazak Dilinin Sözlüğü).

Kargış: Lanet, ilenme (DLT Tercümesi, C.1, s.461; Dizini s.268), Beddua (R.R Arat, Kutadgu Bilig, C.4, İndeks), Beddua (A.S Levent, Ali Şîr Nevâî, C.4, İndeks), Azerbaycan Türkçesinde beddua (H.K. Kadri, Türk Lûgâtı, C.3), Çağatay Türkçesinde beddua (Şeyh Süleyman Özbekî, Lûgât-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî), lanet, lanetleme (TDK, Tarama Sözlüğü, C.4)

Kargış demek: Beddua etmek (L.S. Akalın, Türk Manileri, C.1, s.175).

Kargış dökmek: Beddua etmek, ilenmek (Redhouse, İngilizce – Türkçe Sözlük).

Kargış etmek: Beddua etmek (TDK Türkçe Sözlük).

Kargış kılmak: Beddua etmek (DLT C.1, s.274).

Kargış kişi: Lanetlenmiş Kişi (DLT C.1, s.461).

Kargış verdirmek: Beddua ettirmek (Ü. Yalım, Ö. Yalım, Türkçede Eş ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü).

Kargış vermek: Beddua etmek (Ü. Yalım, Ö. Yalım, Türkçede Eş ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü Aynı kaynak).

Kargışlamak: Beddua etmek (Ü. Yalım, Ö. Yalım, Türkçede Eş ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü)

Kargışlı: Beddualı, lanetli (TDK Türkçe Sözlük).

Kargışlık: Beddualık (TDK Türkçe Sözlük).

Kargışmak: Hayrete Düşmek (C. Dilçin, Yeni Tarama Sözlüğü).

Kariğis: Yakut Türkçesinde kargış (E. Pekarskiy, Yakut Dili Sözlüğü, c,1).

Karımak: Kötülemek (H. Koşay, O. Aydın, Anadilden Derlemeler, C.2).

Kariş: Kargış, beddua (M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, C.2, İndeks).

Kariş almak: Beddua almak (TDK Tarama Sözlüğü, C.1).

Kariş karmak: Lanet okumak (TDK Tarama Sözlüğü, C.4).

Kariş verdirmek: Beddua ettirmek (TDK Tarama Sözlüğü, C.4).

Kariş tutması: Edilen bedduanın gerçekleşmesi (M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, C.1, s.92).

Karkış: Kargış (M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, C.2, İndeks).

Karkış etmek: İlenç etmek (A. Battal, İbn ü Mühennâ Lûgatı).

Karkışlamak: Kargışta bulunmak (A. Battal, İbn ü Mühennâ Lûgatı).

Bu anlamda Anadolu Türkçesi ağızlarında da “karnı kada, karnı kara, kötü dua, puc, puç, tefin dürüne” gibi kelimelerde kullanılmaktadır. ” (1990, s. 24, 25, 26, 27).

Kargışlar öfke giderici bir ilaç gibi düşünülebilir. Manas Destanı’nda da kargış örneklerine bolca rastlanmaktadır (Bars, 2014, s. 208)

“Yürüyüp gelme, töröm!

Dönüp evini görme, törüm!

Kanıkey’i kucaklarına, töröm!

Bürküldök’ten tutma, töröm!

Kara ağzına kan dolsun, töröm!

Geri gelmeyecek gün doğsun, töröm!” (Gülensoy, 2002, s. 227).

“Atanın mezarı, it Kökçö!

Sakalın dolsun, bit Kökçö!

Kaburgandaki bitler duysun,

Hep birlikte havlayan itler duysun!

Atanın mezarı, it Kökçö!

Sakalın dolsun bit Kökçö!

Ağıl ağıl koynunu it bassın,

Apış aranı bit bassın!” (Gülensoy, s. 2002: 62).

*“Bu çocuğu öldürme!
Bu çocuğu öldürsen,
Ak kuğu elbisemi giymezssem,
Akın Han’a varmazsam,
Alınmamış öcümü almazsam,
Alınmamış intikamımı almazsam,
Ay Çörök adım kurusun!”* (Gülensoy, 2002, s. 354).

*Üç günden sonra alıp gelmezsen,
Koyun gibi başını kesmezsem,
Kanını su gibi dökmezsem,
Benim Er Kıyas adım kurusun!”* (Gülensoy, 2002, s. 362).
Divan edebiyatında da zaman zaman kargışlara rastlanır:
Dinle ey bahtek-i Uruszâde
Kizb edersem cezâsını bulayın
Sen bu habîs ü nifâk ile hâşâ
Seyyid isen eğer Yezîd olayın

Nef’î (Çeltik, 2021, s. 160)

Bûmlar ötsün serîr-i şevketinde an-karîb
Pâdişâhım perdedâr olsun kapında ‘ankebut
Eşref (Kazan, 2009, s. 754).

La‘net ol devlete kim ola gıdâ
Eşk-i çeşm-i fukarâ subh u mesâ

Nâbî (Kazan, 2009, s. 756)

Dede Korkut Hikâyeleri’nde de geçen kargışlara şu örnekler verilebilir:

*“Mere dini yok akılsuz kâfir
Ussı yok dirneksüz kâfir
Karşu yatan karlu kara tağlar kariyupdur otı bitmez
Kanlu kanlu ırmakları kariyupdur suyu gelmez
Şahbaz şahbaz atlar kariyupdur kulun virmez
Kızıl kızıl develer kariyupdur köşek virmez
Mere kâfir Kazanun anası kariyupdur köşek virmez.”* (Ergin, 2004, s. 111).

*“Ana ağzun kurısın
Ana dilin çürisün
Menüm hod kardaşum var imiş kayursam olmaz
Kardaşsuz Oğuzda tursam olmaz
Ana hakkı Tanrı hakkı olmasaydı
Kara polad öz kılıcum tartayidüm
Gafillüçe görklü başun keseyidüm
Alça kanun yir yüzine tökeyidüm
Ana zalım ana”* (Ergin, 2004, s. 227).

*“Men Kazan ’un nimetini çok yemişem
 Bilmez isem gözüme tursun
 Kara koçda kazılık atına çok binmişim
 Bilmez isem mana tabut olsun
 Yahşi kaftanların çok geymişem
 Bilmez isem kefenüm olsun
 Ala bargâh otağına çok girmişem
 Bilmez isem mana zindan olsun.”* (Ergin, 2004, s. 247).

2.Karadeniz Türkülerindeki Kargışların Sınıflandırılması

Karadeniz türkülerinde yer alan kargışlar şu şekilde tespit edilmiş ve konularına göre sınıflandırılmıştır:

2.1. Özkargışlar

Harmancı, kargışları gruplandırırken “*özkargış*” başlığı altında, bunun kişinin kendisi için söylediği kargışa verilen ad olduğunu ifade eder (2012, s. 14).

*Var git oğlan var git deli olmuşsun,
 Deli değil sen meylini bulmuşsun,
 El sözüne uymuş buraya gelmişsin,
 Canım çıksa suyu vermem taşınan (K.1)*

*Anam duysun babam duysun,
 Arkamıza atlı koysun,
 Gelen atlı cana kıysın,
 Sen şöyle dur beni vursun,
 Gel gidelim emim oğlu (K.2)*

*Karanfilun kökleri,
 Dalsun derune dalsun,
 Seni alan Azrail,
 Beni da gelsun alsun (K.3)*

*Tablalı Güllizarım,
 Sen söyle, ben yazarım.
 İki kaşın arası,
 Olsun benim mezarım (K.4)*

*Ben Samsun’a gidemiyom kar olmayınca,
 Samsun bana haram olsun yar olmayınca,
 Çarşamba’nın ortasından akıyor ırmak,
 Her yiğidin karı değil sözünde durmak (K.5)*

*Ağla hey gözlerim gan ağla ayrılık günüdür,
 Söyle hey dillerim sen söyle muhabbetin sonudur (K.6)*

Portakal dilim dilim,
Soy da ver benim gülüm,
Ne dedim de küstürdüm,
Kurusun ağzım dilim (K.7)

Sular olsam yer altından akmayım,
Yârim senden gayrısına bakmayım,
Eğer senden başkasına bakarsam,
Yedi sene döşeklerden galkmayım (K.8)

Erkilet yolu bayır da,
Yanıyom cayır cayır,
İki gözüüm kör olsun da,
Senden bana hayır yok (K.9)

Gel geç evun başından,
Evunbaşı şen olsun,
Çağır beni geleyim da,
Gelmeyenler kör olsun (K.10)

Sevdalık ede ede,
Çıkacak canlarımız,
Vursunlar ikimizi,
Karışsın kanlarımız (K.11)

Güz gelende dökülür,
Finduğun yaprakları,
Kız bana mezar olsun,
Çayeli toprakları (K.12)

Silme gözyaşlarımı,
Gözlerimde kurusun,
Akıttığım gözyaşı,
Cehennem suyu olsun (K.13)

İstanbul'da terziler,
Tiker mintanumuzi,
Boyle yaşamak olmaz,
Allah al canumuzi (K.14)

Sarmaşuk ilim ilim,
Hani benum sevgülüm,
Ne dedum da darildi,

Gurusun benum dilum.

Sevdaluk ede ede,
Alişdi canlarımız,
İkimuzi bir vurun,
Garişsun ganlarımız (K.15)

Gene geldi yaz başı (oy oy oy aman),
Petekler verur oğul (oy oy oy aman),
Bendeki bu ikballe (oy oy oy aman),
Duş da dereye boğul (oy oy oy aman) (K.16)

Yukle funduk odunu
Kel kızlara kızlara
Ya al beni yar eyle
Ya koy beni mezara (Gülensoy, 1985, s. 33)

2.2. Âşığın Sevgilisine veya Genç Kızların Tamamına Yaptığı Kargışlar

Sevgilisine kavuşmak için dua eden âşık, sevgilinin cevap vermemesi ya da istenilen şekilde cevap vermemesi, sevgilinin bir başkası ile evlenmesi, konuşması gibi çeşitli sebeplerden dolayı beddua eder. Âşığın kendi sevgilisine yaptığı kargışların en yaygın olanı “*Gözün kör olsun*” kalıbıyla oluşturulmuştur. Özellikle sevgilinin uzuv ve organlarına yönelik kargışların çeşitliliği de dikkati çeker. “*Kolların kurusun, gözün kör olsun, dillerin tutulsun, incecik boyun mezara konsun*” şeklinde herhangi bir güzellik unsuru etrafında oluşturulan kargışlar türkülerimizde sıkça kullanılmaktadır. Tamamı kargışlardan oluşan bazı türküler de mevcuttur.

Bi de iç benim için,
Ölüyom senin için,
Böyle sevda mı olur,
Sen de öl benim için (K.17)

Eğrem de büğrem şu sarayın yolları,
Aman bükülmüyor nazlı yârin kolları,
Tutula da galsın yüz bin sene diyen dilleri (K.160)

Köprünün altı diken,
Yaktın beni gül iken,
Allah da seni yaksın,
Üç günlük gelin iken (K.18)¹

¹ 860 ve 2821 Repertuar numaraları ile mükerrer olarak repertuara alınan “Köprünün Altı Diken” adlı türkünün kaynak kişileri hem nota üzerinde hem de derleme fişinde Remzi Cavıldak ve Zekeriya Peksert olarak yazılıdır. Ancak 1937 yılında Bayburt’ta yapılan tüm derleme fişleri genel olarak incelendiğinde “Remzi Cavıldak / Zekeriya Peksert” ve “Remzi

*Gel cananım benden haber eyleme,
Daima fırkatte zorda kalasın,
Sen bezar olasın bu tatlı candan,
Umarım Allah'tan darda kalasın.*

*Yata yata yanın belin çürüsün,
Çekilsin damarın kanın kurusun,
Ağzından burnundan ikraz yürüsün,
Daha derdim az diyesin sevdiğim.*

*Gettiğin yol diken olsun daş olsun,
Gözlerinden akan kanlı yaş olsun,
Karnın dolu kucakların boş olsun,
Daha derdim az diyesin sevdiğim.*

*Olmasın dünyada halini soran,
Günbegün işlesin sinende yaran,
Memen dolu kalsın beşiğin veran,
El içinde bahtı kara kalasın (K.19)*

*Sürüm sürümsürüm sürünesin,
Aman dizin dizin sürünesin,
Aman hazır da bir devam yok ki zalim,
Aman dizin dizin sürünesin (K.20)¹*

*Gürgen vardım dibine,
Oyma alırım oyma,
Aldattın beni yavrum,
Genç yaşlarına doyma (K.21)*

Cavıldak / Zakir Peksert” isimli kaynak kişilerden 7 türkü derlendiği, bilgiler kontrol edildiğinde ise aynı kişi olduğu kesin olan Peksertsoyisimli kaynak kişinin 7 türkünün 5 tanesinde Zakir, 2 tanesinde de Zekeriya olarak yazıldığı görülmektedir. THM Repertuarı’nda ise 4 türküde Zakir Peksert, 1 türküde Zekeriya Peksert olarak yazılmıştır. Bahsi geçen “Köprünün Altı Diken” adlı türküde “Zekeriya Peksert” olan kaynak kişi ismi “Zakir Peksert” olarak düzeltilmiştir.

¹ 323 repertuar numaralı “Cevahir Taşına Kıymet Biçilmez” ile 760 repertuar numaralı “Dam Başında Duran Kız (Dost Kıyılarından Mercandan)” adlı türkülerin kaynak kişisi nota üzerinde ve kayıtlarda İfakatYaykar olarak görünmektedir. Aynı türkülerin derleme fişleri incelendiğinde İfakatYaykar ile birlikte Sabite Taşkaya’nın da yazılı olduğu görünmekte, ses kayıtlarında da iki bayanın birlikte söylediği duyulmaktadır. Ayrıca kayıt öncesi anons olduğu ve bu anonslarda her iki kaynak kişinin isminin de söylendiği duyulmaktadır. Sabite Taşkaya nota üzerine yazılmamasına rağmen kayıtlarda düzeltilmiştir. İfakatYaykar ile Sabite Taşkaya birlikte toplam 7 türkü kaydı vermiş, bunlardan 4 tanesi THM Repertuarına girmiştir.

Yaylanın dudiyesi,
 Açmadan guriyesin,
Niye almadın beni,
Allah ondurmiyesi (K.22)¹

Ah kavaklar kavaklar,
 Dökülüyor yapraklar,
Oy saramadım seni,
Sarsın kara topraklar (K.23)

Atma beni vurursun,
 Kız kolların kurusun,
 Gidiyorum buradan,
 Arar beni bulursun (K.24)

Giderken bize uğra,
 Kebabı köze doğra,
Benden başka seversen,
Bilinmez derde uğra (K.25)

Eğrem büğrem şu sarayın yolları,
 Bükülmeyor nazlı yârin kolları,
Tutula galsın yüz bin sene diyen dilleri (K.26)

Meşelikte yavrum meşelikte,
 Yaktın beni gençlikte,
Allah da seni yaksın,
Üç günlük gelinlikte (K.27)

Böyle miydi gavlimiz de,
 Kör olsun gözün,
Allah'ın divanında da,
Kararsın yüzün (K.28)

Oy Amman Fadimem,
 Canların Fadimem,
Dayanamam oyununa,
Yılan da girsin koynuna (K.29)

Yalı boyu kavaklar (aman aman),

¹ Ondurmiyesi / Murat aldırmayası.

Açtı yeşil yapraklar (haydi haydi),
Ben almadım o yâri (aman aman),
Alsın kara topraklar (haydi haydi) (K.30)

Oy benim Gülizarum,
 Hem söyler hem yazarum.
Gonuştüğumuz yerler,
Olsun senunmezarun (K.31)

Başımda siyahım var,
Güzel sende ahım var.
 Niye beni sevmiyon,
 Benim ne günahım var (K.32)

Bahçalarda pırasa,
 Yapriğına gar yağsa,
Gızlar gocasız galsa,
Bekârlara yalvarsa (K.33)

Depe başı kirezler,
 Niçin meyva vermezler,
Kör olasıca kızlar,
 Bekâr hali bilmezler (K.34)

Erkilet'ten kız alma da,
 Arustak'tan toz alma,
Erkilet'in kızları da,
Gönül verip göz salma (K.35)

Hasta oldum derdune,
 Oku bağa Yasini oku,
Gün boyunca ağlayıp da,
Yiyesun gözyaşuni (K.36)

Gız sana demedim mi,
 Var ayva da garınca,
Evinde can kalmasın,
Tavuklara varınca (K.37)

Hayde e kız gidelum,
 Karadağ'a yaprağa,
O incecuk boylari,
Nenen koysun toprağa (K.38)

Yine geldi yaz başı,
Açtı yeşil yapraklar,
Ben doyamadım sana,
Doysun kara topraklar (K.39)

Kayalar aşamazsun,
Alduğun yaşamasun,
Ben sevdim eller aldı,
Mevlam bağışlamasun.
Ben nasıl çıkacağım,
Kayanın bayırını,
Ben sevdim eller aldı,
Görmesun hayırını (K.40)

Bu benim dertlerimi,
Bilsem nazarlarımı,
İnşallah göreceğim,
Yakında mezarını (K.41)

Kar yağayı yağayı,
Fındığın dallarına,
Allah düşürsün seni,
Bu benim kollaruma (K. 42)

Gene geldi yaz başı (oy oy oy aman),
Petekler verur oğul (oy oy oy aman),
Bendeki bu ikballe (oy oy oy aman),
Duş da dereye boğul (oy oy oy aman) (K.43)

Gidun bulutlar gidun,
Yarume selam edun,
Sabah uykularini,
Yarume haram edun (K.44)

Ayşeler menevşeler,
Gül doludur şişeler,
İstedim de vermedi,
Çürüyüp de düşeler (K. 45)

Sen geturdun başuma,
Habu gara belayı,
İki gözüün kör osun,
Görmeyesun dünyayı (K. 46)

Elünde sari ayna,
 Oyna Eminem oyna,
Ben doyamadum sana,
Sen de gocana doyma (K. 47)

Pencere barmak barmak,
Tutan eller gurusun,
Yanaşma sevdaluğa,
Yanar da kül olursun (K. 48)

İnce eyle ipliği,
 Uydur oni ketana,
Kefin edesun oni,
Kollarunda yatana (K.49)
 Al elüne da yuri,
 Şamdani ayan ayan,
Ben saramadum seni,
Yesun canuni saran (K.50)

İnce nağış çekdurdum
 Belümde piçağuma,
İnşallah tekerlenur,
Düşersun kucağuma (K.51)

Gıranun arkasından,
 Sesun geluyi sesun,
Dağdaki garlar gibi,
Eriyi tükenesun (K. 52)

Ağşam oldu efendim de geldi,
 Nedür halin bire hanım dedi,
 Ah gara ciğeri kediler yedi,
Gözün kör olsun seni garı dedi (K. 53)

Gemi endi limana
 Adi nedur adi ne
Allahum alsun seni
Yakdun beni Fadime (K. 54)

Otur kaya başına
 Otur ki kakmiyasun
 Versana diplemami
Yaruna çıkmayasın (K. 55)

Kerez ayun oninde
 Petekler verur oğul
 Sen güzel kocan çirkin
 Duş dereye da boğul (K. 56)

Kız benden başkasına,
 Sevdalanırsan eğer
 O beyaz gelinliği,
 Giydiğin anda geber.

Sana bir şey yapamam,
 Aşkım emsin kanını,
 Kurusun damarların,
 Allah alsın canını.

Akrepler adasına,
 Kız mezarın kazılsın,
 Gelenin olsun ama
 Okuyanın olmasın (K. 57)

Koy verdin gittin beni oy,
 Allah'ından bulasın oy,
 Kimse almasun seni,
 Yine bana kalasun.

Gelevera deresi oy,
 İki dağın arası oy,
 Yüzünden silinmesun oy,
 Piçağumun yarası (K. 58)

Çıktum çami budadum,
 Endurdum yarisına,
 Böyle sevdami olur,
 Girsun yerun dibina (K. 59)

Ey gidi yalan dünya böyle mi kalacaksın,
 Vur diyorsun sevdanı beni mi alacaksın,
 Kar yağıyor yağıyor fındığın dallarına,
 Allah düşürsün seni Türüt'ün kollarına (K. 60)

Ben seni alamadım,
 Param yok idi param,

*Seni benden alana,
Haram olasin haram.*

*Ellerini tutana,
Gözlerine bakana,
Yatağında yatana,
Haram olasin haram.*

*Yanarım ateşine,
Deli olmuşum deli,
Ellerini tutanın,
Eli kırılsın eli.*

*Gözlerine bakana,
Saçlarını tutana,
Yatağında yatana,
Haram olasin haram (K. 61)*

*Benim gibi yanasın,
Sormasınlar halını,
İki kere yanasun da,
Vermeyesun canuni (K. 62)*

*Ağzın üstüne gelmez,
Cav cav eder durursun,
Yedin kendi kendini,
İnşallah kudurursun (K. 63)*

*Yaz geldi bahar geldi de,
Açtı yeşil yapraklar,
Ben sana doyamadım da,
Doysun kara topraklar (K. 64)*

*Dünya benum sanırdım meğersem yanılmışım,
Felek göziün kör olsun ne kadar geç kalmışım.
En dereye dereye dere belune gelsun,
Benden başka seversan iki göziün kör olsun (K. 65)*

*Akşam oldi Ayişem
Yaksana işiğini
Alsın Allah elinden
Kınalı beşiğini (Gülensoy, 1985, s. 17).*

Belinde dabancalan

Atsın sevdiğüm atsın
 Binencesın vabura
Bindiğin vabur batsın (Gülensoy, 1985, s. 20).

E kızlar e kelinler
Künahım poynunuza
 Ya vurun ya öldürün
 Ya alın goynunuza (Gülensoy, 1985, s. 21).

Enecoum tereye
 Komaz beni baluklar
İki közünden kelsın
Yaptuum sevdaluklar (Gülensoy, 1985, s. 22).

Kel kidelım kidelım
 Kara tağa yabraa
Tarasın seni annen
Koysun kara tobraa (Gülensoy, 1985, s. 25).

Kemencemin telleri
 Bulgarıdır bulgari
Allah alsın kocani
Sen kalasın dul kari (Gülensoy, 1985, s. 26).

Tara saçını tara
 İkki yani bi olsun
Eğer bağa kelmesan
Yerin mezarluğ olsun (Gülensoy, 1985, s. 30)

2.3. Sevgilinin Âşığına / Âşıklarına Yaptığı Kargışlar

Genellikle âşıkların sevgiliye ettiği kargışlar bakımından zengin olan türkülerimizde, nadir de olsa sevgili tarafından âşıklarına edilen kargışlara da rastlanır. Sevdığı delikanlının kendisini sevmemesi, evlenmek istediği kişinin bu teklifini reddetmesi gibi bazı nedenlerden dolayı sevgililer âşıklarına beddua eder. Doğrudan âşığa kargış söylenebileceği gibi onun önemseddiği değerli eşya, mal, mülk gibi unsurlara da kargış söylenmektedir.

Al öküzü kurtlar yesin,
Tohumunu kuşlar yesin,
Helal malın haram olsun,
 Bin gidelim emmim oğlu,
 Emmim oğlu servi boylu.
 Anam duysun babam duysun,
Arkamıza atlı koysun,
Gelen atlı cana kıysın,

*Sen şöyle dur beni vursun,
Gel gidelim emim oğlu (K. 66)*

*Mavi yeleğin oğlan,
Nedir dileğin oğlan,
Ben sevdim sen sevmedin,
Yansın yüreğin oğlan (K. 67)*

*Tam yedi sene oldu,
Ne mektup var ne haber,
Yuvayı beter ettin,
Sen de olasın beter (K. 68)*

*Taşlar yağsın başına,
Doymayasın yaşına,
Oturda ağla beni,
Kalkar isun taşına.*

*Dumanlıdır dağlarım,
Ah çekerde ağlarım,
Dilerim Allahımdan,
Tutsun beddualarım.*

*Cennete giremeyesin,
Günyüzü görmeyesin,
Benimle helalleşmeden,
Canını vermeyesin (K. 69)*

*Ali aşk olsun sağa kari tutdi diluni
Bi karinun yolına nasi verdun anani
Sana kimsa etmezdi böylecene gumani
O halli İfakat'lan Allah versun belani (Günay, 2003, s. 205, 206).*

2.4. Âşığın Kendi Aile Üyelerine ve Tanıdıklarına Yaptığı Kargışlar

Kişinin kendi aile üyelerine kargışta bulunması ilk başta garip karşılanırsa da kişinin içinde bulunduğu duygu durumu göz önünde bulundurulmalı ve kargışı etmesine sebep olan olay veya durum iyi değerlendirilmelidir. Âşık kişi genellikle sevgiliye kavuşmasına yardımcı olmayan aile üyelerine ve içinde bulunduğu duruma gülen tanıdıklarına beddua eder. Âşığın kendi aile üyelerine dahi bu kadar sert beddua etmesi, sevgiliye ulaşma yolundaki hiçbir engeli kabul etmediğinin bir ifadesidir.

*Çakallar'dan iner vermiş kömürü,
Mevlam versin Nafiye'me ömürü.
Anama da babama da versin gafil ölümü (K. 70)*

Vay vay vay vay karlı dağlar,
Ben gidende anam ağlar,
Keşke anam olmasaydı,
Dertlerime yanmasaydı (K. 71)

Ben geçiye gidemem (de),
Kırarım bacağımı,
Evlendir baba beni (de),
Yıkarım ocağını (K.72)

Ben geçeyi gidemem,
Gırarım bacağını,
Baba beni evlendir,
Yıkarım ocağını (K. 73)

Al öküzü kurtlar yesin,
Tohumunu kuşlar yesin,
Helal malın haram olsun,
Bin gidelim emmim oğlu,
Emmim oğlu servi boylu.

Anam duysun babam duysun,
Arkamıza atlı koysun,
Gelen atlı cana kıysın,
Sen şöyle dur beni vursun,
Gel gidelim emim oğlu (K. 74)

Elimi salladım değdi dikene,
İnkisâr eyledim yâr yâr burçak ekene.
İlâhi kaynana ömrün tükene (K. 75)

Ben ağlarım el güler,
Oy başıma gelenler,
Benim derdime düşsün (de),
Şimdi bana gülenler (K. 76)

Ben da dedum yengeme,
Ne haldan anlamasun,
Ayşe gelin olusa,
Sabaha çıkmayasun (K. 77)

As ocağa ufağum,
Hazir eyle gazani,

*Hoca gözün kör osun,
Unutduk remezani (K. 78)*

*Kancuk yengem çürusun,
Topraklara serilsun,
Vardi söyledi bizi,
Etdüğünü bulusun (K. 79)*

*Sürüklediler beni,
Ormanun açuğuna,
Allah belalar versun,
O yengem kancuğuna (K. 80)*

*Kancuk yengem çürusun,
Topraklara serilsun,
Vardi söyledi bizi,
Etdüğünü bulusun (K. 81)*

2.5. Âşık Tarafından Sevgilinin Aile Üyelerine Yapılan Kargışlar

Sevgiliye kavuşmak dışında başka bir arzusu olmayan âşık, bu yolda ilerlerken bazı engellerle karşılaşır. Sevgilinin annesi, babası, nenesi, ağabeyi vb. kişiler âşık ve sevgilinin kavuşmasına mani olabilir. Engelin ortadan kalkmasını isteyen âşıklar da sevgilinin annesine, babasına, ağabeyine, nenesine kargış söyler. Bazı türkü örneklerinde bununla da yetinmeyip dede, hala hatta teyze kızı gibi aile üyelerine dahi beddua edilmiştir. Ancak kargışlar genellikle sevgilinin babasına ve nenesine yöneliktir. Bunun da sebebi; babanın, sağlığında kızı verecek kişi olması, onun ölümünden sonra ise karar verme yetkisinin ailenin büyüğü olan nineye / dedeye geçmesidir. Günahlarını sevgilinin anne ve babasına yıkmayı arzulayan âşık, babası için çeşitli kaba sıfatlar da kullanarak (domuz babası şeklinde) kargışlarını sıralamaktadır.

*Beşikdüzü ötesi de,
Eynesildir Eynesil,
Vermedi yâri bana da,
Kör olası nenesi (K. 82)*

*Teyze kizun Gülizar,
Ettiler oni nazar.
Teyze kizun Hediye,
Benzer Kara Cediye.
Teyze KizunKedriye,
Veren alsın geriye.
Teyzemi kizdurdiler,
Yesin onicediler (K. 83)*

Bu yalanci dünyada,
 Alamadum ahumi,
Kız ananınan baban,
Çeksinler günahumi (K. 84)

Çakal yesun anani,
Hem anani babani,
 Gülüm nerden bulursun,
 Benum gibi çobani.

Çakal yesun dedeni,
Hem dedeni neneni,
 Gülüm nerden bulursun,
 Benum gibi seveni.

Çakal yesun ablani,
Hem ablani halani,
 Gülüm nerden bulursun,
 Sana âşık olani (K. 85)

Yak ateşi ateşi,
 Kızsun ocağın taşı,
Ateşlerden çıkmasun,
E kız babanun başı (K. 86)

Gız sana demedim mi,
 Var ayva da garınca,
Evinde can kalmasın,
Tavuklara varınca (K. 87)

Bir sen söyle bir de ben,
 Alalım ahımızı,
E kız ananla baban,
Çeksin günahımızı (K. 88)

Kestum kızıl ağacı,
 Yapacağım terazi,
E gız senun babani,
Tutsun sara marazi (K. 89)

Garar etdum yarumlan,
 Dedüğümüz olacak,
O domuz bubasi da,

Ellah'ından bulacak (K. 90)

Attum da vuremedum
Bayırın çakalini
Tavuşanlar otlasun
Babangun sakalini (K. 91)

Ben sağa temedim mi
Var ayvada karınca
Evinde can kalmasın
Farelere varınca (Gülensoy, 1985, s. 20).

Elimde tüfeğümlan
Tüşdüm yollara yayan
Cennet yüzi körmesin
Pubani adam sayan (Gülensoy, 1985, s. 21).

Tesdiyi koydum suya
Tolsun küzelim tolsun
Pubanın bi közü kör
Ebiri da kör olsun (Gülensoy, 1985, s. 30).

Tuman aldı tağları
Ben aldım yaylaları
Annen mi vurdi seni
Oy kurusun kollari (Gülensoy, 1985, s. 31).

2.6. Âşığın Sevgili İle Kendisine Yaptığı Ortak Kargışlar

Türkülerde âşığın sevgili ile kendisine birlikte kargışta bulunduğu örneklerle de rastlanır. Bu örnekler ilk bakışta bir kargış gibi görünse de aslında âşığın, sevgili ile beraber olabilmek için ölmeyi arzuladığını, onun canını alan Azrail'in kendi canını da alarak buluşmalarına yardımcı olmasını istediğini gösterir. Kısacası kargış gibi duran bu ifadeler aslında derin yapıda bir alkıştır.

Ha buradan o yanı,
Nazaradır nazara,
İkimizi koysunlar (da),
Senin ile mezara (K. 92)

Karanfilun kökleri,
Dalsun derune dalsun,
Seni alan Azrail,
Beni da gelsun alsun (K. 93)

Sevdalık ede ede,

Çıkacak canlarımız,
Vursunlar ikimizi,
Karışsın kanlarımız (K. 94)

İstambul'da terziler,
Tiker mintanumuzı,
Boyle yaşamak olmaz,
Allah al canumuzı (K. 95)

Sevdaluk ede ede,
Alişdi canlarımız,
İkimuzi bir vurun,
Garişsun ganlarımız (K. 96)

2.7. Âşığın Sevgili İle Arasını Bozanlara Karşı Yaptığı Kargışlar

Tek gayesi sevgiliye kavuşmak olan âşıklar, sevgiliye ulaşmasına mani olanlara, arasını bozup sevdiğini elinden alanlara kargış ederler ve onların cennet yüzü görmemesini, ocaklarının yıkılmasını, sürünmesini, kör olmasını isterler. Âşıklar, ara bozucu kişi kendi akrabası dahi olsa beddua etmekten çekinmez.

Nazlı kavak (aman) hep dalların kurusun,
Dökülsün yaprakların sularda çürüsün,
Beni yardan (aman) ayıranlar sürünsün (K. 97)

Beşikdüzü ötesi de,
Eynesildir Eynesil,
Vermedi yâri bana da,
Kör olası nenesi (K. 98)

Gadifenin oyası,
Yar sevmedim doyası,
Yari elimden aldı,
Hey Allah'tan bulası (K.99)

Gara gara gazanlar da,
Sarı kağıt yazanlar,
Cennet yüzü görmesin,
Aramızı bozanlar (K. 100)

Kara kara yazanlar,
Kara yazı yazanlar,
Cennet yüzü görmesin,
Aramızı bozanlar (K. 101)

Birazıcuk dar oldu,

Zıpkamın bacakları,
Bize sebep olanın,
Yıkılsın ocakları (K.102)

Yaktın beni güzelim,
 Yaktın da ettin ozan,
Cennet yüzü görmesun,
Yar aramuzi bozan (K. 103)

Kancuk yengem çürusun,
Topraklara serilsun,
Vardi söyledi bizi,
Etdüğünü bulusun (K. 104)

Garar etdum yarumlan,
 Dedüğümüz olacak,
O domuz bubasi da,
Ellah'ından bulacak.

Duman aldi dağları,
 Bolan e dere bolan,
 Elüm ayağum bağı,
Kör osun sebep olan.

Eminem yaşı küçük,
 Nikâh tutmayı nikâh,
Aramuzi bozanun,
Yık ocağını Allah (K. 105)

Kimse görmedi beni,
 Kırata vurdum golan,
 Dolan harmani dolan,
Cennet yüzi görmesun,
İşüme sevep olan,
 Alinmasun sözümden,
 Adi Asiye olan (K.106)

Birazacuk dar oldi,
 Zıpkamun bacakları,
Bize sebep olanun,
Yıkılsun ocakları (K. 107)

Evun dibinde yılan,
 Dolan çöşmeyi dolan,

Adliler Eminemi,
Kör osun sebep olan (K. 108)

Karakuşim karakuş
Gezarum ardunç ardunç
Benum yuvami yiken
Kak açsun avuç avuç (K. 109)

Gece gırdum odama
Kurşum atdun kocama
İşalla elur kocan
Miras kalursun bana (K. 110)

Bahçesinde kelemsin,
Hasta değil veremsin,
Seni benden ayıran,
Al kanlara boyansın (K. 111)

Evlerinin önü taş değil diken,
Kör olsun diken yollara döken,
Hasretlik değil mi belimi büken (K. 112)

Salla mendili canum yer yerunden oynasun,
Aramuzi açanlar Alucra'da durmasun.
Salla mendili canum yer yerunden oynasun,
Aramuza girenler gençliğine doymasun (K. 113)

İstanbul'a tel çektim
Telin ardi kelmedi
Allaa tüa etdim
Kız o kocan emledi (Gülensoy, 1985, s. 24).

Yilana bak yilana
Kuyruğunu kırına
E yılan sarılasın
Bize sebep olana (Gülensoy, 1985, s. 33).

2.8. Sevgiliye veya Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Herhangi Birisine Ulaşmayı Engelleyen Eşyalara ve Bazı Canlılara Yapılan Kargışlar

Sevgiliye ulaşmayı engelleyenler her zaman sevgilinin annesi, babası, ninesi, ağabeyi, amcası gibi kişiler olmayabilir. Sevgilinin yüzünü kapatan, güzelliğini perdeleyip âşığın görmesini engelleyen her türlü eşya da rakip olarak değerlendirilir. Karadeniz türkülerinde sevgilinin yüzünü kapatan ve âşığını merakta bırakan peştemal, çembere hatta onları oluşturan dal motifine bile kargış edildiği görülür.

Karadeniz bölgesinin ekonomik faaliyetleri göz önünde bulundurulacak olursa sevgililerin besledikleri koyun, horoz gibi hayvanlarla zaman geçirmesi bile âşıkları açısından bir engel olarak görülmektedir. Bu hayvanların sevgiliyi alıkoydukları, ilgiyi üzerlerine topladıkları gerekçesiyle onlara kargış söylenmektedir.

*Sari peştemaliğün,
Solsun dalları solsün,
Gız seni aliceğüm,
Her ne olursa olsun (K. 114)*

*O sarı çemberünün (da),
Solsun dalları solsün.
Kalk gidelum a yârim (de),
Nası olursa olsun (K. 115)*

*Ey Fadimem sen nereye,
Koyunlar aldı dereye,
Ander kalsın koyunların,
Yeter oldi oyunların (K. 116)¹*

*Asmam senun dalından,
Alamadım uzumi,
Ander kalsun çenberi,
Göremedum yuzuni (K. 117)*

*Tütün kesemin bağı,
Yapağıdır yapağı,
Horoz gözün kör olsun,
Ne tez ettin sabahı (K. 118)*

*Pencere barmak barmak,
Tutan eller gurusun,
Yanaşma sevdaluğa,
Yanar da kül olursun (K. 119)*

*Başındaki çemberin
Solsun talları solsün
Kideyisin e abi
Yolların acuk olsun (Gülensoy, 1985, s. 19)*

¹ Repertuar numarası 3039 olan iki farklı türkü mevcuttur: 1. Belen Tepesinde, Bolu / Göynük, Faruk – İsmail Ölmez, Nida Tüfekçi; 2. Ey Fadimem Niçün Niçün, Trabzon / Maçka, Hasan Tunç, Cemile Cevher.

2.9. Âşığın Sevgiliye Kavuşan Rakiplerine Karşı Yaptığı Kargışlar

Âşıkların amacı sevgiliye kavuşmak olsa da bu her zaman mümkün olmaz. Sevgilinin bir başkası ile evlendiğini, nişanlandığını haber alan âşık, kendisinden önce yâre kavuşan kişilere beddua eder. Bu kargışlar sevgiliye söyleniyormuş gibi görünse de kargışın hedefi rakipler olduğu için doğrudan sevgiliye yönelik kargış olduğu söylenemez. Karadeniz türkülerinde rakiplerin; murat alamaması, tez vakitte ölmesi, sevgiliyi öpen dudaklarının, okşayan ellerinin kuruması gibi birçok kargış yer almaktadır.

Hey kavaklar kavaklar,
Yârim şeker ufaklar,
Pul pul olsun dökülsün,
Seni de öpen dudaklar (K. 120)

Hanım oynasın oynasın,
Sür cezveler gaynasın,
Hanımı da saran doymasın,
Saran da murat almasın (K. 121)

Gadifenin oyası,
Yar sevmedim doyası,
Yâri elimden aldı,
Hey Allah 'tan bulası (K. 122)

Kayalar aşamazsun,
Alduğun yaşamasun,
Ben sevdim eller aldı,
Mevlam bağışlamasun.

Ben nasıl çıkacağım,
Kayanın bayırını,
Ben sevdim eller aldı,
Görmesun hayırını (K. 123)

Elünde sari ayna,
Oyna Eminem oyna,
Ben doyamadum sana,
Sen de gocana doyma (K.124)

İnce eyle ipliği,
Uydur oni ketana,
Kefin edesun oni,
Kollarunda yatana (K. 125)

2.10. Sevdiği Kızı Alamayan Âşıklara Yapılan Kargışlar

Âşıklar, sevgiliye kavuşmak için birçok fedakârlığı göze alır. Sevdiği kızı alamayan âşıklar varsa onun bedduayı hak ettiği düşünülür. Sevdiğini alamayan âşıkların başına dünyanın yıkılması, bir daha evlenememesi ve her daim ağlaması dilenerek, kavuşmanın ne derece önemli olduğu vurgulanır.

Vur davulcu davula,
Gümbür gümbür gümlesin,
Sevdiğin alamayan,
Ben evlendim demesin (K. 126)

Ha burası neresi de,
Gumyatak değil Tonya,
Sevip de alamazsam da,
Yıkılsın yalan dünya (K. 127)

Ey gülgen kara gülgen,
Seni kimler budasun,
Yârini bulamayan,
Oturu da ağlasun (K. 128)

2.11. Felek, Baht, Kader, Alın Yazısına Karşı Yapılan Kargışlar

Âşıkların yakındıkları en temel şey, “felek, baht”tır. Felekler sürekli döner ve o dönüş hareketi insanlar üzerinde olumlu veya olumsuz birçok değişikliğe sebep olur. Bu sebeple âşıklar, felek ile pek iyi geçinemezler. Âşıklar başlarına gelen her türlü olaydan feleği sorumlu tutarlar ve böylece doğrudan Tanrı’ya sitem etmekten de kurtulmuş olurlar. Türkülerde sevdiğine kavuşamayan âşıkların bahtı karadır ve felek kendisine hiç gülmez. Söylenilen kargışlarda doğrudan “*felek, baht*” kelimeleri geçtiği gibi “*başıma bu yazıları yazan*” gibi ifadeler de kullanılabilir.

Atımın boynu kara (da),
Binem gidem ikbala,
Ya gelem ya gelmiyem (de),
Sen ağla bahtı kara.
Menekşe meşelerde (de),
Gül yağı şişelerde,
Felek gözüün kör olsun (da),
Kaldık dip köşelerde (K. 129)

Gel ormanun gıyına,
Uzan çümene uzan,
Kör olsun da görmesun,
Bu yazilari yazan (K. 130)

Ellah ’um güldürmesun,
Bu yaziyi yazani,

Dedum hâkim efendi,
Haşindi ver cezami (K. 131)

Ha burası neresi de,
Gumyatak değil Tonya,
Sevip de alamazsam da,
Yıksın yalan dünya (K. 132)

Dünya benum sanırdım meğersem yanılmışım,
Felek gözün kör olsun ne kadar geç kalmışım.
En dereye dereye dere belunegelsun,
Benden başka seversan iki gözün kör olsun (K. 133)

2.12. Tabiat Unsurlarına Karşı Yapılan Kargışlar

Karadeniz bölgesinin coğrafi özellikleri bakımından zengin bir faunaya ve floraya sahip olması, türkülerde karşılaştığımız tabiat unsurlarının da fazla olmasına sebep olur. İçinde yaşadığı coğrafyanın şartlarından etkilenen Karadeniz insanı, gözlemlediği tabiat unsurlarını kullanarak beddua eder. Türkülerdeki tabiata yönelik kargışlar, aynı zamanda Karadeniz bölgesinin bitki örtüsünün çeşitliliği hakkında da bilgi veren bir kaynaktır.

Kargışlarda; ağaçların kurumasından, yaprak dökmesinden, yayla çiçeklerinin solmasından, gürgen ağacının meyve vermemesinden, kavakların yaprak döküp çürümesinden, kızılağacın yapraklarının delinmesinden, koyunların ve yayla taşlarının yok olmasından bahsedilerek, âşığın içinde tuttuğu öfke, tabiata yöneltmiştir.

Duman dere okarı (da),
Kılavuzdur kılavuz,
Andır gelsin yaylası (da),
Yârim evde yalnız (K. 134)

Nazlı kavak (aman) hep dalların kurusun,
Dökülsün yaprakların sulara çürüsün,
Beni yardan (aman) ayıranlar sürünsün (K. 135)

Kızılağaç benimsin,
Geleklerin delinsin,
Ben bu yıl evlenmiyom,
Bekâr kızlar sevin (K. 136)¹

Yaylanın dudiyesi,
Açmadan guriyesin,
Niye almadın beni,

¹ Gelek, kurumaya yüz tutmuş yeşil yaprak.

Allah ondurmiyesi (K.137)¹

*Oy gürgen ağaçları,
Meyva vermiyesunuz,
Geçtimi yârim burdan,
Bana demiyesunuz (K. 138)*

*Irmak suyun bulansın da,
Yâr yanına dolansın,
Gız ben seni almıyodum,
Gaçdın gaçdın dolandın (K. 139)*

*Oy Elevit Elevit,
Ander kalsun taşların,
Ayşem sebebi nedur,
Gözündeki yaşların (K. 140)*

*Asmali karaağaçlar,
İner belune saçlar (da güzelum),
Kuruttu beni yârim,
Kuruyasın ağaçlar (da güzelim) (K. 141)*

*Tabaklı'nın kayası,
Cayır cayır yanası,
Oturmuş da ağlıyor,
Muhlise'nin anası (K. 142)*

*Bülbül ne ötersin virandır bağın,
Yıkılsın şehrin çöl kalsın dağın,
Tükendi fitilim kalmadı yağım,
Yar senin derdine ben yana yana (K. 143)*

*Irmak suyun bulansın,
Yar yanına dolansın,
Gız ben seni almıyodum,
Gaçtın gaçtın dolandın (K.144)*

*Seherde açılan güllerin solsun,
Beni vuran Şakir kardaşım,
Allah'tan bulsun (K. 145)*

Ey Fadimem sen nereye,

¹ Ondurmiyesi / Murat aldırmayası.

Koyunlar aldı dereye,
Ander kalsın koyunların,
 Yeter oldu oyunların (K. 146)¹

Tütün kesemin bağı,
 Yapağıdır yapağı,
Horoz gözün kör olsun,
 Ne tez ettin sabahı (K. 147)

Ağaç dalın kurusun,
 Vermedin bana yaprak,
 Güzel kızın yanına,
 Hiç olur mu uyumak (K. 148)

2.13. Yaşanan Şehre veya Gurbete Karşı Yapılan Kargışlar

Yaşanan şehir kişinin hayatını olumlu ve olumsuz yönde etkileyebilir. Yaşadığı şehirden memnun olan, kendisini üzecek bir olayla karşılaşmayan kişi; şehrin güzelliklerinin koruması, şen olması, sağ olması için dua ederken diğer tarafta da bazı kişiler doğdukları ya da sonradan çalışma amacıyla gittikleri şehirlere yönelik kargışlar ederler. Gurbetin hiçbir kişi tarafından sevilir bir yanının olmaması, hasret çeken kişinin buna dayanamaması, gidilen yeni şehirde karşılaşılan sıkıntılar gibi pek çok şey düşünülerek gurbete kargış edilmektedir.

Ateşlere yansın,
Ah o zalim Giresun,
 İnip de çatak altına ,
 Dayıları göresin (K. 149)

Garşı dağın başına,
 Arka verdim daşına,
Yıkılсын gurbet el,
Neler geldi başıma (K.150)

Şu gurbet ellerinde,
 Zaman geçer mi acap,
Bizi perişan etti,
Gaybana galasıca (K. 151)

2.14. Herhangi Bir Meslek veya Statüye Karşı Yapılan Kargışlar

Âşığın sevgiliye ulaşmasına mani olan her şeyden nefret ettiğini ve ilk fırsatta karşısına çıkan engellere beddua ettiğini birçok türküde görmek mümkündür. Âşığın

¹ Repertuar numarası 3039 olan iki farklı türkü mevcuttur: 1. Belen Tepesinde, Bolu / Göynük, Faruk – İsmail Ölmez, Nida Tüfekçi; 2. Ey Fadimem Niçun Niçun, Trabzon / Maçka, Hasan Tunç, Cemile Cevher.

sevgilisine ulaşmasını engelleyen dünür ağaya ve mintan ustası terziye kargışta bulunması orijinal bir kargış örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Koçları vurdum deriye,
Öldüm arıya arıya,
Mintan yara dar geliyor,
Terzi kolların kuruya (K. 152)

Dünür ağa dünür ağa kesen dolmasın,
Şu zalım babanı gızım gandırılmazsın (K. 153)

2.16. Ölüm, Yaralama Gibi Olayların Sorumlusu Olan veya Kara Haberi Getiren Kişiye Yapılan Kargışlar

Kişinin sevdiği insanlara zarar gelmesi en son isteyeceği şeydir. Çünkü insan, etrafında sevdiklerinin bulunmasını ve onların her daim iyi olmasını arzular. Sevdiklerinin başına kötü bir iş geldiğini öğrenen, ölüm, yaralanma haberi alan kişi, o an yaşadığı acının etkisiyle öfkesini boşaltma gereksinimi duyar ve sevdiğini yaralayan ya da öldüren kişiye beddua eder. Kara haberi alan kişi için kara haberi getiren kişi de öfkeyle bakılması gereken ve bedduayı hak eden bir kişidir. Bu tip kargışlar lirik konulu türkülerden ziyade daha çok kahramanlık, yiğitlik konulu türkülerde mevcuttur.

Kahve koydum fincana,
Hele bakın Mican'a,
Kör olası Kel Seyit,
Nasıl kıydın bu cana (K. 154)

Alim gitme pazara,
Uğradılar nazara,
Alim ölmüş deyenler,
Kendisi girsin mezere (K. 155)

Seherde açılan güllerin solsun,
Beni vuran Şakir kardaşım,
Allah'tan bulsun (K. 156)

SONUÇ

Coğrafya kader ise, Karadeniz bölgesinin engebeli arazi yapısı ve her daim değişen hava koşulları da Karadeniz insanının aniden sinirlenip daha sonra sakinleşmesini açıklayabilir. Karadeniz türkülerinde alkışlardan çok kargışlara rastlanmasının sebebi, her an öfkelenmeye müsait olan Karadeniz insanının, bulunduğu coğrafyanın etkisiyle oluşan bazı karakteristik özelliklerini türkülerde de yaşatmaya çalışmasındandır.

Bu çalışma ile sadece Karadeniz türkülerinde yer alan kargış örnekleri incelenmiştir. 18 ilden derlenen türkülerde tespit edilen kargış örnekleri, Karadeniz insanının sözlü kültür oluşturmadaki ince zekâsını da göstermektedir.

Çalışmada yer alan türkülerin büyük bir bölümü TRT repertuar arşivinden alınmıştır. Bunun yanı sıra derlemecilerin çalışmaları ile kayıt altına alınan ve repertuara geçmeyen bazı türküler de kaynak kitaplar vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Türkülerde tespit edilen kargışlar şu şekilde sınıflandırılmıştır: Özkargışlar, âşığın sevgilisine veya genç kızların tamamına yaptığı kargışlar, sevgilinin âşığına / âşıklarına yaptığı kargışlar, âşığın kendi aile üyelerine ve tanıdıklarına yaptığı kargışlar, âşık tarafından sevgilinin aile üyelerine yapılan kargışlar, âşığın sevgili ile kendisine yaptığı ortak kargışlar, âşığın sevgili ile arasını bozanlara karşı yaptığı kargışlar, sevgiliye veya sevgilinin güzellik unsurlarından herhangi birisine ulaşmayı engelleyen eşyalara ve bazı canlılara yapılan kargışlar, âşığın sevgiliye kavuşan rakiplerine karşı yaptığı kargışlar, sevdiği kızı alamayan âşıklara yapılan kargışlar, felek, baht, kader, alın yazısına karşı yapılan kargışlar, tabiat unsurlarına karşı yapılan kargışlar, yaşanan şehre veya gurbete karşı yapılan kargışlar, herhangi bir meslek veya statüye karşı yapılan kargışlar, ölüm, yaralama gibi olayların sorumlusu olan veya kara haberi getiren kişiye yapılan kargışlar.

Hem sayı hem de çeşit yönünden alkışlardan daha fazla olan kargışlar, genellikle âşık tarafından sevgiliye yöneltilir. Her ne kadar âşıkların sevgilisine hem alkış hem kargışta bulunması başta bir tezat olarak algılsa da bu, insanın engellenemez duygularının bir sonucu olsa gerektir.

Karadeniz bölgesinin zengin bir fauna ve floraya sahip olması, türkülerde geçen kavramların tabiata ait unsurlar bakımından zengin olmasını sağlar. Özellikle yaylacılık faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı ve bitki bakımından çeşitliliğin bulunduğu bölge ve illerden derlenen türkülerde tabiata ait birçok unsuru görmek mümkündür. Alkış ve kargışlarda karşımıza çıkan tabiat unsurları, yaylacılık faaliyetlerinin yaygın olduğu zengin bir floraya sahip olan illerde derlenen türkülerde daha fazladır. Kıyıda uzakta olan, karasal iklim özelliklerine sahip ve bitki dağılımı bakımından fakir olan illerde derlenen türkülerde ise tabiat unsurları daha azdır. Sadece yaylada yetişen ve “dudiye” olarak adlandırılan bir çiçeğe yapılan kargışın Giresun’dan derlenen bir türküde bulunması buna örnektir.

Orijinal kargış örnekleri ile karşılaştığımız türküler içerisinde sadece bir örnekte (Çorum yöresine ait “Gel Cananım Benden Hezar Eyleme adlı türküde”) türkünün tamamı kargıştan oluşmuştur.

Büyülü bir güce sahip olduğuna inanılan, ortak duygu ve düşüncelerin, milletin paylaştığı deneyimlerin sonucu olarak karşımıza çıkan kargışlar, hem dil özellikleri hem de psikolojik etkileri bakımından ilgi çekmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

- AKALIN, L. S. (1990). *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları: 130.
- ARTUN, E. (2017). “Günümüz Adana Âşıklık Geleneğinde Alkış – Kargış”. http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp_3/artun.php. (Erişim tarihi: 16.12. 18).
- BARS, M.E. (2014). “Manas Destanı’nda Alkış ve Kargışlar”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 2 / 1, s. 200- 213.
- BORATAV, P.N. (1982). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ÇELTİK, H. (2021) *Nef’i, Sihâm-ı Kazâ’dan Seçki, Bugünün Türkçesiyle Birlikte*, İstanbul: Kilometre Yayınları, s. 160.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2012). *Halk Edebiyatına Giriş – 1*. (Editör: H. Biltekin). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- DUYMAZ, A. (2000). “Sihir Şiirlerinin Bir Türü Olarak Alkışlar “. *Milli Folklor Dergisi*, 6 (45): 15 – 21.
- DÜZGÜN, D. (2002). “Dede Korkut Kitabı’nda Alkışlar ve Kargışlar”. *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, 3: 806 – 810.
- ERGÖNENÇ AKBABA, D., N. ERBAŞ (2019) “Karadeniz Türkülerinde Alkış”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVI /63, s. 497-529.
- EYÜBOĞLU, İ. Z. (2008). *Karadeniz Aşk Türküleri*. Trabzon: Serander Yayınları Özel Dizi.
- GÜLENSOY, T. (1985). *Trabzon Yöresi Türküleri*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2002). *Manas Destanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNAY, T. (2003). *Rize İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜZEL, A. “Dede Korkut Hikâyeleri Bağlamında Dua”. *Milli Folklor Dergisi* 3/2. s. 438 – 446.
- HARMANCI, M. (2012). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Alkış ve Kargışlara İşlevsel Bir Yaklaşım”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 23: 1–17.
- KAYA, D. (2001). *Folklorumuzda Beddua Söyleme Geleneği ve Türk Halk Şiirinde Beddualar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- KAZAN, Ş. (2009) “Klasik Türk Şairlerinin Dilinden Beddualar”, *Turkish Studies*, Volume 4/2, Winter 2009.
- MİRZAOĞLU, G. (2015). *Halk Türküleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- SEVİNÇLİ, V. (2015) “Türk Kültüründe Alkış / Kargış ve Adilceva Örneği”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, L 2, 98: 97 – 125.
- SHADKAM, Z. DEMREN, Ö., (2017).“Türkçe ve Kazakça Alkış – Kargış Söyleme Geleneğinin Psikodinamiği Üzerine Sosyolinguistik Bir İnceleme”. *Türkbilgi*. s. 179 – 188.
- TANSES, H. (1997). *Notalarıyla Karadeniz Türküleri*. İstanbul: Say Yayınları.

KAYNAK KİŞİLER

- K.1. Hüseyin Onkar, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Ben De Çıktım Fodullu'nun Üstüne / Repertuar No: 1899 (Amasya / Merzifon / Hayrettin Köyü).
- K.2. Bedri Öztürk, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Et Pişirdim Yağlı Yağlı / Repertuar No: 656 (Gümüşhane / Kelkit).
- K.3. Osman Eyüpoğlu – Tahsin Uzun, Derleyen: Ahmet Yamacı / Ben Eleyim Eleyim / Repertuar No: 1534 (Rize).
- K.4. Ayten Basa / Tabancamın Sapını / (Rize / Pazar) / Notalarıyla Karadeniz Türküleri Kitabı (s.101).
- K.5. Yöre Ekibi, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Çarşamba Dedikleri / Repertuar No: 529 (Samsun).
- K.6. İsmail Diri, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Beyler de Bahçesinde Kandiller Yanar / Repertuar No: 4363 (Sinop).
- K.7. Yöre Ekibi, Derleyen: Talip Özkan / Portakal Dilim Dilim / Repertuar No: 89 (Tokat / Artova / Büget Köyü).
- K.8. Mıhrıcan Bahar, Derleyen: Plaktan Yazıldı / Yürü Güzel Yürü Yolundan Galma / Repertuar No: 2151 (Tokat / Reşadiye).
- K.9. Kemal Bilsel Sarısözen, Derleyen: Kemal Bilsel Sarısözen / Erkilet Var Pazar Var / Repertuar No: 4904 (Tokat).
- K.10. Kasım Gürsoy, Derleyen: Cemile Cevher / Hasta Oldum Derdune / Repertuar No: 1535 (Trabzon / Beşikdüzü).
- K.11. Osman Yazıcı, Derleyen: İbrahim Can / Yükledim Kıratıma / Repertuar No: 4265 (Trabzon).
- K.12. Erkan Ocaklı, Derleyen: Mehmet Özbek / Çayeli'nden O Yani (Menşure Dedikleri) / Repertuar No: 2441 (Trabzon).
- K.13. Ali Kaya – Sami Mataracı, Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Repertuar No: 3562 (Trabzon / Maçka).
- K.14. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri, Dörtlükler Kısmı (s.228).
- K.15. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısmı (s.235).
- K.16. Nevzat Güler, Ahmet Güler Derleyen: Cemile Cevher / Gene Geldi Yaz Başı / Repertuar No:4291 (Trabzon / Maçka).
- K.17. Selahattin Çilsüleymanoğlu, Derleyen: Şakir Öner Gürhan / Atlı Geliyor Atlı / Repertuar No:4145 (Bartın).
- K.18. Şinasi Ünyeli, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Eğrem de Büğrem Şu Sarayın Yolları / Repertuar No: 4513 (Bartın).
- K.19. Zakir Peksert, Remzi Cavıldak Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Köprü'nün Altı Diken / Repertuar No: 860 (Bayburt).
- K.20. Haydar Öztürk, Derleyen: TRT İstanbul Radyosu THM. MD. / Gel Cananım Benden Hezar Eyleme / Repertuar No: 446 (Çorum).

- K.21. İfakat Yaykar, Sabite Taşkaya Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Cevahir Taşına Kıymet Biçilmez / Repertuar No: 323 (Çorum).
- K.22. Mustafa Tahmaz, Derleyen: Ömer Akpınar / Püsküllüdür Püsküllü / Repertuar No: 1323 (Giresun / Görele / Çavuşlu Köyü).
- K.23. Mehmet Maksutoğlu, Derleyen: Ümit Bekizağa / Görele'nin İçinde İkiliyim İkili / Repertuar No: 3859 (Giresun / Görele).
- K.24. Kâtip Şadi, Derleyen: İbrahim Can / Ah Kavaklar Kavaklar / Repertuar No: 4375 (Giresun / Görele).
- K.25. Mehmet Sırrı Öztürk, Derleyen: İbrahim Can / Dağı Duman Bürüdü / Repertuar No: 4886 (Giresun / Görele).
- K.26. Osman Kalyoncu, Derleyen: Ahmet Yamacı / Giderken Bize Uğra / Repertuar No: 122 (Giresun).
- K.27. Şinasi Ünyeli, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Eğrem De Bürem Şu Sarayın Yolları / Repertuar No: 3047 (Karabük / Safranbolu).
- K.28. Fethi Gençalioglu, Derleyen: Hamdi Tanses / Yayla Yaylaya Bakar / Repertuar No: 1924 (Ordu / Ünye).
- K.29. Kani Coşkun, Derleyen: Hamdi Tanses / Ne Durursun Oralarda / Repertuar No: 1929 (Ordu / Akkuş).
- K.30. Kadir Önel, Derleyen: Erdem Çalışkanel / Girebi Alayım mı Fadimem / Repertuar No: 3937 (Ordu / Perşembe).
- K.31. Refik Kahyaoğlu, Derleyen: Cemile Cevher / Haldoz'un Portikali / Repertuar KNo: 1730 (Rize).
- K.32. Rahmi Aydın, Derleyen: Reşat Karaoğlu / Başımda Siyahım Var / Repertuar No: 5025 (Samsun / Çarşamba).
- K.33. Sadık Açıkgöz, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Ev yaptırdım Pelitten / Repertuar No: 4357 (Sinop / Ayancık / Akveren).
- K.34. Zeynel Aslan, Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Depe Başı Kirezler / Repertuar No: 2969 (Tokat / Reşadiye / Tinyaba).
- K.35. Kemal Bilsel Sarısözen, Derleyen: Kemal Bilsel Sarısözen / Erkilet Var Pazar Var / Repertuar No: 4904 (Tokat).
- K.36. Kasım Gürsoy, Derleyen: Cemile Cevher / Hasta Oldum Derdune / Repertuar No: 1535 (Trabzon / Beşikdüzü).
- K.37. Hüseyin Köse, Derleyen: Şenel Önalı / Gız Sana Demedim Mi / Repertuar No: 3099 (Trabzon).
- K.38. Temel Genç – Volkan Konak, Derleyen: Volkan Konak / Soğuk Soğuk Akayi / Repertuar No: 3129 (Trabzon / Maçka).
- K.39. Halil Kum, Derleyen: Ali Turgut / Yine Geldi Yaz Başı / Repertuar No: 3641 (Trabzon / Beşikdüzü).
- K.40. Necati Genç, Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Kayalar Aşamazsun / Repertuar No: 3721 (Trabzon / Maçka).
- K.41. Yusuf Cemal Keskin, Derleyen: Muazzez Çatalbaş / Ben Ağlarım El Güler / Repertuar No: 4007 (Trabzon).
- K.42. Hüseyin Birincioglu, Derleyen: Trabzon Lis. Yetişenler Derneği / Tütünlük'te Haneler / Repertuar No: 4024 (Trabzon).

- K.43. Nevzat Güler, Ahmet Güler Derleyen: Cemile Cevher / Gene Geldi Yaz Başı / Repertuar No:4291 (Trabzon / Maçka).
- K.44. Yusuf Cemal Keskin, Derleyen: İbrahim Can / Terledi Yanakların Ya Çıkar Mendilini / Repertuar No: 4840 (Trabzon / Çaykara).
- K.45. Hasan Can, Derleyen: İbrahim Can / Burası Yayla Yolu / Repertuar No: 4892 (Trabzon).
- K.46. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.236).
- K.47. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.218, 219).
- K.48. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.234).
- K.49. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri, Dörtlükler Kısım (s. 228).
- K.50. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.208).
- K.51. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Yaylanın Çimeninde / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.134).
- K.52. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.226, 227).
- K.53. İhsan Ozanoğlu, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Zabah Oldı Gayınnam da Geldi / Repertuar No: 3471 (Kastamonu).
- K.54. Mehmet Ali Genç, Derleyen: Turgut Günay / Rize İli Ağızları / (s.215).
- K.55. Ayşe Nemli, Derleyen: Turgut Günay / Rize İli Ağızları / (s.288).
- K.56 Mehmet Ali Taşçı, Derleyen: Turgut Günay / Rize İli Ağızları / (s.257).
- K.57. Söz ve Müzik: Ali Baran.
- K.58. Söz ve Müzik: Fikret Kızılok / Koyverdun Gittun Beni.
- K.59. Melek Akman, Söz ve Müzik: Anonim / Hayde.
- K.60. İsmail Türüt / Ey Gidi Yalan Dünya.
- K.61. İsmail Türüt / Haram Olasın Haram.
- K.62. Davut Güloğlu / Sarılsam da Olmayı.
- K.63. Davut Güloğlu / Cav Cav Eder Durursun.
- K.64. Kazım Koyuncu / Ben Seni Sevdigimi.
- K.65. Kazım Koyuncu / Fadime.
- K.66. Bedri Öztürk, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Et Pişirdim Yağlı Yağlı / Repertuar No: 656 (Gümüşhane / Kelkit).
- K.67. İbrahim Karataş, Derleyen: İbrahim Karataş / Mavi Yeleğin Oğlan / Repertuar No: 40 (Tokat / Erbaa).
- K.68. Erkan Ocaklı / Almanya Acı Vatan.
- K.69. Hülya Polat / Beddua.
- K.70. Abdullah Çakırer, Muhlis Orçun Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Çakallar'dan İner Vermiş Kömürü / Repertuar No: 4306 (Amasya).

- K.71. Mustafa Ahiskalı, Derleyen: Mustafa Ahiskalı / Koçları Vurdum Deriye / Repertuar No: 4396 (Bayburt).
- K.72. Ömer Akpınar, Derleyen: Nida Tüfekçi / Çitten Söktüm Çangali / Repertuar No: 130 (Giresun / Görele / Çavuşlu Köyü).
- K.73. Mustafa Tahmaz, Derleyen: Ömer Akpınar / Ben Geçiyi Gidemem / Repertuar No: 1326 (Giresun / Görele / Çavuşlu Köyü).
- K.74. Bedri Öztürk, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Et Pişirdim Yağlı Yağlı / Repertuar No: 656 (Gümüşhane / Kelkit).
- K.75. Anonim, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Burçak Tarlası / Notalarıyla Karadeniz Türküleri Kitabı (s.67) (Tokat).
- K.76. Yusuf Cemal Keskin, Derleyen: Muazzez Çatalbaş / Ben Ağlarım El Güler / Repertuar No: 4007 (Trabzon).
- K.77. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu / Ayşe / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.118) (Trabzon).
- K.78. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısmı (s.208) (Trabzon).
- K.79. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu / Yaylanın Çimeninde / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.134) (Trabzon).
- K.80. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu / Garip Ayşe / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s. 129) (Trabzon).
- K.81. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu / Yaylanın Çimeninde / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s. 135) (Trabzon).
- K.82. Kâtip Şadi, Derleyen: M. Alani / Akan Dereler Gibi / Repertuar No: 4844 (Giresun/ Görele).
- K.83. Hasan Sözeri, Derleyen: Cemile Cevher / Teyze Kizun Ayiçe / Repertuar No: 1784 (Rize).
- K.84. Ahmet Altıntaş, Derleyen: TRT İstanbul THM. MD. / Koy Ateşe Kazanı / Repertuar No: 2071 (Rize).
- K.85. Mustafa Topaloğlu – İsmail Türüt, Derleyen: Bülent Aslan / Çakal YesunAnani / Repertuar No: 3806 (Rize).
- K.86. Naci Narzioğlu, Derleyen: Bülent Aslan / Sen Orada Ben Burda / Repertuar No: 4034 (Rize).
- K.87. Hüseyin Köse, Derleyen: Şenel Önalı / Gız Sana Demedim Mi / Repertuar No: 3099 (Trabzon).
- K.88. Osman Yazıcı, Derleyen: İbrahim Can / Yükleddim Kıratıma / Repertuar No: 4265 (Trabzon).
- K.89. İhsan Eyüboğlu – Musa Gömleksiz, Derleyen: Işık Başel / Yaylanın Çimeninde Gelir Oturur / Repertuar No: 4254 (Trabzon / Maçka / Akmesic Köyü).
- K.90. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Emine / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.167, 168).
- K.91. Ayşe Nemli, Derleyen: Turgut Günay / Rize İli Ağızları / (s.289).
- K.92. Ömer Akpınar, Derleyen: Nida Tüfekçi / Yaylanın Soğuk Suyu / Repertuar No: 164 (Giresun / Görele / Çavuşlu Köyü).

- K.93. Osman Eyüpoğlu – Tahsin Uzun, Derleyen: Ahmet Yamacı / Ben Eleyim Eleyim / Repertuar No: 1534 (Rize).
- K.94. Osman Yazıcı, Derleyen: İbrahim Can / Yükledim Kıratıma / Repertuar No: 4265 (Trabzon).
- K.95. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri, Dörtlükler Kısım (s.228).
- K.96. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.235).
- K.97. Hüseyin Dizdar, Derleyen: Emin Aldemir / Nazlı Kavak Gıcır Gıcır Gıcılar / Repertuar No: 2325 (Giresun).
- K.98. Kâtip Şadi, Derleyen: M. Alani / Akan Dereler Gibi / Repertuar No: 4844 (Giresun / Görele).
- K.99. Salih Çağlar, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Garşıda Gördüm Seni / Repertuar No: 2807 (Samsun / Lâdik).
- K.100. Âşık Veli Aydın, Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Gel Benim Esme Yârim / Repertuar No: 2937 (Tokat).
- K.101. Hüseyin Birincioğlu, Derleyen: Trabzon Lis. Yetişenler Derneği / Tütünlük'te Haneler / Repertuar No: 4024 (Trabzon).
- K.102. Kemeñceci Nizam, Derleyen: Banttan Yazıldı / Yağmur Yağayı Yağmur / Repertuar No: 4896 (Trabzon).
- K.103. Hüseyin Köse, Derleyen: İbrahim Can / Yaktın Beni Güzelim / Repertuar No: 4889 (Trabzon / Akçaabat).
- K.104. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Yaylanın Çimeninde / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s. 135).
- K.105. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Emine / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.167, 168).
- K.106. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Asiye / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.182).
- K.107. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısım (s.211).
- K.108. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Emine / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.167, 168).
- K.109. Ayşe Nemli, Derleyen: Turgut Günay / Rize İli Ağıları / (s.289).
- K.110. Mehmet Ali Taşçı, Derleyen: Turgut Günay / Rize İli Ağızları / (s.258).
- K.111. Ali Bişici, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Bahçesinde Kelemsin / Repertuar No: 4514 (Zonguldak).
- K.112. İsmail Soysal, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Evlerinin Önü Limon Portakal / Repertuar No: 4342 (Ordu / Ünye).
- K.113. İsmail Türüt / Salla Mendili Canum.
- K.114. Remzi Bekâr, Derleyen: Tuğrul Şan / Güzel Yanlış Gidersin / Repertuar No: 1864 (Rize / Hemşin).
- K.115. Hasan Sözer, Derleyen: Azize Tözem / O sari Çemberuni / Repertuar No: 1640 (Trabzon / Akçaabat).

- K.116. Hasan Tunç, Derleyen: Cemile Cevher / Ey Fadimem Niçun Niçun / Repertuar No: 3039 (Trabzon).
- K.117. Oykun Keleş, Derleyen: Volkan Konak / Asmam Senin Dalından / Repertuar No: 3127 (Trabzon / Maçka).
- K.118. İhsan Eyüboğlu – Musa Gömleksiz, Derleyen: Işık Başel / Yaylanın Çimeninde Gelir Oturur / Repertuar No: 4254 (Trabzon / Maçka / Akmesic Köyü).
- K.119. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısmı (s. 234).
- K.120. Dudu Gümüşten, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuarı / Arzum Ağleyip Durma / Repertuar No: 4406 (Çorum / İskilip).
- K.121. Cemil Uzel, Derleyen: Ümit Tokcan / Sokak Başı Meyhane / Repertuar No: 192 (Giresun).
- K.122. Salih Çağlar, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuarı / Garşıda Gördüm Seni / Repertuar No: 2807 (Samsun / Lâdik).
- K.123. Necati Genç, Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Kayalar Aşamazsun / Repertuar No: 3721 (Trabzon / Maçka).
- K.124. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısmı (s.218, 219).
- K.125. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri, Dörtlükler Kısmı (s.228).
- K.126. Sezai Çağdaş, Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Iraktan Gel Iraktan / Repertuar No: 3252 (Bartın).
- K.127. Tonya Tiyatro ve Folklor Derneği, Derleyen: Taner Ergin / Alçak Ceviz Fidesi (Ormanda Govuksula) / Repertuar No: 4885 (Trabzon / Tonya).
- K.128. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı, Dörtlükler Kısmı (s.132).
- K.129. Hayrettin Bilgin, Derleyen: Banttan Yazıldı / Tahıl Sardım Harmana / Repertuar No: 4752 (Artvin / Şavşat).
- K.130. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Naciye / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.124).
- K.131. Anonim, Derleyen: İsmet Zeki Eyüboğlu (Trabzon) / Emine / Karadeniz Aşk Türküleri Kitabı (s.167,168).
- K.132. Tonya Tiyatro ve Folklor Derneği, Derleyen: Taner Ergin / Alçak Ceviz Fidesi (Ormanda Govuksula) / Repertuar No: 4885 (Trabzon / Tonya).
- K.133. Kazım Koyuncu / Fadime.
- K.134. Ömer Akpınar, Derleyen: Nida Tüfekçi / Çitten Söktüm Çangali / Repertuar No: 130 (Giresun / Görele / Çavuşlu Köyü).
- K.135. Hüseyin Dizdar, Derleyen: Emin Aldemir / Nazlı Kavak Gıcır Gıcır Gıcılar / Repertuar No: 2325 (Giresun).
- K.136. Zafer Tahmaz, Derleyen: Zafer Tahmaz / Görele'den O yanı / Repertuar No: 3339 (Giresun / Görele / Çavuşlu Köyü).
- K.137. Mehmet Maksutoğlu, Derleyen: Ümit Bekizağa / Görele'nin İçinde İkiliyim İkili / Repertuar No: 3859 (Giresun / Görele).

- K.138. Kâtip Şadi, Derleyen: İbrahim Can / Ah Kavaklar Kavaklar / Repertuar No: 4375 (Giresun / Görele).
- K.139. Necati Eyri, Derleyen: Tuğrul Şan / Tinyaba'nın Daşları / (Ordu / Aybastı) / Notalarıyla Karadeniz Türküleri Kitabı (s.179).
- K.140. Mustafa Sırtlı, Derleyen: Bülent Aslan / Hemşin'in Yaylaları / Repertuar No: 3783 (Rize / Hemşin).
- K.141. İrfan Ruhi Eren, Derleyen: Korkmaz Çakar / Kesme Kiraz Dalini / Repertuar No: 4261 (Rize).
- K.142. Mustafa Önen, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Tabaklı / Repertuar No: 765 (Sinop).
- K.143. Âşık Veli Aydın, Derleyen: Muzaffer Sarısözen / Bülbül Ne Ötersin Virandır Bağın / Repertuar No: 1193 (Tokat).
- K.144. Mihrican Bahar, Derleyen: TRT İstanbul Radyosu THM. MD. / Tinyaba'nın Daşları / Repertuar No: 1997 (Tokat / Reşadiye).
- K.145. Hüseyin Arsal, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Yeni Hamamın Kurnaları / Repertuar No: 4411 (Tokat / Niksar).
- K.146. Hasan Tunç, Derleyen: Cemile Cevher / Ey Fadimem Niçun Niçun / Repertuar No: 3039 (Trabzon).
- K.147. İhsan Eyüboğlu – Musa Gömleksiz, Derleyen: Işık Başel / Yaylanın Çimeninde Gelir Oturur / Repertuar No: 4254 (Trabzon / Maçka / Akmesic Köyü).
- K.148. Cımilli İbo / Gel Aşalum Aşalum.
- K.149. Yöre Ekibi, Derleyen: Sadi Yaver Ataman / Çatak Altından Çıktık Voltaya / Repertuar No: 3680 (Giresun).
- K.150. Hüseyin Arsa, I Derleyen: TRT Müzik DAİ. BŞK. THM. MD. / Garşı Dağın Başına / Repertuar No: 2936 (Niksar).
- K.151. Cengiz Özkan, Emrah Günaydın.
- K.152. Mustafa Ahiskalı, Derleyen: Mustafa Ahiskalı / Koçları Vurdum Deriye / Repertuar No: 4396 (Bayburt).
- K.153. Fadime Çelik, Derleyen: Ali Şahin / Değirmen Gaşoğusu (Gelin Alma Havası) / Repertuar No: 4981 (Sinop / Boyabat).
- K.154. Halim Giresunluoğlu, Derleyen: Ahmet Yamacı / Kahve Koydum Fincana / Repertuar No: 1247 (Giresun).
- K.155. Yorgansız Hakkı Bayraktar, Derleyen: Sadi Yaver Ataman / Alim Gitme Pazara / Repertuar No: 1415 (Kastamonu).
- K.156. Hüseyin Arsal, Derleyen: Ankara Devlet Konservatuvarı / Yeni Hamamın Kurnaları / Repertuar No: 4411 (Tokat / Niksar).

BEŞİNCİ BÖLÜM

**GÜNEY AZERBAYCAN'DAN
KAŞKAY YURDUNA**

İşyan, Sürgün ve Aşk Şairi Hamide Reiszade (Seher): Edebî kişiliği, Eserleri ve Şairliğinin Evreleri

Lale Javanshir*

ÖZET

Hamide Reiszade (Seher), Güney Azerbaycan şiirinin en etkin simalarındandır. Bu çalışma, onun eserleri ve edebî kişiliği hakkında bilgi vermek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmamızda şairin eserlerinin genel özellikleri incelenmiş olup Hamide Reiszade (Seher)'nin hayatına dair detaylar irdelenmiş, yaşadığı döneme ait siyasi ve toplumsal yapının eserlerine yansımaları üzerinde durulmuştur. Gazel, rubai ve serbest şiirler yazan şairin, çağdaş Türk şiirinin başarılı bir sâfi şairi olarak tanımlanabileceği düşüncemiz, şairin şiirlerinden verilen örnekler üzerinden tartışılmıştır.

1. Hamide Reiszade (Seher)'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Hamide Reiszade (Seher) 1331 Hicri-i Şemsi (1953 Miladi) yılında İran'ın Erdebil kentinde doğdu. Erdebil'de iktisat eğitimi aldı (Ghaffârî 1380 [2002]: 111). Şiirlerinde kullandığı Seher mahlası resmî ismi olan Seyyide Hamide Reiszade sözcüklerinin baş harfleri arasına e harfi eklenerek oluşturulmuş bir isimdir.

Hayatıyla ilgili bilgiler, kısa antoloji maddelerinden ve onunla birlikte çalışmış ve dostluk etmiş insanlarla yapılan röportajlardan elde edilen malumattan ibarettir. Bu röportajlara dayanarak aktarabiliriz ki Seher, 14-15 yaşında evlilik yaptı ama evliliği uzun sürmedi. Bu evlilikten Babek ve Kave isimlerinde iki oğlu oldu. Oğullarını daha küçük yaşta İsviçre'ye gönderdi. Kendisi de evlatlarını görmek için sürekli Avrupa'ya yolculuk yaptı. Boşandıktan sonra çocuklarının babası devrim yıllarında idam edildi. Seher kendini şiire ve edebiyata adanmıştı. İsmi Güney Azerbaycan edebî çevresinde duyulmaya başladı. O, Erdebil, Tebriz ve Tahran'da yaşadı. Yaşadığı bu şehirler bazen entelektüel ortamları ile Seher'in edebî evrelerinde özel bir yere sahipken bazen de kentsel öğeleri, mahalle adları ve ünlü şahsiyetlerinin isimleriyle onun eserlerinde yankı bulmaktadır. İlk eserlerinde Erdebil özellikle işçi sınıfıyla, caddeleri ve köprüleriyle yer alırken Tebriz onun eserlerine mistik bir hava katan, sâfi hayat tarzına giriş yapmasına olanak sağlayan bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır¹.

Şair Tebriz'de Azerbaycan edebî çevresiyle buluşmuş ve Azerbaycan dilinde şiirler yazmaya başlamıştır. Seher Habib Sâhir'in (1903-1988)² hüznünlü ölümünden

* Dr., University of Toronto

¹ Hamide Reiszade (Seher)'ye ilgili bilgi toplama ve kaynak bulma konusunda yardımcı olan Alirıza Sarrafi ve Fariba Vafi'ye, bazı kaynakları tarayıp dijital dosyalarını paylaşarak yazıyı tamamlamama katkıda bulunan Said Muğanlı'ya teşekkür ederim.

² Habib Sâhir çağdaş Güney Azerbaycan şiirinin öncüsü olarak bilinmektedir. Kimilerine göre Sâhir aynı zamanda Fars edebiyatında yeni şiir akımının kurucularındandır. O 1985'te 82 yaşındayken intihar ederek hayatına son verdi. (bkz. Anvarian Aghdam 2012: 27-33).

etkilenerek onun şiirlerinden bazı seçmeleri seslendirip yayınlamıştır. Sınırlı sayıda yayınlanan kasetlerin üzerine “satışı yasaktır” ibaresi bulunmaktadır. O birkaç sene öncesine kadar Tahran’da yaşıyordu ve bilindiği kadarıyla hiçbir edebî çevreyle iletişimde değildi. Son birkaç yıl içerisinde ise İsviçre’ye taşındı. Tahran ve İsviçre, onun uzunca süren suskunluk dönemine yelken açtığı memleketlerdir.

Yine röportajlardan edinilen bilgilere göre Seher, Türkçe yazmadan evvel Fars edebî çevresiyle iletişimde olup hatta ünlü Fars şairi Ahmed Şamlu (1925-2000) ile onun bazı çalışmalarında işbirliği yapmıştır. Örneğin, Şamlu’nun *Kitāb-i kūcheh*¹ (“Sokak Kitabı”) adlı eserinin *B* harfi bölümünün düzeltmelerini yapmış ve bunu yaparken de oraya Türkçeden tercüme ederek birçok deyim eklemiştir. Eklenen deyimlerin sayısını ve niteliğini *Kitāb-i kūcheh*’nin *B* kısmını inceleyip Türkçedeki deyimlerle karşılaştırarak tespit etmek mümkündür. Böyle bir karşılaştırma İran’daki Türk kültür birikiminin Farsçayı ne derece ve hangi yönde etkilediğine dair bir örnek teşkil etmesi açısından önemli bir çalışma ortaya koyabilir. Bu bağlamda bu tür araştırmaları yaparken Güney Azerbaycan’ın kültür varlıklarının kendi doğal alanı olan Türkçe içerisinde çalışılmasına bazen kapalı bazen de açık kısıtlamalar uygulanması, aynı zamanda bu varlıkların çeviri yoluyla hakim dil konumunda olan Farsçaya aktarılması ve o dilin imkânlarını genişletmesini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu konunun istismar ve iç kolonyalizm yaşayan bir toplumun sadece maddi kaynaklarının değil kültürel kaynaklarının da talan ve işgal edilmesinin önemli örneklerinden biri olarak ele alınıp incelenmesi etnik azınlık edebiyatı araştırmalarına önemli bir katkı sağlayacaktır.

1.2. Eserleri

Seher’e ait bugüne kadar beş eser yayımlanmıştır. Bunlardan dördü Azerbaycan Türkçesi ile kaleme alınmıştır, biri ise Farsçadır.

Türkçe eserleri yayın tarihleriyle beraber şöyledir: *Maviler* 1365[1986], *Yaşıl Mahmû* (“Yeşil Şarkı”) 1369[1990], *Aylı Baxış* (“Aylı Bakış”) 1374[1995], *Bir Dəstə Təzə Güneş* (“Bir Demet Taze Güneş”) 1379[2000]. Fars dilinde olan tek eseri *Hikāyat dar...* (“... [Hakkında] Hikaye”)’dir. Seher aynı zamanda *Dīvān-i Kavsi-i Tebrizi* (“[Kavsi-i Tebrizi] Divanı”)² üzerine bir çalışma yapıp 1376[1997] yılında

¹ Ahmed Şamlu (Ahmad Shāmlū) hayatının kırk yılını Fars dili folklorunu toplayıp düzenlemeye adadı ve derlediklerini *Kitāb-i kūcheh* (“Sokak Kitabı”) başlığı altında yayınladı. Çok ciltli, çok disiplinli olan bu çalışmanın bugüne kadar *h* harfi bölümüne kadar olan kısmı 14 ciltte yayınlanmıştır. (bkz. <http://www.shamlu.com/>).

² On yedinci yüzyılda yaşamış Kavsi adında bir şair daha vardır. İkincil kaynaklar, aynı takma adı kullanan iki şairi karıştırmıştır. Ancak burada adı geçen Molla Alican Kavsi-i Tebrizi, on altıncı yüzyıl Azerbaycan şairidir. Yaşamı hakkında sınırlı bilgi mevcut olmakla birlikte kesin doğum tarihi bilinmemektedir. Eserlerinden yola çıkarak Kavsi’nin Tebriz doğumlu olduğu söylenmektedir. Osmanlı-Safevi çatışmaları sırasında İsfahan’a göç etmek zorunda kalan ve orada ikamet eden âlimlerden birisidir. Divanının Azerbaycan, İran, Gürcistan, Almanya, Pakistan ve Türkiye dahil birçok ülkede farklı kütüphanelerde bulunan on beşten fazla nüshası vardır. Hamide’nin çalışması British Museum, Milli Tebriz, Melik ve Almanya nüshalarına dayanmaktadır. (bkz. Farhad 2011: 39-45).

Tebriz’de yayımlamıştır. Bu eser, İran’da [Kavsî-i Tebrîzî]’nin divanı üzerine yapılmış ilk çalışmadır.

Seher eserlerinde klasik Türk şiirini hem form hem de içerik bakımından çağdaş Azerbaycan şiiriyle buluşturup gazelde ve serbet şiirde yeni çığırar açarak kendisinden sonraki şairlere uzun yıllar kılavuzluk etmiştir. Yazdığı gazelerde Farsça terkiplerin az olması, imale kullanmamaya özen göstermesi dikkat çeker.

Serbest şiirde Seher’in izlerine Nâsir Mergati’nin¹ *Talanmış Güneş*’inde, Hâdi Karaçay’ın² *Badamlılıklar*’ında ve hatta günümüz Güney Azerbaycan şiirinde önemli eserlere imza atmış birçok yeni nesil şairde rastlanması mümkündür. Onun şiirleri duygu yüklü ve romantizm ağırlıklı olsa da eserlerinin önemli bir kısmında sembolik bir dil kullanarak Güney Azerbaycan toplumunun da bir parçası olduğu siyasi olaylara, siyasilerin ve aydınların idamına ve sürgünlere göndermeler yapmıştır. Bu bağlamda Seher’i çağdaş Güney Azerbaycan şiirinde sembolik dil kullanarak çok boyutlu bir yaklaşımla eserler yazan Habib Sâhir (1903-1988), Bulud Karaçorlu Sehend (1926-1979)³ ve Alırıza Nâbdil (1944-1971)⁴ gibi şairlerin takipçisi olarak adlandırmak mümkündür. Seher de bu şairlerin eserlerinde olduğu gibi, çoğu zaman aşk konulu şiirlerinde bile bir alt mesaj vermeye çalışmış ve edebî sanatlar kullanarak toplumun sıkıntılarını dolaylı yolla dile getirmiştir. Yani, onun şiirlerinde geçen hasretin, bekleyişin, göçün, aşkın bir duygusal gerçeklik anlamı bir de ima edilen alt anlamları vardır. Dolayısıyla hem onun eserlerini hem de diğer çağdaş güney Azerbaycan şairlerinin eserlerini çok boyutlu bir yaklaşımla okumak daha doğru olur.

Seher kendi zamanında şiirde kentsel öğeleri sıkça kullanan ve kent ortamını yansıtan nadir şairlerdendir. Özellikle *Maviler*’de anlatılan duyguları yaşayan ve yansıtan şair, bir şehir insansıdır. Yani, şehirde yaşayıp şehir hayatı öğelerini şiirde kullanmayan, sürekli dağlardan derelerden yazan şairlerin aksine, Seher şehirde

¹ Nâsir Mergati 1328 [1949]’de Tebriz’de doğdu. Tebriz Üniversitesi Coğrafya bölümünde eğitim aldı. 1348-1350 [1969-1971] yıllarında Pehlevi rejiminin emniyet teşkilatı (SAVAK) tarafından tutuklanmadan önce Tebriz’de bazı siyasi faaliyetleri oldu. 1373 [1994] yılında *Talanmış Güneş* unvanlı toplu şiirlerini yayınladı. Evi şairlerin ve edebiyatçıların buluşma mekânıydı. 2000’li yıllarda devlet baskılarına dayanamayıp İran’ı terk ederek Almanya’ya sığınmak zorunda kaldı. 2019 yılında tekrar İran’a döndü. Şu anda Tebriz’de yaşıyor. (bkz. Mirqâfî 2005).

² Hâdi Karaçay 1345 [1966]’de Culfa’nın Siyarı köyünde doğdu. *Badamlılıklar*, *Barişa İnanma Farihcam*, *Beçələr Banlayanda*, *Cəhənnəmdən Gələn Səslər* ve *Tanrıya Dirəniş* unvanlı beş şiir kitabının müellifidir. Bulud Karaçorlu Sehend’de olduğu gibi Karaçay’ın şiirleri de Azerbaycan milli direniş edebiyatının önemli örneklerinden sayılmaktadır. (bkz. Şabâzî, 2020: 781).

³ Bulud Karaçorlu Sehend çağdaş Güney Azerbaycan şairidir. 1305 [1926]’te Marağa’da doğdu ve 1358 [1979]’de kalp yetmezliğinden vefat etti. Şiirleri Güney Azerbaycan’ın merkezi devletin ertime siyasetine karşı direnişin birer örneğidir. (bkz. Qaraçorlu 1391 [2012]).

⁴ Alırıza Nâbdil 1323 [1944]’te Tebriz’de doğdu ve 1350 [1971]’de Tahran’da öldürüldü. O hem şair hem de solcu siyasi aktivist olarak tanınmaktadır. Yazılarında Güney Azerbaycan milli meselesine büyük ölçüde yer vermiştir. (bkz. Şabâzî, 2020: 602).

yaşanan küçük hayat hadiselerinden de söz eder. Örneğin, aşağıda verilen *Ay Kiçilir* (“Ay Küçülüyor”) adlı şiirinde Erdebil’in Balıklı Çay kenarında balaban (tütek) çalan insanların var olduğu bilgisini, insanların sigara içtiğini, paranın verdiği güven duygusunu, bu şiiri yıllar sonra okuyacak insanlara aktarır. Bu noktada şiir edebî biçimi ve ifade kabiliyetiyle birlikte yazıldığı mekânın hikâyesini anlatma gücüne de sahip olur:

“Uzaq illər,
yaxın göydə
mehriban ay yarisının dalısınca dolananda,
Balıqlı Çay qırağında
balaban çalınan illər.
Ağzımdaki saqqız sevinc
Cebimdəki beş qıranlıq əmniyyətim.
Gecə yarı üstümü basdıran əllər
siqar iyiylən qarışmış atıfəydi.
Nə ağzımda saqqızım var
nə cebimdə əmniyyətim
nə məhəbbət iyli yorqan.
Çay içində qan içilir
mındar quşlar dimdiyində.
Qaşqabaqlı uzaq göydə
ay kiçilir,
bayquş uvultusu gəlir.” (Seher 1986: 14)

Tabii ki Seher’in yazıları arasında tabiat ögelerini, dağları, dereleri vb. kullanarak yazdığı şiirler olmakla birlikte bunlar basit tabiat övgüleri değildir. O bu ögelere soyut anlamlar yükleyerek okuyucusuna mürekkep duyguları ve anlamları aktarmaya çalışmaktadır. Örneğin bir şiirinde “*bir dayan zirveye diz koy*” dediği zaman dağın zirvesinden bahsetse de okuyucu fiziksel bir zirvenin var olmadığını, kavramsal bir zirveden bahsedildiğini şiirin verdiği mesajdan ve oluşturduğu ortamdan anlamaktadır:

“Bir dayan, zirvəyə diz qoy, gəlirəm
Sanma ki xəstəyəm iz qoy gəlirəm
Bir çanaq sözdə dəniz qoy gəlirəm
Bir döyüş meydanı çən saxla mənə
Ucalıqlarda izin var diyərək
Çıxaram dağlara yar-yar diyərək
Gələrəm qurbət evin dar diyərək
Vətən ünvanlı kəfən saxla mənə” (Seher 1986: 34-35)

2. Şairliğinin Evreleri

Seher’in eserlerinin biçim özelliklerini ve içeriğini daha iyi anlamak amacıyla onun edebî hayatını üç evreye ayırarak incelemek daha açıklayıcı olacaktır. Bu üç

evre şairin sürekli olarak serbest şiirden klasik şiire köprü örmesi, toplumsal olaylardan ve beşerî aşktan ilahî aşka ve mistisizme geçiş yapması göz önünde bulundurularak şu şekilde tanımlanabilir: İsyan ve aşk evresi, irfan evresi ve suskunluk evresi.

2.1. İsyan ve Aşk Evresi

Seher'in isyan ve aşk evresini kapsamlı bir biçimde yansıtan iki eseri vardır. Bunlar; 1986'da yayınlanan *Maviler* ile 1990'da yayınlanan *Yaşıl Mahnı*'dır. Özellikle başeseri kabul edilen *Maviler* içerik olarak toplumsal vakalara yer vermesi, Azerbaycan toplumunun kaygılarını dile getirmesi ve bir itiraz ruhunu taşıması açısından Güney Azerbaycan direniş edebiyatı kapsamında incelenmesi gereken önemli bir eserdir. Her iki eserde şair tek kalıba bağlı kalmaktansa duygu ve düşüncelerini hece vezinli Türk şiiri ve serbest şiir yoluyla okuyucusuyla paylaşır ve bu kalıplarda şiir yazma kabiliyetini sergiler. Azerbaycan şiirinde modern öğeleri ayrıntılı bir şekilde inceleyen Himmet [Şehbâzî]'ye göre bu eserlerin en önemli yanlarından biri, arkaik ifade tarzı ve sözcükler yerine halkın dilinde yaşamakta olan ifadeler ve sözcükler kullanarak gündelik Türkçeyi şiirsel ifadelerle birleştirmesidir [Shahbâzî] 2020: 683).

Maviler kitabı 40 şiirden oluşmuştur. Bu şiirlerden birini Habib Sâhir'e sunmuş, bir şiirinde de kapalı bir şekilde “*yinə də sənın Qara Balığın yadıma düşür*” (yine de senin Kara Balık'ını hatırlıyorum) (Seher 1986: 12) diyerek Samed [Behrengî]¹'e gönderme yapmıştır. İçerik olarak nüanslarla dolu bir eserdir. “Maviler” sözcüğü mavinin tek renkten ibaret olmadığını ve bir rengin dalgalarını yansıttığı gibi, eser de şairin kendi kişisel duygularıyla birlikte toplumun içinde bulunduğu siyasi ve sosyal olayları katman katman okuyucuya sunar. Aşk, hüznün, sürgün ve ölüm aynı duygu yoğunluğuyla etkileyici bir biçimde okuyucuya aktarılır.

Kitapta Seher'in üzerinde durduğu başlıca konulardan biri idamlar ve sürgünlerdir. Güney Azerbaycan 1940'lardan bu yana aydınların ve siyasilerin idamına sahne olmuştur. Özellikle 1946'da Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurduğu milli hükümet kanlı bir şekilde bastırıldıktan sonra yüzlerce Azerbaycanlı idama mahkum edildi ve birçoğu da Pehlevi rejimi sonuna kadar 32 seneyi aşkın bir süre zindanlarda kaldı. Daha sonraki yıllarda İran genelinde idamlar özellikle sol kesim aydınların ve siyasilerin ortadan kaldırılması yönünde devam ettirildi. Siyasi mahpuslar 1978'de Pehlevi rejiminin yıkılmasıyla özgür bırakılsa da 1979'da İslam Cumhuriyeti kurulur kurulmaz bir çoğu tekrar içeri alınıp daha ilk yıllarda 757 kişi idam edildi (Matin-Asgari 2006: 697-700, 702). İdam edilenler arasında birçok

¹ Samed Behrengi 1318 [1939]'de Tebriz'de doğdu. Tebriz Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde eğitim aldı. O aynı zamanda bir öğretmen, yazar, ve eleştirmendi. Azerbaycan köylerinde yıllarca öğretmenlik yaptı ve Türk çocuklarının anadilde eğitim almamalarının doğurduğu sorunları aksettiren yazılar yazdı. En ünlü eseri *Küçük Kara Balık* birçok dile tercüme edilmiştir. Behrengi 1347 [1968]'de Araz nehrinde boğulmak suretiyle öldürüldü.(bkz. Encyclopaedia Iranica: <https://www.iranicaonline.org/articles/behrangi-samad-teacher>).

Azərbaycan Türkü də vardır. Bunlardan, özellikle şiirde Oxtay (Oktay) takma adını kullanan Alırıza Nâbdil'in ve Samed Behrengi'nin ismi, Seher'in aşağıda isimləri belirtilən şiirlerinde geçer:

“Qanı sürtdü üzünə, gül üzü xalq içrə ağ oldu
 Bizə bir dağ, bir yıxılmaz dayaq oldu
 Bir əlində qələm, öldürməyə zalimləri
 xəncər bir əlində,
 kəlmələr qunça verir sözlü sədaqətli dilində,
 ulduz oynur kəkilində.
 Ginə bir can, ginə bir şanlı cavan,
 ginə qudrətli bir aslan,
 çalışıb dar qəfəsində
 səhərin muştuluğun verdi bizə son nəfəsində,
 açılan güllə gül açdı sinəsində.
 Belə bir toy gecəsində
 hanı Aydın, hanı Oxtay?
 Hanı bir bir çalışan birləşən ellər?
 Hanı qanla boyanan yıxmağa zalim evi şaqqıltılı sellər?
 Hanı bayraq olan ellər?
 Ginə də gün saralıb, qaş qaralıbdır
 Ginə də hansı kələk xalqları ayrı salıbdır?
 Ginə Babək'lərimiz darda qalıbdır
 Səməd'in aşnaları harda qalıbdır”¹

Kitabın ilk sayfasında “*Bu dəftərdə yayınlanmış şiirlerin tarixi belli deyildir, amma tamamı devrimdən əvvəlki illərə aittir (1977'dən 1979'a qədər)*” ibarəsi bu şiirlerin İran'daki devrim illərinə dəqiq gəldiyinə diqqət çəkir. Amma əsəri məzmunu olaraq incelediyimizdə şairin sadəcə devrimdən əvvəlki idamlara və zülmətlərə deyil, devrimdən sonrakı kısıtlamalara, tutuklamalara və idamlara yer verdiyini də görürüz. Örneğin *And İçirəm* (Ant İçirəm) şiiri böyük bir ehtimala devrim sonrasına aittir, çünki şair burada zindana atılmaktan deyil, təkrar zindana atılmaktan bəhs edir və Şah dönemindeki məhpusların təkrar içəriyə dönmələrinə müdaxilə edilməyəcəyinə dair ant içir:

“Qoymarıq bağlı qala qollarımız
 Quruya gül butamız, xollarımız
 Yinə dustaq dibinə yollarımız
 Bağlanan qollarına and içirəm
 Kəsilsən yollarına and içirəm.” (Seher 1986: 4)

Bir digər parçada Seher, idamların və sürgünlərin yansıdığı Azərbaycan şiirinin ən uğurlu nümunələrindən olan *Ay Bacası* şiiriylə qarşıma çıxar və gecə ilə

¹ Bu şiir şairin öz səsinə şiirlər arasında az sayda yayımlanmış olan kasetdə yer almaktadır.

kanlı deniz imajını zulmün və ölümün sembolləri olaraq, kanlı söğütləri isə idam direklerinin simbolü olaraq istifadə edərək idamlara və ölümlərə diqqət çeker:

“Gecədir...

Baxıram ay bacasından

başqa bir mavi göyə.

Orda da var eləbil,

gecə yurdun qana dönmüş dənizindən

neçə bir qəmli bulud,

çənli dağ,

qanlı söyüd.

Gecədir...

baxıram ay bacasından

başqa bir mavi göyə.” (Seher 1986: 3)

Bir digər şiiri *Səsin Gəlsin* (Sesin Gelsin)’də bülbülləri ülkeyi terk etmək məcburiyyətində qalanların simbolü olaraq istifadə edərək onların gitmələrinin hüznünü yaşar. Şair yakınarak turnalar göç edərək ama siz dikenli diyarda yaralandığınız üçün gitmək zorunda kaldınız diyə feryat koparır və sürgünə gidenlərdən gittikləri yerlərdə geridə bıraktıklarının hikayələrini anlatmalarını istəyir:

“Usandın sən də axırdə zəhərlənmiş bulaqlardan

Qanadların uçar uçmaz köçürsən qanlı bağlardan

Özün yolda gözün dalda, keçirsən qarlı dağlardan

Tikanlıqlar diyarından olan köksü yara bülbül

Eşitmişdim köçər durna, gedirsən sən hara bülbül?

Gedirsən get dala baxma, qabaqlardan səsin gəlsin

Bulanmaz qonçə qanından bulaqlardan səsin gəlsin

Qəfəsdən can qutar susma, uzaqlardan səsin gəlsin

Sazın nisgilli sızlansa üzün döndər bura bülbül

Amandır, qoyma yurdun tək səni qurbət yora bülbül

Get orda sal haray səslən, nə od düşdü bura söylə

Asıldı əlli min bülbül budaqlardan dara söylə

Günəş də zülmədən söndü, üzü oldu qara söylə

Denən gəldi elim yurdum bu zülmətdən zara bülbül

Ucalmış naləni sazdan, dolan sal dağlara bülbül.” (Seher 1986: 13)

Türkçenin yasaklanması və İran’daki insanların anadillərinə tətbiq olunan məhdudlaşdırma Türkçe yazıb yaradan Azərbaycan şair və yazarlarının odak nöqtəsi olmuşdur. Pehlevi rejiminin İran’da başa gəlməsindən bu yana dövlət siyasəti ictimai birlik, din və dil, yəni Şia İslam və Fars Dili əsasında qurmaq olmuşdur. Bir çox aydın və yazarın da dəstəyini alan bu siyasət xüsusilə Arap, Türk düşməni mərkəziyyətçi (centralist) fikirlərin ortaya çıxmasına və Fars olmayan insanların dillərini itirmə siyasətində geniş çaplı fəaliyyətlərə əsas təmin etmişdir. İnsanların

ana dillerine karşı başlatılan bu savaş onların sosyal, kültürel ve siyasi hayatlarını da etkilemiş ve hatta Fars olmayan bölgelerin ekonomik gelişimini de olumsuz yönde tesiri altına almıştır. Pehlevi rejiminin yıkılmasıyla vahid dil, vahid millet ve üstün Aryan ırkı düşünceleri İslam Cumhuriyeti döneminde de radikal milliyetçi İran yazarları ve akademisyenlerinin söylemlerinde devam etmiş ve devrimden sonra da devletin iç siyasetinde etkisini sürdürmüştür (Davarnîyâ 1385 [2006]: 32-33). Sonuç olarak İran halkları arasında zaman zaman eritme siyasetlerine karşı direniş hareketleri boy göstermiştir. Azerbaycanlıların ana dillerine uygulanan kısıtlamalara karşı direnişin izlerine birçok şair ve yazarın eserlerinde rastlamak mümkündür. Örneğin Seher, *Maviler*'de kendinden önce dil yasağına isyan edip “*Anadan olan günden, kendim bilmeye bilmeye, dil açıp konuştuğum dilde konuşmam yasakmış yasak,*” (Qaraçörlü 1391 [2012]: 116) diye haykıran Bulud Karaçorlu'nun sesine ses verircesine İran'da Türkçeye uygulanan yasaklara ve kısıtlamalara şöyle isyan eder ve halkını diline sahip çıkmaya çağırır:

“Qoluma qardaşdan dayaq istərəm
Dilimə elimdən sayaq istərəm
Dənizlər tutumlu çanaq istərəm
Dərdimi yazmağa davat ver mənə.” (Seher 1986: 8)

Bir diğer şiirde ise devrim yılları edebiyatında yaygın olan gece ve sabah sembollerini kullanarak Türkçeye karşı devam eden düşmanlığı eleştirir. Devrim yılları edebiyatında, çoğu zaman Şah dönemi karanlık ve gece imgesi ile bağdaştırılırken devrimin kendisi aydınlık yarınlara ve sabahın müjdecisi olarak anlatılır. Buradan yola çıkarak Seher, Pehlevi rejiminin yıkılmasıyla durumun değişmediğini, Türkçeye olan sıkıntıların devam ettiğini ve Türkçe için direnilmesi gerektiğini okuyucusuna hatırlatır ve şu şekilde devam eder:

“Tutalım gəldi səhər xeyri nədir küllüyümə
Elə ki qəm yeli çarpar bu diyara gecələr
Yuxu tək, sal yadına el obamın şanlı dilin
Çəksələr gər dilimizdən bizi dara gecələr
Dil deyil sanki ürək döyğüsüdür gənc elimin
Bu ki fəryada gəlir mənə dübarə gecələr
Durub el, əl ələ versə yarılar qəm sinəsi
Boğular nur dənizində üzü qara gecələr.” (Seher 1986: 28)

Maviler'de Seher'in aşk ve sevgi üzerine yazdığı şiirleri de yer almaktadır. Eserde karşımıza çıkan aşık kadınla bir sonraki kitabı *Yaşıl Mahnı*'daki aşık kadın iki farklı kadın tipidir. *Yaşıl Mahnı*'da şair özlemini anlatmak için saçlarından, ellerinden, gözlerinden yazar ve sadece duygularıyla değil fiziksel görüntüsüyle de şiirde yer almaya başlar. Bunun aksine *Maviler*'deki Seher kendi fiziksel vücudundan bahsetmez. O duyduğu özlemi, kavramsal boyutta duygu yoğunluğu aşılıyarak ortaya koyar. *Maviler*'deki kadın çekip giden sevgilinin dönüşünü bekleyen ve

sürekli onu çağıran bir kadındır. Ama yine de Seher bu duygusal aşamada bile cesurdur. Sevdigine duyduğu özlemi ve arzuyu cesurca dile getirmesini bilir:

“Niyə beyhudə tumarlır baxışın gözlərimi?
Bu ovundurmaq ürəkdə yeni tufan törədir.
Sən bilirsən ki mənim qəlbə **aramım** yox,
O da devran kimi qəm sağərinə qan törədir.
Dolaşırsan gecə gündüz uçan əfkarım ilə
Xəyalım qəlbimə səndən sər u saman törədir.” (Seher 1986: 9)

“Ləhzələr up uzun
Diləklər sürgün
Ulduzlar üzünə çevirib börkün.
Bilirəm istəyir söhbətin ucun
hayana çevirib, hayana çək!
Bu çılğın sızlayır səni görməyə!” (Seher 1986: 29)

Yaşıl Mahnı’daki kadın aşkını aşikâr yaşayan bir kadındır. Seher bunu, şiirinde çevreden aşka dair aldığı olumsuz tepkileri yansıtmakla ortaya koyar:

“Sonra sən baxdın
Allah’la şeytan bərabər baxdılar
uzanmış əllərimə gözlərindən,
sənin gözlərindən.
Sevgi kimi yayılmışdın
yarpaq qoxulu havalarda.
Paylanmışdın arzu kimi
Ləhzələr dönərgəsində.
Danlaq şəklinə toplandın;
baxışlarımdaki ulduzlar soldu,
əllərimdəki alma!” (Seher 2008: 44)

Yaşıl Mahnı’dan sonra Seher’in şiirlerinde klasik edebiyat etkisine daha sık rastlarız. Bunun esas sebeplerinden biri özellikle Tebriz’de tanışıp katıldığı mistisizm ve irfan toplantıları olmalıdır. Bu toplantılarda bulunmak onu zihni tecrübeler doğrultusunda şiirler yazmaya yönlendirmiş ve edebî hayatının irfan ve Sufizm evresine zemin yaratmıştır.

2.2. İrfan ve Sufizm Evresi

Seher’le ilgili anlatılanlar üzerine düşünüp şiirlerini inceleyince onun hayatla da edebiyatla da içgüdüsel bir ilişkisinin olduğunu görürüz. Yani, Seher’in şiirlerinde duygusallıktan daha ziyade hayata masum gözlerle, çocuk gözüyle bakmak vardır. O birçok şairde görüldüğü gibi düşünerek değil olayları bizzat yaşayarak, benimseyerek yazar. Bu nedenle, Seher’in lirik şiirleri bile duygusal değil içgüdüselidir. Duygusallığı ve içgüdüselligi birbirinden ayırt etmek gerekir, çünkü romantizm uzaktan ve dışarıdan bakıp algılamakken içgüdüsellik hayatı aracısız olarak algılamak ve refleks

göstermektedir. Bu anlamda Seher sözcüklere ve etrafında baş gösteren olaylara içgüdüsel olarak bağlanır ve coşkuyla yazar. Seher'in içgüdüleriyle yaşayıp yazan bir şair olması onu zaten mistisizme yönlendirmekteydi. Genelde içgüdüleri ile yaşayan bir insanın sorunlarını ve var olma felsefesini çözmesi ve hayatın gerçekleriyle yüzleşmesi mantık çerçevesinde gerçekleşmez. O çözüm aramak yerine genellikle küsmeyi tercih eder. Mistisizme ise bir anlamda hayata küsmüşlerin, uzlet köşesinde ruhunu ve fikrini ruhani bir dünyaya adamışların seçtiği hayat tarzı olarak bakmamız mümkün. Seher bu hayat tarzını Tebriz'in ona sunduğunu ve orada sakinleştiğini şu mısralarla dile getirir:

“Biliblər eşq üçün məktəb yetər təbirə Təbrizdə
Salıblar varlığın meyxanəsin təsvirə Təbrizdə
Açıblar bənd bəndindən əlayiq rıftəsin birbir
Çəkiblər Ərdəbil divanəsin zəncirə Təbrizdə” (Seher 1995: 42)

Tebriz'de İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar ve devrimden birkaç sene sonrasına kadar hangâhlar vardı. Bu hangâhlar daha sonra devlet tarafından dini gerekçelerle kapatıldı. Hangâhlar ülke genelinde ya tamamen yıkılıp yok edildi ya da binaların mimarisinde bazı değişiklikler yapılarak işlevi değiştirildi. Yalnız bu yıkımlar ve kapatmalar hangâh kültürünü yok etmedi. Birçok alanda olduğu gibi hangâh kültürü de evlerin içine taşındı. Evlerde mürşidler ve onların ziyaretine giden, irfan ve sufizm derslerine ve oturumlarına katılan insanlar ortaya çıktı. Tebriz'de Sufizm mektebini devam ettiren ariflerden biri de Abdullah Vâiz (1305-1378)'di¹. Vâiz, evinde *Mesnevî* dersleri veriyordu, Seher ise bu derslerin düzenli takipçilerinden biriydi. O *Aylı Baxış* kitabını bu dönemde yazdı. Kitabın ilk sayfasına not düştiği şu beyitle eserin yazılmasında Vâiz'in etkisine şöyle vurgu yapar:

“Hər şeirdə ki damcı boyıycan duruluq var
Vâiz kimi dəryaların eşqində yazıldı.”

Kendini Vâiz mektebine ve irfana adayan şair Vâiz'i aşkın mazharı olarak görür. Seher için Vâiz adeta Rumi'nin hayranı olduğu Şems-i Tebrizi'nin temsilidir. Seher onun huzurunda kendinden geçip anlatılarında ilahî aşka varmayı aşağıdaki mısralarda görüldüğü üzere dile getirir:

“Mənəm Məcnun, mənən Leyla, mənəm Vamiq, mənəm Uzra
Mənim dərdim düşübdür dillərə, əfsanə əfsanə
Səhər əl çək yaxamdan, hayil olma mənzər-i eşqə
Çəkil get bir görüşlə can verim cananə cananə” (Seher 1995: 9)

¹¹ Abdullah Vâiz 1305 [1926]'te Tebriz'de doğdu. Babası Mirza Hasan İran'da meşrute hareketinin öncülerindendi. Babasının da etkisiyle Abdullah yirmili yaşlarından itibaren Tahrân'da siyasi faaliyete başladı. 1346 [1967]'de Tebriz'e dönüp kendini irfana adadı. Vâiz *Mesnevî*'nin yanı sıra *Kurân* ve *Nehcü'l-belâğa* müfessiri olarak da bilinmektedir. O 1378 [1999]'de Tebriz'de vefat etti.

Aylı Baxış'ta *Maviler*'de olan nüanslar yine vardır. Fakat ondan farklı olaraq klasik edebiyat ve *sûfî* şairlerin etkisi daha belirgin bir şekilde göze çarpar. Örneğin şu mısralarda Rumi etkisi okuyucuyu semaya kaldıracak bir coşkuyla karşımıza çıkar:

“Mən dil dodaq sən söz kimi, dindir məni dindir məni
Mən güzgü sən ülgüz kimi, sındır məni sındır məni
Məndən məniyyət başlanıb, yolsuzlara yoldaşlanıb
Bağrım da hicran başlanıb, mənsizliyə endir məni
Mən kəlmə sən mənə kimi, mən arzı sən sina kimi
Mən şişə sən mina kimi, vəslinlə bəlləndir məni
Sən duygu mən divanə tək, sən badə mən peymanə tək
Sən şölə mən pərvənə tək, yandır məni yandır məni
Paylanmışam çoxluqlara, bilmir üzüm dönsün hara
İrşad elə yoxluqlara, birliklə dilləndir məni.” (Seher 1995: 63)

Seher'in içgüdüsel aşkı ve isyanı nihayetinde irfan ve mistisizmə bağlandı ve şairin ruhu mistisizmde huzur buldu. O bu süre içinde *Aylı Baxış*'a ilaveten *Bir Dəstə Təzə Günəş* (“Bir Demet Taze Güneş”) adıyla toplu şiirlerini de yayınladı. Kitaptaki şiirleri içerik ve form bakımından incelediğimizde burada hem *Maviler* ve *Yaşıl Mahm*'dan izler olduğunu hem de *Aylı Baxış*'ın mistik havasını görürüz. Örneğin *Maviler* geleneğine sadık kalarak ya tanınmış şahıslara atıfta bulunur veya Azərbaycan Halk Edebiyatında yer alan məşhur bayatılara (manilere) gönderme yapar:

“Gözlərinin bayatısında
bülbulü
güldən ötür
dara çəkənlər baxışı
Yeldə gedən gül diləyin
güldana bağlayan bağlar...
Hansı şair
illər boyu gedə gedə
intizarı baxışından aparmışdı”¹ (Seher 2000: 25)

Bu satırların hemen başucunda mistik karakterli şiirlere ise şu şekilde yer verir:

“Başlandı məndən, başlanıb timarına var olmuşam
Hal oldu sevdə, həll olub min şəkllə təkrar olmuşam
Yar yoxladı, yar yoxladı, yar eşq əlilən saxladı
Könlüm dəniz bardaqladı, yar olmuşam yar olmuşam” (Seher 2000: 23)

¹ Burada atıfta bulunduğu maninin orijinali şöyledir: Əzizim bağda dara / Aç zülfün bağda dara / Bülbulü güldən ötrü / Çəkiblər bağda dara

Bu kitapta, iki şiirin sonunda şairin düştüğü tarihler yer almaktadır. Muhtemelen Seher bu şiirlerde anlatılan olaylar tarihleriyle birlikte hatırlansın diye yazıldıkları ay ve yılın üzerinde durmak istemiştir. Örneğin, *Biri Varıydı* (Biri Vardı) başlıklı şiirin sonunda *Tır* 77 (Haziran 98) tarihi verilmiştir. Bir diğer şiirde üvey anne şiddetine dayanamayıp kendini yakarak intihar eden on üç yaşındaki Zehra'ya sunduğu gazelin tarihi 1377 (1998)'dir. Dolayısıyla içerik ve formdan yola çıkarak *Bir Dəstə Təzə Günəş*'teki şiirler *Aylı Baxış*'taki şiirlerle eş zamanlı veya ondan önceki yıllarda yazılmış şiirler olabilir. Bu Seher'in edebiyatıyla ilgi yapılacak gelecek araştırmalarda düşünce evreleri incelenirken göz önünde bulundurulması gereken bir noktadır.

2.3. Suskunluk Evresi

Seher'in yukarıda adı geçen dört eserinden sonra yirmi seneyi aşkın ve hâlâ devam eden bir suskunluk evresi başlar. Son yıllarda eserleri Güney Azerbaycan gençleri arasında özellikle sosyal medyada daha sık paylaşılır oldu. Onunla ilgili en son çalışma Seid Muğanlı'nın editörlüğünde Yaşmak Yayınları'nın çıkardığı bütün şiirlerini içeren *Maviler (Bütün Şiirler)* başlıklı kitaptır. Şairin hayatta olmasına rağmen edebiyat âleminde sesinin duyulmaması Azerbaycan edebiyatı için büyük bir kayıptır. Kim bilir belki bir gün Azerbaycan edebiyatı semalarında parlayan bir yıldız olarak tekrar yeni bir eserle doğacaktır. Kendisinin de son kitabında söylediği gibi şair belki de söylemek istediğinin binde birini bile söylememiştir ve söylemek için tekrar geri dönecektir:

“Mən hələ gördüyümün mində birin yazmamışam
Yoxsa dillərdə dəmadəm olaram zümzümə mən” (Seher 2000: 16)

3. Sonuç

Hamide Reiszade (Seher) klasik Türk edebiyatıyla çağdaş Azerbaycan şiiri [arasındaki] bağı güçlendiren bir şairdir. Bu yazıda onun eserlerinde yaşadığı muhitin ve toplumsal olayların izini takip etmek amacıyla şairlik evrelerini isyan ve aşk, irfan ve sufizm ve suskunluk evrelerine ayırarak inceledik. Seher *Maviler*, *Yaşıl Mahnı* ve *Bir Dəstə Təzə Günəş* gibi yenilikçi eserlere hayat verdi. Aynı zamanda, *Aylı Baxış*'taki mistik kuramlar üzerine mısralar yazarak çağdaş dönemin en başarılı sūfi şairlerinden biri oldu. Şiirlerini okuduğumuzda Azerbaycan Türkçesini iyi kullandığını, arkaik terkiplerden uzak durarak halkın dilindeki sözcükleri şiirselleştirdiğini görürüz. Eserlerinde, özellikle *Maviler* kitabında Güney Azerbaycan toplumunun içinde bulunduğu siyasi ve kültürel ortamdan bahsedip İslam devriminden önce ve sonraki idamlara, yasaklara ve sürgünlere yer vermesi sebebiyle milli direniş edebiyatı bağlamında okunması gereken bir şairdir.

KAYNAKÇA¹

- Anvarian Aghdam, Akbar (2012), “Güney Azerbaycanlı Habib *Sâhir*”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 33, 27-33.
- Cəfərzadə, Əzizə, Tofiq Qaraqaya, and Leyli Əliyeva, eds (2005). *Azərbaycan Qadın Şairləri Antologiyası*. Bakı: Avrasiya Press.
- Davarnīyā, ‘Abbās (1385 [2006]). *İlal va Shākhisehhā-yi Taghyir-i Zabān-i Turkhā-yi Tihrān*. Tihrān: Self-published.
- Ghaffārī, Rizā (1380 [2002]). *Azərbaycanın Xanım Şairləri*. Tabriz: Self-published.
- Kafkasyalı, Ali (2004), “İran Türkleri ve İran Türk edebiyatı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 24, 99-132.
- Matin-Asgari, Afshin (2006), “Twentieth Century Iran’s Political Prisoners”, *Middle East Studies*, 42/5, 689-707.
- Mirqātī, Nāşir (2005). *Nāşir Mirqātī*. Dāiretü’l-ma‘ārif-i Shahr-i Tabriz. <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/talashgaran/mergati/biyografi.htm>
- Muhammadzādeh Şadıq, Hüsəyn ed. (1397 [2018]). *Dīvān-i Ash‘ār-i Mullā ‘Alījān Qavsi-i Tabrizi (Bar-asās-i Nuskheh-i Sayyideh Hamideh Raiszādeh)*. Tabriz: Nashr-i Akhtar.
- Qaraçorlu, Bulud Sehend (1391 [2012]). *Qardaş Andı* (S. Muğanlı, ed.). Tihrān: Nashr-i Afkār.
- Rahimi, Farhad (1989). *Kavsi Divan’ının Dil İncelemesi (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Sözlük)* [Yüksek Lisans tezi]. İstanbul University.
- Reiszade, Hamide Seher (1374 [1995]). *Aylı Baxış*. [Tabriz]: Self-published.
- Reiszade, Hamide Seher (1379 [2000]). *Bir Dəstə Təzə Günəş*. Tihrān: Self-published.
- Reiszade, Hamide Seher, ed. (1376 [1997]). *Divan-i Kavsi-i Tabrizi*. Tabriz: Nashr-i Akhtar.
- Reiszade, Hamide Seher (1365 [1986]). *Mavilər*. Tihrān: Intishārāt-i Farzāneh.
- Reiszade, Hamide Seher (1387 [2008]). *Mavilər, Yaşıl Mahnı, Aylı Baxış, Bir Dəstə Təzə Günəş: Bütün Şeirləri və Kitabları* (S. Muğanlı, ed.). Tihrān: Artā Kitāb.
- Raiszadeh, Hamideh Seher (1369 [1990]). *Yaşıl Mahnı*. Tabriz: Self-published.
- Shahbāzī, Himmat (1399 [2020]). *Azərbaycan Şeirində Modernizim*. Tabriz: Nashr-i Akhtar.
- Shahbāzī, Himmat (1383 [2004]). *Naqd-i Shi‘r-i Muā‘şir-i Āzarbāyjān: Bā Taḥlīl-i Shi‘rhā-yi Sāhir, Sahand, Bārīshmāz va Sahar*. Tabriz: Nashr-i Akhtar.

¹ Fars Dilinde olan kaynaklar *IJMES* (International Journal of Middle Eastern Studies) transkripsiyon sistemine uygun olarak verilmiştir.

Kaşkay Türkçesinde Renkler

Dilek Erenoğlu ATAİZİ*

Ulusların bayrak gibi, üzerinde ortaklaştığı renkleri vardır. Ulusların destanlar efsaneler, mitler, masallar, türküler gibi edebiyatında renklerini yansıttığı anlatıları vardır. Ulusların genetik hafızasında onların ortak hayat felsefelerini yansıtan renkleri vardır.

Türk coğrafyasında tarihin ilk ışıklarını gördüğünden bu yana Türklere özgü renkler vardır. Göktürk yazıtlarının sade renk sklasından Türkçeye yayılan zengin renk yelpazesi, Türk'ün gönül dilinin ışığı olmuştur. Giyim kuşamından, halı kilimine, inanç mabedlerinin bezemesinden savaş alanlarındaki gücün rengine, düşün canlılığından sadeleşen cenaze rengine, Kaf Dağı'ndan Gobi Çölü'ne, Ötüken Yış'tan taygalara Türk rengi ışmıştır.

Renkler, adlarını genellikle doğadan almıştır. İnsanın dışa yönelik yaşaması, doğayla ilişkilenmesi renk adlarını doğaya bağlamıştır. Gök, orman, ırmak, dağ, toprak, maden ve bitkilerin özelliklerinden hareketle hemen her dilde renk adları oluşmuştur.

İran İslam Cumhuriyeti sınırları içinde Vilayet-i Kaşkayı/Kaşkayistan eyaletinde yerleşik bulunan Kaşkay Türkleri, Şiraz, Firuzabad, İsfahan, Lar, Mervdeşt, Abade, Şehreza (Komşe), Sepidan, Buşehr, Gir, Kazirin şehirlerinde varlığını sürdürmektedir. Türk geleneklerini sürdüren yarı göçebe bu halk renkli giyim kuşamları, yayla-kışla hayatını sürdürmeleri ile öne çıkarlar. Nüfusları üç milyonu geçen bu halkın en önemli özelliği Farslarla evlilik yapmamalarıdır. Böylece nispeten doğuştan itibaren aile içinde kullandıkları Türkçeyi muhafaza eden bir topluluktur. Türk dünyasında varlığını sürdüren diğer bütün Türk halkları gibi Kaşkay Türklerinin söz varlığında renkler konusu dikkat çekicidir. İpek halıları ile meşhur İran'da en güzel halılar Tebriz ve Şiraz'da dokunur. Kaşkay Türkleri dünyaca ünlü halılarını boyasını, yününü, ipeğini kendilerinin hazırlayarak dokurlar. Yaylada, kışlada halı tezgâhından inmeyen bu halkın dokuma iplerinin renkleri farklı adlarla söylenir. Mesela siyaha yakın koyu yeşil renge “gara sarı” der. Bununla birlikte bu halkın çok ünlü Kaşkay atlarının renkleri de Türk dünyasındaki zengin renk yelpazesinden payını almıştır. Kaşkay Türkçesi Farsçanın resmi dil olduğu bir coğrafyada renk adları bakımından da etkilenmiştir. Dolayısıyla Farsçanın renkleri Türkçeye geçmiştir. Böylece renk adlarında hem Farsça kökenli hem de Türkçe kökenli renk adları kullanılmaktadır. Farsçadan, Arapçadan ve Batı dillerinden alınmış renk adlarının Türkçe renk adları yanında kullanımı genel bir kural oluşturmuştur. Türkçe kökenli renkler soyut, yabancı kökenli renkler somut anlam taşıyarak görev paylaşımı yapmıştır. Mesela, **Aksakal**, yolca, yaşca ilerde olan, tecrübe ve bilgisiyle yol gösteren, yönlendiren kişi ya da evliya anlamını; **beyaz sakal ise**, ağarmış, beyazlaşmış sakal anlamını ifade eder.

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Bu çalışmada, Kaşkay Türkçesinde kullanılan renk adları metne dayalı olarak araştırılmıştır. Özellikle son zamanlarda yazılmış olan küçük hikaye, masal kitabı, şiir ve ağız araştırması metinlerinden renk adları taranmış metinlerden hareketle örneklendirilmiştir. Bu süreçte bütün renk adları değil metinlerin izin verdiği ölçüde renk adları örneklendirilmiştir.

renk (Far.): Farsça “renk”, boya

rengin (Far.): Renkli.

Çoh destgahlar **rengin** oldu, **boyandı** (Mez. s. 124)

boyak: Renk

Anam deyir ki yeddi **boyak**dır. (AU., s. 25)

boyaglı: Renkli.

Varı güller dudağı gülüşmeğe açılmışdı, çöl eteği üz **boyaglı** güllerden bezenmişdi. (YO., s. 62.)

pozğun: Solmuş, rengini, parlaklığını kaybetmiş.

Lalaların **pozğun** oldu töküldü (Mez. s. 123)

parlakreg: Daha parlak, daha aydınlık renk.

Uşak böyüğeşenencez, onun allıncak ulduzu da böyüğeşmiş **parlakreg** olunur. (AU., s. 25)

renk be renk (Far.): Rengarenk

Bezene **renk be renk** ayagdan başa

Geydir kemercini inçe bele bah (Mez. s. 76)

beyaz (Arp.): Saflık, kutsallık, adalet, yücelik, temizlik, barış rengidir. Türk mitolojisinde Ülgen’in rengidir. Kundak, gelinlik, kefen rengidir. Devletin, tecrübenin rengidir.

ağ: Ak, beyaz

Gaşga-aydır ki gaşgay yani saççı **ağ**, meselen gaşga at, gaşga çay, bunnar varımız, o ay da bir ilahe adıdır. (KTD., s.272).

ağ-apak: Bembeyaz

Baş, sakal kiprigler, birçeği, tükleri **ağ apak**ğa dönmişdi. (AU., s. 41)

siyah (Far.): Kötülük, korku, üzüntü, kötü kader rengidir.

Ezici üstünlük rengidir. Korkusuzluk rengidir. Ululuk rengidir. (Karayığit, Karahan, gözü kara).

Dillerin yön bildiren kelimeleri genellikle renklerle ilgilidir. Siyah renk kuzeyi gösterir.

siyah: Kara renk.

Üzünde hal-ı **siyahı** (Mez. s.78)

meşkin (Far.): Siyah.

Dedim: Gözel saçunğ kemend anber

Dedi: Helge helge **meşkin** tenâbdır (KTE.,s. 58)

kara: Siyah.

Bele ki ay aydınlr da **kara** çaduring kapusuna bir aluv edirdig, **kara** aftarfamızı közler ortasuna koyırdig. (AU., s. 95)

gere: Kara, siyah.

Gere çibinler de onun ovrasına tovlana tovlana deliyi ayarddılar. (YO., s. 66)
Daş yigilar oning üstini örteler ki guzzular gireler içine ya oğlağ guzzu ya çığ veriler dovruna, **gere** çadiring puştunna gabaginna ki çığdır ki guzzuları atiler içine buna deyiller köle. (KTD., s.271)

gerengi: Kara renkli, karanlık.

Bir nece çağıdan sora, daha **gerengi** yer üzünü bürrümüşdü. (YO., s. 30).

gece kuru: Koyu siyah; gece vakti, gece körü, gecenin en karanlık anı.

Ulduzlar da, o **gece koruda**, aynan görme görüş edirdiler. (AU., s. 25)

kırmızı (Arp.): Güç, kudret, canlılık rengidir. Ateş rengidir, kan rengidir. Savaş, ölüm rengidir aynı zamanda yaşam rengidir.

Bayrağımızın rengidir. Saltanatın rengidir. Kara toprağın rengidir. Tehlikenin rengidir. Al basmasının, al karısının rengidir.

Arapça “kırmız” böceğinin kurutulup ezilmesi ile elde edilen renktir.

Bu renk, al ve kızıl renkleri ile birlikte kullanılmaktadır. Dinamik bir renk olmasından dolayı heyecan uyandırır, güdülenme, dikkat ve çekicilik yaratır. Ateş rengi olmasından dolayı hayatı, ısıyı, enerjiyi ifade eder. Kan rengi kırmızı, sağlık göstergesidir.

Güneşin rengidir. Altının rengidir.

al: Kırmızı.

Sap-sarı güllering leççegleri, **al**-yaşıl yarpaklaring kollarına asulmuşdı.

gırmız: Kırmızı.

Tâ bu ki bilesin deyerler garrı tamdarı yeddi boyagdır. Boyagınan tozih vereller ki **benovş** varıdır, **narenci** varı, **gırmız** varıdır, **göğgöy** varıdır, **demiri** varıdır. (KTD., s.278)

gızıl keher: Doru, kızıl-kahve at rengi.

Özüne bele gelirdi ki, bir **gızıl keher** ata minmiş, sevgili obasına sarı çapıyr. (YO., s. 121)

gıp gızıl: Kıp kırmızı.

Göy boyağı **gıp gızıla** dönmekteydi. (YO., s. 26)

kıp kırmızı: Koyu kırmızı.

Benoş, göm göy, göy demirdi, yamyaşıl, sap sarı, narinci, **kıp kırmızı**. (AU., s. 25)

kızıl: Kızıl.

Bir **sarı kızıl** birinci payla ki içinde bir demir eli kovzanmışdı yazzuya çahartdı. (AU., s. 36) (**Sarı kızıl:** Pirinç, maden)

Sene de bir **sarı kızıl** peti yollamışdır. (AU., s. 86)

(**Sarı kızıl peti:** Sarı –kırmızı dokunmuş yorgan yüzü, kutmu.)

Oymakımızdan bir **sarı** ulduz tekin birce idi. İkki canlılıgdan uşaku olmag çağı idi. (AU., s. 87)

sarı: Sarı.

Girdek, mamulan sarı çadordur. (KTD. s. 300)

sapsarı: Koyu sarı

Benoş, göm göy, göy demirdi, yamyaşıl, **sapsarı**, narinci, kıpkırmızı. (AU., s. 25)

zerd (Far.): Sarı, soluk.

Gün geddi **zerdi** kaldu. (AU., s. 45)

mavi (Arp.): Gökyüzü rengidir, su rengidir. Yücelik ve derinlik rengidir. Gök çoğu dilde yaratıcının adıdır. Camilerde çini rengidir. Erkek çocuk rengidir.

Arapça mâi “su rengi” kelimesinden gelir.

göy: Mavi.

Birce düzürem boynu bağı **göy** gözlering muncuğundan. (KTE., 187)

sürmeyi (Far.): Lacivert.

Onna memulen Gaşgayilering erleri taha bir para **sürmeyi** geyir. (KTD., s. 301)

yeşil: Kutsallık, verimlilik, canlılık, tazelik rengidir. Ümit rengidir. Ağacın, dinginliğin rengidir. İslâm’ın rengidir. Cennet rengidir.

sebz (Far.): Yeşil

Sebz u hurrem oldu deşt u kuhistan (Mez. s. 16)

sebze-reng (Far.): Yeşil boyalı

Lıtafetli bâ-nemek dir **sebze-reng** (Mez. s. 13)

göy: Mavi, yeşil renk

Bugün **göy** yere iftihar edmesin (Mez., s. 112)

Nergisli, reyhanlı, **göy** dağlar üstü (Mez., s. 90)

göy: Yeşil.

Yarı yardan edänlär

Göy geysin ağ üstünä (KTE., s. 298)

yam yaşıl: Koyu yeşil.

Benoş, göm göy, göy demirdi, **yamyaşıl**, sapsarı, narinci, kıpkırmızı. (AU., s. 25)

gara sarı: Siyaha yakın yeşil.

narinci: Turuncu.

Benoş, göm göy, göy demirdi, yamyaşıl, sapsarı, **narinci**, kıpkırmızı. (AU., s. 25)

benoş: Menekşe rengi

Benoş, göm göy, göy demirdi, yamyaşıl, sapsarı, narinci, kıpkırmızı. (AU., s. 25)

pembe (Far.):

Farsça **penbe** “ pamuk” kelimesinden gelir.

gilgez: Kırmızı, mor.

Obamız gedikdedir

Gilgez gilim ikdedir (KTE., s. 312)

komral: Sarı, kırmızı ve kahve karışımı.

Dünen pesin, davarlarum dağdan enen çağı bir gördüm ki bir bör **komral** emlig koyunum yohdur. (AU., s. 35)

bör (bûr) (Far.): Krem, kumral, sarı, sarışın.

bör-ala: Sarıya çalan kumral.

bör-melhe: Sarıya çalan toprak rengi.

Menimde bir **bör-melhe** koyun varımidî ki bir **bör-ala** kuzzu doğmuş idi ama anası öldi. (AU., s. 49)

bör-komral: Kumral-kahve rengi.

bör-komral kuzzıyı eve sarı getirdi. (AU., s.118)

Eye itgin koyunumuz **bör-komral** sağ kulakı dağmalî olsa, kaşa gelmiş. (AU., s. 38)

melhe: Boz, kül rengi, gri; açık kahverengi .

Ağ bulutlar Dena penbe yağanna

Melhe şişek gece gaşda doğanna (KTE., s. 224)

kara-melhe: Boz, gri, açık siyah.

Bör alayı kucaklamuş çadur içinde kara-melhe koyundan emzirdim. (AU)

Sonuç:

Türk dünyası coğrafyasında konuşulan Türkçenin kültür, coğrafya etkileşimlerinden dolayı Eski Türkçeden bugüne getirdiği renk adları çeşitlenmiştir. Bununla birlikte başka dillerden alınan renk adları Türkçe renk adlarıyla birlikte kullanılmaktadır. Her rengin somut anlamının yanı sıra soyut anlamlarla zenginleşmesi Kaşkay Türkçesinin renkli dil dünyasının göstergesidir.

Kısaltmalar:

Mez: Mezun Kaşkayı Şi'irleri

YO: Yol Oğlu

AU: Allıncak Ulduzu

KTE: Kaşkay Türklerinin Edebiyatı

KTD: Kaşkay Türklerinin Dili

Kaynakça:

- Andrey Nikolayeviç Kononov, (Çev. R. Adzhumerova, E. Atmaca), “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği, Gazi Türkiyat, Güz 2015/17:185-204.
- Annemarie Von Gabain, “Renklerin Sembolik Anlamları”, Türkçe Tercümesi: Semih Tezcan, Türkoloji Dergisi, C. 3, D. T. C. F. Yayınları, 1968, s. 108.
- Cafer, Eyvezi Yadıkırı (Ayvazoglu Yadıkorlu), Mezun Kaşkayı Şi'irleri, Navid Yay., Şiraz, 2015.
- Dilek Erenoğlu Ataizi, Kaşkay Türklerinin Dili, Ankara, 2017.
- Fattaneh Muradi Garaghani, Allıncak Ulduzu, Navid Yay., Şiraz, 2009.
- Farzaneh Doulatatabadi, Kaşkay Türklerinin Edebiyatı, Ankara, 2017.
- Muhittin Çelik, Kaşkay Türkçesi Metinleri (Giriş-Metinler-Seçme Sözlük-Ekler), Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.
- Zeki Kaymaz, “Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematigi”, Cilt 45, Sayı 1997, s. 251 - 341.

ALTINCI BÖLÜM

**TÜRKİYE'DE
YÜKSEKÖĞRETİM**

Türkiye’de Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması İçin Öneriler¹

Özden ÖLMEZ CEYLAN - Erdal TOPRAKÇI*

Ülkelerin gelişmişlik düzeyinin göstergesi olarak görülen yükseköğretim sistemleri tüm dünyada oldukça önem taşımaktadır. Dünyadaki değişim ve gelişim yükseköğretim sistemlerini etkilediği gibi yükseköğretimdeki dönüşüm ve gelişim de toplumları birçok açıdan etkilemektedir. Yükseköğretimin tarihsel gelişimine baktığımızda temellerinin Eflatun’a uzandığı görülmektedir. Eflatun tarafından kurulan ve ilk yükseköğretim kurumu olarak görülen Akademia günümüze kadar farklı modellerle karşımıza çıkmaktadır (Soyer, Özdemir, Aypay; 2015). Antik Yunan’da akademiler, Hristiyan dünyasında katedral ve manastırlar ile İslam coğrafyasındaki medreseler, bilgin/âlim veya hâkim/kadı yetiştirmek gibi misyonlarıyla yükseköğretim kurumlarının kurumsal yapısının şekillendirmeye başlamıştır. Modern üniversitenin ilk örneği 1810 yılında Wilhelm von Humboldt tarafından kurulan Berlin Üniversitesi’dir. Humboldt modeli ile üniversitelere araştırma kurumu kimliği verildiği görülmektedir. Bu model ile tek bilim dallı fakülteler içinde uzmanlaşma ile akademik kürsü ve disiplinler içinde tanımlanmış bölüm fikri ortaya çıkmıştır. Humboldt, kurumsal açıdan özerk, bilimsel ilerleme için öğrenme ve öğretme özgürlüğü olan bir üniversite tasarlamıştır (Okçabol, 2007).

Dünyada, yükseköğretimin yönetiminde iki tür üniversite yönetim sistemi vardır. Bu sistemler Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Kanada, Avustralya, İrlanda Cumhuriyeti ve İsrail’de uygulanan ‘Anglo-Sakson Modeli’ ve Almanya, Avusturya, Fransa, İspanya, İsveç, Hollanda, İsviçre, İtalya, Yunanistan, Portekiz, Danimarka, Norveç ve Japonya’da uygulanan ‘Kıta Avrupası Modeli’dir (Fielden, 2008; Henard ve Mitterle, 2010). ‘Anglo-Sakson Modeli’ büyük ölçüde âdem-i merkeziyetçi bir yapıya sahiptir. Anglo-sakson yükseköğretim modelinde devlet gözetim ve denetim aygıtı olarak ortaya çıkmaktadır (Küçükcan ve Gür, 2009). Bu modelde devlet Kıta Avrupası modeline göre edilgendir. Bu modelde akademisyenlerin üniversite yönetimindeki yetki profili Kıta Avrupası modeline göre oldukça düşüktür (Yavuz, 2012).

Kıta Avrupası Modeli ise büyük ölçüde merkezidir (Erdem, 2013; Gürüz, 2001). Bu modelde devlet bağımsız statülerini sürdürecektir şekilde üniversiteleri kontrol altında tutmaktadır. Avrupa genelinde yaygın uygulama imkânı bulan modelde asıl amaç, üniversiteleri devlete olan aşırı bağılıktan kurtarıp özgür

¹ Bu çalışma ilk yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Özden Ölmez Ceylan, olmezozden@gmail.com; Prof. Dr. Erdal Toprakçı, Ege Üniversitesi, erdal.toprakci@ege.edu.tr

bırakmak ve yeni liberal devlet ile onun ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde çalışır hâle getirmektir (Bursalıoğlu ve Selim, 2015). Her ne kadar bu modelde de üniversiteler özel kaynak yaratma konusunda ve serbest piyasacı anlayışın yaygınlaştırılması adına teşvik edilse de model, yükseköğretimi hâlâ bir kamu hizmeti olarak sunmaktadırlar (Küçükcan ve Gür, 2009).

Dünyanın çeşitli ülkelerinde uygulanan yükseköğretim sistemleri incelendiğinde Anglo-Sakson ve Kıta Avrupası modellerinin farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Anglo-Sakson modeline göre yapılandırılan ABD ve İngiltere gibi ülkelerde devletlerin dolaylı, Kıta Avrupası modeline göre yapılandırılan Almanya ve Fransa gibi ülkelerde doğrudan bir etkisinin olduğu görülmektedir. Fransa ve Almanya’da rektör vb. yöneticiler merkezi yönetimin temsilcisi niteliği taşıırken ABD ve İngiltere gibi ülkelerde yükseköğretim yönetimi üniversite dışından üyelerden oluşan mütevelli heyeti aracılığıyla yapılmaktadır. Öte yandan Japonya ele alındığında her ne kadar Amerikan sisteminin etkisinde reformlar yapılsa da yükseköğretimin yönetiminde devletin daha etkili olduğu söylenebilir.

Yükseköğretimin ülkemizdeki tarihsel sürecine baktığımızda üniversite tarihinin Osmanlı’ya kadar uzandığı görülmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemde yükseköğretim medreseler aracılığıyla yürütülmüştür. Medreselerde pozitif bilimlerin, 17. yüzyılda etkisini kaybetmeye başlaması ile beraber yeni yükseköğretim yaklaşımları aranmaya başlanmıştır (Okçabol, 2007). Tanzimat Fermanı’nın ilanı (1839), Batı tarzı eğitim kurumlarının açılına önem verilmiştir. Tanzimat Dönemi’nde medreselere karşılık modernleşmeyi gerçekleştirecek insanları yetiştirecek olan yüksekokullar açılmış, ancak özünde bu okullarda eğitim ve öğretim medrese metoduna bağlı kalınarak sürdürülmüştür (Kılıç, 1999). Osmanlı döneminde modern anlamda ilk üniversite olan Darülfünun 1846’da hazırlanan bir yazı ile 1863’te İstanbul’da kurulmuş; çeşitli sebeplerle 1860’lı yılların sonuna kadar birkaç kez kapatılıp yeniden açılmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile ismi Darülfünun-ı Osmanî olarak değişen üniversitede ders programları yeniden düzenlenerek, zenginleştirilmiştir (Özer, 2012).

Cumhuriyet’in ilanı ile her alanda olduğu gibi yükseköğretim alanında da hızlı gelişmeler meydana gelmiştir. Özerk olan Darülfünun’u devralan Cumhuriyet Türkiye’si tarafından 1924 yılında çıkartılan 493 Sayılı Kanun’la İstanbul Darülfünunu ve ona bağlı tıp, hukuk, ilahiyat ve fen fakülteleri kurulmuştur. 1933 üniversite reformuna kadar eğitimine devam eden İstanbul Darülfünunu aynı yıl 2252 Sayılı Kanun’la (I. Üniversite Reformu) kapatılmış, ancak yine aynı yıl İstanbul Üniversitesi adıyla açılmıştır. 50’li yıllardan 1960’a kadar geçen süre içerisinde yükseköğretim ülke geneline yaygınlaştırılmıştır. 28 Ekim 1960 tarihinde yayımlanan Resmi Gazete ile yürürlüğe giren 115 Sayılı Kanun’la 4936 Sayılı Kanun üzerinde değişiklikler yapılarak üniversitelere özerklik verilmiştir. 1961 Anayasası ile de üniversitelerin yönetsel ve bilimsel yönden özerk olması anayasal güvence altına alınmıştır.

1750 Sayılı Kanun’un içeriğine ilişkin tartışmalar ve ülkedeki siyasi değişimlerin sonucu olarak 2547 Sayılı Kanun 6 Kasım 1981’de yürürlüğe girmiştir.

Bu yasa ile Türk Yükseköğretim Sistemi Kıta Avrupası modelinden ayrılarak yönetim biçimi olarak Anglo-Sakson sisteminin temel ilkelerine dayandırılmıştır (Gürüz, 2001). Ayrıca rektör atamasının YÖK'ün önerisi ile Cumhurbaşkanınca yapılmasına ilişkin düzenleme yapılmıştır. 1982 yılında yeni düzenleme ile Türkiye'de üniversite sayısı 19'dan 27'ye çıkarılmıştır. 1992'de çıkarılan 3837 sayılı Yasa ile de 21 yeni üniversite ile 2 ileri teknoloji enstitü kurularak devlet üniversitesi sayısı 51'e yükselmiştir. YÖK'ün kuruluşundan bugüne kadar çeşitli düzenlemelerin hayata geçirilmesine devam edilmektedir.

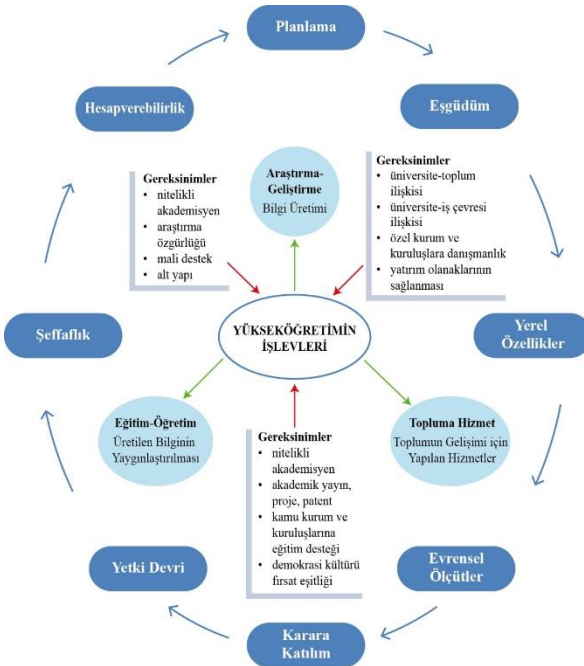
Tüm bu tarihsel süreç içerisinde farklılıkları olsa da yükseköğretim işlevleri açısından benzer özellikler taşımaktadır. Dünyada yükseköğretim sisteminin ana bileşeni olarak üniversitelerin araştırma yoluyla bilgi üretmek, eğitim yoluyla yeni nesillere bilgi aktarmak ve toplumun ihtiyaçlarına uygun hizmetler sunmak olmak üzere temelde üç amaca hizmet ettiği görülmektedir (Altbach, 2001; Bingöl, 2012; Celep ve Tülübaş, 2015; Doğramacı, 2007; Erdem, 2013; Gürüz, 2001; Korkut, 1984; Küçükcan ve Gür, 2009; Okçabol, 2007; YÖK, 2007). Avrupa Konseyi (2007), üniversitelerin nitelikli insan gücünü hazırlayan, demokratik toplum kültürüne sahip bireyler yetiştiren, kişisel gelişimi önemseyen, bilgi toplumunu oluşturan ve geliştiren bireyler yetiştiren kurumlar olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda üniversitelerin işlevlerinin yerel ve evrensel açıdan ele alınması toplumların gelişimi ve dünya ölçeğinde yerini belirlemesi açısından önem taşımaktadır.

Üniversitelerin diğer kurumlardan temel farkı araştırma sorumluluğuna sahip olmasıdır (Özer, 2012). Bilgi üretiminin ve kullanımının verimli hâle getirilmesi ekonomik değer artışı ile toplumsal gelişimi sağlayarak ülkeleri kalkınmasına etki edecektir (Küçükcan ve Gür, 2009). Üniversitelerin varoluş amaçlarından olan araştırma geliştirme işlevinin entelektüel birikim ile insanlığın gelişimi için bilgi yaratmada önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Eğitim-öğretim işlevi, üretilen bilginin yaygınlaştırılmasını sağlayarak çağın yeterliklerine sahip insan gücü yetiştirmeyi kapsamaktadır. İhtiyaç duyulan nitelikli insan gücü üniversiteler aracılığıyla yetiştirilmektedir. İş dünyasının beklentilerini karşılayabilen (Erdem, 2013; Sallan Gül ve Gül, 2014), yetiştirildiği alandaki mesleki yeterliliklere sahip (Bağcı, 2016; Küçükcan ve Gür, 2009; Özer, 2011) bireylerin yetiştirilmesi üniversitenin eğitim öğretim işlevi içerisinde ele alınabilir. Felsefe, sanat, ticaret, sağlık, eğitim, mühendislik, bilişim teknolojileri gibi birçok alanda eğitim veren üniversiteler bu işlevleriyle sosyal ve ekonomik kalkınmaya hizmet etmektedirler. Birbiriyle yakında ilişkili olarak ele alınması gereken işlevler arasında topluma hizmet de yer almaktadır. Yalnızca öğrenciler için akademik eğitim değil aynı zamanda toplumun farklı kesimlerine, çeşitli kurum ve kuruluşlara yönelik hizmet içi eğitim, sağlık hizmeti, seminer, kurs, konferans ve sanatsal etkinlikler bağlamında da üniversiteler toplumsal hizmet işlevlerini yerine getirmektedirler (Demir, 2008; Küçükcan ve Gür, 2009; Mutluer, 2008; Okçabol, 2007; Ortaş, 2004; Özalp, 2006). Bu noktada üniversiteler sadece toplumun beklentilerini karşılamaktan değil aynı zamanda topluma öncülük yapmaktan da sorumludurlar. Üniversiteler kuruluşlarının temelinde yatan anlayışa uygun olarak topluma; araştırma, eğitim, hizmet, kültür,

spor, ekonomi, siyaset gibi alanlarda öncü olmak durumundadır (Altbach, 2001; Erdem, 2013; Ergüder, Şahin, Terzioğlu ve Vardar, 2009; Kwiek, 2002; Okçabol, 2007). Bu bağlamda üniversitelerin işlevlerini yerine getirmesi ülkenin gelişimi için bir ihtiyaçtan öte zorunluluk olarak nitelendirilebilir.

Üniversitelerin temel işlevlerini yerine getirebilmesi ve topluma öncülük edebilmesi için bazı gereksinimlerinin karşılanması gerekmektedir. Bu gereksinimler yapılanma şeklinden uygulamalara, akademisyenlerden yöneticilere, denetim sisteminden bütçelemeye kadar birçok noktada ele alınabilir. Üniversiteler işlevleri açısından ele alındığında gereksinimlerin de bütüncül olarak ele alınması gerekliliği doğmaktadır. Yükseköğretim sisteminde bütüncül politikalar belirlenmesi ve diğer yapılarla eşgüdümünün sağlanmasının (Acar, 2012; Ergüder, 2012; Fielden, 2008; Küçükcan ve Gür, 2009; Tuncer, 2012; Yavuz, 2012) işlevlerini yerine getirmesi açısından yararlı olacağı bilinmektedir. Bu sarmallık içerisinde bir aksamaya ya da eksiklik, sistemin işleyişinde tıkanıklıklar yaratabilir ve çeşitli sorunların yaşanmasına neden olabilir. Sistemin sağlıklı bir şekilde işlemesi, toplumun refahı, ülkenin kalkınması, çağın gereklerine uygun bir gelişimin sağlanması için yükseköğretimin işlevlerini en verimli şekilde yerine getirmesi ve gereksinimlerin karşılanması önem taşımaktadır.

Üniversitelerin araştırma-geliştirme, eğitim-öğretim ve topluma hizmet işlevleri ve bu bağlamda gereksinimleri; planlama, eşgüdüm, yerel özellikler, evrensel ölçütler, karara katılım, yetki devri, şeffaflık ve hesapverebilirlik

Şekil 1. Yükseköğretimin işlevleri ve gereksinimleri (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

Şekil 1’de görüldüğü üzere üniversitenin işlevleri ve gereksinimleri birbirleriyle çok yönlü bir ilişki içerisinde. Üniversitenin temel işlevlerini nitelikli bir şekilde gerçekleştirebilmesi için planlama ve eşgüdüm sorumluluğunun bir gereksinim olarak ortaya çıkmaktadır. Planlama ve eşgüdüm için merkezi yönetimin her konuda karar verici olmak yerine yetki devri yapması ve genel bir

çerçeve çizen bir rol üstlenmesi beklenmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda yükseköğretim sisteminde yönetimin bütüncül politikalar belirlemesi, stratejik planlar yapması, kaynak sağlaması, bakanlıklar arasındaki eşgüdümü sağlaması gibi yetkilere sahip olmasının (Acar, 2012; Ergüder, 2012; Fielden, 2008; Küçükcan ve Gür, 2009; Tuncer, 2012; Yavuz, 2012) üniversitelerin işlevlerini yerine getirmesi açısından yararlı olacağı vurgulanmaktadır. Alanyazında merkezi yönetim ile yükseköğretim kurumları ilişkisinin politika ve strateji temelinde ele alınmasının toplumla üniversitelerin ilişkisini geliştirdiği ve üniversitelerin yönetsel, mali ve akademik özerkliğe sahip olmasının (YÖK Raporu, 2000; Aktan, 2007; Küçükcan ve Gür, 2009; Günay, 2011; Erdem, 2013; Çelik ve Gür, 2014; Baskan ve Sincer, 2014; Özcan ve Çakır, 2016) üniversiteleri daha işlevsel hâle getirdiği sıkça dile getirilmektedir. Üniversitelerin karar alma süreçlerinde özgür olmasının bürokratik hantallığın önüne geçilmesinde (Aytaç vd., 2001; Çalık ve Süzen Bumin, 2013; Ekinci, 1999; Erbaş, 2008; Günay ve Kılıç 2011; Gürüz vd., 1994; Kılıç, 2012; Küçükcan ve Gür, 2009; Marangoz, 2004; Süzen, 2011; Yaman ve Özdemir, 2016; YÖK, 2000) ve yetki devri yapılarak (Çelik ve Gür, 2014; Gür ve Çelik, 2011; TÜSİAD, 2003; World Bank, 2007; Yavuz, 2012) daha hızlı ve yerel ihtiyaçlara yönelik kararlar alarak işlevlerini yerine getirebilecekleri belirtilmektedir.

Toplum - iş çevresi – üniversite ilişkisinin iş birliği ile hayata geçirilmesinin bölgesel ve ulusal boyutta kalkınmayı sağlayıcı birçok ürünün ortaya çıkması noktasında önem taşıdığı çeşitli araştırmalarda (Erdil, Pamukçu, Akçomak ve Erden, 2013; Erkan ve Erkan, 2008; Etzkowitz ve Leydesdorff, 2000; Kılıç ve Ayvaz, 2011; Roersen, 2008; Şentürk ve Şentürk, 2016; Yalçıntaş, 2014) dile getirilmektedir. Ancak bu iş birliği sürecinde bilgiyi toplum yararına dönüştürürken topluma gelişimsel liderlik yapma amacı güdülmelidir.

Demokratik anlayışın toplumsal işleyiş açısından hayata geçirilmesinde üniversiteler önemli bir yere sahiptir. Toplumun kültür, sanat, ekonomi gibi birçok alanda gelişebilmesi için üniversitelerde her alanda demokratik anlayışın yer alması gereksinimlerden biri olarak ele alınabilir. Yönetici belirleme sürecinden karara katılımın sağlanmasına kadar birçok açıdan demokrasi kültürünün yükseköğretimde var olması toplumun gelişimi açısından önem taşımaktadır. (Erdem, 2013; Okçabol, 2007; Ortaş, 2004) Liyakatin öncellenmesi, yükselmenin nesnel ölçütlere göre yapılması, niteliklerin ön plana çıkması, çeşitli basamaklardaki yönetim kurullarının yetkilendirilmesi, paydaşların karara katılması gibi konularda gereksinimler karşılandığında yükseköğretim sistemi işlevlerini nitelikli bir şekilde yerine getirebilir.

Yerelden evrensele ulaşabilmek için geniş bir bakış açısına sahip sürekli gelişimi benimsemiş akademisyenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bilim insanları; araştırma yapmayı seven, çalışkan, gözlem becerisi gelişmiş, üretici, yaratıcı, öğrenme merakı taşıyan, azimli ve kararlı olma (Yalçınkaya, Koşar ve Altunay, 2014; Küçük ve Karabacak, 2017; Özer, 2012) özelliklerine sahip bireyler olarak nitelendirilmektedir. Bilgi toplumunun bir parçası olabilmek için eğitim-öğretim faaliyetlerini nitelikli bir şekilde gerçekleştiren, toplumsal danışmanlık, yayım ve uluslararasılaşma çalışmaları, araştırma ve araştırmaya dayalı yayınlar, kitap, patent,

yurt içi ya da yurt dışında proje yapma gibi birçok beceriye sahip akademisyenlerin varlığı sistemin işlevselliği için büyük bir önem taşımaktadırlar. Üniversitenin temel paydaşlarından olan akademisyenlerin bu becerilere sahip olması temel gereksinimler arasında sayılabilir. Bu noktada bu becerileri geliştirebilmesi için akademisyenlerin özlük haklarının maddi ve manevi sorunlar yaşanmayacak durumda olması gerektiği düşünülmektedir. Akademisyenliğin maddi ve manevi açıdan motive edici hâle getirilmesi (Esen ve Esen, 2015; Karasoy, 2014; Kaya ve Kesen, 2014; Lanser ve Dalen, 2013; Demir ve Acar, 2011; Ortaş, 2003; Tonbul, 2008) sistemin işlevselliği açısından oldukça önemlidir. Ancak temel gereksinimleri karşılanan bireylerin üretici konuma geçebileceği ve bu nedenle kayba uğratılmadan akademisyenlerin özlük haklarının verilmesi (Afşar, 2015; Avcı, 2009; Bozan, 2015; Demir, Göloğlu Demir, Özdemir, 2017; Demircioğlu, 2016; Topçu, Saraçlı, Dursun, Gazeloğlu, 2012) alanyazında da vurgulanmaktadır.

Üniversitelerin işlevlerini yerine getirebilmeleri açısından üzerinde durulması gereken bir diğer nokta fırsat eşitliğidir. Toplumun farklı kesiminden bireylerin eğitimi için sosyal adaletin sağlanması da bir gereksinim olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal devlet anlayışı çerçevesinde yükseköğretim sistemi bir sorumluluk olarak fırsat eşitliğini sağlamalıdır (Toprakçı, İğci, Tokat ve Yücel, 2007).

Türkiye’de yükseköğretim sistemi merkeziyetçi bir anlayışla yürütülmektedir. Sistemin ihtiyaçları kamu desteği ile sağlanmaktadır. Dünya çapında yükseköğretimin daha geniş kitleler tarafından talep edilmesi sistemin kapasitesini artırma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Johnstone ve Marcucci, 2007). Bu durum kaynak çeşitliliği ve kaynakların artırılması gereksinimini doğurmuştur. Yükseköğretim sisteminin işlevlerini nitelikli olarak yerine getirebilmesi için kamu desteğinin artırılmasına gereksinim duyulduğu söylenebilir. Yükseköğretime ayrılan payın artırılması (Ateş, 2013; Ergen ve Çakıoğlu, 2018; Günay, 2011; Gür, Çelik, Kurt ve Yurdakul, 2017; Kavak, 2011; Kurt ve Gümüş, 2015; Ulutürk ve Dane, 2008) ve bu payın üniversitelere hesapverebilir ve şeffaflık ilkelerine bağlı olarak torba bütçe şeklinde verilmesi gerekliliği (Ateş, 2013; Taşar, 2011, Yılmaz ve Kesik, 2010, Özkan, 2014) sağlıklı bir iç ve dış değerlendirme sistemiyle yükseköğretim sisteminin işlevlerini yerine getirmesi açısından bir gereksinim olduğu görülmektedir.

Sistemin sağlıklı bir şekilde işlemesi, toplumun refahı, ülkenin kalkınması, çağın gereklerine uygun bir gelişimin sağlanması için yükseköğretimin işlevlerini en verimli şekilde yerine getirmesi ve gereksinimlerin karşılanması önem taşımaktadır. Yükseköğretim sisteminin yenilenmesi için “Niçin?” ve “Nasıl?” soruları öne çıkmaktadır. Bu soruların yanıtları, yükseköğretimin iç ve dış olmak üzere tüm paydaşlarının ortak bakış açısına göre yerel ve evrensel düzeyde düşünülerek verilmelidir. Yükseköğretimin işlevlerini yerine getirebilmesi için gereksinimleri karşılanmalı ve bu süreç iyi bir planlama, eşgüdümleme anlayışıyla sürdürülmelidir. Aynı zamanda yetki devri, şeffaflık, hesapverebilirlik ve karara katılımın sağlandığı bir bakış açısıyla hayata geçirilmelidir.

İşlevleri ve gereksinimleri temelinde Türkiye’de yükseköğretim sistemi ele alındığında 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ile kurulan YÖK, kurulduğu yıldan bugüne alanyazında birçok açıdan eleştirilmektedir. Aşırı merkezizetçi anlayışa neden olması (Erdem, 2006; Erdoğan, 2013; Gür ve Çelik, 2011; Okçabol, 2007; Öztürk, 2006), 2547 Sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesinin üzerinden otuz yılı aşkın bir sürenin geçmesi nedeniyle YÖK’ün; artan üniversite sayısı, vakıf üniversitelerinin açılması, bilgi toplumu ihtiyaçlarının yükseköğretim alanında yenilenme ihtiyacı doğurması, yükseköğretime olan talebin gün geçtikçe artıyor olması, bilişim alanında ve teknolojik alandaki hızlı dönüşüm (Demir, 2008; Ergüder, Şahin, Terzioğlu ve Vardar, 2009; Gür ve Çelik, 2011; Mutluer, 2008; Okçabol, 2007; Özer, 2012; Yavuz, 2012) gibi ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kaldığı vurgulanmaktadır. Yükseköğretim üzerine yeniden düşünülerek öneriler geliştirilmesi bir gereksinim olarak ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın amacı yükseköğretim sisteminin güncel durumunun ortaya konulması, yapılmak istenen yasa değişikliğinin kapsamı, oluşturulan yeni yasa taslağına ilişkin üniversite, akademisyen, STK, kamu kurum ve kuruluşlarının görüşlerinin belirlenmesi ve bu görüşlerin yasa taslağının son hâline ne ölçüde yansıtıldığı, görüşler ile dünya ölçeğindeki yükseköğretim kurumları çerçevesinde yükseköğretim sisteminin güncellenmesi için nelerin yapılabileceğine ilişkin önerilerde bulunulmasıdır. Araştırmanın temel sorusu “Yükseköğretim yeni yasa tasarısına ilişkin üniversitelerin, akademisyenlerin, STK’lerin, kamu kurum ve kuruluşlarının a) tasarının ilk hâline ilişkin görüşleri nelerdir ve b) görüşleri en son yayımlanan tasarıda ne ölçüde yer bulmaktadır?” olarak belirlenmiştir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Yükseköğretimin yeniden yapılandırılması sürecine ilişkin görüşler bağlamında öneriler getirilmesi amaçlanan bu çalışma nitel araştırma yönteminde göre gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemi bütünsel bir resmi ortaya koyma amacıyla ifadelerin analiz edildiği bir araştırma olarak görülebilir (Creswell, 2003). Veriler analiz edildikten sonra araştırma sonuçlarının kod ile temalara dayalı olarak ortaya konulmasını sağlar (Merriam, 1998). Bu süreç sistematik ve çerçevesi çizilmiş bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Bu nedenle desenleme önem taşımaktadır. Nitel araştırma desenleri incelendiğinde durum çalışmasının araştırmanın doğasına uygun olduğu görülmektedir. Merriam (2013) durum çalışmasını, sınırları belirli bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi olarak tanımlamaktadır. Durum çalışması bir durumun ya da olayın derinlemesine incelendiği, verilerin sistematik bir şekilde toplandığı bir desendir. Bu bağlamda bütüncül bir bakış açısıyla derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde yükseköğretim yeni yasa tasarısı ve bu tasarıya ilişkin görüşlerin incelenmesini amaçlayan araştırma, bütüncül tekli durum desenine göre ve doküman analiziyle gerçekleştirilmiştir.

Çalışma Materyali

Araştırmanın çalışma materyalini YÖK yasa tasarısının 2012 ve 2013 belgeleri ile tasarının 2012 yılında yayımlanan haline ilişkin akademisyen, üniversite, STK ile

kamu kurum ve kuruluşlarının yazılı görüşleri oluşturmaktadır. Bu görüşlerin yer aldığı dokümanlara YÖK'ün yasa çalışmaları için özel olarak oluşturduğu www.yeniyasa.yok.gov.tr adresinden ulaşılmıştır. Tasarı belgeleri toplamda 125; üniversite, akademisyen, STK, kamu kurum ve kuruluşlarının görüşleri toplam 2.202 sayfadan oluşmaktadır. Analiz edilen doküman toplam 2.327 sayfadır. Dokümanlarda görüşleri yer alan üniversite, akademisyen, STK, kamu kurum ve kuruluşlarına ait bilgiler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. İç ve dış paydaşların dağılımı

İç Paydaşların			Dış Paydaşların	
	Dağılımı	n	Dağılımı	n
Üniversiteler	Devlet üniversitesi	81	Bakanlık	7
	Özel üniversite	22	Diğer kamu kurumları	19
	Toplam	103	Toplam	26
Akademisyenler	Araştırma görevlisi	8	Dernek, vakıf, cemiyet, birlik	19
	Öğretim görevlisi	4		
	Yardımcı doçent	19		
	Doçent	9	İş dünyası	8
	Profesör	52	Sendika	11
	Diğer	10		
	Toplam	102	Toplam	38

Araştırmada temel alınan yasa taslağı (2012) 10 bölüm ve 79 maddeden oluşmaktadır. Aşağıda yasa taslağının bölümleri ve bölümlerde yer alan madde sayıları verilmiştir.

Tablo 2. Yasa tasarısının bölümleri ve madde sayıları

YÜKSEKÖĞRETİM KANUNU TASLAĞI (2012)	
Birinci Bölüm (3 madde)	Amaç, Kapsam, Temel İlkeler ve Tanımlar
İkinci Bölüm (6 madde)	Türkiye Yükseköğretim Kurulu
Üçüncü Bölüm (14)	Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı
Dördüncü Bölüm (10)	Yükseköğretim Kurumlarının Kuruluş ve Görevleri
Beşinci Bölüm (12)	Yükseköğretime Giriş, Yükseköğretim
Altıncı Bölüm (2 madde)	Yükseköğretim Kurumlarının Denetimi ve
Yedinci Bölüm (18)	Öğretim Elemanları ile Diğer Personelle İlişkin
Sekizinci Bölüm (5)	Mali Hükümler
Dokuzuncu Bölüm (3)	Adli Soruşturma ve Disiplin Hükümleri
Onuncu Bölüm (6 madde)	Çeşitli Hükümler
79 madde	10 Bölüm

Verilerin Toplanması

Nitel araştırma yönteminde veriler; görüşme, gözlem, doküman incelemesi gibi çeşitli yollarla toplanmaktadır. Doküman incelemesinde belirli zaman dilimlerinde üretilen dokümanların araştırma problemi doğrultusunda analizi mümkündür. Doküman incelemesinde veri kaynağı olarak kitaplar, müfredatlar, yönergeler, yönetmelikler, resmi belgeler, yıllık kurum raporları, basın açıklamaları, stratejik belgeler, kişisel belgeler gibi çeşitli kaynaklar kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu doğrultuda araştırmanın verileri; 2012 ve 2013 yıllarında yayımlanan yasa tasarıları ve üniversite, akademisyen, STK, kamu kurum ve kuruluşlarının görüşlerinden elde edilmiştir. Yükseköğretim yeni yasa tasarısı ve bu tasarıya ait görüşleri içeren belgelerin kapsamlı ve derinlemesine incelenmesi için araştırmada doküman analizi kullanılmıştır.

Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

Nitel araştırma yönteminde verilerin çözümlemesinde betimsel analiz ve içerik analizi teknikleri kullanılabilir. Betimsel analiz, elde edilen verilerin önceden belirlenen temalara göre özetlendiği ve elde edilenlerin neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde yorumlandığı analiz tekniğidir (Creswell, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu analizde amaç, verilerin sistematik ve açık bir biçimde betimlenmesidir. Bu doğrultuda araştırmanın problemi temelinde temalar belirlenir ve veriler bu temalar altında gruplanır. Bu bağlamda araştırmanın kapsamına göre temalar belirlenir ve veriler bu temalara göre analiz edilir. Araştırmada elde edilen dokümanlardaki üniversite, akademisyen, STK, kamu kurum ve kuruluşlarına ait görüşler 2012 yılında yayımlanan yasa tasarısında yer alan 10 bölüm ve 79 maddeye göre betimlenmiştir. Ardından veriler, içerik analiziyle derinlemesine bir işlenmiştir. İçerik analizinde elde edilen veriler okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenlenerek yorumlanır (Creswell, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2013). İçerik analizinde birbiriyle ilişkili kavramlar bir araya getirilerek okuyucunun anlayabileceği bir düzende verilir. Bu doğrultuda 2012 yasa tasarısının bölüm ve

maddelerine göre betimlenen iç ve dış paydaş görüşleri tümevarımcı analize göre incelenerek her maddede ortak kavramlar çıkarılmıştır. Bu kavramları genel düzeyde açıklayan tema ve alt temalar oluşturulmuştur.

İçerik analizi ve betimsel analizden sonra tasarının son hâli incelenmiş, tasarının ilk versiyonu ve görüşler bağlamında değişikliklerin yer alıp almadığına bakılmıştır. Bu doğrultuda paydaş görüşlerinin tasarının son hâline yansıma durumları ortaya konulmuştur.

Yurt içi ve yurt dışı alanyazına, ilgili yerlerde güncel uygulamalara (2547 Sayılı Kanun’a göre) yer verilmiştir. Bölümlerde yer alan maddelere ilişkin görüşlerde en çok üzerinde durulan tema ve alt temalar ile görüşlerin tasarının son haline yansıma durumları şekillerle gösterilmiştir. Şekillerde tasarının son hâline yansıtılan görüşler yeşil, kısmen yansıtılan görüşler sarı ve yansıtılmayan görüşler kırmızı renkle gösterilmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda güvenirlilik (tutarlık) ve geçerliği (inandırıcılık) sağlamak için araştırma sürecine yönelik ayrıntıların açıklanması gibi bazı önlemlerin alınması gerekmektedir (Merriam, 1998). Güvenirlilik (tutarlık), araştırma ile ilgili ayrıntılı bilgilendirmeyi, verilerin kodlanma sürecindeki tutarlılığı ve başka araştırma sonuçlarıyla elde edilen sonuçların desteklenmesini ifade etmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Araştırmanın güvenirliliğini sağlamak amacıyla araştırma ile ilgili ayrıntılara yer verilmiş, elde edilen veriler tasarının her maddesi için tutarlı bir biçimde kodlanmış, sunulmuş ve yorumlanmıştır. Ayrıca doğrudan alıntılara yer verilerek veriler zenginleştirilmeye çalışılmış ve bulgular alan yazında yer alan başka araştırma sonuçlarıyla desteklenmiştir. Tema ve alt temaları oluşturan üniversite, akademisyen, STK, kamu kurum ve kuruluşlarına ait görüşlerin sayıları tablolarda verilmiştir. Üniversite “Ü”, akademisyen “A”, sivil toplum kuruluşları “STK”, kamu kurum ve kuruluşları “KKK” şeklinde gösterilmiştir. Bu görüşlere yönelik örnekler ise Ü5, A27, STK37, KKK21. şeklinde kodlanarak verilmiştir. Kodlamalar, her paydaş grubu için önceden oluşturulan ayrı bir listedeki numaralandırılmaya göre yapılmıştır.

İnandırıcılık (geçerlik) için ise çeşitli stratejiler önerilmektedir. Bunlardan biri de uzman incelemesidir. Uzman incelemesi; araştırma verilerine ulaşma sürecinden başlayarak verilerin analizine ve sonuçların yazımına kadar olan sürece eleştirel gözle bakan ve araştırmacıya geribildirimde bulunan uzman görüşünü ifade etmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Araştırma süreci boyunca tez danışmanının görüşüne başvurularak araştırmanın güvenirliliği (tutarlılığı) ve geçerliği (inandırıcılığı) için gerekli önlemler alınmıştır.

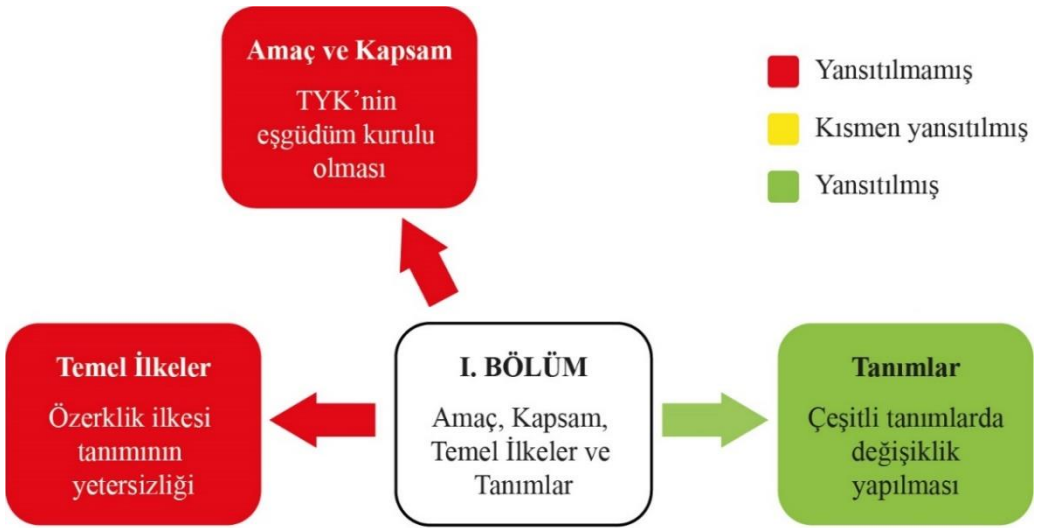
Bulgular ve Yorum

Araştırmanın bu bölümünde, yükseköğretim yasa taslağının maddeleri ve bu maddelere ilişkin iç ve dış paydaşların görüşleri incelenmiştir. Ardından tasarının son haline görüşlerin maddelere yansıtılma durumu incelenmiştir. Katılımcıların

görüşleri doğrultusunda oluşturulan öne çıkan tema ve alt temalar ve bu temalara ilişkin bulgular verilmiştir.

1. Tasarının “Amaç, Kapsam, Temel İlkeler ve Tanımlar” Bölümüne İlişkin Bulgular ve Yorum

Yükseköğretim kanunu taslağının bu bölümünde kanunun amacı, kapsamı, temel ilkeleri ve kanunda geçen ifadelerin tanımları yer almaktadır. Bu bölümde kanunun amacının yükseköğretim ile ilgili ilkeleri belirlemek, TYK’nin ve yükseköğretim kurumlarının kuruluş, görev, eğitim-öğretim, araştırma, çalışma usul ve esasları ile akademik, idari personel ve öğrencilere ilişkin düzenlemeler yapmak olduğu ifade edilmektedir.

Şekil 2. İç ve dış paydaşların TYK Yasa Taslağı’nın “Amaç, Kapsam, Temel İlkeler ve Tanımlar” bölümüne ilişkin görüşlerin yoğunlaştığı konular ve sonraki taslağa yansımaları

Şekil 2’de ve yukarıda yer alan tablolarda gösterildiği üzere iç ve dış paydaşlar yasa taslağının bu bölümünde yer alan maddelere ilişkin dile getirdikleri görüşlerde en çok TYK’nin eşgüdüm kurulu olması, çeşitli tanımlarda değişiklik yapılması ve özerklik ilkesi tanımının yetersizliği üzerinde durmaktadırlar.

Maddeler genel olarak ele alındığında görüşlerin Türkiye Yükseköğretim Kurulu’nun ortaya çıkış amacı ve işlevine yönelik olduğu görülmektedir. Özellikle Kurul’un işleyişine, kapsamına ve amaçlarına yönelik görüşlerin dile getirildiği ancak karşılaştırma sonucunda bu görüşlerin yeteri kadar dikkate alınmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Yasanın temel felsefesini oluşturan ilkelerde özerklik kavramının yeterince açıklanmaması, paydaşların dile getirmesine rağmen bu anlamda yeterince değişiklik yapılmaması; yasa hazırlayıcıların değişimin niçin

gerekli olduğuna dair ifade ettikleriyle uygulamalarının paralel olmadığını göstermekte ve bu nedenle başlangıç noktasından itibaren beklentilerin tam olarak karşılanmadığı düşünülmektedir. TYK'nin YÖK'ün durduğu noktaya alternatif bir şekilde oluşturulacağı ifade edilirken aslında temel ilkelerden başlanarak hedeflenenlerle uygulamaların örtüşmediği söylenebilir.

Alanyazın incelendiğinde bulgulara paralel beklentilerin çeşitli araştırmalarla dile getirildiği; özellikle YÖK'ün merkeziyetçi anlayışla oluşturulan temel felsefesinin amaç, kapsam ve temel ilkeler noktasında eleştirildiği görülmektedir. Bu doğrultuda alanyazında yükseköğretimi kendi çatısı altına alacak kurumun eşgüdümünden sorumlu bir kurul olması düşüncesi dile getirilmekte (Küçükcan ve Gür, 2009) ve yürürlükte olan 2547 Sayılı Kanun bu yönüyle eleştirilmektedir (DPT, 2000; Gür ve Çelik, 2011; Gürüz, 2008; TÜSİAD, 2003; YÖK, 2007). Yavuz (2012), çalışmasında YÖK'ün koordinasyon işlevi üstlenen bir yapıya dönüşmesi gerektiğini belirtmektedir. SETA (2012), yükseköğretim yönetimine yönelik bildiride yeni yapılanma sürecinde esnek planlama, politika önerileri sunma gibi koordinasyon sağlayıcı bir kurum ya da kuruluşun YÖK yerine getirilebileceğini ifade etmektedir. Temel ilkelerinde belirtildiği üzere TYK'nin tüm bu beklentileri karşılayacak gerekçelerle hazırlandığı tasarıda belirtilirken iç ve dış paydaşların görüşlerinde ve alanyazındaki bazı araştırmalarda TYK'nin eşgüdümleyici bir işlevinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Tasarı üzerine yapılan araştırmalarda da benzer şekilde Kurul'un koordinasyon görevi üstlenmediği (Acar, 2012; Ergüder, 2012), strateji ve politika oluşturan, yol gösteren (Tuncer, 2012), uzmanlık temelinde koordinasyon işlevi taşıyan (Yavuz, 2012) bir noktada olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda yeni yapılanmada YÖK'ün isim değiştirerek Türkiye Yükseköğretim Kurumu şekline dönüştürüldüğü ve bazı noktalarda daha merkezi bir anlayışa sahip bir kurul hâline getirildiği, taslağın genel gerekçesinde ifade edilen ilkelerin gerçekleştirilmesi için anlayışın ve uygulamaların değiştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Baskan ve Sincer, 2014). Taslağın, bugünkü durumun güncellenmesi amacıyla hazırlandığı gerekçelerinin uygulamalarda hayata geçirilmediği görülmektedir. Ancak görüşlerde ve alanyazında dile getirilen ihtiyaçlar doğrultusunda yapılacak bir dönüşümün temelindeki TYK ya da benzeri bir kurumun çağın gerekleri doğrultusunda eşgüdüm görevi üstlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

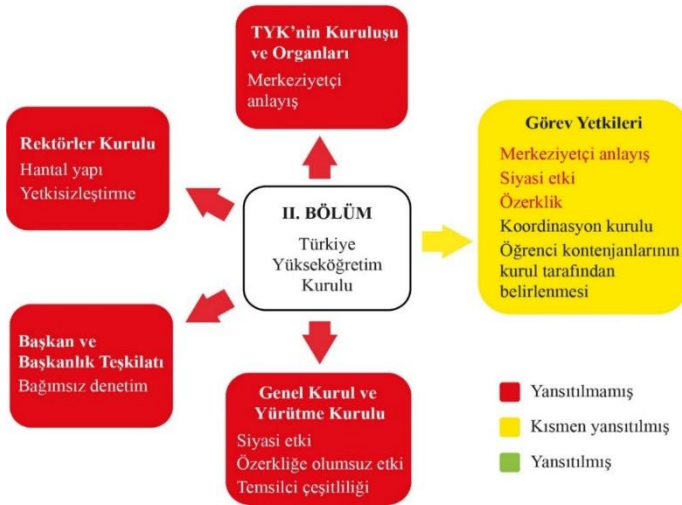
Kurulun eşgüdümleyici bir rol üstlenmemiş olması temel ilkelerde sözü edilen özerklik ilkesine de uyulmadığının bir göstergesi olabilir. Bu noktada iç ve dış paydaşlar tarafından özerklik ilkesinin içeriğinin açıkça ifade edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuş ve özerklik kavramının idari, mali ve akademik özerklik olarak belirtilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu kavramın temel ilkeler arasında sayılmasına rağmen tasarısındaki anlayışın özerkliği desteklemediği ifade edilmiştir. Oysa dünyadaki uygulamalarda –küçük farklılıklarla birlikte- idari, mali ve akademik özerkliğin üniversitelerde (UNESCO, 1998; Öztürk, 2006; Fielden, 2008; Estermann, Nokkala, Steinal, 2011; Sever, 2013; Seggie, Gökbel, 2015; OECD, 2015) hayata geçirildiği görülmektedir. Alanyazında üniversitelerin yönetsel, mali ve akademik özerkliğine ilişkin birçok araştırma (YÖK Raporu, 2000; Aktan, 2007; Küçükcan ve Gür, 2009;

Günay, 2011; Erdem, 2013; Çelik ve Gür, 2014; Baskan ve Sincer, 2014; Özcan ve Çakır, 2016) yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmalarda da üniversitelerin yönetsel, mali ve akademik özerkliğe sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır. Özellikle YÖK tarafından gerçekleştirilen çalıştaylarda (YÖK/a, 2012) ve strateji raporunda (YÖK/b, 2012) 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanununun eleştirilen yönleri arasında sözü edilen ilkelerin eksikliğinin yer alması ve bu anlamda yeni kanunun temel ilkeleri arasında özerkliğin bu boyutlarının üzerinde durulması gerektiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda tasarının ilkeler bölümünde ve alanyazında yer alan, görüşlerde açıklanması istenen özerkliğin; hangi boyutlarının ele alınacağını yerel ve evrensel örneklerden yola çıkılarak kendi işleyişimize uygun bir biçimde açıklanması gerektiği düşünülmektedir.

2. Tasarının “Türkiye Yükseköğretim Kurulu” Bölümüne İlişkin

Bulgular ve Yorum

Tasarının bu bölümünde Türkiye Yükseköğretim Kurulunun kuruluşu ve içerdiği organlar, görev ve yetkileri, bünyesindeki kurullar yer almaktadır. Maddelelere yönelik görüşler genel olarak ele alındığında dile getirilenlerin yükseköğretimin temel felsefesine yönelik beklentilerden oluştuğu görülmektedir. Özellikle temel ilkelerde söz edilen çeşitlilik, kurumsal özerklik, hesapverebilirlik, katılımcılık ve kalite güvencesi gibi kavramlar çerçevesinde değerlendirilebilecek görüşlerin dile getirildiği ancak bu görüşlerin yeteri kadar dikkate alınmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu görüşlerin dikkate alınmaması Türkiye Yükseköğretim Kurulu’nun kuruluşu ve organları açısından YÖK’ün devamı niteliği taşıdığı, merkeziyetçi anlayışın sürdürüldüğü, görüşler ve uygulamalar çerçevesinde eskisine nazaran daha da derinleşen merkezileşmeyi ve siyasetin etkisini ortaya çıkardığı düşünülmektedir.

Şekil 3. İç ve dış paydaşların TYK Yasa Taslağı'nın “Türkiye Yükseköğretim Kurulu” Bölümüne ilişkin görüşlerinin yoğunlaştığı konular ve sonraki taslağa yansımaları

Şekil 3'te gösterildiği üzere iç ve dış paydaşlar yasa taslağının bu bölümündeki maddelere ilişkin dile getirdikleri görüşlerde en çok TYK'nın görev ve

yetkilerinin siyasi etki altında kalması, merkeziyetçi anlayışın sürdürülmesi, özerkliğin temel ilkelerde yer almasına karşın görev ve yetki dağılımında göz önünde tutulmaması, yetki devrinin olmaması; Genel Kurul'un temsilcileri arasında siyasi temsilcilerin yer alması, temsilci çeşitliliğinin yeterince sağlanmaması; Başkanlık Teşkilatlanmasında yer alan Değerlendirme ve Denetleme Daire Başkanlığı'nın kaldırılması ve bağımsız denetim sistemine geçilmesi; Rektörler Kurulu'nun yetkilerinin yetersiz olması konuları öne çıkmaktadır. Bu bölüme ilişkin görüşler genel olarak incelendiğinde özerklik, siyasi etki ve merkezileşme konularının daha çok vurgulandığı görülmektedir. Maddelere yönelik görüşlerin temel ilkelerde söz edilen çeşitlilik, kurumsal özerklik, hesapverebilirlik, katılımcılık ve kalite güvencesi gibi kavramlar çerçevesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Yasa taslağının sonraki hâli göz önüne alındığında görüşlerin yeteri kadar dikkate alınmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu noktada yenilenme amacıyla çıkarılan yasa taslağının TYK'nin yapılanması ile görev ve yetkileri açısından yürürlükte olan 2547 Sayılı Yasa ile YÖK'ün merkeziyetçi anlayışını sürdürdüğü düşünülmektedir.

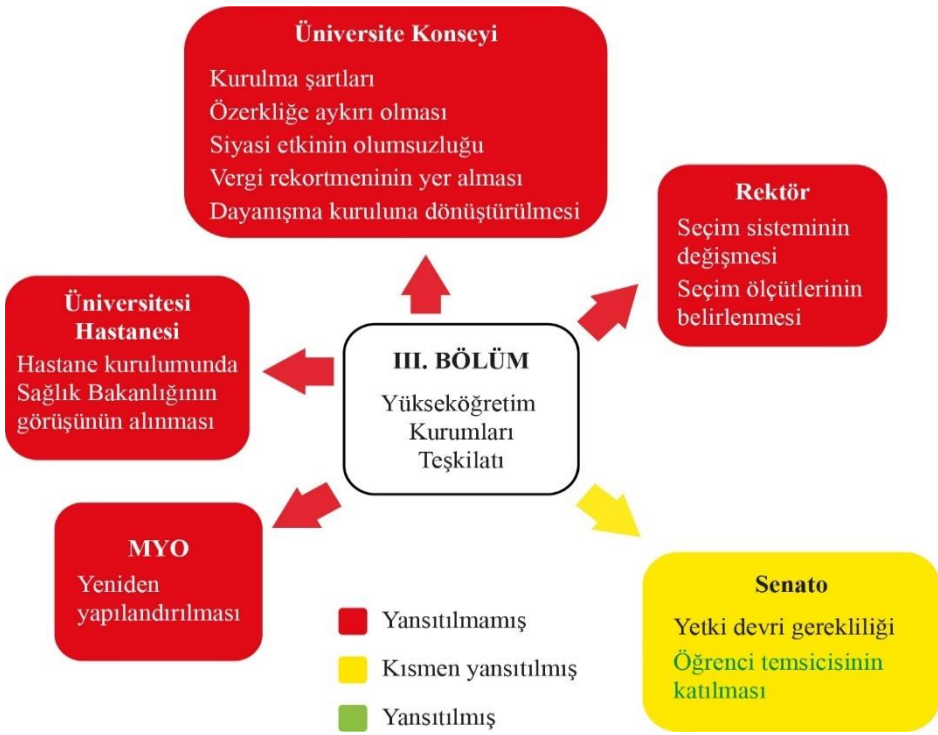
Alanyazında, benzer sonuçlara ulaşılmış araştırmalar yer almaktadır. Araştırmalarda, 2547 Sayılı Kanunda belirtilenler doğrultusunda YÖK'ün merkeziyetçi anlayışa sahip olduğu ve bürokratik hantallık oluşturduğu (Aytaç vd., 2001; Çalık ve Süzen Bumin, 2013; Ekinci, 1999; Erbaş, 2008; Günay ve Kılıç 2011; Gürüz vd., 1994; Kılıç, 2012; Küçükcan ve Gür, 2009; Marangoz, 2004; Süzen Bumin, 2011; Yaman ve Özdemir, 2016; YÖK, 2000), akademisyenlerden oluşmasına rağmen siyasi irade tarafından atama yapılması nedeniyle YÖK'ün siyasi bir kimlik taşıdığı (Okçabol, 2007), yükseköğretim kurumlarının özerklik derecesinin artırılması, YÖK'ün eşgüdüm görevi üstlenmesi (Çelik ve Gür, 2014; Batırel, Durman, Ergüder, Eriş, Eşme, Öztürk, Soysal, Şenatalar ve Uğur, 2014; World Bank, 2007; Gür ve Çelik, 2011; TÜSİAD, 2003; YÖK, 2007; Kavak, 2011) ve yetki devri yapılmasının (Çelik ve Gür, 2014; Gür ve Çelik, 2011; TÜSİAD, 2003; World Bank, 2007; Yavuz, 2012) nitelik sorunlarının çözümü açısından önem taşıdığı vurgulanmaktadır. Bu anlayışın sürdürülmesiyle yükseköğretimin evrenselliği yakalayamadığı vurgulanmaktadır (Açıkgöz, 2012). Benzer vurgular YÖK (2007) tarafından hazırlanan strateji metninde, Ortak Akıl Platformu Toplantı Raporu'nda (2011) ve ayrıca Yedinci (1996-2000), Sekizinci (2001-2005), Dokuzuncu (2007-2013) kalkınma planlarında yapılmış; YÖK'ün merkeziyetçi ve bürokratik yapısının yükseköğretimin temel sorunu olduğu belirtilmiştir.

YÖK ile ilgili bu tartışmalar sonucunda hazırlanan yeni yasa taslağı incelendiğinde YÖK'ün eleştirilen uygulamalarının sürdürüldüğü ve bazı noktalarda daha da derinleşen merkeziyetçi anlayışa ve siyasi etkilere açık hâle getirildiği görülmektedir. Benzer şekilde Baskan ve Sincer (2014), yasa tasarısıyla ilgili çalışmada TYK'nin yapılanması ile görev ve yetkileri açısından YÖK'ten daha merkeziyetçi olduğunu vurgulamıştır. Bir başka araştırmada ise akademisyen görüşlerine göre yasa taslağının uygulamaya koyulmasıyla üniversite özerkliğinin sağlanamayacağı belirtilmiştir (Yazgünoğlu ve Özdemir, 2013).

İç ve dış paydaşların görüşlerinin dikkate alınamaması Türkiye Yükseköğretim Kurulu’nun kuruluşu ve organları açısından YÖK’ün devamı niteliği taşıdığı, merkeziyetçi anlayışın sürdürüldüğü, görüşler ve uygulamalar çerçevesinde eskisine nazaran daha da derinleşen merkezileşmeyi ve siyasetin etkisini ortaya çıkardığı düşünülmektedir.

3. Tasarının “Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı” Bölümüne İlişkin Bulgular ve Yorum

Tasarının bu bölümünde yeni kurulmak istenen konsey ve konseye ilişkin açıklamalar, rektörlerle ilgili maddeler, senato ile ilgili maddeler, üniversite hastanesi ve meslek yüksekokulları ile ilgili maddelere ilişkin görüşler ön plana çıkmaktadır.

Şekil 4. İç ve dış paydaşların TYK Yasa Taslağı’nın Yükseköğretim Kurumları Teşkilatına ilişkin görüşlerinin yoğunlaştığı konular ve sonraki taslağa yansımaları

Şekil 4’te gösterildiği üzere iç ve dış paydaşlar yasa taslağının bu bölümünde yer alan maddelere ilişkin dile getirdikleri görüşlerde en çok Üniversite Konseyi’nin özerkliğe aykırı olması, konseyin oluşturulması ve üyelerinin belirlenmesinde Bakanlar Kurulunun etkili olması ve bu durumun akademiye siyasi etkiye açık hâle getirmesi, vergi rekortmeninin konseyde yer almasının sermayeyi elinde tutan gücün

akademi üzerinde bir konumda yer almasına neden olması, yetki ve sorumlulukları açısından merkezileşmeyi artırması ve bunun yerine danışma kurulu işlevi üstlenmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Üniversite Konseyi uygulamasının yükseköğretim kurumları arasında eşitsizliğe yol açacağı; son beş yıl içerisinde gelirlerinin Kurul tarafından belirlenen miktarını kendilerinin elde ediyor ve kurumsal akademik faaliyet puanını sağlamış olması gibi koşulların birçok üniversite tarafından sağlanamamasının üniversiteler arasında sorunlara yol açacağı görüşleri alanyazında (Baskan ve Sincer, 2014) da dile getirilmiştir. Görüşlerde dile getirilenlere benzer şekilde konsey yapılanmasında, üyelerin seçiminde siyasi etkinin olmasının yükseköğretim kurumlarını açık etki altında bırakacağı ve özerkliğe aykırı bir durum yaratması da akademisyenlerin görüşlerine dayalı başka bir araştırmada (Yazgünoğlu ve Özdemir, 2013) vurgulanmaktadır. Bu bağlamda tasarıda teşkilatlanma şeklinin dayandırıldığı anlayış üzerine düşünüldüğünde diğer ülkelerdeki uygulama örneklerini inceleme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Dünyadaki üniversite konseyi uygulamaları incelendiğinde önerilen yapının daha çok Amerikan üniversitelerinde uygulanan bir yapılanma şekli olduğu görülmektedir. Amerikan sistemindeki yükseköğretim kurumlarının teşkilat yapısında yer alan mütevelli heyetlerinin tasarıda söz edilen konsey yapılanmasıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Amerikan üniversitelerindeki mütevelli heyetlerin oluşumları ve yetkileri incelendiğinde teşkilat yapısında TYK benzeri bir yapının yer almadığı ve üniversite dışından gelen üyelerden oluşan mütevelli heyetin başta rektör atama olmak üzere çeşitli yetkilerle donatıldığı görülmektedir. Benzer uygulamalar Almanya, Avusturya, İngiltere ve Yunanistan gibi Avrupa ülkelerinin bir kısmında da yer almaktadır. Bu ülkelerde de konseyler rektör ataması dâhil olmak üzere geniş yetkilerle donatılmıştır (Papadimitriou, 2011; European Commission, 2018). Bu doğrultuda tasarıda üniversite konseyinin yer almasının altındaki nedenin de dünyada uygulanan bu tür kurulların kendi sistemimize transfer edilme çabasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Ancak gerekli koşullar sağlanmadan üniversiteler arasında eşitsizliğe yol açacağı düşünülmektedir. Böyle bir konseyin tüm üniversitelerde; danışma kurulu niteliğinde; üye dağılımında yerel yönetimler, bölgenin ve üniversitenin bulunduğu ilin özelliklerine göre katılmasının toplum-sanayi-üniversite işbirliğinin STK, sanayi, ticaret, esnaf odaları vb. temsilcilerinin yer alacağı bir şekilde oluşturulması düşünülebilir.

Tasarının bu bölümünde rektör seçimi üzerinde durulan diğer bir konudur. Rektörün belirlenmesine yönelik görüşlerde tasaridaki uygulamanın yerine seçim sisteminde iyileştirilmelere gidilmesi vurgulanmaktadır. Alanyazında rektör belirlenmesine yönelik seçmen kapsamı içerisine idari personel, araştırma görevlisi, öğretim görevlisi, öğrenciler gibi paydaşların eklenmesi, üniversitenin seçtiği adayın onaylanması ve TYK gibi bir üst kurumun seçime etkisinin olmaması bulgularına paralel görüşlerin (Kavili Arap, 2011; Okçabol, 2014; Ortaş, 2003; TÜSİAD, 2008; Üste, 2003) yanı sıra seçim sistemi yerine atama sistemine geçilmesini ileri süren çalışmalar da (Acar, 2012; Çelik ve Gür, 2014; Günay ve Kılıç, 2011; Küçükcan ve Gür, 2009) yer almaktadır. Bu çalışmalarda seçim sisteminin siyasi kutuplaşmalara

ve akademisyenler arasında çekişmelere yol açtığı, daha az oy alanların atanması durumunda yaşanan sıkıntılar vurgulanarak atama sistemine geçilmesi önerilmektedir. Atama sisteminin mütevelli heyet vb. yönetim birimleri marifetiyle gerçekleştirilmesini öneren araştırmalar vakıf üniversitelerindeki uygulamaları örnek vermekte ve bu işleyişin olumlu yanlarından söz etmektedir. Ancak alanyazında YÖK (2007) tarafından yayımlanan vakıf üniversitelerine yönelik raporda ve yine YÖK tarafından hazırlanan strateji taslak raporunda rektör ataması başta olmak üzere yönetime karışması gibi noktalarda mütevelli heyetlerinin yetkileri eleştirilmektedir. Ayrıca alanyazında mütevelli heyetlerinin rektör atama sürecine ve akademik konulara karışmasının, şirket mantığıyla üniversiteleri yönetmelerinin vb. durumların sorunlara yol açtığı vurgulanmaktadır (Ergüder, 2010; Erguvan, 2013; Yaşar, 2001).

Rektörün atama yöntemine yönelik çeşitli ülkelerin sistemleri incelendiğinde farklı işleyişlere rastlanmaktadır. İngiltere, Avusturya ve Hollanda’da özel sektör temsilcileri gibi kurum dışı paydaşların yer aldığı kurumsal bir heyet rektör ataması yapmaktadır (Gornitzka, Maassen, Boer, 2017; Boer, Huisman, Scheytt, 2010; Henard, Mitterle, 2010). Fransa’da profesör olma şartı aranmayan akademisyenler; öğretim üyeleri, öğrenciler ve idari personel temsilcilerinin yer aldığı Bilim Konseyi, Yönetim Konseyi ve Üniversite İşleri Konseyi tarafından seçildikten sonra rektör olarak belirlenen kişi Milli Eğitim Bakanı tarafından atanmaktadır (European Commission, 2018). Danimarka’da rektör, kurum dışı veya kurum içerisinden belirlenen adayların üniversite kurulu tarafınca belirlenen prosedüre uygun olarak seçilmektedir. İspanya’da rektör tüm üniversite çalışanları ve öğrencilerin oylarıyla seçilir (Gornitzka, Maassen, Boer, 2017). ABD’de eyaletlere göre değişiklik gösteren bir yapı vardır. Örneğin Kaliforniya Üniversitesi’nde iki elemeli bir sistem vardır. İlk elemelerde niteliklere göre yapılan sıralama sonucunda sıralamaya girebilen adaylar mülakata alınmaktadır. Üniversite üst kurulu tarafından bu adaylar arasından rektör seçilerek atanır (UCDAVIS, 2018). Harvard Üniversitesi’nde ise rektör kurum dışı ve kurum içi üyelerden oluşan yürütme kurulu tarafınca atanır. Rektör adaylarının nitelikleri yürütme kurulunca oluşturulan izleme komitesince incelenir ve final listesi oluşturularak yürütme kuruluna sunulur. Yürütme kurulu final listesindeki adaylar ile mülakat gerçekleştirerek rektörü atar (University of Harvard, 2018; Teker, Teker, Sayan, 2013).

Tüm bu uygulamalar incelendiğinde her ülkenin kendi yönetsel sistemi doğrultusunda rektör belirme sürecini yürüttüğü anlaşılmakta ancak benzer noktalarının rektör adayı olabilmek için bazı niteliklere sahip olunması gerektiği görülmektedir. Bu bağlamda ülkemizde son değişikliklerle devlet üniversitelerinde YÖK tarafından önerilen en az üç yıl profesörlük yapmış üç aday arasından Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen adayın rektör olarak atanması ve vakıf üniversitelerinde mütevelli heyetin YÖK’e teklifi ve olumlu görüş üzerine Cumhurbaşkanınca atanması (676 Nolu KHK, Madde 85) usulü yerine, görüşler ve çeşitli uygulamalar doğrultusunda üniversite bileşenlerinin tümünü içeren bir seçim yapılması ve seçim sonucunda birinci olan ismin alternatif düşünülmeden rektör olarak atanmasının yerinde bir uygulama olacağı düşünülmektedir. Bu noktada rektör olabilmek için TYK tarafından yönetim alanında deneyim sahibi olma ve eğitim

yönetimi, yükseköğretim yönetimi gibi alanlarda lisansüstü eğitim ya da belgeye dayalı bir eğitim alma; alanındaki yetkinliğini gösterme gibi ölçütlerin yer aldığı başvuru puanlama formu hazırlanması ve rektörün yetkilerinin üniversitenin akademik kurullarla paylaşmasının önünün açılması gerektiği düşünülmektedir. Bu uygulamanın vakıf üniversitelerini de kapsamasının üniversiteler arası dengenin sağlanması açısından önemli olduğu söylenebilir.

Yükseköğretim kurumlarının teşkilatlanmasında rektör belirleme süreci ve akademik kurullar arasındaki ilişki de üzerinde düşünülmesi gereken diğer bir konudur. Rektör seçiminin bu denli önem taşımasının altında yetki paylaşımının olmaması ve kurulların yeterince yetkiye sahip olmamasının yattığı düşünüldüğünde görüşlerde de dile getirildiği üzere senatoya yetki devri yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Senatoya ilişkin görüşlerde de yetki devrine ihtiyaç duyulması üzerinde durulmaktadır. Yürürlükte olan 2547 Sayılı Kanun'da senatonun üniversitenin eğitim-öğretim, bilimsel araştırma ve yayım faaliyetlerinin esasları hakkında karar almak, üniversitenin bütününe ilgilendiren kanun ve yönetmelik taslaklarını hazırlamak veya görüş bildirmek, rektörün onayından sonra Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girecek olan üniversite veya üniversitenin birimleri ile ilgili yönetmelikleri hazırlamak, üniversitenin yıllık eğitim - öğretim programını ve takvimini inceleyerek karara bağlamak, bir sınava bağlı olmayan fahri akademik unvanlar vermek ve fakülte kurullarının bu konudaki önerilerini karara bağlamak, fakülte kurulları ile rektörlüğe bağlı enstitü ve yüksekokul kurullarının kararlarına yapılacak itirazları inceleyerek karara bağlamak gibi yetkilerinin olduğu belirtilmektedir. Tasarının son hâlinde ise senatoya stratejik planı karara bağlamak; üniversite bünyesinde meslek yüksekokulu, araştırma ve uygulama merkezi, bölüm, anabilim ve ana sanat dalı ile bilim dalı ve sanat dalı kurulmasını karara bağlamak gibi yetkiler eklenmiştir. Ancak görüşlerde; merkez teşkilatın ve rektörün karar yetkileri arasında olan rektör dâhil akademik ve idari birim yönetici adayları için kriterler ile öğrenci kontenjanlarını belirlemek, akademik kadrolara atamaları onaylamak gibi yetkilerden söz edilmektedir. Bu noktada temel ilkelerde de yer alan kurumsal özerklik kavramının hayata geçirilebilmesi için söz edilen yetki devrinin yapılması gerektiği düşünülmektedir. OECD'nin ve Avrupa Üniversiteler Birliği'nin yayımladıkları raporlarda (OECD, 2003; Estermann, Nokkala, 2009) da yükseköğretim kurumlarının özerklik dereceleri belirlenirken ele alınan yetkiler arasında yukarıda söz edilenler yer almaktadır. Bugünkü uygulama ile 46 ülke arasından özerklik sıralamasında 42. olan ülkemizin tasarıda yapılan değişikliklerde birçok konuda daha da gerileyeceği ve bu bağlamda TYK'nin eşgüdüm kurulu olarak yer alması ve yetkilerini rektör, senato gibi kurullara dengeli bir şekilde devretmesi gerektiği düşünülmektedir.

Yükseköğretim teşkilatlanması bölümünde üzerinde durulan başka bir konu da meslek yüksekokullarının yeniden yapılanmasının gerekliliğidir. Görüşlerde tasarıda yer alan MYO sisteminin ihtiyaç duyulan işgücünü yetiştirmede yetersiz kaldığı ve bu nedenle yeni bir yapılanmaya gidilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Tasarının bu bölümünde görüşler alındıktan sonra da MYO'lara yönelik bir

değişikliğin yapılmadığı görülmektedir. MYO'ların nitelikli ara eleman yetiştirme işlevi göz önüne alındığında ihtiyaç duyulan işgücünün sanayi ile işbirliği içerisinde çağın gereklerine uygun olarak yetiştirilmesi için sistemsel güncellemelere ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Benzer şekilde alanyazında da MYO'ların yeniden yapılandırılması gerekliliği, günümüz ihtiyaçlarına uygun iş gücünün yetiştirilmesinde yetersiz kalındığı, bu doğrultuda yeni modeller üzerinde düşünülmesi gerektiği (Alkan, Suiçmez, Aydınkal, Şahin, 2014; Sönmez, 2008; Vurgun, 2009; Yüksel, Gökçaya, Demir, 2015) vurgulanmaktadır.

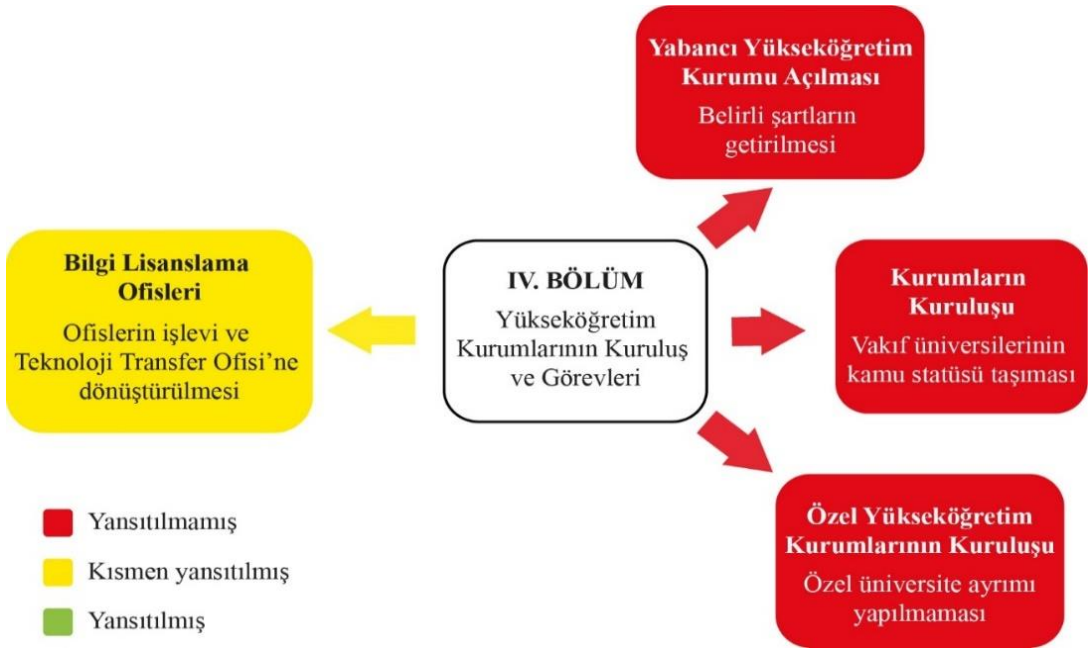
2008 yılında YÖK tarafından yaşanan sorunların önüne geçilebilmesi için Mesleki ve Teknik Eğitim Koordinasyon Merkezi (METEKOM) kurulmasına karar verilmesine rağmen kurulmamıştır (Günay, 2011). Ancak MYO'ların yeniden yapılandırılmasına duyulan ihtiyaç belirli aralıklarla gündeme yeniden taşınmaktadır. Meslek Yüksekokullarında Kalite Konferansı'nda (2014) MYO'ların yeniden yapılandırılmasının daha nitelikli bireyler yetiştirilmesi açısından ihtiyaç olduğu yetkililer tarafından dile getirilmiştir. Bu bağlamda mesleki eğitimin yüksekokul yerine meslek üniversitesi statüsüne sokularak üniversite çeşitliliğinin bu noktada sağlanması ve program güncellemelerinin çağın gereklerine uygun olarak yenilenmesi, MEB ile işbirliği içerisinde olunarak üniversite öncesinde gerekli donanımının sağlanması ve ülkenin kalkınması noktasında tüm kurumların görevini yerine getirmesi gerektiği düşünülmektedir.

Üzerinde durulan diğer bir konu üniversite hastanelerinin açılma süreciyle ilgilidir. Tasarıda üniversite hastanelerinin açılması için Sağlık Bakanlığı'ndan görüş alınmasına ilişkin bir açıklama yer almaktadır. Paydaşlar ise bu görüşün alınmasına gerek olmadığını ve bu uygulamanın üniversitenin işleyişine müdahâle olacağını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Bakanlığın görüşünün alınmasının yönetsel özerkliğe müdahâle olarak görüldüğü düşünülmektedir. Ancak alanyazında bu görüşün aksine madde içeriğindeki Sağlık Bakanlığı'ndan görüş alınmasına ilişkin açıklamanın kamu sağlık politikaları ile paralellik gösterdiğini ifade eden bir çalışmaya (Aydın, 2012) rastlanmıştır. Bu noktada ülkenin ihtiyaçları ve insan gücünün istihdamı düşünüldüğünde üniversitelerin hastane açmasının topluma fayda sağlayacağı ve bir başka kurum tarafından kısıtlama kaygısının önüne geçilmesinin yerinde olacağı düşünülmektedir.

Öne çıkan bu görüşlerde teşkilatlanma bölümünde; kurumsal özerklik, çeşitlilik, akademik ve bilimsel özgürlük, katılımcılık gibi tasarımın ortaya çıkışının temel ilkeleriyle çelişen uygulamaların varlığına yönelik vurguların olduğu görülmektedir. Dile getirilenlerin yükseköğretim kurumlarının teşkilat yapısına, özellikle yükseköğretim yönetim birimlerine yetki devri yapılmasına ve yönetim süreçlerinde katılımcı çeşitliliğinin sağlanmasına yönelik vurgular yapıldığı ancak bu görüşlerin yeteri kadar dikkate alınmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Yasanın ortaya çıkış amacının tersine merkezîyetçi anlayışın derinleştirildiği, üniversiteler arası teşkilatlanma farkının çeşitlilik anlayışı yerine eşitsizlik anlayışını getirdiği düşünülmektedir.

4. Tasarının “Yükseköğretim Kurumlarının Kuruluş ve Görevleri” Bölümüne İlişkin Bulgular ve Yorum

Tasarının bu bölümünde yükseköğretim kurumlarının kuruluşu ve görevlerine ilişkin açıklamalar yer almaktadır. Bu bölümde yükseköğretim sisteminin temeline yönelik genel bir anlayış değişikliğine gidildiği ve bu yapı içerisinde şirketleşme mantığına karşı çıkanların olmasına rağmen yeni bir anlayış getirme amacı güdüldüğü ancak bu noktada iç ve dış paydaşların belirli bir kısmının tasarımı hazırlayanlarla tam olarak hemfikir olmadıkları söylenebilir.

Şekil 5. İç ve dış paydaşların TYK Yasa Taslağı’nın “Yükseköğretim Kurumlarının Kuruluş ve Görevleri” bölümüne ilişkin görüşlerinin yoğunlaştığı konular ve sonraki taslağa yansımaları

Şekil 5’te gösterildiği üzere iç ve dış paydaşlar yasa taslağının bu bölümünde yer alan maddelere ilişkin dile getirdikleri görüşlerde en çok kurumların kuruluşu kapsamında vakıf üniversitelerinin kamu üniversitesi statüsü taşıması; özel üniversitelerin kâr amacı gütmemesi, şirket mantığıyla hayata geçirilmesi ve sosyal devlet anlayışıyla uymaması nedeniyle böyle bir ayrımının yapılmaması; yabancı yükseköğretim kurumlarının Türkiye’de açılması için karşılıklı olarak yurt dışında da kendi üniversitelerimizin açılması gibi belirli şartların getirilmesi; bilgi lisanslama ofislerinin ticari kaygıyla ve şirket mantığıyla oluşturulmasının akademik anlayışla çelişmesi konuları öne çıkmaktadır.

Vakıf üniversitelerine ilişkin güncel durum incelendiğinde bu kurumlar, 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'na göre vakıflar tarafından kâr amacı güdülmeyen kurulan yükseköğretim kurumları olarak tanımlanmaktadır. Vakıf üniversiteleri mali ve idari özerkliğe sahiptir ancak akademik çalışmalar, öğretim elemanları ve güvenlik gibi yönlerden devlet üniversiteleri ile Anayasa'nın belirtilen hükümlerine tabidir. Ayrıca devlet üniversitelerine tanınan mali kolaylıklardan yararlanmakta ve öğrenci başına verilen ödeneğin %30'unu devletten alabilmektedirler (YÖK, 1981). Tasarıda ise vakıf üniversitelerinin bu imtiyazları ellerinden alınarak özel üniversitelerle aynı statüye geçirilmektedir. Bu noktada tasarıda üniversite çeşitliliğinin sağlanması açısından devlet üniversitesi, özel üniversite ve vakıf üniversitesi olmak üzere üç farklı statüden söz edildiği görülmektedir. Tasarının ilgili maddelerinde devlet üniversiteleri ile özel üniversite ve vakıf üniversitelerine yönelik uygulamalarda farklılıkların yer aldığı görülmektedir. Tasarının son hâlinde vakıf üniversiteleri, kamu üniversitesi statüsünden çıkarılarak özel üniversite ile benzer uygulamalara tabi tutulmaktadır.

Tasariya ilişkin görüşlerde bu öneriye karşı çıkılarak vakıf üniversitelerinin kâr amacı gütmemesi nedeniyle kamu statüsü taşıması gerektiği vurgulanmaktadır. Tasarıyla hayata geçirilmek istenen uygulamaya, vakıf üniversitelerinin kamu statüsü taşımasının getirdiği mali destek vb. kolaylıkların ortadan kaldırılması nedeniyle karşı çıkıldığı düşünülmektedir. Bu noktada yürürlükte olan uygulamada mali ve idari özerkliğe sahip vakıf üniversitelerinin cari ödeneklerinin yarıya yakın kısmının devlet tarafından karşılanması gibi imtiyazların amacına ulaşmadığını dile getiren araştırmalar da alanyazında yer almaktadır. Özellikle öğrenci başına yapılan yardım ve diğer mali kolaylıklarının amacına yönelik olarak eğitim-öğretim için kullanılmaması, bunun aksine alt yapıda kullanılması noktasında eleştirilmektedir (Eşme, 2006; Güçlü, 2011; Söyler ve Karataş, 2011; YÖK, 2007). Taşraya yaygınlaşma amacının da gerçekleşmediği, vakıf üniversitelerinin büyük kentlerde yoğunlaştığı ve gerekli alt yapı olmadan kolaylıkla vakıf üniversitelerinin kurulmasının yükseköğretimin kalitesinin düşmesine neden olduğu alanyazında dile getirilmektedir (Balyer ve Gündüz, 2011; Hatipoğlu, 1998; Yaşar, 2007; YÖK Strateji Raporu). Yardımların devlet üniversitelerine aktarıldığı takdirde vakıf üniversiteleri ile daha çok rekabet edebilecek devlet üniversitesinin olacağı dile getirilen diğer bir eleştiridir (Okçabol, 2007). Bu noktada tasarıda özel üniversitelerin açılmasına yönelik maddenin yer almasının da eleştirilmesi haklılık kazanmakta, vakıf üniversiteleri ve devlet üniversiteleri ayrımı noktasında yaşanan sorunların özel üniversitelerin de açılması ile farklı bir boyuta taşınacağı düşünülmektedir.

Özel üniversite ayrımının yapılmaması bu bölümde üzerine durulan diğer bir konudur. Görüşlerde özel üniversitelerin ülke gerçeklerine uygun olmadığı belirtilmektedir. Şirket mantığıyla yönetilen ve kâr amacı güden yükseköğretim kurumlarının fırsat eşitsizliğine ve sosyal devlet anlayışına ters uygulamalara neden olacağı, yükseköğretimde nitelik yerine kâr amacına yönelmeye neden olacağı ve bu gibi nedenlerle maddenin tasarıdan çıkarılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bir başka deyişle çeşitlilik getirilmesi amacıyla tasariya eklendiği ifade edilen özel üniversitelerin, akademi anlayışını ticarileştireceği kaygısı söz konusudur. Dünya

örnekleri incelendiğinde Amerika’da özel üniversite sisteminin uygulandığı görülmektedir. Ancak özel üniversitenin açılması ve devam edebilmesi için belirli şartlar vardır. Örneğin, sadece bütün bölümleri açabilme şartını karşılayan kurumlar lisansüstü eğitim programı açabilmekte ve tek bir dalda eğitim veren kurumların enstitü olarak kabul edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra ABD’de yükseköğretimin niteliğini kaybetmemesi için devlet aynı bölgede benzer programların açılmasına sınırlama getirebilmektedir (Mızıkacı, 2011; Eaton, 2018).

Avrupa da ise özel üniversiteler yaygın değildir. Sosyal devlet anlayışının hâkim olduğu Avrupa ülkelerinde üniversiteler devlet desteği alarak şartlarını iyileştirme ve güncelleştirme olanağı bulmakta ve özel üniversite ihtiyacı hissedilmemektedir (Levy, 2016; Casta, Levy, 2016). Ayrıca Avrupa’da özel üniversitelerin kurulmasına yönelik ortak bir anlayış bulunmamaktadır. Yunanistan ve Finlandiya’da özel üniversite bulunmazken Almanya’da özel üniversitelerin kurulma şartları bağlı oldukları eyaletlere göre değişmektedir. Eyaletler arasında özel üniversitelerin kurulmasına yönelik eğitim programlarının kamu üniversiteleri ile aynı olması, tüm öğrencilerin ülke için geçerli üniversiteye giriş niteliklerine sahip olması gibi ortak kriterler mevcuttur (Stannek, Ziegele, 2005). Çeşitli ülkelerdeki özel üniversite kurulma şartları incelendiğinde tüm bölümleri açma kapasitesine sahip olma, devlet üniversiteleri koşullarını karşılama gibi bir anlayış olduğu görülmekte ve bu bağlamda devlet üniversitelerinin iyi bir noktada, rekabet edebilir şartlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özel üniversitelerin daha çok eyalet sistemine sahip, piyasa ekonomisinin hâkim olduğu ülkelerde kurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda hem sosyal hem de ekonomik yapısına bakıldığında özel üniversitelerin ülkemiz koşullarına uygun olmadığı düşünülmektedir.

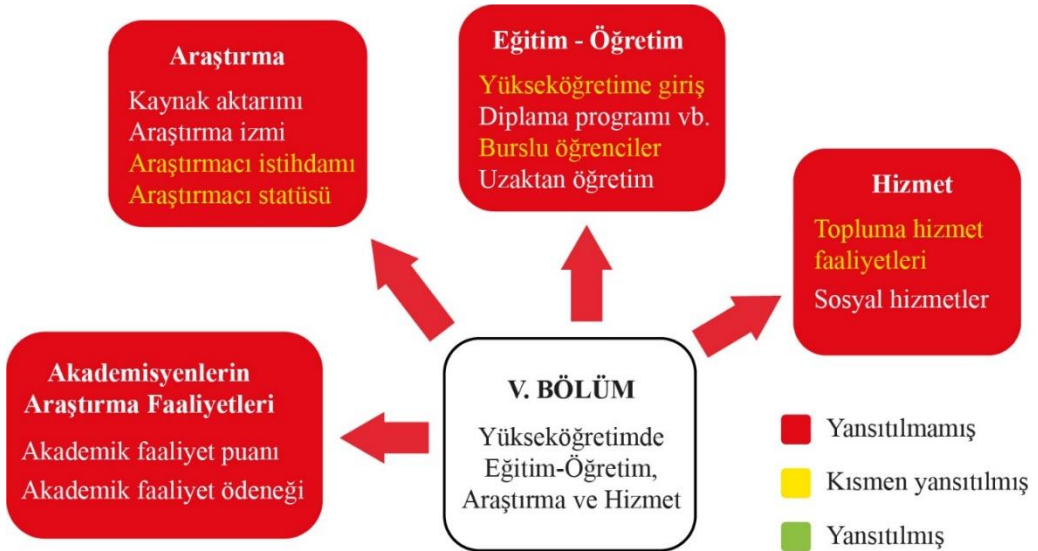
Tasarının dördüncü bölümünde yer alan bilgi lisanslama ofisleri de farklı görüşlerin dile getirildiği ve üniversitelerin işlevine yönelik değişime yol açması noktasında üzerinde durulması gereken diğer bir maddedir. Bu maddeye ilişkin olarak paydaşlar tarafından bilgi lisanslama ofisinin şu anda yürürlükte olan teknoloji transfer ofisleriyle işlev açısından farkının olmadığı dile getirilmiş, bu nedenle değişikliğe gidilmeden uygulamanın sürdürülmesi gerektiği önerilmiştir. Tasarının son hâline bu görüşler yansıtılarak bilgi lisanslama ofisine ilişkin madde kaldırılmış yerine teknoloji transfer ofislerine yönelik bir madde eklenmiştir. Ancak ofisin, üniversitelerin ticarileşmesine neden olacağına yönelik eleştirilerin diğer öneriye göre daha ağırlıkta olmasına rağmen dikkate alınmadığı görülmektedir. İsim değişikliği haricinde bu görüşlere yönelik bir değişiklik yapılmamıştır.

Teknoloji transfer ofisleri amaçları açısından farklı bakış açılarına göre değerlendirilebilir. Üniversite sanayi işbirliği açısından değerlendirildiğinde Etzkowitz ve Leydesdorff (2000) tarafından açıklanan üniversite – sanayi – devlet işbirliğinin üçlü sarmal yapısını hayata geçiren, üniversitelerdeki araştırma merkezlerinin akademik bilgi ve araştırma potansiyelinin teknolojik ürünlere dönüştürülerek ticarileştirilmesini sağlayan (Roersen, 2008) bir işlevi ortaya çıkarmaktadır. Kaynak çeşitliliğine ihtiyaç duyan üniversitenin bilgi üretimi ve aktarımı işlevinin yanı sıra inovasyon sisteminin bir parçası olarak teknoloji transfer

ofislerinin bölgesel ve ulusal kalkınma rolü üstlendiği (Kılıç ve Ayvaz, 2011; Erdil, Pamukçu, Akçomak ve Erden, 2013; Yalçıntaş, 2014) alanyazında dile getirilmektedir. Dünya örnekleri incelendiğinde ABD’de Silikon Vadisi, Japonya’da Tsubuka Teknoparkı, Çin’de Zhongguancun Bilim Parkı, İspanya’da Bizkaia Teknoloji Parkı, İtalya’da Trieste AREA, İsveçte Mjardevi Teknoparkı gibi örnekler bulundukları ülkenin ilgili bölgelerinde teknoloji, denizcilik, havacılık, tıp, uzay, savunma gibi verimli olabilecek alanların geliştirilmesini sağlamaktadır (Şentürk ve Şentürk, 2016). Diğer yandan dünya örneklerinin olumlu çıktıları örnek alınarak uygulamaya konulan bu ofislerin ülkemizde yeterince işlevsel olmadığı ve sınırlı alanlara yönelik projeler üretildiği daha işlevsel hâle getirilebileceği çeşitli araştırmalarda dile getirilmektedir (Erkan ve Erkan, 2008; Kılıç ve Ayvaz, 2011; Yalçın, 2007) Ayrıca üniversite ve sanayi işbirliğinde sanayi kesiminin beklenti ve sorunlarının tartışıldığı platformlarda (TOBB, 2014) üniversitelerin iş dünyasına yönelik ihtiyaç ve beklentilerini karşılamadığı, mevcut uygulamalarda öğretim üyelerinin sanayi ile işbirliği yapmasının önünde engeller olduğu, devlet desteğinin ve iletişim kanallarının yeterli olmadığı gibi noktalara değinilmiştir. Sonuç olarak üniversitenin, iş çevresinin ve devletin bilgi üretme ve üretilen bilgiyi hem yerel hem de evrensel alanda ekonomik değere çevirme noktasında hemfikir olduğu görülmektedir. Bu noktada üniversitenin işlevi bakımından topluma fayda sağlama noktasında bu tür oluşumların önem taşıdığı ancak ticarileşme noktasında gerekli önlemler alınmazsa bilimsel gelişmelerin pragmatist bir anlayış çerçevesine sıkışacağı düşünülmektedir. Üniversitelerin temel işlevleri unutulmadan bilginin insanlığa fayda amacının ön planda tutularak ekonomik faydaya dönüştürülmesine yönelik önlemler alınması gerektiği söylenebilir.

5. Tasarının “Yükseköğretime Giriş, Yükseköğretim Kurumlarının Eğitim-Öğretim, Araştırma ve Topluma Hizmet Faaliyetleri” Bölümüne İlişkin Bulgular ve Yorum

Bu bölümde daha çok öğrenci ve akademisyenlere yönelik maddelerin olduğu, paydaşların sınırlı sayıda görüş dile getirdiği ve akademisyenlerin kendilerini ilgilendiren konularda da çeşitlilik gösteren görüşler bildirdikleri ya da sessiz kaldıkları düşünüldüğünde değişikliklerin maddelerin son hâline yansıtılmamasının doğal olduğu söylenebilir. Ancak görüşlerin nicel değerlere göre değil nitel değerlere göre değerlendirilmesinin tasarımın güçlü bir alt yapıya sahip olması açısından önemli olduğu ve paydaşlar tarafından yönetmeliklerle çözümlenmesi istenen noktalarda katılımcı bir anlayışla yönetmeliklerin hazırlanması gerektiği düşünülmektedir.

Şekil 6. İç ve dış paydaşların TYK Yasa Taslağı'nın “Yükseköğretime Giriş, Yükseköğretim Kurumlarının Eğitim-Öğretim, Araştırma ve Topluma Hizmet Faaliyetleri” ilişkin görüşlerinin yoğunlaştığı konular ve sonraki taslağa yansımaları

Şekil 6'da ve yukarıdaki bölümlerde yer alan tablolarda görüldüğü üzere görüşler daha çok akademik faaliyet puanı, akademik faaliyet ödeneği üzerine yoğunlaşmış ve ardından araştırma faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Yükseköğretime giriş, diploma programları, uzaktan eğitim gibi yükseköğretim eğitimi ve hizmete yönelik konulara daha az değinilmiştir.

Paydaşlar; akademik faaliyet puanı ve faaliyet ödeneklerine yönelik kriterlerin net olması, kapsamın geniş tutulması, akademik faaliyet kavramının net bir şekilde tanımlanması, kriterlerin farklı bilim dallarının gözetilerek hazırlanması ve sadece niceliğin değil niteliğin de ön plan da tutularak şartların belirlenmesi beklentisi içerisindeyler. Bu sonuç Yazgünoğlu ve Özdemir'in (2013) araştırmasıyla benzerlik göstermektedir. Yazgünoğlu ve Özdemir, öğretim elemanlarının görüşlerine göre akademik performans ölçütlerinin yasa tasarısında açıkça ifade edilmediğini belirtmektedirler.

İç ve dış paydaşların görüşlerine göre ayrıca faaliyet puanı hesaplanırken ders verme, eğitim-öğretim faaliyetleri, endüstriyel veya toplumsal danışmanlık, yayım ve uluslararasılaşma uğraşları, araştırma ve araştırmaya dayalı yayınlar, kitap, yayın, patent, proje, ödül, atıf sayısı gibi ayrıntıların ele alınması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Paydaşlar sözü edilen ayrıntılar için ayrı bir yönetmelik çalışmasının yerinde olacağı görüşünü dile getirmektedirler ancak bu görüşlere yönelik tasarının yeni hâlinde herhangi bir değişiklik yapılmadığı anlaşılmaktadır.

YÖK ise tasarımı ile ilgili tartışmalardan bağımsız olarak 2015 yılında yeni bir düzenlemeyle Akademik Teşvik Yönetmeliği (Resmi Gazete, 2015) yayımlamış; teknoloji ve sanata katkı sağlayıcı nitelikte yurt içinde veya yurt dışında sonuçlandırılan proje, araştırma, yayın, tasarım, sergi, patent ile çalışmalara yapılan atıflar, bilim kurulu bulunan uluslararası düzeydeki toplantılarda tebliğ sunma ve akademik ödüller esas alınarak öğretim elemanları için yüz puan üzerinden yıllık akademik teşvik puanı uygulamasını hayata geçirmiştir. 2016 yılında yönetmelik üzerinde yeni bir düzenleme yapılarak (Resmi Gazete, 2016) uluslararası faaliyet puanının katkı oranı yarıya düşürülmüş ve özet ile tam metin bildirilerinin puanlamalarında değişiklik yapılmıştır. Bu süreçte yapılan çeşitli araştırmalarda (Bobat ve Çakılcı, 2017; Küçük ve Karabacak, 2017) ulusal bildirilerin puanlamaya katılmamasının ulusal çapta yapılan etkinliklerin yapılmamasına ya da rağbet görmemesine neden olduğu belirtilmektedir. Ayrıca ulusal etkinliklerin birkaç yabancı konuk getirilerek uluslararası bir etkinliğe dönüştürülmesinin çeşitli katılım sorunlarına yol açtığı vurgulanmaktadır. Bu uygulamayla özellikle niceliğin artması ancak niteliğin düşmesi ile ilgili sorunların (Bobat, Çakılcı ve Yılmaz, 2018; Demir, 2018; Gül ve Arabacı, 2018; Küçük ve Karabacak, 2017; Turhan ve Erol, 2017) 2016 yılında yayımlanan teşvik yönetmeliğindeki bazı düzenlemelerle önüne geçilmeye çalışılmıştır. Örneğin dergi, kitap, bildiri atıfları farklı puanlamalara tabi tutulmuş; dergilerin en az beş yıldır yayımlanması koşulu getirilmiş, kitap basılan yayınevlerinin kaç yıldır yayımlandığına ilişkin kurallar değiştirilmiş ve en az beş yıl faaliyette olma ve yirmi kitap yayımlama şartı getirilmiştir. Bu ve benzeri değişiklikler yapılarak uygulamada niteliksel açıdan iyileştirmeye gidilmeye çalışılmıştır. Ancak bu uygulamaya yönelik yapılan araştırmalarda dergi editörlüğü ile hakemliğin aynı kapsamda tutulması, özgün ya derleme makalenin ayrı bir faaliyet olarak alınmaması, ulusal ölçekteki bilimsel toplantıların faaliyet değeri olmaması, değerlendirme komisyonlarının öznel tutum sergilemeleri, üniversite koşullarının eşit olmaması vb. noktalarda hâla eksikliklerin olduğu dile getirilmektedir (Cemaloğlu, 2018; Gül ve Arabacı, 2018; Bobat, Çakılcı, Yılmaz, 2018; Balcı, 2017; Göksu ve Bolat, 2017; Okumuş ve Yurdakal, 2017).

Akademik faaliyet ve teşvike dayalı işleyişin yurt dışı örnekleri de ülkemizdeki uygulamada yaşananlara benzer bir görüntü çizmektedir. Avrupa Komisyonu (2016) tarafından yayımlanan, performans ve akademik üretkenliğe bağlı finans desteğinin dünya örnekleri üzerinden karşılaştırılmalı olarak incelendiği çalışmada ülkemizdekine benzer uygulamaların Norveç, Avustralya, Çin gibi ülkelerde de hayata geçirildiği ve yayın sayısında artış olduğu vurgulanmaktadır. Avustralya ve İngiltere gibi ülkelerde yayın kalitesinin de arttığı belirtilirken Norveç, Çek Cumhuriyeti ve Çin gibi ülkelerde nicelik artarken niteliğin düştüğü çeşitli araştırma sonuçlarında verilmiştir (Aagaard, Bloch, Schneider, 2015; Moya, Prior, Rodriguez, 2015; Hicks, 2012). Araştırma sonuçlarıyla bu sonuçlar örtüşmekte ve yine benzer bir şekilde disiplinler arası farkların değerlendirilmesinde ve değerlendirme sürecinde yaşananların bu uygulamada iyileştirilmesi gereken noktalar olduğu belirtilmektedir (Lanser ve Dalen, 2013).

Performans değerlendirmenin olumlu bir uygulama olduğu ve yüksek performansın ödüllendirilmesi gerektiği alanyazında (Esen ve Esen, 2015; Lanser ve Dalen, 2013; Demir ve Acar, 2011; Tonbul, 2008) dile getirilmektedir. Bu bağlamda performansın artırılmasında manevi ve maddi teşvikin motive edici bir etkisinin olduğu (Karasoy, 2014; Kaya ve Kesen, 2014) düşünüldüğünde akademik faaliyet puanı ve ödeneğinin sürdürülebilir olduğu söylenebilir. Ancak bu uygulamadaki maddi kaygıların bilimsel kaygıların önüne geçmesi sorunun yaşanmaması, nicelik yerine niteliğin ön planda olması bakımından önce akademisyenlerin özlük haklarının iyileştirilmesinin önem taşıdığı düşünülmektedir. Bu iyileştirme sonrasında üretmiş olmak için değil üniversitenin işlevlerine yönelik üretimi temel alan çalışmaların yapılması temelinde farklı disiplinlere göre ölçütlerin olduğu, eğitim öğretim faaliyetlerinin (tez danışmanlığı, jüri üyeliği vb.) yer aldığı, akademik unvanların ve üniversite olanaklarının eşitlenerek puanlamaya tabi tutulduğu, daha adil ve nesnel bir değerlendirme sisteminin oluşturulduğu, niteliksel bir kategorilendirme yapılarak ulusal dergi ve bilimsel toplantıların puanlama ölçütleri arasında yer aldığı ayrıntılı bir yönetmelik çıkarılması ve genel çerçevenin yasada yer alması gerektiği düşünülmektedir.

Beşinci bölümde yer alan araştırma, hizmet ve eğitim öğretimle ilgili maddelere yönelik görüşler incelendiğinde genel anlamda açıklamaların yetersiz ya da çok ayrıntılı bulunduğu görüşü hâkimdir. Paydaşların daha çok bu maddelere ilişkin ayrıntıların yönetmeliklerle verilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdikleri görülmektedir. Bu anlamda yükseköğretimde yabancı uyruklu öğrenci kontenjanının belirlenmesi, diploma programlarının açılması, uzaktan eğitimle ilgili ayrıntıların netleştirilmesi gibi konularda yasada ayrıntıların yer almasının yasa tasarısının hazırlanma sürecindeki temel anlayışı yansıttığı düşünülmektedir. Merkeziyetçi anlayıştan uzaklaşma amacıyla hazırlanan tasarının genel eleştirilerde dile getirildiği üzere bu tür ayrıntılar içermesinin -örneğin yabancı uyruklu öğrenci kontenjanının merkez tarafından belirlenmesi vb.- kurumsal özerklik, katılımcılık gibi temel ilkelerin içeriğe yansıtılmadığının göstergesi olduğu düşünülmektedir. Bu noktada yasada sözü edilen maddelere ilişkin genel çerçevenin çizilmesi, ayrıntıların üniversitenin eğitim-öğretim, araştırma-geliştirme ve bilginin toplumsallaştırılması işlevleri göz önünde bulundurularak yönetmelik ile düzenleme yapılması ve üniversitelere yetki devri yapılması gerektiği düşünülmektedir.

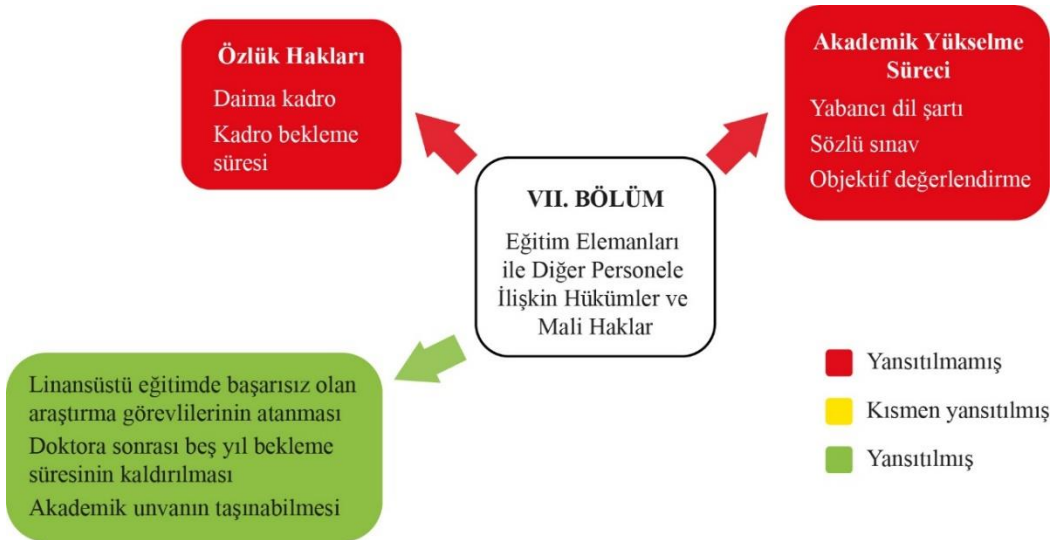
Araştırmacı istihdamı, ücretli araştırma izni ve araştırma alt yapısı için kaynak aktarımı konularına yönelik paydaşların genel anlamda olumlu bakış açısına sahip oldukları görülmektedir. Özellikle ücretli araştırma iznine yönelik olumlu görüş bildiren paydaşlar, kesintisiz olarak belirtilen araştırma izin süresinin yapılacak araştırmanın niteliğine göre parça parça da alınabilmesi beklentisi içerisinde olduklarını belirtmektedirler. Alanyazında da sürenin bölünebilir olmasına yönelik (Erdoğan, 2013; Yazgünoğlu ve Özdemir, 2013) vurgular yer almaktadır. Ücretli araştırma izninin vakıf ve özel üniversiteler için de geçerli olması da dile getirilenler arasındadır. Bu noktada tasarının genelinde dikkati çeken bir durum öne çıkmaktadır. Tasarıda devlet üniversiteleri diğer üniversitelerden bazı noktalarda ayrılmış ve vakıf

üniversitelerinin paydaşlarının da bu noktada kendilerinin de yarı kamu olma özellikleri nedeniyle aynı haklara sahip olmayı istediklerini sıkça dile getirmişlerdir. Ancak bu isteklerinin tasarının son hâlinde yer bulmadığı görülmektedir. Eğitim kalitesinin, araştırma kalitesinin de geliştirilmesiyle sağlanabileceği düşünüldüğünde ücretli araştırma izninin diğer üniversite yapılanmalarında da olmasının yükseköğretimin kalitesinin artırılması noktasında önem taşıdığı söylenebilir. Araştırmacı istihdamı ise araştırmacı öğretim görevlisi, proje araştırmacısı ve doktoralı araştırmacı olmak üzere geçici süreyle kadro alımını içermektedir. İki yıl gibi süre kısıtlamasının yanı sıra kurumsallaşmış olarak ifade edilen en az on yıllık süredir faaliyette olan ve yüzden fazla sayıda öğretim üyesine sahip üniversitelere bu tür kadroların açılması noktasında eleştirilmiştir. Üniversite ve süre kısıtlamalarının kaldırılması ve araştırmacı öğretim görevlisinin de ders verebilmesinin önünün açılması gerektiği vurgulanmaktadır. Üniversite tanınırlığının ölçütlerinden biri de araştırma bütçesi, araştırma çıktısı ve mezunların iş bulma oranıdır (Weiler, 2000). Bu bağlamda üniversitelerin gelişmesi ve yetiştirdikleri bilim insanlarının istihdam edilebilmesi böylece araştırma kalitesinin yükseltilerek yaygınlaştırılması, istihdam süresinin projenin niteliğine göre belirlenmesi gibi noktalarda üniversitenin araştırma ve geliştirme işlevi ve uluslararası alanda yer alabilmek için bilgi üretme ihtiyacı düşünüldüğünde tasarıda değişikliklerin yapılmasının yükseköğretimin kalitesinin artırılmasında önemli rol oynayacağı düşünülmektedir.

Bu bölümde ele alınan ancak üzerinde fazla durulmayan topluma hizmet faaliyetleri ve sosyal hizmetlerle ilgili dile getirilenler paydaşların özellikle engelli bireyler için birim kurulması beklentisi tasarının son hâlinde karşılanmamıştır. Engelli bireylerin yükseköğretime başvuru sürecinden mezun oluncaya kadar hem sosyal hem de akademik anlamda özel gereksinimleri olduğu çeşitli araştırmalarla (Burcu, 2002; Çağlar, 2002; Sarı, 2005) dile getirilmektedir. Bu noktada günlük yaşamda dahi birçok zorlukla mücadele eden engelli bireylerin yükseköğrenim görme haklarına ilişkin iyileştirmeler yapılmasının ve bu koşulların sağlanmasında onların ihtiyaçlarıyla ilgilenecek özel bir birim kurulmasının eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması açısından önem taşıdığı düşünülmektedir.

6. Tasarının “Öğretim Elemanları ile Diğer Personele İlişkin Hükümler ve Mali Haklar” Bölümüne İlişkin Bulgular ve Yorum

Bu bölümde öğretim elemanları ve diğer personele ilişkin hükümler ve mali haklar ele alınmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde bölümün özellikle akademisyenleri ilgilendiren konulara ve atamalara ilişkin değişiklikleri içerdiği görülmektedir. Yükseköğretimin temel bileşenlerinden biri olan akademisyenlerin kariyerlerine yönelik önemli değişikliklerin olduğu ancak bu değişikliklerin çoğunluğunun görüşlerde dile getirilenleri kapsamadığı, bu nedenle görüşler doğrultusunda tasarının eleştirilen eski sistemi aratacak bir konumda olduğu söylenebilir.

Şekil 7. İç ve dış paydaşların TYK Yasa Taslağı'nın “Öğretim Elemanları ile Diğer Personele İlişkin Hükümler ve Mali Haklar” bölümüne ilişkin görüşlerinin yoğunlaştığı konular ve sonraki taslağa yansımaları

Şekil 7 incelendiğinde paydaşların görüşlerinin bir kısmının tasarının son hâline aktarıldığı görülmektedir. Örneğin doktora sonrası doçentliğe başvurabilmek için belirlenen beş yıllık bekleme süresi; lisansüstü eğitimde başarısız olan araştırma görevlilerinin okutman, uzman ve MYO'larda öğretim elemanı gibi görevlere atanması maddesi, öğretim görevinden ayrılanların akademik unvanlarını taşıyabilecekleri ancak unvan dönemi içinde yükseköğretim kurumlarında fiilen iki yıl görev yapmaları gerektiği ifadesi tasarının son hâlinde çıkarılmıştır.

Bu bölümde paydaşların daha çok akademik yükselme sürecine yoğunlaştıkları görülmektedir. Akademik yükselme sürecinde yabancı dil şartının gerekli olduğu ancak öncelikli şart olarak değerlendirilmemesi, doktora girişte alınan dil yeterliliğinin süreci kapsamaması ve merkezi test sınavının dil yeterliliğini ölçme açısından işlevsel olmadığı belirtilmektedir. Yabancı dil şartı ile ilgili bu görüşlere benzer bulgular alanyazında da yer almaktadır. Yabancı dilin gerekli olduğu pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmekte ancak araç olmaktan çok amaç hâline geldiği (Bozan, 2015) bu hâliyle yabancı dil sınavının amacına uygun olmadığı belirtilmektedir (Alkan, 2010; Demir, Göloğlu Demir, Özdemir, 2017; Demircioğlu, 2016; Esen ve Esen, 2015; İnandı vd., 2013; Tuncer vd. 2018). YÖK, yabancı dil yeterliliğine ilişkin 30352 Sayılı Resmi Gazete'de (2018) yayımlanan 23. maddeye göre yardımcı doçentliğe yeni adıyla Doktor Öğretim Üyeliğine geçişte yabancı dil şartını kaldırmış ancak müracaat edilen üniversitenin kendi koşullarını belirleyebileceği açıklamasına yer vermiştir. Bu durumda her üniversitenin kendi

koşullarını koyacağı sonucu çıkmakta ve üniversiteden üniversiteye dil puanının değişebileceği anlaşılmaktadır. Doçentlik sürecinde ise asgari dil puanı 55'e düşürülmüştür. Bu uygulamaya yönelik yapılan bir araştırmada (Tuncer vd, 2018) yeni düzenlemenin de yabancı dil sorununu çözemeyeceği, benzer sorunların yaşanacağı ve hatta üniversiteler arasındaki farklılıkların objektif olmayan tutumlara neden olacağı dile getirilmiştir. Bu bağlamda bilimin evrensellik özelliği gereği yabancı dilin önemli olduğu ve bunun için akademisyenlerin kendilerini geliştirebilmelerine yönelik pratik yapacakları olanakların sağlanması ve akademik yükselme sürecinde yabancı dilin ön koşul olarak değil değerlendirme ölçütlerinden biri olarak ele alınabileceği düşünülmektedir.

Üniversitelerin, işlevlerini nitelikli bir biçimde yerine getirilebilmesinin temelinde dünyaya seslenebilmenin yanı sıra sistemin temelini oluşturan akademisyenlerin mesleki tatmini ve kariyer basamaklarındaki ilerleyişinin adil bir şekilde gerçekleşmesinin yattığı düşünülmektedir. Mesleki güvencenin sağlanmış, yükselme sürecinin liyakate dayalı ve motive edici olması; kariyerde yükselme sürecinde maddi manevi kayıpların yaşanmaması akademisyenlerin daha üretken olmasını ve böylece kaliteli bir yükseköğretim sistemine katkı sağlayacağı söylenebilir. Akademisyenlik araştırma görevliliğinden başlayan ve profesörlüğe uzanan zorlu bir süreci içermektedir. Bir ülkenin entelektüel kesimini oluşturan ve bilim üreten bu kesim yükseköğretim sisteminin en önemli unsuru olarak yasal düzenlemelerde iyileştirme beklentisi içerisinde. Bu beklentiler den biri de yardımcı doçentliğin kaldırılması ve daimi kadro hâline getirilmesidir. YÖK, tasarının son hâlinde görüşler doğrultusunda değişikliğe gitmemiş ancak süreç içerisinde yardımcı doçentliği kaldırıp yerine “Doktor Öğretim Üyesi” unvanını getirmiştir (Resmi Gazete, 2018). Ancak bu değişiklikte de daimi kadroya geçiş doçentlik unvanını aldıktan sonra gerçekleştirilmekte ve doktor öğretim üyelerinin sözleşmelerinin dört yılda bir yenileneceği ifade edilmektedir. Doçentlikle ilgili beklentiler ise sözlü sınavın kaldırılması ya da sözlü sınavın daha objektif ölçütlere göre yapılması ve doçentlik hakkı kazanıldığında kadronun da alınması yönündedir. Bu beklentiler de tasarının son hâline yansıtılmamıştır ancak YÖK, 7100 numaralı Kanun’la (Resmi Gazete, 2018) akademik yükselmeye yönelik yaptığı değişiklikte doçentlik sözlü sınavını kaldırmıştır. Yeni uygulama ile ÜAK tarafından eser incelemesi yapılarak “Doçentlik Yeterlik Belgesi” verilecektir ve eğer üniversiteler isterse belge almış adayları sözlü sınav yapabileceklerdir. Ancak bu durum çeşitli tartışmalara neden olmuş ve sözlü sınavın kaldırılmasını olumlu bulanların yanı sıra olumsuz karşılayanlar da olmuştur. Tuncer vd.nin (2018) yaptığı araştırmada akademisyenlere doçentlik atama sürecinde üniversitelerin kendi ölçütlerini belirlemelerine yönelik görüşleri sorulmuştur. Hem olumlu hem de olumsuz görüşlerin yer aldığı araştırmada, bulgulara benzer şekilde daha objektif olarak gerçekleştirilecek merkezi bir sözlü sınavın daha işlevsel olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bugüne kadar uygulanan sözlü sınavların bazılarında yargıya taşınan objektiflik dışı olayların yaşandığı (Avcı, 2009; Demircioğlu, 2016; Varol ve Şeker, 2008) düşünüldüğünde doçentlik sözlü sınavının daha objektif kriterlere dayalı bir şekilde uygulanması gerektiği düşünülmektedir.

Paydaşların kadroya ilişkin beklentilerinin bir diğeri de doçentliği hak etmiş akademisyenlerin kadrosunun bekletilmeden verilmesidir. Kimi zaman doçentliğini almış olmasına rağmen yıllarca kadro olmadığı için özlük hakları kaybına uğrayan akademisyenlerin maddi manevi kayıplar yaşamaması için gerekli önlemlerin alınması vurgulanmaktadır. Kadro bekleme süresinin profesörlüğe geçiş için de kaldırılması üzerinde durulmuştur. Doçentlikten sonra profesörlüğe geçiş için niteliksel yeterliliği kazananların profesörlük kadrosunu alması gerektiği belirtilmektedir. Tüm bu kadro sürecinde yaşanan maddi manevi kayıplara ilişkin alanyazında da benzer bulgulara ulaşan araştırmalar (Afşar, 2015; Avcı, 2009, Bozan, 2015; Demir, Göloğlu Demir, Özdemir, 2017; Demircioğlu, 2016; Topçu, Saraçlı, Dursun, Gazeloğlu, 2012) yer almaktadır. Bulgular ve araştırmalar bağlamında doçentlik hakkını elde etmiş akademisyenlerin bekletilmeden kadrolarını alarak özlük hakkı kaybına uğramaması, profesörlüğe geçişte yapılan çalışmaların niteliğe göre değerlendirilerek yıl beklemeden kadronun verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Türkiye’deki tartışmaların yanı sıra diğer ülkelerdeki uygulamaların incelenmesi sistemin yapılandırılması açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda öncelikle ülkemizdeki uygulamanın örnek aldığı ABD sistemini incelediğimizde eyaletlere ve üniversitelere göre çeşitlilik gösteren bir yapı karşımıza çıkmaktadır. ABD sistemi temel unvanlar açısından incelendiğinde yardımcı doçent, doçent ve profesör unvanları yer almaktadır. Asistanlık ise öğretim asistanı, araştırma asistanı, idari/danışmanlık olmak üzere üç türdedir (Shamos, 2012). Yardımcı doçentlik (assistant professor) ise doktorasını tamamlayanların genelde yayın kriterlerine göre ön elemenden geçtikten sonra aldığı unvandır. Ön eleme sonrası çağrılan adaylara gerek duyulursa sunum yaptırılmakta ve mülakata alınmaktadır. Kabul edilenler “tenure track” olarak ifade edilen daimi kadro adayı olarak göreve başlamaktadır. Beş ya da en geç yedi yıllık sürenin sonunda da daimi kadroya alınmaktadır. Bu süre boyunca da girdikleri beş dersin yanı sıra her yıl bilimsel makale yayınlamaları beklenmekte eğer yayın yapamadıysa fazladan derse girmek koşulu ikame edilmektedir (Buchanan, 2009). Bu süreç boyunca gözlemlenen “assistant professor”ler altıncı yılın sonunda doçent olmaya hak kazanmaktadır. Komisyon tarafından süreç değerlendirmesi yapıldıktan sonra doçent olarak daimi kadroya geçirilmektedir. Bazı üniversiteler direkt “professor” unvanı vermektedir. Bu unvanların alınması için kadro gelmesini bekleme gibi bir süre yoktur. Akademik niteliğe sahip olması akademisyenin doçentlik ya da profesörlük unvanı alması için yeterli görülmektedir (Sanfey ve Hollands, 2012). Ancak Tenure sistemi yardımcı doçentler ve doçentleri iki, profesörleri üç yılda bir performans değerlendirmesine tabii tutmaktadır. Bu değerlendirmeler eğitim-öğretim faaliyetleri, araştırma faaliyetleri ve idari görevler olmak üzere üç boyutludur. Tenure değerlendirme süreci adayın bölümündeki kıdemli akademisyenler, üniversitenin Tenure komitesi, dekan, akademik işlerden sorumlu rektör, idari işlerden sorumlu rektör ve yürütme kurulu tarafından gerçekleştirilmektedir (Walling, 2015).

Avrupa'daki üniversitelerin akademik personel sistemleri incelendiğinde ülkelerin kendi yükseköğretim geleneklerine göre üç ana başlıkta tanımlanmaktadır. İngiltere'de uygulanan ve tecrübe ile değerlendirmeye dayalı modelde doktorasını tamamlayanlar üniversite ile imzalanan belirsiz süreli iş sözleşmesi ile araştırma asistanı veya araştırma görevlisi olarak göreve başlamaktadır. Araştırma asistanı veya araştırma görevlisi olarak çalışanlar en az iki üç yılı kapsayan bu dönemde bir dizi performans kriterini karşılamak zorundadır. Bu kriterleri karşılayan araştırmacılara kalıcı iş sözleşmeleri teklif edilmektedir (Boulton, 2010). Almanya, Avusturya, İsviçre, Danimarka, Çekya, Polonya ve Macaristan gibi Orta Avrupa ülkelerinde uygulanan diğer bir model ise yüksek doktora modelidir. Bu modelde profesör unvanını alabilmek için doktora eğitiminin üzerine yüksek doktora yapmak zorunludur. Yüksek doktora sürecinin zorluğu ve karşılanması gereken kriterlerin çokluğu profesör unvanına hak kazanan akademisyenlerin oldukça nitelikli ve tanınmış olmalarını sağlamaktadır. Fakat genç akademisyenler açısından sürecin zorluğu akademik çalışma hayatına olan ilgiyi azaltmaktadır. Bu durumun önüne geçmek için Almanya, daimi kadrolu profesörlük (Tenure Track) yoluna ek olarak yeni bir profesörlük (Junior Professor) yolunu uygulamaya başlamıştır. Yüksek doktora yapmadan sözleşmeye dayalı bu profesörlük kadrosuna geçiş yapılabilir (Boulton, 2010; Zappner, 2018). Daimi kadrolu profesörlük ve yüksek doktora modellerinin bazı özelliklerini barındıran Fransız sisteminde ise daimi kadroya (Maitres de Conferences) doktora derecesine sahip araştırmacılar başvurabilmektedir. Bu pozisyon ülkemizde de uygulanan yardımcı doçentliğe karşılık gelmektedir. Bu unvanı kazanan araştırmacılar Orta Avrupa ülkelerinde de uygulanan yüksek doktora sürecine başarılar. Eğitimi başarı ile tamamlayanlar profesörlüğe başvurma hakkına sahip olurlar (Schiewer, Jehle, Maes, 2014). Avrupa'daki yükseköğretim kurumlarında akademik personel olmak farklı süreçler gerektirmesine rağmen verilen derecelerin ve unvanların Avrupa çapında oluşturulan Avrupa Yükseköğretim Alanında geçerli olması için çabalar da söz konusudur. Buna göre oluşturulacak esnek bir yapı ile elde edilen derece ve unvanların aşamalı bir şekilde Avrupa'daki kamu veya özel bütün işverenler tarafından kabul edilmesi sağlanmaya çalışılmaktadır (Boulton, 2010).

Daimi kadroya geçiş noktasında dünya örnekleri de ülkemizdeki uygulamaya benzer biçimde geçici kadro süreçlerini içermektedir. Bu süreçte sözleşmeli kadroda olmanın yarattığı olumsuzluklar da benzerlik göstermektedir. Sözleşmeli kadronun akademik özgürlüğü kısıtladığı, örgütsel bağlılığı azalttığı, gelecek kaygısı yaratarak gerek iş yaşamında gerekse özel hayatta sorunlara neden olduğu hem yurt içi hem de yurt dışı çalışmalarda dile getirilmektedir (Altbach, 2003; Akyol, Coşkun, Yılmaz, Aydın ve Altınpolat, 2008; Arı, 2007; Kaplan, 2010; Langenberg, 2001; Okçabol, 2007; Özen ve Koçak, 2015). Sözleşmeli kadro gün geçtikçe genişleyen yükseköğretim alanı için bir çözüm olarak görülse de bilim üreten kişilerin verimli olabilmesi için iş güvencesine sahip olmasının önem taşıdığı düşünülmektedir. Bu bağlamda eğitime ayrılan payın artırılarak doktor öğretim görevliliğinin de daimi statü içerisinde değerlendirilmesinin bilimsel kalitenin artırılması açısından daha faydalı olduğu düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Tasarıya ilişkin iç ve dış paydaşların görüşleri genel olarak değerlendirildiğinde dile getirilenlerin büyük oranda tasarının son hâline yansıtılmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda bundan sonra hazırlanacak yeni bir yasa için alanyazının zenginleştirilmesi, hazırlanan maddelerin ilgililerinin görüşünün alınması, bu görüşlerin yeniden alanyazın ve dünyadaki uygulamaları ile sentezlenmesi, tasarının son halinin paydaşların çalıştaylar yoluyla yeniden görüş ve tartışmalarına açılması ve son aşamada elde edilenlerin raporlanması önerilebilir.

Yeni hazırlanacak bir yasada YÖK’ün ya da tasarıda önerilen adıyla Türkiye Yükseköğretim Kurulu’nun amacının yükseköğretimle ilgili politikaları geliştirmek, esnek planlama anlayışıyla genel ilkeleri belirlemek, yükseköğretim kurumlarının işleyişinde eşgüdümü sağlamak olduğu belirtilebilir. Yasada, özerklik kavramı “idari, mali ve bilimsel özerklik” olarak ifade edilebilir. Yasadaki temel ilkelere “etik değerlere bağlılık” ve “işbirliği” kavramları eklenebilir.

Türkiye Yükseköğretim Kurulu’nun yapılanma şeklinin merkeziyetçi anlayışı sürdürdüğü, Kurul’un oluşumu açısından siyasi etki altında kaldığı ve özerklik ilkesine aykırı bir yapılanmada olduğu sonucuna bağlı olarak TYK’nin görev ve yetkileri arasında bulunan öğrenci kontenjanlarının, öğretim üyesi kadrolarının ve doçentlik sürecinin belirlenmesi gibi sorumlulukları üniversitelere devretmesi önerilebilir.

TYK’nin Genel Kurul’unda farklı paydaşların ve farklı bilim dallarından temsilcilerin yer almaması ve temsilci çeşitliliğinin gözetilmemesi tasarıda sorunlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Kurulda devlet üniversitelerinin yanı sıra vakıf üniversitelerinin temsilcisi bulunabilir. Ayrıca akademisyen seçimi fen, sosyal vb. bilim dallarını temsil edecek şekilde yapılabilir. Katılımcı çeşitliliğinin sağlanması amacıyla TÜBİTAK, TDK, TTK gibi kurumların yanı sıra MEB başta olmak üzere ilgili bakanlıkların temsilcilerinin ve TOBB, TESK, öğrenci konseyleri, işçi ve memur sendikaları gibi farklı kesimlerden temsilcilerin Genel Kurul’da yer alması sağlanabilir.

Rektörler Kurulu’nun birçok konuda karar alıcı olmamasının merkeziyetçi anlayışın sürdürülmesine ve üye sayısının fazla olmasının karar almada zorluklar yaşanmasına neden olacağı sonuçlardan biri olarak belirlenmiştir. Rektörler Kurul’u yükseköğretim kurumlarının sorunlarının tartışılarak çözüm önerilerinin sunulduğu ve doçentlik sürecinin yönetilmesi, kalite güvence sistemi, iç denetim sürecinin yönetilmesi gibi konularda karar verici konumda olabilir. Üye sayısının azaltılması için her bölgeden bir temsilci rektörün belirlenerek Kurul üyesi olması düşünülebilir. Bu temsilci seçimi için aynı bölgede yer alan üniversitelerin rektörlerinden oluşan Bölge Rektörler Kurulu oluşturulabilir. Bölge üniversitelerinin sorunlarının ve çözüm önerilerinin paylaşıldığı, işbirliğine dayalı, iyi örneklerin sunulduğu, belirli periyotlarda toplanan bir kurul niteliğinde olabilir. Bölgedeki üniversitelerin sayısına ve özelliğine göre temsilci sayısı artırılabilir.

Üniversite Konseyi'nin kurulabilmesi için üniversitelere belirli şartlar getirilmesi, üyeleri arasında Bakanlar Kurulu tarafından seçilen iki üyenin yer alması, akademinin siyasi etki altında bırakılması, sermaye temsilcisi olarak bölgedeki vergi rekortmeninin konsey üyesi olması ve akademi üzerinde bir konumda yer alması, konseyin yetki ve sorumlulukları açısından merkezileşmeyi artırması ve özerkliğe aykırı olmasının bu bölümde yer alan başlıca sorunlar olarak görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Üniversite Konseyi herhangi bir koşul aranmadan ve siyasi etkide bulunabilecek üyelerden arındırılarak tüm üniversitelerde danışma kurulu olarak yer alabilir. Üyeleri arasında yerel yönetim, bölgenin ve üniversitenin bulunduğu ilin/bölgenin ihtiyaçlarına göre toplum-sanayi-üniversite işbirliğini sağlayabilecek kurum ve kuruluş (STK, sanayi, ticaret, esnaf odaları vb.) temsilcilerinin yer alacağı bir şekilde oluşturulabilir.

Rektör seçimine yönelik konseyli / konseysiz üniversitelere ve vakıf üniversitelerine göre farklı uygulamaların olması; rektör seçim ölçütlerinin yer almaması gibi sorunlar araştırma sonuçları arasında yer almaktadır. Rektör belirleme süreci günümüzde Cumhurbaşkanının ataması yoluyla gerçekleşmektedir. Görüşler bağlamında rektör adayının, bilimsel ve objektif ölçütlere göre başvuranlar arasından liyakate göre belirlenmesi önerilebilir. Aynı üniversitede daimi kadroda çalışıyor olması, yöneticilik deneyimi olması, yükseköğretim/egitim yönetimi alanlarının birine ait diploma ya da sertifika belgesinin olması, ulusal ve uluslararası projeler yürütmesi vb. ölçütler farklı puan değerlerine göre başvuru formunda yer alabilir. Adaylığı Senato tarafından kabul edilenler üniversite bünyesindeki öğretim elemanları, idari personel ve öğrenci temsilcileri gibi tüm paydaşların oylarıyla rektör seçilebilir. En çok oyu alan rektör adayı belirlenir ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak rektörlük görevini üstlenebilir. Atama yoluyla belirlenmesi durumlarında da yukarıda belirtilenler gibi bilimsel ve objektif ölçütlere dayalı, liyakat esas alınarak belirlenen rektörün ataması Cumhurbaşkanı tarafından yapılabilir.

MYO'ların çağın gereklerine sahip bireyleri yetiştirmek üzere yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç olduğu ulaşılan sonuçlardan biridir. MYO'lara ilişkin araştırma geliştirme faaliyetleri düzenlenip nitelikli ara eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik yapısal bir değişiklik yapılabilir. Mesleki eğitimin yüksekokul yerine meslek üniversitesi statüsüne sokularak üniversite çeşitliliği sağlanabilir. Program güncellemelerin çağın gereklerine uygun olarak yenilenerek MEB ile işbirliği içerisinde üniversite öncesinde gerekli donanımına sahip bireyler yetiştirilebilir.

Vakıf üniversitelerinin kar amacı gütmemesi nedeniyle kamu statüsü taşıması gerektiği ancak vakıf üniversitelerinin sağlanan kamu desteğini amacına uygun kullanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Vakıf üniversiteleri yarı kamu statüsünde görülerek belirli şartlara göre yardım yapılabilir. Ancak yapılacak yardımların amacına uygun kullanılıp kullanılmadığı denetime tabi tutulabilir.

Akademik faaliyet puanı ve faaliyet ödeneklerine yönelik kriterlerin net olması, kapsamın geniş tutulması, akademik faaliyet kavramının net bir şekilde tanımlanması, kriterlerin farklı bilim dallarının gözetilerek hazırlanması ve sadece

niceliğin değil niteliğin de ön plan da tutularak şartların belirlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Uygulamaya ilişkin genel çerçeve yasada yer alabilir. Ayrıca ulaşılan sonuçlar ve güncel uygulamaya yönelik eleştiriler çerçevesinde ele alındığında üniversitenin işlevlerine yönelik üretimi temel alan çalışmaların yapılması temelinde farklı disiplinlere göre ölçütlerin olduğu, eğitim öğretim faaliyetlerinin (tez danışmanlığı, jüri üyeliği vb.) yer aldığı, akademik unvanların ve üniversite olanaklarının eşitlenerek puanlamaya tabi tutulduğu, daha adil ve nesnel bir değerlendirme sisteminin oluşturulduğu, niteliksel bir kategorilendirme yapılarak ulusal dergi ve bilimsel toplantıların puanlama ölçütleri arasında yer aldığı ayrıntılı bir yönetmelik çıkarılabilir.

Tasarıda engelli bireylerin gereksinimleri için özel bir birimin yer almasının olumsuzluğu ulaşılan sonuçlardan biridir. Her üniversitenin kendi bünyesinde engelli bireylerin hem sosyal hem de akademik anlamda özel gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik birimler kurulabilir.

Tasarıdaki kullanımıyla “yardımcı doçentlik”, günümüzdeki uygulamada “doktor öğretim üyesi” kadrosuna geçişte yabancı dil şartının ölçütlerden biri olarak ele alınması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Doktor öğretim üyeliğine geçişte aranacak özellikler arasında ön koşul ya da baraj kısıtlaması olmadan kabul edilen sınavlardan alınmış bir yabancı dil belgesi yer alabilir. Doktor öğretim üyeliğinin sözleşmeli kadro olmasının paydaşlar tarafından sorun olarak görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Doktor öğretim üyeliği daimi kadro olarak verilebilir.

Doçentlik unvanı kazanan akademisyenlerin kadro bekleme sürecinde yaşadıkları maddi manevi kayıpların sorunlara yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır. Doçentliği hak kazananların özlük hakları bekletilmeden verilebilir.

Profesörlük unvanını almak için süre şartının olmasının paydaşlar tarafından sorun olarak görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır. Profesörlük unvanı gerekli şartları sağlamış ve toplum yararına üstün başarı göstermiş (buluş, uluslararası başarı vb.) akademisyenlere süre şartı aranmaksızın verilebilir.

Bu çalışma ile çağın gereksinimlerine ve gerekliliklerine uygun bir yükseköğretim sistemi için önceki deneyimlerden yola çıkılarak yeniden yapılandırılma çalışmaları “Neden, niçin ve nasıl yapılmalı?” sorularına yanıt aranmaya çalışılmıştır. Elde edilen verilerden ve dünya örneklerinden yola çıkılarak bu çalışma ile yükseköğretimin yeniden yapılanma sürecine ilişkin öneriler sunulmuştur. Bu bağlamda yükseköğretim ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalar temelinde bir yapılanma sürecinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aagaard, K., Bloch, C., Schneider, J.W. (2015). Impacts of Performance- Based Research Funding Systems: The Case of the Norwegian Publication Indicator [Performansa Dayalı Fonlama Sisteminin Etkileri: Norveç Yayın Göstergesi Örneği]. *Research Evaluation*, 24(2), 106-117.
- Acar, M. (2012). Üniversitelerde Yeniden Yapılanmanın Aciliyeti ve Yeni Üniversitelerin Sorunları. *Eğitime Bakış Eğitim Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, 8(23), 21-28.
- Açıkgöz, Ö. (2012). Yükseköğretim Üzerine Bir Değerlendirme: Yeniden Yapılanma Sürecinde Bir Sistem Önerisine Giriş. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(Özel Sayı), 11-17.
- Afşar, T., S. (2015). Akademisyenlerin Çalışma Yaşam Kalitesini Hacettepe Üniversitesi Üzerinden Okumak. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 13(50), 134-173.
- Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliği (2015). *T.C. Resmi Gazete*, 29566, 14 Aralık 2015.
- Aktan, C., C. (2007). Yüksek Öğretimde Değişim: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(2), 39-48.
- Akyol S., Coşkun M.K., Yılmaz Z., Aydın M.B. ve Altınpolat R.(2008). *Dönüştürülen Üniversiteler ve Eğitim Sistemimiz*. Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.
- Alkan, R. M., Suiçmez, M., Aydınkal, M., Şahin, M. (2014). Meslek Yüksekokullarındaki Mevcut Durum: Sorunlar Ve Bazı Çözüm Önerileri. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 4(3),133-140.
- Alkan, S. (2010). Yardımcı Doçentlerin Yabancı Dil Sorunları ve Çözüm Yolları. *Cumhuriyetimizin 100. Yılına Doğru Üniversite Vizyonumuz Sempozyumu: 1617-18 Nisan 2010 - Ankara: Tebliğler* (s. 37-39). Ankara: Türk Eğitim-Sen.
- Altbach, P. G. (2001). *International Higher Education: Reflections on Policy and Practice*. Massachusetts: Center for International Higher Education.
- Altbach, P. G. (2003). *Decline Of The Guru: The Academic Profession in Developing and Middle Income Countries*. Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan.
- Arı, A. (2007). Üniversite Öğretim Elemanlarının Sorunları. *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 65-74.
- Ateş, H. (2013). *OECD Ülkeleri İle Türkiye'nin Yükseköğretim Finansman Sistemlerinin Karşılaştırılması ve Türkiye İçin Bir Finansman Modeli Önerisi*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Avcı, M. (2009). Doçentlik Sınavı ve Doçentlik Kadrosuna Atanma. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(1), 11-42.
- Aytaç M., Aytaç S., Fırat Z., Bayram N., Keser A. (2001). *Akademisyenlerin Çalışma Yaşamı ve Kariyer Sorunları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Araştırma Fonu İşletme Müdürlüğü.
- Bağcı, C. (2016). Türk Üniversitelerinin Temel Sorunları, Özerklik Özlemi ve Misyona Arayışları Üzerine Bir Değerlendirme, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 171-189.

- Balcı, M. (2017). Üniversite ve Bilim. *Herkese Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 48, 12-14.
- Balyer, A., Gündüz, Y. (2011). Türk Yükseköğretim Yönetim Sisteminde YÖK ile Yaşanan Paradigmatic Dönüşüm: Vakıf Üniversiteleri Çelişkisi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 69-84.
- Baskan, G. A., Sincer S. (2014). Yeni YÖK Yasa Tasarısı Çalışmaları Bağlamında Türkiye’deki Yükseköğretim Sisteminin Değerlendirilmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 4(2), 67-72.
- Batırel, Ö.F., Durman, M., Ergüder, Ü., Eriş, A., Eşme, İ., Öztürk, R., Soysal, A., Şenatarlar, B. ve Uğur, A. (2014). *Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması Kapsamında Dikkate Alınması Gereken Temel İlkeler ve Yaklaşımlar Raporu* (Yükseköğretim Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi-2014). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Bingöl, B. (2012). Üniversite Özerkliğinin Değişen Tanımı ve Üniversitelerin Yeniden Yapılandırılması, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2), 39-75.
- Bobat, A. Çakılcı, E.(2017). Performans Aracı Olarak Akademik Teşvik Yönetmeliği: Sorun İçinde Sorular. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 4, 1945-1965.
- Boer, H., Huisman, J., Scheytt, C. M. (2010). Supervision in ‘Modern’ University Governance: Boards under Scrutiny [Modern Üniversite Yönetişiminde Denetim: Teftiş Kurulları] . *Studies in Higher Education*, 35(3), 317-333.
- Boulton, G. (2010). *Harvesting Talent: Strengthening Research Careers in Europe* (League of European Research Universities Position Paper). *Erişim: 02 Nisan 2018*, <https://www.leru.org/files/Strengthening-Research-Careers-in-Europe-Full-paper.pdf>
- Bozan, M. (2015). Yüksek Öğretim ve Akademik Terfi Üzerine Bir Değerlendirme. *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 6(12), 263-282.
- Burcu, E. (2002). Üniversitede Okuyan Özürlü Öğrencilerin Sorunları: Hacettepe-Beytepe Kampüsü Öğrencileri Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 83-103.
- Bursalıoğlu, S. A., Selim, S. (2015). Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye’de Yükseköğretimde Etkinliği Belirleyen Faktörler. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 74, 45-70.
- Çağlar, D. (2002). Türkiye’de Özel Eğitim ile İlgili Gelişmeler. H. Sarı (Haz.). *XI. Ulusal Özel Eğitim Kongresi: 11-13 Kasım 2002 – Konya: Bildiriler* (s. 92-103). Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Çalık, T., Süzen Bumin, Z. (2013). Avrupa Üniversiteler Birliği Kurumsal Değerlendirme Raporlarında Yer Alan Tespitler ve Öğretim Üyelerinin İyileştirme Önerilerine Katılım Düzeyleri, *Kuram ve Uygulamada Eğilim Yönetimi*, 3, 355-390.
- Casta, A., Levy, D. C. (2016). Private Higher Education: Even France, Even For-Profit [Özel Yükseköğretim: Hatta Fransa, Hatta Kar İçin]. *International Higher Education*, 85, 30–31.

- Celep, C., Tülübaş, T. (2015). *Yükseköğretimin Yönetimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Cemaloğlu, N. (2018). *Sulandırılan Akademik Teşvik*. Erişim: 29 Haziran 2018, kamudanhaber.net: <http://www.kamudanhaber.net/sulandirilanakademik-tesvik-makale,3565.html>.
- Creswell, W. J. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London: SAGE Publications.
- Çelik, Z., Gür, S., B. (2014). Yükseköğretim Sistemlerinin Yönetimi ve Üniversite Özerkliği: Küresel Eğilimler ve Türkiye Örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 4(1), 18-27.
- Demir, E., Göloğlu, Demir, C., Özdemir, M. Ç. (2017). Akademik Yükseltme ve Atama Sürecine Yönelik Öğretim Üyesi Görüşleri, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7(1), 12-23.
- Demir, R. (2008). *Üniversitenin Bugünü ve Yarını*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Demir, R., Acar, A. C. (2011). Performansla İlişkili Ücretleme: Devlet Üniversitelerinde Çalışan Akademik Personelin Performansla İlişkili Ücretlemeye İlişkin Tutumlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. 19. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi: 26-28 Mayıs 2011 – Çanakkale: Bildiriler* (s.100-100). Ankara: Orion.
- Demir, S.B. (2018). *Akademik Teşvik Neden Kaldırılmalı?* Erişim: 26 Haziran 2018, <https://www.memurlar.net/haber/730927/akademik-tesvik-neden-kaldirilmalı.html>
- Demircioğlu, M. Y., (2016). Yeni Düzenlemeler Çerçevesinde Doçentlik Sınavı. *Ankara Barosu Dergisi*, 2016(3), 363-415.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Doğramacı, İ. (2007). *Türkiye’de ve Dünya’da Yükseköğretim Yönetimi*. Ankara: Meteksan Yayınları.
- Eaton, J. S. (2018). *Accreditation and Community College Trustess (ACCT/2018)*. Washington DC: Association of Community College Trustess.
- Ekinci, C. E. (1999). *Hacettepe ve Erciyes Üniversiteleri Öğrencilerinin Yükseköğretimin Finansmanına İlişkin Görüşlerinin Öğrencilerin Sosyoekonomik Özellikleri Temelinde Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Erbaş, H. (2008). Dönüştürülen Üniversite ve Eğitim Sistemimiz. S. Akyol (Ed.), *Üniversitelerin Dönüştürülmesi Sürecinde Kalite Geliştirme Aracı Olarak Yurtdışı Yayın ve Sonuçları*. Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası Yayınları.
- Erdem, R. A. (2013). Üniversite Özerkliği: Mali, Akademik ve Yönetimsel Açından Yaklaşım. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 3(2), 97-107.
- Erdem, R., A. (2006). Dünyadaki Yükseköğretimin Değişimi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 299-314.

- Erdil, E., Pamukçu, M. T., Akçomak, İ.S., ve Erden, Y. (2013). Değişen Üniversite-Sanayi İşbirliğinde Üniversite Örgütlenmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(2), 95 – 127
- Erdoğan, A. (2013). *Türk Yükseköğretiminin Yeniden Yapılanma Çalışmaları: Küresel Eğilimler ve Uluslararasılaşma Çerçevesinde Değerlendirmeler*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, Kırkambar Kitapevi.
- Ergen, H., Çakıoğlu, V. (2018). Türkiye’de Yükseköğretimin Genişlemesinin Ekonomik Yönleri (1980–2016). *Yükseköğretim Dergisi*, 8(2), 207-233.
- Ergüder, Ü. (2010). Leadership and Governance. J. Huisman (Ed.). *Higher Education Management And Development: Compendium For Managers* (s. 65-76). New York: Waxmann Publishing Co.
- Ergüder, Ü. (2012). “Yeni Bir Yükseköğretim Yasasına Doğru” Başlıklı Belge Hakkında Ön İzlenimler, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(Özel Sayı), 26-27.
- Ergüder, Ü., Şahin, M., Terzioğlu, T., Vardar, Ö. (2009). *Neden Yeni Bir Yükseköğretim Vizyonu?* İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi.
- Erguvan, D. (2013). Vakıf Üniversitelerinin Türkiye Yükseköğretim Sistemi Üzerindeki Etkilerine Dönük Akademisyen Algıları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 13(1), 137-160.
- Erkan, H., ve Erkan C. (2008). Bilgi Bazlı Yenilikçi Gelişme Stratejisi Bağlamında Türkiye’nin Kurumsal Dönüşüm İhtiyacı. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, 3(1), 53-66.
- Esen, M. ve Esen, D. (2015). Öğretim Üyelerinin Performans Değerlendirme Sistemine Yönelik Tutumlarının Araştırılması. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 5(1), 52-67.
- Eşme, İ. (2006). Üniversitelerimiz Cumhuriyetin Aydınlanma Temelidir. *Öğretmen Dünyası*, 323(27), 10-19.
- Estermann, T., Nokkala, T. (2009). *University Autonomy in Europe I, Exploratory Study* (Final Report). Brussels: European University Association.
- Estermann, T., Nokkala, T., Steinel, M. (2011). *University Autonomy in Europe II The Scoreboard, Exploratory Study* (Final Report). Brussels: European University Association.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000). The Dynamics of Innovation From National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations [İnovasyon Dinamikleri: Ulusal Sistemler ve Mode 2’den Üniversite-Sanayi-Hükümet İlişkileri Üçlü Sarmalına]. *Research Policy*, 29(2), 109-123.
- European Commission. (2018). Erişim: 21.06.2018, https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/management-staff-higher-education-23_en
- Fielden, J. (2008). *Global Trends in University Governance* (Rapor No: 44244). Washington, DC: The World Bank.
- Göksu, İ., Bolat, Y. İ. (2017). Akademik Teşvik Uygulamasının İlk Sonuçlarına Ait Değerlendirmeler. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 7(3), 441-452.

- Gornitzka, A., Maassen, P., Boer, H. (2017). Change in University Governance Structures in Continental Europe[Kıta Avrupasında Üniversite Yönetişim Yapılarının Değişimi]. *Higher Education Quarterly*, 2017(71), 274-289.
- Güçlü, A. (15 Mart 2011). Türkiye’de Özel Üniversiteler Açılsın mı? *Milliyet Gazetesi*, s.12.
- Gül, İ., Arabacı, İ. B. (2018). Öğretim Elemanlarının Akademik Teşvik Ödeneğine İlişkin Görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 675-687.
- Günay, A. (2011). Türkiye’de Yükseköğretimin Finansmanı: Kriterler, Zorluklar ve Alternatif Stratejiler. İstanbul: *Uluslararası Yükseköğretim Kongresi: Yeni Yönelişler ve Sorunlar* (UYK- 2011), 2, 1159-1169.
- Günay, D., Kılıç, M. (2011). Cumhuriyet Dönemi Türk Yükseköğretiminde Rektör Seçimi ve Atamaları. *Yükseköğretim Dergisi*, 1(1), 34-44.
- Gür, B. S., Çelik, Z. (2011). *YÖK’ün 30 yılı (No:4)*. Ankara: Siyaseti Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Gür, B.S., Çelik, Z., Kurt, T. ve Yurdakul, S. (2017). *Yükseköğretime Bakış 2017: İzleme ve Değerlendirme Raporu* (Rapor no. 77). Ankara: Eğitim-Bir-Sen Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Gürüz, K. (2001). *Dünyada ve Türkiye’de Yükseköğretim -Tarihçe ve Bugünkü Sevk ve İdare Sistemleri*. Ankara: ÖSYM Yayınları.
- Gürüz, K. (2008). *Yirmi Birinci Yüzyılın Başında Türk Milli Eğitim Sistemi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürüz, K., Şuhubi, E., Şengör, A.M.C., Türker, K., Yurtsever, E. (1994). *Türkiye’de ve Dünyada Yükseköğretim, Bilim ve Teknoloji* (TÜSİAD Rapor No. T/94, 6-167). İstanbul: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- Hatipoğlu, M.T. (1998). *Türkiye Üniversite Tarihi*. Ankara: Selvi Yayınevi.
- Henard, F., Mitterle, A. (2010). *Governance and Quality Guidelines in Higher Education-Review of Governance Arrangements and Quality Assurance Guidelines*. OECD/Directorate for Education Programme on Institutional Management in Higher Education.
- Henard, F., Mitterle, A. (2010). *Governance and Quality Guidelines in Higher Education-Review of Governance Arrangements and Quality Assurance Guidelines*. OECD/Directorate for Education Programme on Institutional Management in Higher Education.
- Hicks, D.(2012). Performance-Based University Research Funding Systems[Performansa Dayalı Üniversite Araştırma Fonlama Sistemi]. *Research Policy*, 41(2), 251-261.
- <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001163/116345e.pdf>.
- <https://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/35747684.pdf>
- İnandı, Y., Tunç, B., Uslu F. (2013). Eğitim Fakültesi Öğretim Elemanlarının Kariyer Engelleri ile İş Doyumları Arasındaki İlişki. *Eğitim Bilimleri Araştırma Dergisi*, 3(1), 220-238.
- Johnstone, D. B., Marcucci, N. P. (2007). *Worldwide Trends In Higher Education Finance: Cost-Sharing, Student Loans And Support Of Academic Research* (HED/POL/2008/PI/3). Paris: UNESCO’s Higher Education Commission.

- Kaplan, K. (2010). Academia: The Changing Face Of Tenure [Akademik Çevre: Kadrolu Öğretim Üyeliğinin Değişen Yüzü]. *Nature*, 468, 123-125.
- Karasoym, H. A. (2014). Türk Kamu Yönetiminde Performans Yönetimine Bir Bakış. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 257-274.
- Kavak, Y. (2011). Türkiye’de Yükseköğretimde Büyüme: Yakın Geçmişe Bakış ve Uzun Vadeli (2010-2050) Büyüme Projeksiyonları. *Yükseköğretim Dergisi*, 1(2), 95-102.
- Kavili, Arap, S. (2011). Türkiye’de Rektör Belirleme Süreci ve ‘Mütevelli Heyeti’ Tartışmaları. *Memleket Siyaset Yönetim*, 6(16), 01-32.
- Kaya, N., Kesen, M. (2014). İnsan Kaynaklarının İnsan Sermayesine Dönüşümü: Bir Literatür Taraması. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 6(10), 23-38.
- Kılıç, A., Ayvaz, Ü. (2011). Üniversite-Sanayi-Devlet İşbirliğinin Sağlayıcısı Olarak Teknoparklar ve Teknoloji Transferi İşbirliklerinde Mevcut Durum. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 10(2), 58-79.
- Kılıç, R. (1999). Bazı Ülkelerde Yükseköğretimin Yönetimi ve Finansmanı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 205-231.
- Korkut, H. (1984). *Türk Üniversiteleri ve Üniversite Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Küçük, M., Karabacak, N. (2017). Türk Yüksek Öğretiminde Akademik Teşvik Uygulaması Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Journal of Teacher Education*, 6(2), 124-157.
- Küçükcian, T., Gür, B.S. (2009). *Türkiye’de Yükseköğretim: Karşılaştırmalı Bir Analiz*. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Kurt, T., Gümüş, S. (2015). Dünyada Yükseköğretimin Finansmanına İlişkin Eğilimler ve Türkiye için Öneriler. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 5(1), 14-26.
- Kwiek, M. (2002). Yükseköğretimi Yeniden Düşünürken Yeni Bir Paradigma Olarak Küreselleşme: Gelecek İçin Göstergeler (E. Akbaş, Çev.). Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 2(1), 132-154.
- Langenberg, H. (2001). Uncertainty Of Short-Term Contracts is Turning Talent Away From Science [Kısa Süreli İş Sözleşmelerinin Belirsizliği Yetenekleri Bilimden Uzaklaştırıyor]. *Nature*, 410, 849-850.
- Lanser, D., Dalen, V. R. (2013). *The Effects of Research Grants on Scientific Productivity and Utilisation CPB Discussion Paper* (CPB-248). Hague: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis.
- Levy, D.C. (2016). *The Relative Importance of Private Higher Education in Europe* (Working Paper No.21). New York: The Program for Research on Private Higher Education.
- Marangoz, C. (2004). Çağdaş Üniversite Üzerine Düşünceler. C. C. Aktan (Ed.). *Nasıl Bir Üniversite?* (s. 159-192). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Merriam, S. B. (1998). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, CA 94104.

- Mızıkacı, F. (2011). *Isomorphic and Diverse Features of Turkish Private Higher Education (Working Paper No.18)*. New York: The Program for Research on Private Higher Education.
- Moya, S.Prior, D., Rodríguez-Pérez, G. (2015). Performance Based Incentives and the Behavior of Accounting Academics: Responding to Changes [Performansa Dayalı Teşvikler ve Akademisyenlerin Davranışı: Değişime Tepki Vermek]. *Accounting Education*, 24(3), 208-232.
- Mutluer, K., M. (2008), *Türkiye’de Yükseköğretimin Başlıca Sorunları ve Sorunlara Çözüm Önerileri*. Ankara: Maliye Bakanlığı, SGB. Yayınları No.2008/380.
- OECD (2003). Changing Patterns Of Governance In Higher Education [Yükseköğretimde Yönetişimin Değişim Yolları]. *Education Policy Analysis*, 3, 59-78.
- Okçabol, R. (2007). *Yükseköğretim Sistemimiz*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Okçabol, R. (2014). Türkiye’de Üniversitelerin Temel Sorunları. *Toplum ve Demokrasi*, 8(17-18), 23-49.
- Okumuş, K., Yurdakal, İ.H. (2017). Akademisyenlerin Akademik Teşviğe İlişkin Görüş ve Düşünceleri. *Journal of Academic Social Science Studies*, 58, 145-156.
- Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2016). *T.C. Resmi Gazete*, 29872, 29 Ekim 2016.
- Ortaş, İ. (2003). Üniversitelerin Sorunları-2. *Üniversite ve Toplum Dergisi*, 3(1), 01-05.
- Ortaş, İ. (2004). Üniversite Özerkliği Nedir. *Üniversite ve Toplum Dergisi*, 4(1), 01-07.
- Özalp, G. (2006). *Yükseköğretimde Yönetim Sorunları*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Özcan, D., Çakır, H. (2016). Üniversite-Toplum, Devlet, Piyasa/Sermaye İlişkileri Bağlamında Üniversite Özerkliği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 6(1), 31-40.
- Özen, H. ve Koçak, F. (2015). Türkiye ve Öğretim Elemanları. A. Aypay (Ed.). *Türkiye’de Yükseköğretim Alanı, Kapsamı ve Politikaları* (s. 121-146). Ankara: Pegem Akademi.
- Özer, A. (2012). Türkiye Üniversite Sistemine Genel Bir Bakış, Yaşanan Sorunlar ve Çözüm için Bir Model Önerisi. *Yükseköğretim Dergisi*, 2(2), 61-72.
- Özkan, M. (2014). *Türk Yükseköğretim Sistemi İçin Sürdürülebilir Bir Finansman Model Önerisi*. Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Öztürk, S. (2006). Üniversite Özerkliği Göstergeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Eğitim Bilim ve Toplum*, 4(16), 114-145.
- Papadimitriou, A. (2011). Reforms, Leadership and Quality Management in Greek Higher Education[Yunan Yükseköğretiminde Reformlar, Liderlik ve Kalite Yönetimi]. *Tertiary Education and Management*, 17(4), 355-372.
- Roersen, M. (2008). *Internationalizing Technopark*. Master Thesis, Universiteit Twente, Twente.

- Sallan Gül, S. ve Gül, H., (2014). Türkiye’de Yükseköğretimin Gelişimi, Güncel Durumu ve Eleştirisi, *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 8(17-18), 51-66.
- Sarı, H. (2005). Selçuk Üniversitesinde Öğrenim Gören Bedensel Engelli ve Görme Engelli Öğrencilerin Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözümüne Yönelik Çağdaş Öneriler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 335-355.
- Schiewer, H.J., Jehle, C., Maes, K.(2014). *Tenure and Tenure Track at LERU Universities: Models for Attractive Research Careers in Europe (Advice Paper No.17)*. Leuven: League Of European Research Universities.
- Seggie, F., N., Gökbek, V. (2015). *From Past To Present Academic Freedom in Turkey*, SETA No.15, Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı.
- Şentürk, N., Şentürk, N. (2016). Dünyadaki Gelişmiş Teknoparklar ve Güncel Uygulamaların Türkiye’deki Teknoparkların Gelişimi Üzerine Etkisi [Bildiri], Global Business Research Symposium, Doctoral Conference 2016, İstanbul.
- Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı. (2012). Erişim: 12 Mayıs 2018, <https://www.setav.org/seta-yuksekogretim-yonetimi-calistayi-sonuc-bildirisi/>
- Soyer B., Özdemir S., Aypay A. (2015). Türkiye’de Yükseköğretim Alanı, Kapsamı ve Politikaları. A. Aypay (Ed.). *Yükseköğretimin Yönetimi ve Organizasyonu* (s. 27- 43). Ankara: Pegem Akademi.
- Sönmez, V. (2008). *Gelecekteki Olası Eğitim Sistemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Söyler, İ., Karataş, S. (2011). Türkiye’de Özel Yükseköğretim Kurumlarının Kuruluşu ve Finansmanı. *Maliye Dergisi*, 160, 57-72.
- Stannek, A., Ziegele, F. (2005). *Private Higher Education in Europe A National Report on Germany (Work Paper No.71)*. Gütersloh: CHE Centrum für Hochschulentwicklung.
- Süzen, Bumin, Z. (2011). *Avrupa Üniversiteler Birliği Kurumsal Değerlendirme Programı’na Katılan Ankara’daki Üniversitelerin Kurumsal Değerlendirme, Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Taşar, H. H. (2011), Yükseköğretim Kurumlarına Ayrılan Finansmanın, Talep Kanalından (Demand-Side) Kullanımı: Dünyadaki Uygulamalar ve Türkiye Projeksiyonu. D. Günay, E. Öztemel (Haz.). İstanbul: *Uluslararası Yükseköğretim Kongresi:Yeni Yönelişler ve Sorunlar(UYK- 2011): 27-29 Mayıs 2011- İstanbul: Bildiriler* (s. 1201-1209). İstanbul: Deomed Yayıncılık.
- Teker, S., Teker, D., Sayan, P. (2013). A Comparative Study for Appointment Procedures of University Presidents [Üniversite Başkanlarının Seçilme Süreçlerine İlişkin Karşılaştırmalı Çalışma]. *European Journal of Business and Social Sciences*, 2(8), 123-131.
- Tonbul, Y. (2008). Öğretim Üyelerinin Performansının Değerlendirilmesine İlişkin Öğretim Üyesi ve Öğrenci Görüşleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 56, 663-662.
- Topçu, B., Saraçlı, S., Dursun, P., Gazeloğlu, C. (2012). Akademisyenlerin Yaşam Kaliteleri Üzerine Bir Çalışma: Afyon Kocatepe Üniversitesi Örneği. *Düzce Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 15-19.

- Toprakçı, E., Yücel, H., İğci, G., Tokat, S. (Eylül 2007). Türkiye'nin Yükseköğretim Stratejik Planı (YÖK) ile Üniversitelerin Stratejik Planlarının Uyumluluğu, 16. *Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi: 5-7 Eylül 2007-Tokat: Bildiriler* (s. 29-37). Ankara: Pegem Akademi.
- Tuncer, M. (2012). Hacettepe Üniversitesi Yeni Yükseköğretim Yasa Taslağı Önerisi – Özet Raporu. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(Özel Sayı), 28-31.
- Tuncer, M., Dikmen, M., Tanaş, R., Bahadır, F., Temur, M., Uluğ, H. (2018). Doçentlik Süreci ve Bazı Akademik Kadrolardaki Düzenlemelere Yönelik Öğretim Elemanlarının Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *Turkish Studies Educational Sciences*, 13(11), 1311-1315.
- Turhan, M. ve Erol, Y. C. (2017). Akademisyenlerin Akademik Teşvik Ödeneğine İlişkin Görüşleri. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(3), 281-296.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (2003). Yükseköğretimin Yeniden Yapılandırılması: Temel İlkeler (Yayın No. TÜSİAD-T/2003-10-365). İstanbul: Türk İşadamları Derneği.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (2008). *Türkiye’de Yükseköğretim: Eğilimler, Sorunlar ve Fırsatlar* (Yayın No. TÜSİAD-T/2008-10/473). İstanbul: Türk İşadamları Derneği.
- Ulutürk, S., Dane, K. (2008). Yükseköğretimin Finansmanı. İzmir: *Üniversitede Dönüşüm ve Mücadele Forumu*. Eğitim Sen.
- UNESCO (1998). *Higher Education in the Twenty-first Century Vision and Action: Final Report*, (Volume 1).
- University of California Davis. (2018). Erişim: 21 Haziran 2018, <https://www.ucdavis.edu/about/administration/chancellor-search/frequently-asked-questions-about-chancellor-selection-process/>
- Üste, B., R. (2003). Üniversite Rektörlük Seçimine Alternatif Yaklaşım ve Dokuz Eylül Üniversitesi Örneği. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 36(1), 39-46.
- Varol, A., Şeker, S. (2008). Eğitim Bilimleri Bakış Açısıyla Türkiye Cumhuriyetinde Eğitimin Çağdaş Değerlerle İrdelenmesi Çalıştayı, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, 213-223.
- Vurgun, L. (2009). Bilgi Toplumu Açısından Türkiye'deki Meslek Yüksekokullarının Örgütlenme Problemleri ve Çözüm Önerileri. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 4(2), 99-116.
- Weiler, N. H. (2000) States, Markets and University Funding: New Paradigms For The Reform Of Higher Education In Europe [Devletler, Piyasalar ve Üniversite Fonlama: Avrupa’da Yükseköğretim Reformu]. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 30(3), 333-339.
- World Bank. (2007). Turkey: Higher Education Policy Study, (Report No. 39674). Washington: World Bank Publications.
- Yalçın, A. Y. (Haziran 2007). Üniversite-Sanayi İşbirliği: Beklentiler, Sorunlar ve Fırsatlar [Bildiri], *Üniversite Sanayi İşbirliği Sempozyumu 2007*, Sakarya.

- Yalçınkaya, M., Koşar, D., Altunay, E. (2014). Araştırma Görevlilerinin Bilim İnsanı Yetiştirme Sürecine İlişkin Görüşleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(3), 1009-1034.
- Yalçıntaş, M. (2014). Üniversite - Sanayi - Devlet İşbirliğinin Ülke Ekonomilerine Etkileri: Teknopark İstanbul Örneği. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 5(10), 83-106.
- Yaman, A., Özdemir, S. (2016). Yükseköğretim Yönetici Görüşlerine Göre Yükseköğretimde Yeniden Yapılanma İhtiyacı. *İstanbul Aydın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2), 01-39.
- Yaşar, B. (2001). *Vakıf Üniversitelerinin Türk Yükseköğretim Sistemindeki Yeri*. Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.
- Yaşar, B. (2007). Türkiye ve Bazı Ülkelerdeki Özel Yükseköğretime Genel Bir Bakış. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 581-590.
- Yavuz, M. (2012). *Yükseköğretim Yönetiminde Dönüşüm ve Türkiye İçin Alternatif Yönetim Modeli Önerisi*. Uzmanlık Tezi, Kalkınma Bakanlığı, Ankara.
- Yazgünoğlu, S. S., Özdemir, Ç. (2013). Yükseköğretim Yasa Taslağına İlişkin Öğretim Elemanlarının Görüşleri: Ahi Evran Üniversitesi Örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 3(2), 117-127.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*. Ankara, Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, H. H., Kesik, A. (2010). Yükseköğretimde Yönetmelik Yapı ve Mali Konular: Türkiye’de Yüksek Öğretimde Yönetmelik Etkinliği Artırmaya Yönelik Bir Model Önerisi. *Maliye Dergisi*, 158, 124-163.
- Yükseköğretim Kanunu Taslağı (2012). <http://www.memurlar.net/common/news/documents/302681/yok-tasari.pdf>
- Yükseköğretim Kanunu. (1981). *T.C. Resmi Gazete*, 17506, 04 Kasım 1981.
- Yükseköğretim Kurulu. (2000). *Türk Yükseköğretiminin Bugünkü Durumu*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı.
- Yükseköğretim Kurulu. (2007). *Türkiye’nin Yükseköğretim Stratejisi Raporu* (Rapor No: YÖK: 2007-1). Ankara: Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı.
- Yükseköğretim Kurulu. (2007). *Vakıf Üniversiteleri Raporu*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı.
- Yüksel, A., Gökçaya, Ö., Demir, B. (2015). MYO'larda Yenilikçi Bakış Açısının Eğitim Boyutunda Değerlendirilmesi. T. Aktaş., Ö. D. Gürcü (Haz.). 4. *Uluslararası Meslek Yüksekokulları Sempozyumu: 21-23 Mayıs 2015 – Yalova: Bildiriler* (s. 1538-1550). Yalova: Yalova Üniversitesi Yayınları.
- Zappner, J. (2018). The Path to a Professorship. Erişim: 21 Haziran 2018, Federal Ministry of Education and Research Ağ Sitesi: <https://www.research-in-germany.org/en/jobs-and-careers/info-for-postdocs-and-junior-researchers/career-paths/path-to-professorship.html>

YEDİNCİ BÖLÜM

**TÜRKBİLİME HİZMET
EDENLER:
WALTER ANDREWS**

Prof. Dr. Walter G. Andrews Danışmanlığında Oluşturulan Bir Proje: Latifi Projesi

Ayşe Dalyan*

23 Ocak 2021 Cumartesi Türkiye saatiyle 19.00’da 44. Türkbilim Sanaltayı olan *Walter Andrews Oturumunu* gerçekleştirdik. Bu oturum katılımcısı bol olan, ayrıca Youtube’da da canlı yayınlı sunulan bir toplantıydı. Prof. Dr. Andrews hocamızı ortak duygularla anabildiğimiz, onun danışmanlığıyla oluşan ve gelişen projelerimizi sunabildiğimiz heyecanlı bir oturum oldu. Bu fırsatı bizlere veren Şerife hocama ve Timur bilgeme öncelikle teşekkürlerimi bir borç bilirim. Toplantıya katılamayanlar aşağıda paylaştığım linkten toplantı kaydına ulaşabilirler¹.

"Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı: Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek"² kitabıyla idolüm olan Prof. Dr. Walter Andrews ile çalışmalar yapmayı bir zamanlar hayal bile edemezken Andrews’un yaşamının son yıllarında farklı projelerde birlikte çalışmak mümkün oldu. Onunla yüz yüze görüşebileceğim, Washington Üniversitesinde beraber sunum yapabileceğimiz bir gerçeğe dönüşüvermişti her şey. Kendimi çok şanslı hissediyordum.

Şimdi, bana “İyi bir insan kimdir, tarifini edebilir misin?” diye sorsalar ben Walter hocamı anlatmaya başlarım. Doktoramı henüz bitirmiş ve tezimden ürettiğim bir makalemi³ Bilig dergisinde yeni yayımlamış olduğum heyecanlı günlerimde, Facebook bana Walter hocamı arkadaş olarak önerdi. Doktora yıllarımda fikirlerine hayran olduğum kişiyi öneriyordu Facebook, tabi hemen hocama arkadaşlık isteğinde bulundum ve ona tezimden oluşturarak yayımladığım bu makalemi gönderip düşüncelerini almak istediğimi söyledim. Walter hoca bana sorulardan ve yorumlardan oluşan 3 sayfalık bir yazı ile geri döndü. Ben de her sorusuna ve yorumuna dikkat ve özenle cevaplarımı ve düşüncelerimi yazdım. İşte böyle başladı bu güzel insanın hayatımda çok özel bir yere yükselmesi.

* Doç. Dr., International University of Cyprus.

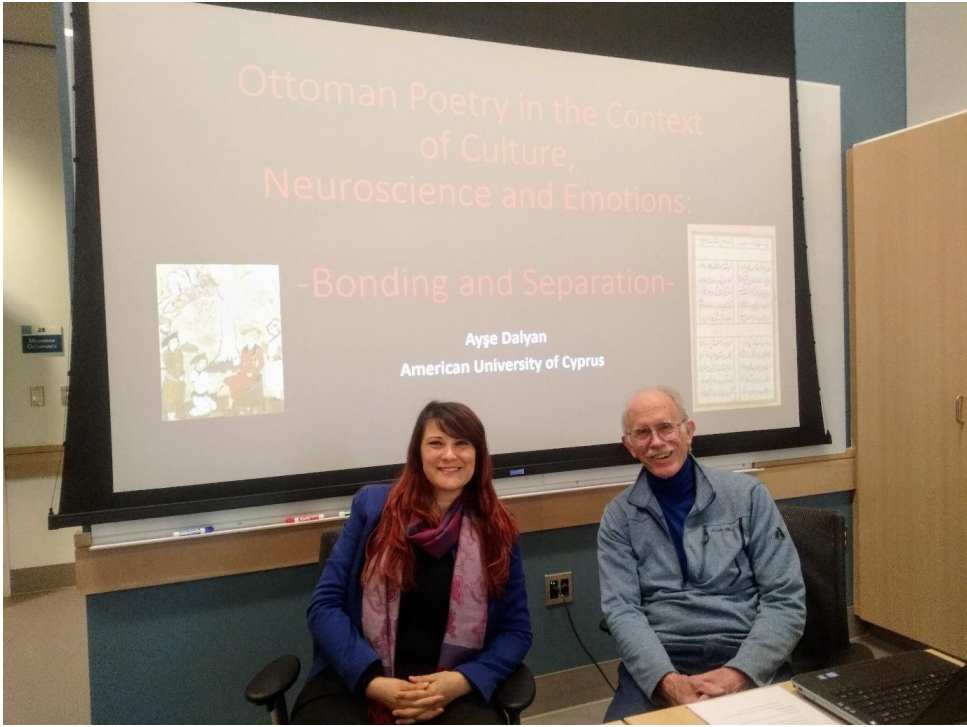
¹ 44. Türkbilim Sanaltayı / 23 Ocak 2021 <https://www.youtube.com/watch?v=ndhTaS8noRk>

² Andrews, Walter G., *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı: Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek*, 2000) (İstanbul: İletişim, 2000)

³ Dalyan, Ayşe. “Edebiyatta Zihniyet İncelemesi Ve Ahmed Paşa’nın Kerem Redifli Kasidesinde Zihniyet Çözümlemesi”. *Bilig Journal of Social Sciences of the Turkish World* Ahmet Yesevi University, sy 78 (Summer 2016): 327-59. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/1172-published.pdf> 05.07.2021

Hocamla kısa bir süre sonra heyecan veren bir dijital proje olan Baki Projesinde çalışmaya başladık, sonra Latifi Projesi, Nörobilim-Edebiyat Projesi ve dahası. Her geçen gün hocamı daha yakından tanıyor ve ona hayranlığım artıyordu. Genç bir akademisyen olarak ne zaman zor bir gün yaşasam kendime “Bak hayatında Walter hoca var, dayan! Bu nedenle sen çok şanslısın, bunu unutma!” diyordum.

Hocam anlatmakla bitmez, onu tanımalı ve yaşamalıydı bir insan. O da bana denk geldi, sanırım bunu her zaman söyleyeceğim: “Ben çok şanslıyım.”. O kadar çok desteğini gördüm ki hangisini anlatacağımı bilemiyorum. Mesela, ilk yazışmalarımızda Türkçe yazmayı tercih etmiştim. İngilizce yazmam konusunda beni o yüreklendirdi. Bazen yaptığımız projeleri bir kenara bırakıp sayfalar dolusu İngilizce grameri anlattı bana. Onun sayesinde hayatımda ilk defa İngilizce sunum yaptım. Bu sunum için beni çok çalıştırdı. Ses kayıtlarımı istedi ve telaffuz hatalarımı bir bir düzeltti.

Fotoğraf 1: Washington Üniversitesinde Prof. Dr. Walter G. Andrews ile. Dalyan “Kültür, Nöroloji ve Duygular Bağlamında Osmanlı Şiiri”, 12 Kasım 2019, NELC, Washington Üniversitesi USA.

Latifi Projesi için, sabahın erken saatlerinde uyanıp çalışma planlarımız doğrultusunda tüm gün e-maileştiğimiz, günün geç saatlerinde bana, “Ayşe, hadi yat artık, biraz dinlen” diye attığı mesajlarını hiç unutmuyorum. Walter hocamla

çalışmak çok güzel ve zevkliydi. Bir bilge olmasına rağmen çok alçak gönüllü, hoca olmayı değil arkadaş gibi birlikte çalışmayı seçen biriydi. Nörobilim-Edebiyat Projemizin sunumunu yapmak üzere Amerika'ya gitmem için Washington Üniversitesi ve bizzat kendisinin yaptığı maddi desteğini anlatmak bile sayfalar sürer herhalde. Bunun için Selim hocaya ve Walter hocamın eşi Melinda'ya ayrı ayrı teşekkür ederim.

Prof Dr. Andrews'un yetiştirdiği öğrencilerden biri de bilindiği gibi Prof. Dr. Mehmet Kalpaklı'dır. Mehmet Kalpaklı'nın 2010'da kaleme aldığı *Nam-ı diğer Walter Bey: Walter G. Andrews'un Türkiye ve Osmanlı edebiyatı sevgisiyle dolu hayatı*¹ başlıklı yazısında Walter Hocanın öğrencileri ve Türkoloji için ne kadar düşünceli ve iyi bir insan olduğunu göstermektedir. Kalpaklı Walter Hocayı şöyle anlatır:

“Kalpaklı'nın Washington'da bulunduğu süre içinde Walter Andrews da akademik geleceğinin ne olacağı konusunda bir karara vardı. Bütün Türkçe derslerini ve lisans seviyesindeki dersleri Kalpaklı veriyor, Walter sadece projeler üzerinde çalışıyor ve yüksek lisans ile doktora dersleri veriyordu. Prof. Andrews, gelecekte de bunun devamı için girişimde bulundu. Üniversite yönetimine maaşının yarısının kesilerek Türkçe dil derslerini vermek üzere alınacak bir dil okutmanına verilmesini ve kendisinin sadece edebiyat derslerini verip araştırma projelerinde çalışmasını önerdi. ... Ancak, maalesef Üniversite yönetimi bu öneriyi sıcak karşılamadı. ... Bir gün Fakülte Dekanı, Yakın Doğu Bölümünü ziyaret ederek, yakın bir zamanda bütün kadroların dondurulacağını ve yeni hiçbir atamanın yapılmayacağını açıkladı. Bunun üzerine, ileride yeni bir hocanın kadroya alınmasının imkansızlığını gören Walter Andrews görevinden ayrıldı. Burada amaç, genç bir Türkolog'un bu kadroya hemen atanması ve yakın gelecekte olabilecek kadro dondurulmasından önce pozisyonu genç bir bilimadamının doldurmasıydı. Böylelikle Türk çalışmaları, Washington Üniversitesi'nde daha uzun yıllar devam edebilirdi. Nitekim öyle oldu. Diğer alandaki kadro azaltmalarına ve dondurmalarına rağmen Türk çalışmaları, önce Kemal Silay ardından da, halen görevine devam etmekte olan Selim S. Kuru tarafından başarılı bir şekilde sürdürüldü. Bununla birlikte, Walter Andrews hiç bir zaman Bölüm'den uzak kalmadı. 1991'den 2001'e kadar tamamen gönüllü olarak Bölüm'le ilişkisini sürdürdü. Aynı zamanda Üniversite'deki Middle-East Center'in de bir üyesi idi. 2001 yılında Üniversite ona “Research Professor” ünvanını verdi. Hala Üniversite'den maaş almayarak bu görevini sürdürmektedir.” Walter Hocanın bu görevi aslında yaşamının son ikinci haftasına kadar böyle sürdü.

Walter Hocam, tanıdığım en çalışkan insanlardan biriydi. Son iki yıl, çok önemli bir proje olduğuna inandığım edebiyat ve nörobilim ilişkisi üzerine çalışıyorduk ve bu çalışmanın ilk çıktısı olan makalemize vefatına iki hafta kalana kadar çalıştı. Yoğun bir çalışma sonucunda hazırladığımız projenin ilk çıktısı olan makalemiz yayımlandı, ancak hocam göremedi. Buruk bir sevinçle makalemizi

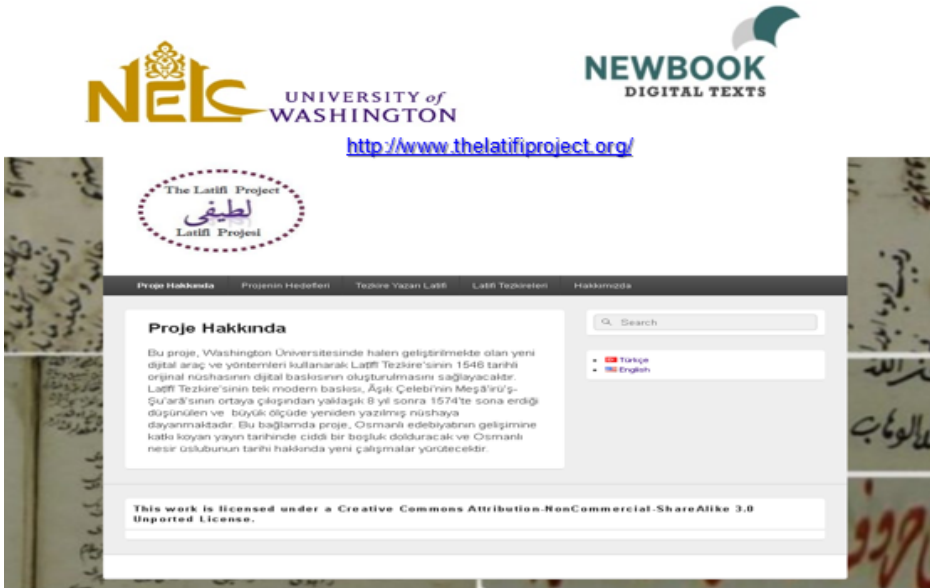
¹ Kalpaklı, M. “Nam-ı diğer Walter Bey: Walter G. Andrews'un Türkiye ve Osmanlı edebiyatı sevgisiyle dolu hayatı”. *Journal of Turkish Studies* 34, sy 2 (2010): 16-30. sy. 25.

burada paylaşmak istedim. İlgilenenler aşağıda paylaştığım linkten makaleye ulaşabilirler.¹

Ben onun vefat edebileceğine inanamıyordum; iyileşecek, aramıza fizik olarak da tekrar katılacak diyordum. O, çok güçlü ve sabırlı birisiydi. Hastalığı ortaya çıktığı o günden bu yana hastalığının onu yenebileceğine inanmadım. Vefatını duyduğumda şok oldum, aramızdan ayrılışını kabullenmem de aynı şekilde zaman aldı. O benim idolüm, hocam ve arkadaşım. Hayatımda büyük bir yeri dolduruyordu, şimdi bu büyük boşlukla yaşamak zorundayım.

Latifi Projesi

Yürütücülüğünü yaptığım Latifi Projesi¹, Newbook Digital Texts² sorumluları Prof. Dr. Walter G. Andrews ve Prof. Dr. Sarah Ketchley ile Washington Üniversitesi'nin Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Bölüm Başkanı Prof. Dr. Selim Sırrı Kuru'nun danışmanlığıyla geliştirilmektedir.

Fotoğraf 2: Latifi Projesi Websitesi

¹ Andrews ve Dalyan. "Poetry, Culture, Neuroscience, Emotions, and the Case of Bonding, Separation, and Separation Anxiety in Sixteenth-Century Ottoman Culture: a Theoretical Preface". Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association 7, sy 2 (2021): 147-74. <https://doi.org/10.2979/jotturstuass.7.2.10>.

https://www.jstor.org/stable/10.2979/jotturstuass.7.2.10?refreqid=excelsior%3Acda2bedb0364298715afccc3af5d22e0&seq=1&fbclid=IwAR0xwgXtaCLyNMRwZ5RBwzcj07PoYbQwB05k_xlK6dVFOeSOJMM4HpcTrP0

² Latifi Projesi web sitesi: www.thelatifproject.org (05.07.2021).

Proje iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Latîfî Tezkire'sinin 1546 tarihli orijinal nüshasının dijital baskısının oluşturulmasını sağlamaktır. Projenin ilk aşamasıyla ilgili Walter Hoca ile bir makale Belleten Dergisinde yayımladık¹. İkinci aşamada Latîfî tezkirelerinde oluşan üslup değişimi ortaya koyabilecek bir Üslup İnceleme Aracı Latîfî'nin geliştirilmesi bulunmaktadır. Projenin ilk aşaması aslında projenin kurucu danışmanı olan Prof. Dr. Walter G. Andrews'un 1970'de tamamladığı "The Tezkere-i Şu'ara of Latîfî as a Source for the Critical Evaluation of Ottoman Poetry"² başlıklı doktora tezinden doğmuştur.

Fotoğraf 3: Prof. Dr. Walter G. Andrews ve *Latîfî Projesi*'nin kaynağı olan *Walter Hoca'nın Doktora Tezi*

Latîfî Projesi, 2017'de Prof. Dr. Walter Andrews ile tezkireler üzerine yaptığımız sohbetler sırasında hayata gelip Prof. Andrews'un kapısını açtığı bilgisayarlı edebiyat incelemeleri araçlarının kullanımıyla gelişmiştir. Bu noktada 2018'de projenin ikinci aşaması olan Latîfî Tezkirelerinin bilgisayar destekli üslup incelemesini yapabilecek bir araç geliştirme fikri oluştu. Projenin ikinci aşamasının amacı, Washington Üniversitesinde halen geliştirilmekte olan yeni dijital araç (geri dönüştürülebilir transkripsiyon aracı, üslup inceleme aracı Latîfî) ve yöntemleri kullanarak tezkirenin 1546 ve 1575 tarihli iki nüshasının üslup açısından

¹ Andrews, Walter G. ve Ayşe Dalyan. "İki farklı Latîfî tezkiresi ve nüshaları". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, sy 68 (01 Aralık 2019): 49-68. <https://doi.org/10.32925/tday.2019.30>.

² Andrews, Walter G. "The Tezkere-i Şu'ara Of Latîfî as a Source for the Critical Evaluation of Ottoman Poetry". ProQuest Dissertations & Theses, Michigan University, 1970.

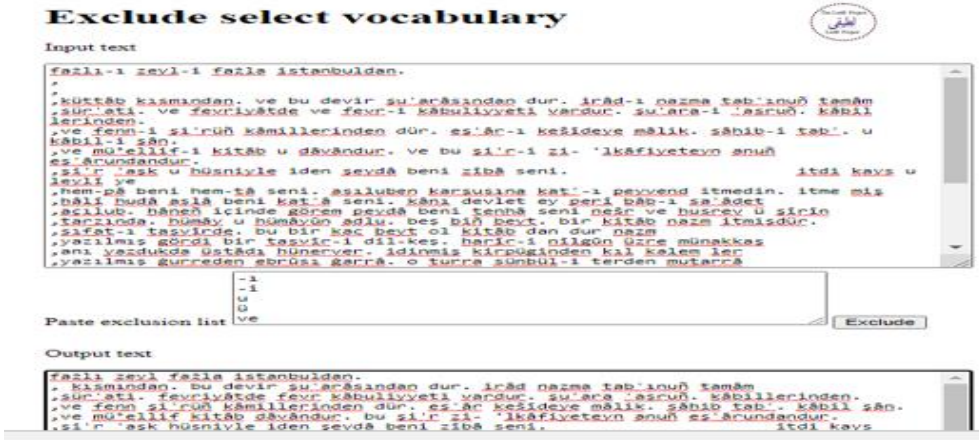
karişlaştırılmasını sağlamaktır. Bu proje ile, Osmanlı edebiyatının gelişimine katkı koyan yayın tarihinde ve Osmanlı nesir üslûbunun tarihi gelişiminde ciddi bir boşluk doldurulması hedeflenmektedir.

Latifi Projesinin ikinci aşaması Osmanlı nesir geleneğinin bilgisayar destekli üslûp incelemesidir. Proje kapsamında geliştirilecek olan Osmanlıca ve Türkçe Üslup İnceleme Aracı Latifi ile her iki Latifi Tezkiresi ve bu iki tezkire arasındaki Aşık Çelebi'nin tezkiresinin bu iki Latifi Tezkiresine etkisi açısından metinlerin üslûp incelemesi yapılacaktır.

Bütün dilleri dikkate aldığımızda İngilizce merkezli bazı araçlara ya da programlara ulaşılabilir, ancak Türkçe ya da Osmanlıca üzerine kapsamlı bir program ya da araç geliştirilmemiştir. Bu, tarihi diller içinde yeri küçümsenemeyecek olan Türkçe için büyük bir eksiklik. Latifi Projesi kapsamında üretilen Üslup İnceleme Aracı Latifi, bu eksikliğin kapatılması için atılan büyük bir adımdır. Dolayısıyla proje, Latifi Tezkirelerini örneklem olarak Osmanlı nesir geleneğine uygun bir üslûp inceleme aracını üretmeyi ikinci hedef olarak belirlemektedir.

Bu bağlamda Latifi Projesi kapsamında ilk üretilen *Exclude Select Vocabulary* programıdır. Latifi Projesi kapsamında üretilen *Exclude Select Vocabulary* Program'da amaç incelemek istediğiniz metinde sayısal verileri etkileyecek ve incelemelerde amaç edinilmeyen kelimeleri (bağlaçlar, edatlar vb.) veya metinden çıkarılmasını istenilen kelimelerin toplu olarak silme işlemini gerçekleştirmektedir. Bunun bir diğer nedeni henüz geliştirmekte olan aracımız için model alınan İngilizce merkezli üretilen bilgisayarlı üslup inceleme araçlarının Osmanlıca'nın ve Türkçe'nin dil yapısına uygun olmaması sebebiyle Farsça'dan geçen izafet kesresi ve Türkçe'nin gramerinde bulunan bazı ekleri birer kelime olarak sayısal veri adı altında değerlendirmesinin önlenmesidir.

Projenin bu aşamasında mühendislik taarındaki danışmanı yine Washington Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlığı (Near Eastern Languages and Civilization, kısaca NELC) merkezinde oluşturulan Newbook Digital Text Projesinin yürütücülerinden Prof. Dr. Sarah Ketchley'in danışmanlığında ilerlemektedir.

Fotoğraf 4: *Latifi Projesi* kapsamında üretilen *Exclude Select Vocabulary Programı*

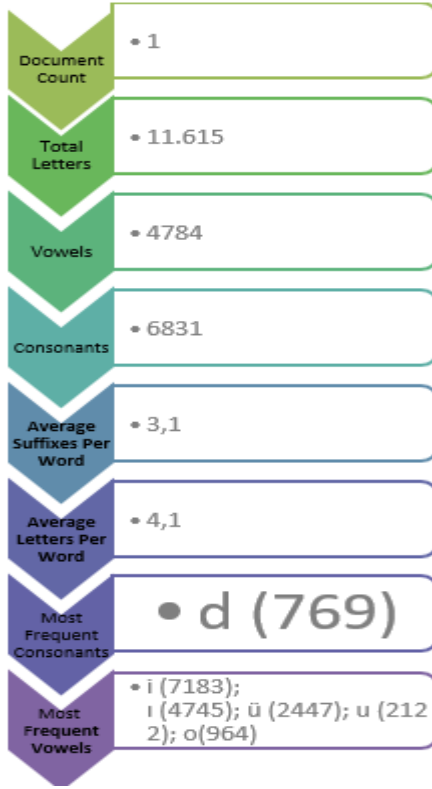
Latifi Projesi kapsamında oluşturulacak nesir geleneği Üslup İnceleme Aracı Latifi’de Fonoloji İnceleme Seçeneği, Morfoloji İnceleme Seçeneği, Kelime İnceleme Seçeneği ve son olarak Söz Dizimi İnceleme Seçeneği olması planlanmaktadır. Bu seçenekler de hem tek bir metne hem de birden çok metne uygulanabilir bir özelliğe sahip olacaktır. Araçta kelimelerin uzunluklarını ölçen harf sayıları verilerine, köken verilerine, farklı kökene dayanan kelimelerin de kendi içinde kategorilerine, kelimelerin birbiri ile ilişkilerini gösteren dağılımlarına ve ekler aracılığıyla anlamsal birlikteliği oluşturan yapı analizlerine ulaşılabilecektir. Program, ulaşılan verileri farklı grafikler aracılığıyla sunacak ve onların sayısal çıktıları oluşturacaktır.

Görsel 1: *Latifi Projesi* kapsamında üretilen *Üslup İnceleme Aracı Latifi*

1. Fonoloji Seçeneği:

Bu bölümde kelimelerin harf sayıları, en çok kullanılan ünlü harfler ve ünsüz harfleri tespit edilecek ve görselleştirilecektir. Aracın bu seçeneği Osmanlı nazımının ve nesrinin ahengi üzerine yapılacak çalışmalara ve araştırmacılara büyük hizmet edeceği gibi, onlara hız da kazandıracaktır. Bu bölümün bir diğer önemi ise çoklu metinlerde kelimelerinin harflerinin uzunluklarının saptanmasıyla Türkçe’de kelime türetme tarihçesini de gözler önüne serebilecektir. Stylo programı üzerinde bu yaklaşımla Yaşar Kemal’in İnce Memed romanlarındaki kelime uzunluklarını

saptamış ve yazarın İnce Memed 3 ve İnce Memed 4'te kelimelerinde uzamalar olduğu tespit etmiştir.¹

Görsel 2: Üslup İnceleme Aracı Latifi, Fonoloji Seçeneği

2. Morfoloji İnceleme Seçeneği:

Programın Morfoloji İnceleme Seçeneğinde Türkçe ve Osmanlıca dil yapısını meydana getiren morfolojik unsurların kullanımının veri analizini yapabilecek ve görseller oluşturulacaktır. Böylece herhangi bir kelimenin farklı tarihlerde ve farklı metinlerde yapılacak analizlerle hangi dönemde hangi dilin, örneğin Arapça, Farsça ve Türkçe gibi dillerin gramer yapılarıyla metinlerin kurulduğu tespit edilecektir. Araştırılan dil yapısı ile ilgili elde edilen sonuçlar Osmanlıcadaki tarihsel kullanımını örneğin bir kelimenin hangi tarihte dilin kullanımına girdiği vb. özellikleri gözler önüne serilecektir. Bunların başında farklı

¹ Can, Fazlı, ve Jon M. Patton. "Change of Writing Style with Time". Computers and the Humanities 38, sy 1 (Şubat 2004): 61-82.
<https://doi.org/10.1023/B:CHUM.0000009225.28847.77>.

gramer yapılarına dayanan morfolojik yapıların ilk olarak verilerine ve verilerin de görsellerine ulaşılacaktır. Bu bölümün görselleri açısından bu örnekler verilebilir.

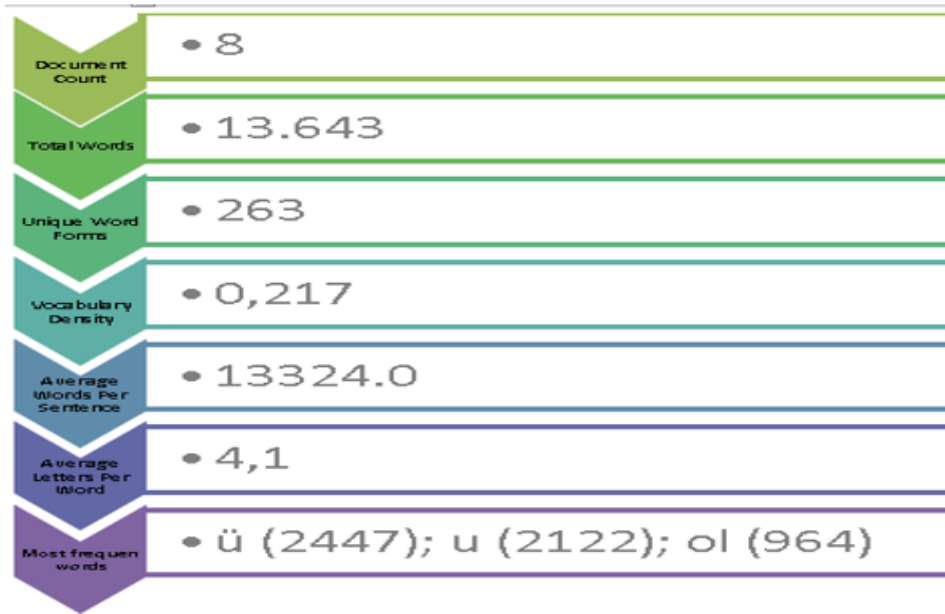

Görsel 3: *Üslup İnceleme Aracı Latifi, Morfoloji İnceleme Seçeneği*

3. Kelime İnceleme Seçeneği

Üslup İnceleme Aracı Latifi'nin *Kelime İnceleme Seçeneği*nde bir metinde geçen kelime sayısı, bu kelimelerin ekli biçimlerinin istatistiği, sıklık analizleri, kelimenin metin içindeki yerlerini gösteren haritalar ve grafikler yer alacaktır. Bu seçenek kendi içinde de dört bölüme ayrılacaktır. Bu dört bölüm hem tek metne uygulanabileceği gibi hem de birden çok metne uygulanabilecektir.

Bu bölümde, Osmanlıcada yer alan kelime kökleri ile ilgili bazı görseller ve grafikler bulunacaktır. İlk etapta kelimelerin sıklık ve kelime çeşidi analizi sayısal veri görseli oluşturulacaktır. Bu verileri sağlayacak Arapça, Farsça, Türkçe vb. sözlük dataları sayesinde bu bölümün dil ve edebiyat araştırmacılarına kazandıracağı en önemli katkısı Osmanlıca'yı oluşturan dillerin metinler üzerindeki yüzdelik oranları tam olarak tespit edilebilecektir. Diğer bir önemli katkısı da araştırılan kelimenin hangi yüzyılda Türkçe'ye dahil olduğu, incelenecek metinlerle belirlenebilecektir. Böylece Türkçe'nin diğer dillerle etkileşimi somut verilerle yorumlanabilecektir.

Görsel 4: Üslup İnceleme Aracı Latifi, Kelime İnceleme Seçeneği

4. Söz Dizimi İnceleme Seçeneği

Üslup İnceleme Aracı Latifi'nin bu seçeneğinde metinlerde geçen Türkçe yapıların, Farsça tamlamaların, kafiyeyle düzyazıların, paralel ifadelerin, kafiyesiz morfolojik paralelliklerin, vb. pek çok sözdizim yapılarına katkı sağlayan özelliklerin sayısal verilerine ulaşılabilecektir. Bu yapıların her birinin kaç sözcükten meydana geldiği net olarak tespit edilebilecektir. Böylece metinlerin belâgat ve gramer özelliklerini belirleme ve karşılaştırmaya dayanan ve nüshalar arasındaki üslup farkını görselleştiren Üslup İnceleme Aracı Latifi aracılığıyla Osmanlı nesir geleneğindeki büyük üslup değişimi ortaya konulacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada bir akademik projeyi oluşturan unsurların hem duygusal tarafını hem de teknik tarafını anlatmaya çalıştım. Prof. Dr. Walter Andrews'un bilime ve hayata karşı açık görüşlülüğü nedeniyle önderliğiyle pek çok projenin oluşumuna tanıklık ettim. Her bir projenin yeri çok farklı idi, ancak Latifi Projesi Andrews'un 1970'te sunduğu Doktora tezinden doğması ve Walter hocanın hayatının büyük bir bölümünü kaplaması nedeniyle daha da önemli bir proje oldu. Walter hocadan miras kalan bu proje iki aşamadan oluşmaktadır. Birincisi 1970'de Hocanın tezinde öne sürdüğü Latifi Tezkiyesini 1546 ve 1575 tarihli olmak üzere iki farklı tezkire olarak ele alınması gereğine dayanan 1546 tarihli orijinal Tezkirenin dijital baskısının oluşturulmasıdır. İkinci aşama da her iki tezkirenin bütün farklarını ortaya koyabilen Üslup İnceleme Aracı Latifi'nin inşasıdır.

Projenin ikinci aşamasında oluşturulacak Üslup İnceleme Aracı Latifi, 4 temel özelliğe sahip olacak ve metinleri fonoloji, morfoloji, kelime inceleme ve söz dizimi başlıkları altında yine farklı kategorilerle birlikte ele alınan metinleri inceleyecektir. Üslup İnceleme Aracı Latifi, alanında ilk olması nedeniyle önemli ve yol açıcı, uzun vadeli bir çalışmadır.

Kaynakça

Andrews ve Dalyan. “İki farklı Latifi tezkiresi ve nüshaları”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, sy 68 (01 Aralık 2019): 49-68.
<https://doi.org/10.32925/day.2019.30>.

Andrews ve Dalyan. “Poetry, Culture, Neuroscience, Emotions, and the Case of Bonding, Separation, and Separation Anxiety in Sixteenth-Century Ottoman Culture: a Theoretical Preface”. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 7, sy 2 (2021): 147-74.
<https://doi.org/10.2979/jotturstuass.7.2.10>.

Andrews, Walter G., Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı: Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek , 2000) (İstanbul: İletişim, 2000)

Andrews, Walter G. “The Tezkere-I Su’ara Of Latifi as a Source for the Critical Evaluation of Ottoman Poetry”. ProQuest Dissertations & Theses, Michigan University, 1970.

Can, Fazlı, ve Jon M. Patton. “Change of Writing Style with Time”. *Computers and the Humanities* 38, sy 1 (Şubat 2004): 61-82.

Dalyan, Ayşe. “Edebiyatta Zihniyet İncelemesi Ve Ahmed Paşa’nın Kerem Redifli Kasidesinde Zihniyet Çözümlemesi”. *Bilig Journal of Social Sciences of the Turkish World Ahmet Yesevi University*, sy 78 (Summer 2016): 327-59.

Dalyan “Kültür, Nöroloji ve Duygular Bağlamında Osmanlı Şiiri”, 12 Kasım 2019, NELC, Washington Üniversitesi, Seattle, USA.

Kalpıklı, M. “Nam-ı diğer Walter Bey: Walter G. Andrews’un Türkiye ve Osmanlı edebiyatı sevgisiyle dolu hayatı”. *Journal of Turkish Studies* 34, sy 2 (2010): 16-30.

Latifi Projesi web sitesi: www.thelatifiproject.org (05.07.2021).

Newbook Digital Texts www.newbookdigitaltexts.org (05.07.2021)

44. Türkbilim Sanaltayı / 23 Ocak 2021

<https://www.youtube.com/watch?v=ndhTaS8noRk>

“Bâkî Kalur Sahîfe-i Âlemde Adumuz”: *Baki Projesi*

Gülşah Taşkın*

*Sevgili Hocam Walter G. Andrews'un
Kıymetli Anısına...*

*ey bakışlar ustası umutlar pehlivanı¹
sen anlattın bir gülde anlatılmaz olanı
biz bir hüznü başlarken sana çıraklık ettik
uçurduğun kuşlardır şimdi Bâkî Divânı*

Hilmi Yavuz

Giriş

Yurt dışında Osmanlı edebiyatı üzerine araştırmalar yürüten, disiplinler arası yaklaşımları ve öncü fikirleriyle, günümüzde Osmanlı edebiyatı sahasında üretilen hemen hemen bütün çalışmalara yön veren akademisyenlerin başında kuşkusuz Walter G. Andrews geliyor. Andrews her çalışmasında, alışılmış düşünce kalıplarımızın sınırlarını zorlayıp ezberlerimizi bozarak, bize edebiyatımızın hiç bilmediğimiz, şimdiye kadar hiç fark etmediğimiz zenginliklerini gösterdi. O, çok uzun yıllar Türkiye’de bile az sayıda uzmanın ilgilendiği Osmanlı edebiyatını, farklı disiplinlerden gelen yerli ve yabancı uzmanların ortaklaşa çalışmalar yapabileceği yepyeni ve cazip bir araştırma alanı hâline getirdi. Sadece çalışmalarıyla değil, kişiliğiyle de bizlere cesaret ve ilham kaynağı olan sevgili hocam Walter G. Andrews’u maalesef geçtiğimiz yıl 31 Mayıs’ta kaybettik. Fakat o, ardında *Şiirin Sesi*, *Toplumun Şarkısı: Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek* ve *Sevgililer Çağı: Erken Modern Osmanlı-Avrupa Kültüründe Aşk ve Sevgili* gibi, Osmanlı edebiyatı üzerine çalışan herkesin kitaplığının baş köşesinde yer verdiği kitaplar; Osmanlı şiirini farklı bakış açılarıyla tarihsel, toplumsal ve kültürel bağlamından soyutlamadan ele alıp sorguladığı sayısız makale bıraktı; el değmemiş nice konunun kapılarını bizler için ardına kadar açtı. Hâlâ da açmaya devam ediyor...

Walter G. Andrews’un alanımıza sağladığı katkılar ve getirdiği yenilikler sadece makale ve kitaplarıyla da sınırlı değil üstelik. Dünyada bilgisayar teknolojilerinin henüz yeni yeni gelişmeye başladığı, dijital beşerî bilimlerin

* Dr. Öğretim Üyesi, Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Hilmi Yavuz hocam konuşmamın hemen ardından “Bâkî’ye Rübai” adlı şiirini okumuş ve şiiri anımsayıp konuşmamda yer vermediğim için, şakayla karışık da olsa, bana sitem etmişti. Bu nedenle “Bâkî’ye Rübai” şiirini *Baki Projesi* ile ilgili bu yazıya almamak olmazdı. Kendimi bir nebze olsun affettirme ümidiyle Hilmi Yavuz hocamı saygı ve sevgiyle bir kez de burada anmak ve kendisini tanımış olmaktan onur duyduğumu bu vesileyle tekrar dile getirmek isterim.

henüz sözünün bile edilmediği dönemlerden, 1980'lerin başından bu yana divan şiirinin analizinde bilgisayar teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanılmasına yönelik ürettiği onlarca dijital beşerî bilimler projesi de Andrews'un bizlere miras bıraktığı çalışmalar arasında yer alıyor. Andrews'un Osmanlı metin çalışmaları sahası için bir model olarak tasarlayıp geliştirdiği ve yürütücülüğünü yaptığı *Baki Projesi* de bu sahada üretilmiş en geniş kapsamlı dijital beşerî bilimler projelerinden biri olma özelliğiyle onun mirasının önemli parçalarından birini oluşturuyor.

Ben de bu yazıda 2017 yılından beri Türkiye sorumlusu ve yürütücüsü olarak görev yaptığım *Baki Projesi*'ni tanıtmayı amaçlıyorum. Üç ana bölümden oluşan yazının ilk bölümünde *Baki Projesi*'nin çıkış noktası, kökenleri ve temel hedefleri hakkında bilgi vereceğim. İkinci bölümde ise *Baki Projesi* kapsamında şimdiye kadar yürüttüğümüz çalışmalardan bahsedecek ve bu çalışmalardan elde ettiğimiz ön sonuçları araştırmacılarla paylaşacağım. Yazının son bölümünde ise projemizin gelecekteki hedefleri üstünde duracağız.

Neden *Baki Projesi*?

Klasik Osmanlı edebiyatı denince ilk akla gelecek şairlerden biri şüphesiz Bâkî mahlasıyla şiirler yazan Mahmûd Abdülbâkî'dir (d.1526-ö.1600). Sadece çağdaşları üzerinde değil, kendisinden sonra gelen şairler üzerinde de derin etkiler bırakan, belki de şiirlerine en çok nazire yazılan şairlerden biri olan, Osmanlı şiirinin Sultânü's-şu'arâ'sı Bâkî'nin hayatı ve eserleri, özellikle de kendisine şöhret kazandıran divanı ve şiirleri üzerine şimdiye kadar birçok araştırma yapıldı, birçok yazı kaleme alındı. Fakat gerçek şu ki Bâkî üzerine yapılan bu kadar araştırma ve çalışmaya rağmen onun şairliği ve şiirleri hakkında hâlâ çok az şey biliyoruz. Daha doğrusu, bilgilerimizin büyük bir çoğunluğu somut ve bilimsel verilere dayanmak yerine genellikle sezgi düzeyinde kalıyor. Özelde Bâkî, genelde ise diğer bütün Osmanlı şairleri için hâlâ cevaplayamadığımız ve elimizdeki sınırlı verilerle belki de hiçbir zaman cevaplayamayacağımız çok temel sorular önümüzde duruyor. Örneğin şu an Bâkî divanında yer alan şiirlerin hangilerinin gerçekten Bâkî'nin kaleminden çıktığını, hangi şiirlerin şairin hayatının hangi döneminde yazıldığını, oldukça genç yaşta şiir yazmaya başlayan şairin üslubunda ne gibi değişimler olduğunu, şiirlerin farklı yazma nüshalardaki varyantlarının ne zaman, nasıl oluştuğunu ve bu varyantlar ya da divanın yazma nüshaları arasında nasıl bir tarihsel ilişki kurulabileceğini maalesef hâlâ bilmiyoruz (Andrews ve Taşkın 2018, s. 360). İngiliz ve dünya edebiyatının en önemli yazarlarından biri kabul edilen, hemen hemen Bâkî ile aynı dönemlerde yaşamış olan William Shakespeare (d.1564-ö.1616) ve eserleri üzerine yapılan çalışmalarla Bâkî ve eserleri üzerine yapılanları sadece yüzeysel bir karşılaştırmaya tabi tuttuğumuzda bile Bâkî hakkında ne kadar az şey bildiğimiz açık gözler önüne seriliyor.

Mesela dünyada sadece Shakespeare'e ait eserleri içeren müstakil kataloglar hazırlanıyor. Gene Shakespeare'in eserlerinin, matbular da dâhil olmak üzere, şimdiye kadar tespit edilebilmiş tüm nüshalarının sayısı, nerede bulundukları, hangi özelliklere sahip oldukları vb. bilgiler kayıt altında tutuluyor. Shakespeare külliyyatına dâhil tüm bu nüshaların modern yöntemlerle karşılaştırmalı olarak incelenip analiz

edilmesi sonucunda elde edilen somut ve bilimsel verilerden yola çıkılarak, konunun uzmanları tarafından hazırlanmış onlarca matbu ve dijital Shakespeare edisyonu bulunuyor (Andrews ve Taşkın 2018, s. 359; Taşkın 2020, s. 331). Yani konu Shakespeare olduğunda onun üslubu, kelime hazinesi, İngiliz ya da dünya edebiyatına etkisi ve daha birçok özelliği hakkında cevaplanamamış ya da ileride cevaplanamayacak pek de soru kalmamış gibi görünüyor. Fakat aynı şeyi Bâkî için söylememiz şimdilik imkânsız. Bâkî'nin tüm eserlerini değil, sadece divanını düşündüğümüzde bile Shakespeare'inkinin tam tersi bir tabloyla karşılaşılıyor.

Matbu nüshaları bir kenara bıraktığımızda, Bâkî divanının Türkiye ve dünya kütüphanelerinde, şimdilik tespit edebildiğimiz kadarıyla, 200'den fazla yazma nüshası bulunuyor. Fakat bu nüshaların bütün özellikleriyle topluca kayıt altına alındığı, yeni nüshalar ortaya çıktıkça ya da var olan nüshalara dair bilgilerde değişiklik oldukça güncellenebilecek matbu ya da dijital bir katalog henüz mevcut değil. Bâkî'nin kimi şiirleri üzerine belli sayıdaki yazma nüshanın karşılaştırılması sonucunda hazırlanmış çok kıymetli bilimsel çalışmalar olmakla birlikte, divanın bilinen tüm nüshalarının karşılaştırılıp analiz edilmesine yönelik herhangi bir çalışma ya da bu yönde herhangi bir girişim bulunmuyor. Shakespeare örneğinin aksine, Bâkî divanının modern edisyonlarının sayısı bir elin parmaklarını bile geçmeyecek kadar az. Sabahattin Küçük hocamızın büyük bir titizlikle ve emek vererek hazırladığı *Bâkî Dîvânı* (1994) bu modern edisyonların başında geliyor ve Osmanlı edebiyatı üzerine çalışan hemen hemen bütün araştırmacıların başucu kitabı olarak kitaplıklarının raflarında yer alıyor. Bu edisyonların tamamı, hazırlandıkları dönemin maddi ve teknolojik imkânları doğrultusunda sınırlı sayıda yazma nüshanın karşılaştırılması esasına dayanıyor. Yani şu an Bâkî divanının bütün bu edisyonlarda ya da Bâkî üzerine hazırlanan diğer yayınlarda kullanılmayan yüzlerce nüshasındaki eşsiz veriler gün ışığına çıkmak için biz araştırmacıların bir şeyler yapmasını bekliyor. Bu verileri geri kazanmak için harekete geçmediğimiz sürece Bâkî ve şiirleri üzerine şu an yaptığımız ve gelecekte yapacağımız çalışmaların Bâkî'nin gerçek hikâyesini anlatması imkânsız görünüyor. Henüz çok temel bir şeyi, hangi şiirlerin Bâkî'ye ait olduğunu bile bilimsel yöntemlerle ispatlayamamışken sadece Bâkî hakkında değil, tüm Osmanlı şairleri, dolayısıyla Osmanlı edebiyat tarihi hakkındaki bilgilerimize maalesef şüpheyle yaklaşmamız gerekiyor.

Öte yandan, Osmanlı el yazması metinleri üzerine çalışırken hâlihazırda başvurduğumuz yöntemleri çağa uygun bir hâle getirerek, Osmanlı metin çalışmalarında günümüzde hızla gelişen bilgisayar teknolojilerini ve dijital araçları kullanarak çalışmalarımızı farklı bir boyuta taşımamız, şu an cevaplayamadığımız soruların cevaplarını bulmamız ve Osmanlı edebiyatı tarihini şüpheli bilgiler ve varsayımlar yerine tamamen bilimsel kanıtlara, yani gerçek hikâyelere dayanarak yeni baştan yazmamız mümkün. Peki, nasıl?

Walter G. Andrews, Osmanlı metin çalışmalarının problemlerini Bâkî divanı ve Latîfî tezkiresi üzerinden tartışmaya açıp bu problemlere çözüm önerileri getirdiği ve aynı zamanda *Baki Projesi*'nin de çıkış noktası olan “Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmiş Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama” adlı makalesinde şöyle demişti:

“Bugün başlangıç olarak ihtiyacımız olan tek şey, önde gelen bir şair üzerine akademisyen ve teknoloji uzmanlarından oluşan bir takım (hatta belki de uluslararası bir takım) tarafından (başka bir “süper editor” tarafından değil), devlet veya kimi özel kurumlarca desteklenen bir ana proje. Muhtemelen bu bir fantezi olsa da bunun önündeki engeller maddî değil, bütünüyle kişisel ve kurumsaldır. Genel kabul gören standartlara uyan, makul, bilimsel ve modern bir örnek projeye Osmanlı edebiyatının ihtiyacı var.” (Andrews 2015, s. 58-59).

İşte bu ihtiyaçtan yola çıkarak Andrews’un öncülüğünde Osmanlı metin çalışmaları için dijital bir model olabilecek *Baki Projesi*’ni hayata geçirdik.

Baki Projesi: Kökenler ve Hedefler

Baki Projesi’nin ön hazırlık çalışmalarına 2016 yılında Walter G. Andrews danışmanlığında Washington Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü’nde başladık. Projenin temelleri, Andrews’un haftalık toplantılarından birinde, Osmanlı metin çalışmaları sahasının belli başlı problemleri üzerine konuşurken bu problemlere çözüm üretebilecek yeni ve deneysel bir dijital beşerî bilimler projesi tasarlama fikriyle atıldı. Fakat her ne kadar şu anki hâliyle yeni olsa da *Baki Projesi*’nin kökenleri çok daha eskiye, 1980’lere uzanıyor.

1980’lerin başlarında Washington Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü’nden Walter G. Andrews ve Mimar Sinan Üniversitesi’nden rahmetli hocamız Mehmet Çavuşoğlu, Osmanlı metinlerinin transkripsiyon ve analizlerinde bilgisayar teknolojilerden nasıl faydalanılabileceğini örneklemeyi amaçlayan “Divan Şiirinin Edisyonunda Bilgisayar Kullanımı” başlıklı bir proje üzerinde çalışmaya başlamışlardı. Osmanlı metin çalışmaları sahası için bir ilk olan bu deneysel proje kapsamında, Mehmet Çavuşoğlu’nun hazırladığı “Revânî Divanının Elektronik Versiyonu”¹ adlı çalışması ve Mehmet Kalpaklı’nın Osmanlı metin çalışmalarında bilgisayar teknolojilerinin kullanıldığı ilk akademik çalışma kabul edilen “Divan Şiirinin Edisyonunda Bilgisayar Kullanımı Metoduna Giriş ve Fevrî Dîvânının Elektronik Formu” başlıklı doktora tezi ile bir bakıma *Baki Projesi*’nin de temelleri atılmıştı (Andrews ve Taşkın 2018, s. 355-356). Son olarak, Bilkent ve Washington Üniversiteleri tarafından ortaklaşa yürütülen, dijital metinler ve dijital metin analizi araçları üretme gibi amaçlarıyla Osmanlı metin çalışmaları sahasında gene ilk projelerden biri olan *Osmanlı Metin Arşivi Projesi (OTAP)*² de *Baki Projesi*’nin öncülerindendir (Andrews ve Taşkın 2018, s. 360-361). Kökenleri bu ilk projelere dayanan *Baki Projesi* de kapsamı, amaçları ve yöntemleriyle Osmanlı metin çalışmaları alanında Türkiye’de uygulamaya geçirilmiş uluslararası ve disiplinler arası iş birliği esasına dayanan ilk dijital beşerî bilimler projesi olma özelliğini taşıyor.

Washington Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü ve Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Merkezi ile ortaklaşa yürüttüğümüz *Baki*

¹ Bkz. http://courses.washington.edu/otap/archive/data/arch_txt/rev_eng.html

² Bkz. <http://courses.washington.edu/otap>

Projesi'nin ev sahipleri arasında, Walter G. Andrews'un da kurucu üyelerinden biri olduğu ve birçok dijital beşerî bilimler projesine destek veren Washington Üniversitesi *NewBook Digital Texts*¹ birimi de bulunuyor. Uluslararası ve disiplinler arası yapısına uygun bir şekilde *Baki Projesi*'nin yürütme ve danışma kurulu, Amerika ve İngiltere'deki Washington, Harvard, California, Duke, New York, Londra ve Oxford Üniversiteleri ile Türkiye'deki Boğaziçi, Bilkent, Koç ve Ankara Sosyal Bilimler Üniversitelerinden Osmanlı tarihi, edebiyatı, dijital beşerî bilimler ve Orta Doğu kütüphaneciliği alanlarında uzmanlaşmış akademisyenlerden oluşuyor.²

İlk *Baki Projesi* çalıştayını, yürütme ve danışma kurulu üyelerinden oluşan on dört akademisyenin katılımıyla Ocak 2017'de Washington Üniversitesi'nde düzenledik.³ İki günlük bu çalıştay süresince öncelikle Bâkî divanı üzerine yapılan araştırma ve çalışmaların mevcut durumuyla ilgili tartışmalara odaklandık ve alana ne gibi yenilikler getirilebileceği üzerine görüş alışverişinde bulunduk. Bunun ardından, çekirdek proje ekibi olarak çalıştay öncesinde prototiplerini hazırladığımız Bâkî divanı dijital kataloğunu ve dijital transkripsiyon aracımızı test edip geri bildirimde bulunabilmeleri için katılımcılara tanıttık. Çalıştayın sonunda, uzun vadede gerçekleştirmeyi planladığımız ana proje hedeflerini belirleyerek ileride yapılacak çalışmalar için bir zaman çizelgesi ve yol haritası da oluşturduk. Yürütme ve danışma kurulunun katkılarıyla *Baki Projesi* için belirlediğimiz başlıca hedefler şöyleydi:

- “1) Arap harflerinin kullanıldığı Osmanlı yazma geleneğinin ürünleri olan Osmanlı metnlerinin transkripsiyonuyla ilgili sorunların çözümüne yönelik yeni teknolojiler üretmek ve bunları uygulamak. 2) Osmanlı yazma geleneğinin tarih içinde nasıl bir gelişim/değişim gösterdiğini

¹ Bkz. <http://www.newbookdigitaltexts.org>

² *Baki Projesi* Washington Üniversitesi'nde Walter G. Andrews, Selim S. Kuru ve Sarah Ketchley, Pensilvanya Üniversitesi'nde Oscar Aguirre-Mandujano, Bilkent Üniversitesi'nde Mehmet Kalpaklı tarafından yürütülüyor. Ben de 2017'den bu yana *Baki Projesi*'nin Türkiye yürütücüsü ve editörü olarak görev yapmaktayım.

³ Bu ilk çalıştayın ardından proje ekibi olarak *Baki Projesi*'ni daha geniş kitlelere tanıtmak için Türkiye'de de çeşitli toplantılar düzenledik. 10 Mart 2018'de Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Merkezi'nin ev sahipliğiyle Türkiye'den, özellikle Ankara civarından gelen akademisyenlerin katılımıyla ikinci *Baki Projesi Çalıştayı*'nı gerçekleştirdik. Ben de aynı yıl Nisan ayında Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün davetiyle “Osmanlı Metin Çalışmaları İçin Dijital Bir Model: *Baki Projesi*” başlığıyla projemizi tanıttığım bir konuşma yaptım. Projemizi uluslararası alanda da tanınır hâle getirmek için çalışmalar yürütmeye de devam ediyoruz. Bu amaçla, 8 Haziran 2021'de farklı ülkelerde dijital beşerî bilimler projeleri yürüten araştırmacıların katıldıkları uluslararası bir çalıştayda *Baki Projesi*'nin dijital transkripsiyon aracı *SCRIBE/KÂTİB*'i tanıttığımız “*SCRIBE/KÂTİB: A Tool for Digitizing Arabic Alphabet-Based Ottoman Turkish Texts*” (Arap Harfli Osmanlı Türkçesi Metinlerini Dijitalleştirecek Bir Araç: *SCRIBE/KÂTİB*) başlıklı bir sunum yaptık. Bu etkinliklerin yanı sıra *Baki Projesi* ile bağlantılı yayınlar da ürettik. Bu yayınlar için bkz. (Andrews ve Taşkın 2018, s. 345-372) ve (Taşkın 2020, s. 325-342). Proje üzerine çalışmalar ilerledikçe bu yayınlara muhakkak ki yenileri de eklenecektir.

anlamak, görüntülemek ve analiz etmek için kullanılabilecek dijital araçlar tasarlamak veya mevcut araçları Osmanlı metin çalışmalarına uyarlamak. 3) Büyük ölçekli bir projenin yönetim ve uygulama aşamalarında karşılaşılabilecek sorunların çözümü için metotlar geliştirmek. 4) Bâkî divanının dijital edisyonlarını hazırlayarak, geliştirilen araç ve metotları test edip güncellemek. 5) Diğer Osmanlı şairlerinin metinleri üzerine yapılacak benzeri çalışma ve projeler için uygulanabilir bir model oluşturmak.” (Andrews ve Taşkın 2018, s. 361-362; Taşkın 2020, s. 331).

Bu ana hedeflere ulaşabilmek için, atılacak adımları öncelik sırasına dizmemiz ve bir plan dâhilinde ilerlememiz gerekiyordu. Bu amaçla *Baki Projesi*’nin kilometre taşlarını belirlediğimiz bir yol haritası oluşturarak ön hazırlıklarımızı tamamladık. Bu haritanın kilometre taşları öncelik sırasına göre şu adımlardan oluşuyordu:

- Bâkî divanının dünya kütüphanelerinde mevcut bütün yazma nüshalarının kayıt altına alındığı dijital bir katalog hazırlanacak.
- Proje ekibimizin geliştirdiği dijital araçlar kullanılarak, Bâkî hayattayken istinsah edilmiş nüshalar öncelikli olmak üzere, tüm nüshaların Arap ve Latin harfli dijital transkripsiyonları yapılacak.
- Bâkî divanı nüshalarının dijital edisyonları oluşturularak araştırmacıların kullanımına sunulacak.
- Dijital bir veri tabanı oluşturulmasının ardından, veri tabanında depolanan dijital transkripsiyonların bilgisayarlar tarafından karşılaştırmalı olarak analiz edilmesine olanak sağlayacak yöntemler geliştirilecek.

Baki Projesi için oluşturduğumuz bu yol haritası doğrultusunda çalışmalarımıza başladığımızda önümüzde iki büyük engel duruyordu: Her şeyden önce, Türkiye ve dünyadaki çeşitli kütüphanelere dağılmış hâlde yüzlerce nüshası bulunan Bâkî divanının bir kataloğu bile yoktu ve divanın nüsha sayısını bile tam olarak bilmiyorduk. Karşılaştığımız ikinci büyük engel ise Bâkî divanı nüshalarının Latin ve Arap harfli dijital edisyonlarını hazırlayıp dijital bir veri tabanında depolayarak bilgisayarlı analizlere hazır hâle getirmemize imkân sağlayacak bir transkripsiyon aracının olmamasıydı. Araştırmacıların metin neşri çalışmalarında kullandığı birçok farklı font ve transkripsiyon aracı bulunmakla birlikte bu font ve araçlar aynı anda hem Latin hem de Arap harfli transkripsiyonlar üreterek transkripsiyon sürecinde elde edilen verileri kayıt altına almaktan ziyade, genelde Latin harfli transkripsiyonlar üretme amacıyla tasarlanmıştı. Üstelik bu farklı font ve araçlarla hazırladığımız bağımsız transkripsiyon çalışmalarını bir araya getirerek dijital bir havuzda toplayıp analiz etmemiz de olanaksızdı. Çünkü verilerin analiz edilebilmesi için tüm transkripsiyonların dijital ortamın standartlarına uygun olarak ortak bir formatta hazırlanması lazımdı. Yani Bâkî divanının dijital edisyonlarını hazırlayabilmek için öncelikle el yazması nüshalardaki her türlü yazımı doğrudan temsil edebilecek ve dijital ortamın standartlarına uygun, analizlere hazır Arap ve Latin harfli transkripsiyonlar üretebilecek bir araç tasarlanması gerekiyordu. Bu iki büyük engeli aşabilmek için *Baki Projesi* çalıştayının hemen ardından hızla harekete

geçerek çalışmalarımızı birkaç koldan yürütmeye başladık ve şu ana kadar çok büyük bir ilerleme kaydettik.

Baki Proje'si Hangi Aşamada?: I-Dijital Katalog Hazırlıkları

Bâkî divanının dünya kütüphanelerinde bulunan bütün nüshalarının tespit edilip kayıt altına alınacağı güncellenebilir dijital Bâkî divanı katalogunun hazırlık çalışmalarına, www.yazmalar.gov.tr sitesinde kayıtlı Bâkî divanı nüshalarının bir ön listesini çıkarmakla başladık. Fakat sitede kayıtlı Bâkî divanı nüshalarına dair bilgilerin büyük kısmında yanlışlık ya da tutarsızlıklar vardı. Örneğin bazı Bâkî divanı nüshaları sitede kayıtlı değildi, bazılarının bulunduğu kütüphaneler değişmiş olmasına rağmen bu bilgiler güncellenmemişti veya aynı nüshanın farklı kütüphane, koleksiyon adı ve kayıt numarasıyla mükerrer kayıtlarıyla da karşılaşılabilirdi. Bunun yanı sıra nüshalarla ilgili katalog bilgilerinde de kimi eksiklik ve yanlışlıklar görülmüyordu. Tüm bu nedenlerle her şeyden önce www.yazmalar.gov.tr sitesine kayıtlı divan nüshalarına ulaşıp sitedeki katalog bilgilerinin nüshalar ile karşılaştırılması, eksik ve/veya yanlışların düzeltilmesi, yani nüshaların güncel bilgilerinin kayıt altına alınması gerekiyordu.

Bütün bu çalışmaları yürütebilmek için ilk olarak Türkiye'deki yazma eser kütüphanesi bulunan farklı şehirlerinde yaşayan ve *Baki Projesi*'ne destek vermek isteyen gönüllü araştırmacılarla iletişime geçerek bir katalog ekibi oluşturduk. Projemizin amaç ve ihtiyaçları doğrultusunda dijital bir katalog geliştirmek için nasıl bir çalışma yapılması gerektiğini, adım adım ayrıntılı olarak açıkladığımız bir kılavuz ve nüsha tespit fişlerinin yanı sıra, çalışacakları kütüphanelerde kolaylık sağlaması için araştırmalarını *Baki Projesi* kapsamında yürüttüklerini belgeleyen takdim yazıları hazırlayarak katalog ekibi üyelerine ulaştırdık. Katalog ekibinde görevli araştırmacılarımız bulundukları şehirlerde Bâkî divanı nüshası kayıtlı kütüphanelere giderek nüsha bilgilerini www.yazmalar.gov.tr sitesindeki katalog kayıtlarıyla karşılaştırıp güncel bilgileri topladılar, bu siteye kayıtlı olmayan yeni nüshaların bilgilerini kayıt altına aldılar ve elde ettikleri sonuçları düzenli olarak *Baki Projesi* ekibine ulaştırdılar. Hâlen devam eden katalog çalışmalarımızın ön sonuçlarına göre Bâkî divanının yurt içi ve yurt dışında 200'den fazla el yazması nüshası olduğunu tespit ettik. Bağışlar veya satın alma yoluyla kütüphane koleksiyonlarına yeni nüshalar eklenebileceğini göz önünde bulundurduğumuz zaman, bu sayının her geçen gün artması mümkün görünüyor.

Şimdilik tespit edilebilen 200 civarı nüshanın 150'den fazlası başta İstanbul ve Ankara olmak üzere Konya, İzmir, Manisa, Kastamonu, Çorum, Edirne, Kütahya ve Kahramanmaraş'taki çeşitli yazma eser kütüphanelerine dağılmış bir hâlde Türkiye'de bulunuyor. Manisa, Kastamonu, Çorum, İzmir, Kütahya, Edirne ve Konya'daki kütüphanelerdeki ön kataloglama çalışmalarımızı tamamladık. Türkiye'deki nüshaların 100'den fazlasını barındıran İstanbul ve Ankara kütüphanelerindeki ön çalışmalarımız ise devam ediyor. Türkiye'de bulunan 150'den fazla nüshanın yaklaşık 100 tanesinin güncel katalog bilgileri hazırlandı. Bâkî divanının 50'ye yakın nüshası ise yurt dışında Avusturya, İngiltere, Fransa, Vatikan,

Mısır, Bosna, Irak, Almanya, İran, Azerbaycan ve Amerika kütüphanelerinde kayıtlı bulunuyor. Yurt dışı kütüphanelerin dijital ortamda kullanıma açtığı Bâkî divanı nüshalarını edinerek katalog bilgilerini hazırlama çalışmalarına devam ediyoruz. Dijital ortamda kullanıma açılmamış nüshaların kopyalarının edinilmesi ve kataloglanması için de ilgili kütüphanelerle iletişime geçme çalışmalarımız sürüyor. Katalog ekibimizin yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde yürüttüğü araştırmalar sırasında www.yazmalar.gov.tr sitesine kayıtlı olmayan 36 Bâkî divanı nüshasını ortaya çıkardık. 200 civarı el yazması nüshanın 32'sinin 975/1568-1009/1600 aralığında yani Bâkî hayattayken istinsah edildiğini tespit ettik. İstanbul (18), Ankara (4), Edirne (2), Çorum (1) ve Kastamonu (1) kütüphanelerine kayıtlı olmak üzere toplam 26'sı Türkiye'de bulunan bu nüshaların 6 tanesi ise Avusturya (3), Fransa (1), İngiltere (1) ve Amerika (1) kütüphanelerinin koleksiyonlarında yer alıyor. Bâkî hayattayken istinsah edilen bu 32 nüshanın 12'si www.yazmalar.gov.tr sitesinde kayıtlı olmayan 36 nüsha arasında bulunuyor.

Bâkî divanının dünyada mevcut tüm el yazması nüshalarını kayıt altına aldıktan sonra gerekli altyapı çalışmaları tamamlayıp elde edilen verileri dijital ortama aktarmak, yeni bir nüsha bulunduğunda ya da nüshaların kayıtlı olduğu kütüphane veya koleksiyon bilgileri değiştiğinde güncellenebilecek dijital Bâkî divanı katalogu taslağını proje sitemize ekleyerek araştırmacıların erişimine açmak, projemizin yakın gelecekteki hedefleri arasında yer alıyor.¹

Baki Proje'si Hangi Aşamada?: II-Dijital Transkripsiyon Aracı SCRIBE/KÂTİB

Günümüzde Türkiye'deki Osmanlı metin çalışmalarının ağırlık noktasını genellikle Arap harfli metinlerin Latin harfli transkripsiyonlarının yapılmasına yönelik tez veya yayımlar oluşturuyor. Arap harfli metin neşirlerinin, bazı örnekleri bulunmakla birlikte, bu sahada henüz pek de yaygın olmadığını görüyoruz. Fakat bu durum, özellikle Bâkî divanı gibi çok sayıda el yazması nüshası olan eserler söz konusu olduğunda, veri kayıplarını da beraberinde getiriyor çünkü Latin harfli transkripsiyonlarımız Arap harfli orijinal metinleri birçok yönden temsil edemiyor. Örneğin, Türkçe kelimelerdeki ünlülerin gösterilişi ve temeli Arap alfabesinin görsel özelliklerine dayanan sanatlar başta olmak üzere, Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı edebiyatı tarihine dair Arap harfli orijinal metinlerde bulabileceğimiz birçok veri, mevcut transkripsiyon sistemi ve uygulamalarımızla hazırladığımız Latin harfli neşirlerimizde kaybolup gidiyor (Andrews vd. 2010, s. 1212-1213; Andrews 2015, s. 41; Andrews ve Taşkın 2018, s. 347). Üstelik sadece transkripsiyon yöntemlerimizle değil, edisyon-kritik uygulamalarımız sırasında da metni düzelterek, tamir ederek ve yorumlayarak aslında daha başka birçok veriyi kaybediyoruz (Andrews 2015, s. 40-

¹ Proje sitesini geliştirme çalışmalarımız devam ediyor. İlerleyen günlerde gerekli güncellemeleri yapıp siteye farklı içerikler de eklemeyi planlıyoruz. Bâkî divanının dijital kataloğunun yanı sıra, gene güncellenebilir dijital bir Bâkî divanı bibliyografyası, sitemize eklenecek yenilikler arasında yer alıyor. *Baki Projesi* sitesi için bkz. <http://www.thebakiproject.org>

43, Andrews ve Taşkın 2018, s. 348; Taşkın 2020, s. 333-339). Tüm bu veri kayıpları bir araya geldiği zaman Latin harfli neşirlerimizle Arap harfli orijinal metinler, dolayısıyla bizler ve Osmanlı edebiyatı tarihi arasında gittikçe genişleyen ve derinleşen bir uçurum oluşuyor (Andrews ve Taşkın 2018, s. 348). Çağımızın teknolojik olanaklarını kullanarak Latin harfli neşirlerimizle Arap harfli orijinal metinler arasında köprü olabilecek bir çözüm üretmemiz gerekiyor.

Biz de bu köprüyü inşa etmek için dijital katalog hazırlıklarıyla eş zamanlı olarak, *Baki Projesi*'nin ihtiyaçlarını karşılayacak özelliklere sahip dijital bir transkripsiyon aracı geliştirme hedefimize yönelik önemli adımlar attık. *Baki Projesi*'nin öncülerinden olan *Osmanlı Metin Arşivi Projesi (OTAP)*¹ kapsamında geliştirilen geri dönüştürülebilir transkripsiyon sisteminin temel ilkelerinden yola çıkarak prototipini geliştirdiğimiz dijital bir transkripsiyon aracını, ilk *Baki Projesi* çalıştayında katılımcılara tanıtmıştık.² Katılımcıların görüş ve önerileri doğrultusunda çalıştayın hemen ardından Washington Üniversitesi Bilişim Fakültesi araştırmacıları, projemizde kullanılacak *SCRIBE/KÂTİB* adını verdiğimiz dijital transkripsiyon aracının geliştirilmesi ve araca proje hedeflerine uygun yeni özelliklerin eklenmesi üzerinde çalışmaya başladı. Dijital katalog ekibinin yanı sıra gene gönüllü araştırmacıların katılımıyla bir *SCRIBE/KÂTİB* beta-test ekibi oluşturduk. Beta-test ekibindeki araştırmacılarımız düzenli olarak araçla ilgili geri bildirimlerini bizlere ulaştırdılar. Bu geri bildirimler doğrultusunda ön test çalışmalarını tamamlayıp son şeklini verdiğimiz *SCRIBE/KÂTİB*'i bir kullanım kılavuzuyla birlikte *Baki Projesi* sitesine ekleyerek tüm araştırmacıların erişimine açtık.³ Araç üzerindeki çalışmalarımız devam ediyor. Yakın gelecekte yeni özellik ve donanımlar ekleyerek *SCRIBE/KÂTİB*'i aşama aşama daha da geliştirmeyi hedefliyoruz.

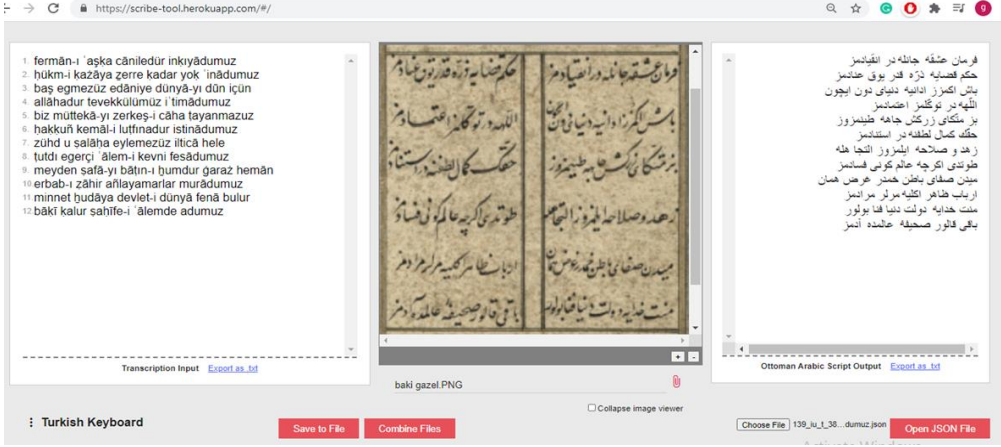
SCRIBE/KÂTİB aşağıdaki resimde görüldüğü üzere üç bölmeden oluşuyor. Sol taraftaki bölme metnin Latin harfli transkripsiyon girişleri, sağ taraftaki bölme ise Latin harfli transkripsiyonlarla eş zamanlı olarak Arap harfli transkripsiyonların üretilmesi için kullanılıyor. Ortadaki bölme ise istendiği takdirde üzerine çalışılan el yazması metnin görüntülerinin yüklenebileceği bölüm olma özelliği taşıyor. Aracın sadece sağ ve sol tarafındaki transkripsiyon bölmelerini kullanmak isteyen araştırmacılar ortadaki bölmeyi kullanım dışı bırakabiliyorlar.⁴

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://courses.washington.edu/otap> ve (Andrews 1992, s. 217-233)

² Geri dönüştürülebilir transkripsiyon sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Andrews vd. 2010, s. 1210-1240; Seviner 2015, s. 234-245)

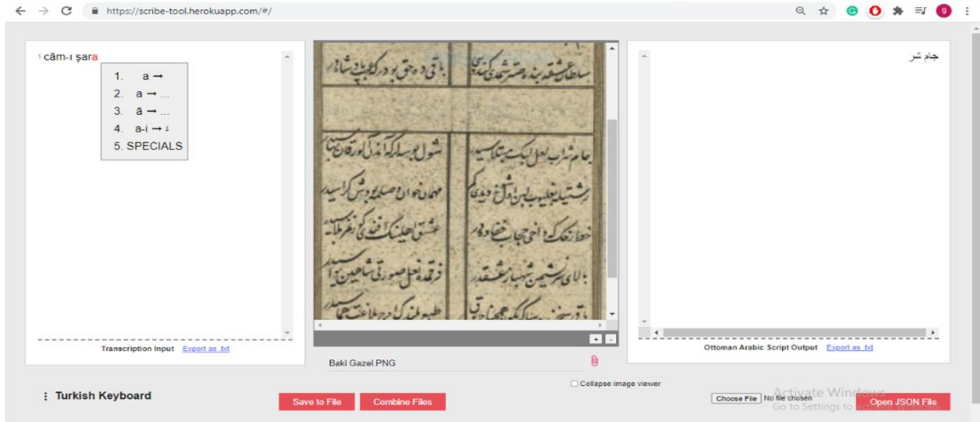
³ *SCRIBE/KÂTİB*'e <http://www.thebakiproject.org> veya <https://scribe-tool.herokuapp.com> bağlantılarından erişilebilir.

⁴ Yazımın amacı *Baki Projesi*'si tanıtmak olduğu için burada *SCRIBE/KÂTİB*'in kullanımına ve teknik özelliklerine dair ayrıntılı açıklamalara yer vermeyeceğim. Bu kısımda aracımızın proje hedefleri bakımından önem taşıyan belli başlı özelliklerine ve Osmanlı metin çalışmaları sahasına getirebileceği yeniliklere odaklanmakla yetineceğim. Araçla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *SCRIBE/KÂTİB* kullanım kılavuzu <https://public.3.basecamp.com/p/oYqe4YTfg5GXuX6NBnzHisjo>

Resim 1: SCRIBE/KÂTİB ile yapılan dijital bir transkripsiyon örneği: <https://scribe-tool.herokuapp.com>

Aşağıdaki resimde örneklendiği üzere sol taraftaki bölmeye Latin harfli transkripsiyon girişi yapıldığı esnada, girilen her karakterin orijinal metindeki birebir karşılığı olabilecek Arap harflerinin seçenек olarak sunulduğu, açılır menüler ortaya çıkıyor. Bu menülerden seçim yapılarak aynı anda hem Latin harfli hem de orijinal el yazması metinde bulunan her karakteri aynen temsil eden Arap harfli transkripsiyonlar üretilebiliyor.

Resim 2: Açılır menülerin SCRIBE/KÂTİB üzerindeki görüntüsü: <https://scribe-tool.herokuapp.com>

Yani açılır menülerdeki seçenекler, mesela Türkçe kelimelerin Arap harfli yazılışlarında bulunan uzun ünlülerin Latin harfli transkripsiyonda gösterilmeyip Arap harfli transkripsiyonda korunmasını sağlıyor. SCRIBE/KÂTİB'in açılır menülerinde yer alan karakterlerin her biri, kendisini Arap alfabesindeki karşılığıyla

ilişkilendiren birer kimlik kodu, yani veri barındırıyor. *SCRIBE/KÂTİB* kullanılarak yapılan transkripsiyonlar bize bu verileri depolayıp bir veri tabanına aktararak ileride yapılacak analiz çalışmalarına hazır hâle getirme imkânı veriyor. Bu da şu anki transkripsiyon ve edisyon-kritik uygulamalarımız nedeniyle Arap harfli orijinal metinlerle Latin harfli transkripsiyonlar arasında yarattığımız uçurumu ortadan kaldırma ve yine bu uygulamalar sırasında kaybettiğimiz birçok veriyi geri kazanma ihtimalinin doğması anlamına geliyor. Ancak Latin harfli transkripsiyonlarımızda yer vermediğimiz, yani kaybettiğimiz verileri bir veri tabanında depolayıp geri kazanabilmek için *SCRIBE/KÂTİB* gibi dijital transkripsiyon araçlarının araştırmacılar tarafından yaygın bir şekilde kullanılması büyük önem taşıyor. Fakat daha önce de belirttiğim gibi, şu an Osmanlı metin çalışmaları sahasında faaliyet gösteren araştırmacılar, el yazması metinlerin transkripsiyonları için farklı özelliklere sahip farklı font ve araçlar kullanıyorlar. Osmanlı metinlerinin transkripsiyonu konusunda henüz bu anlamda bir birlik olmadığı için bireysel transkripsiyon çalışmalarımızı dijital ortamın standartlarına uygun bir şekilde hazırlamamız ve bilgisayarlı analizlere olanak sağlayacak ortak bir havuzda toplamamız imkânsız görünüyor. Oysaki müstensihden kaynaklanan hatalar, kelimelerin çifte kullanımları ya da telaffuz özelliklerini yansıtan yazımları, Türkçe kelimelerdeki ünlülerin gösterilişi ve benzeri birçok veriyi herkesin erişebileceği dijital bir veri tabanında kayıt altına alabilirsek transkripsiyonun yanı sıra edisyon-kritik, soyağacı çıkarma gibi uygulamalara çağın gereklerine uygun yeni bir boyut getirmemiz ve Osmanlı metin çalışmalarının yönünü tamamen değiştirmemiz mümkün. Biz de *Baki Projesi* ekibi olarak böyle bir veri tabanı oluşturmaya yönelik ilk adımımızı atmış bulunuyoruz. Bu, aynı zamanda projemizin kilometre taşlarından biri olan Bâkî hayattayken istinsah edilmiş nüshaların dijital transkripsiyonlarını hazırlama hedefimize doğru da bir ilk adım olma özelliği taşıyor.

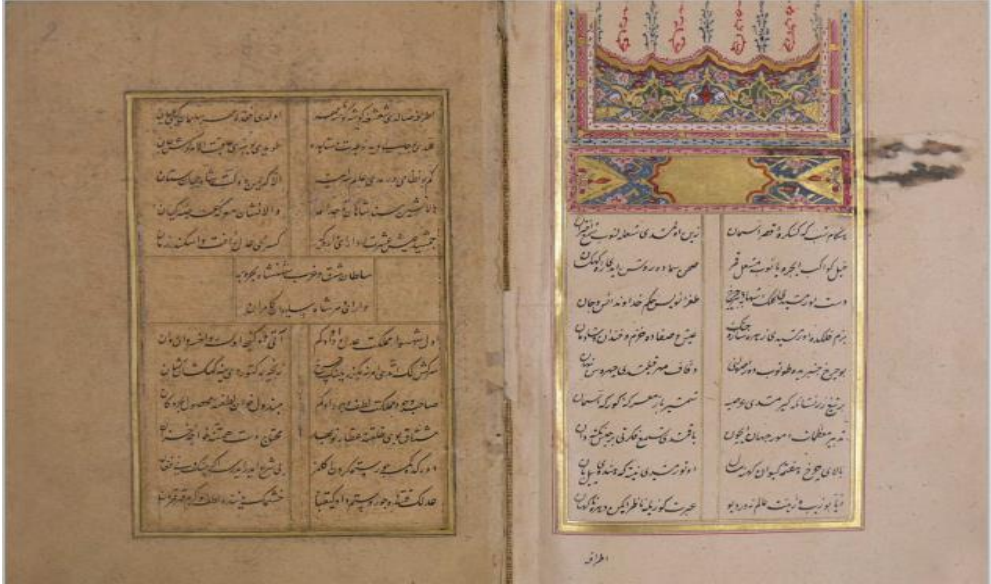
***Baki Proje'si* Hangi Aşamada?: III: İlk Dijital Transkripsiyonlar**

Baki Projesi'nin ana hedeflerinden bir diğeri ise proje ekibimizin geliştirdiği dijital transkripsiyon aracı *SCRIBE/KÂTİB*'i kullanarak, Bâkî hayattayken istinsah edilen nüshalar öncelikli olmak üzere, tespit edilebilen bütün nüshaların Arap ve Latin harfli dijital transkripsiyonlarını hazırlamaktır. Projemiz için, Bâkî hayattayken istinsah edilen nüshalar öncelikliydi; çünkü bu nüshalar Bâkî'nin bütün divan nüshalarında yer alan çekirdek şiir grubunu, tarihi belirsiz olan bazı nüshaların tarihlerini, bazı şiirlerin yazıldığı zaman aralığını tespit ederek onları tarihsel bir bağlama oturtmamıza ve böylece şairin üslubundaki değişimleri izlememize olanak sağlayacak kıymetli veriler barındırıyor olabildi. Deneysel bir veri tabanı oluşturabilmek için *SCRIBE/KÂTİB*'i kullanarak, kataloglama çalışmalarımız sırasında tespit ettiğimiz, Bâkî hayattayken istinsah edilmiş nüshalardan 2 tanesinin dijital transkripsiyonlarını yaptık.

Resim 3: Bâkî Divanı Nüshası. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar T3864

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T3864 numarada bulunan 980/1572-1573 tarihli ilk nüsha ile İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Şevket Rado Koleksiyonu ŞR46 numarasıyla kaydedilmiş 988/1580-1581 tarihli ikinci nüshanın en önemli ortak özelliği 8 yıl arayla dönemin tanınmış hattatlarından Mahmûd bin Şeyh Ömer Dergüzinî (ö. 1591'den sonra) tarafından istinsah edilmiş olmalarıydı.

Resim 4: Bâkî Divanı Nüshası. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Şevket Rado Koleksiyonu ŞR46

Hazırladığımız dijital transkripsiyon dosyalarının deneysel veri tabanımızda kolayca araştırılıp bulunabilmesi için tutarlı ve sabit bir isimlendirme formatı oluşturmamız gerekiyordu. Bütün dosyaları aşağıdaki formata göre isimlendirerek “json file” olarak kaydettik:

[Manzumenin yazmadaki sırası]+[Kütüphane kodu]+[Koleksiyon kodu]+[Manzumenin türü]+[Manzumenin bulunduğu varak(ların) numaraları]+[Manzumenin ilk mısrası]

Örn: 1_iu_t_3864_kaside_3a_hengām-ı şeb ki küngüre-i ғаşr-ı āsmān

Nüshalarda yer alan her bir şiiri ayrı ayrı kimlik numaraları vererek tanımlayıp kayıt altına aldığımız bu iki dijital transkripsiyonu, araştırmacıların daha sonraki transkripsiyonları üretmesi ve dosyaları isimlendirmesi için bir model ve taban teşkil edecek şekilde veri tabanında depolanmaya hazır hâle getirdik. Bu modeller üzerinde çalışan araştırmacıların her nüshanın transkripsiyonunu yeniden yapmaları gerekmeyecek; yeni bir nüshanın tam bir dijital transkripsiyonunu oluşturmak için bu modeller üzerinde değişiklik, düzeltme, ekleme ve/veya eksiltme yapılması yeterli olacak. Bu şekilde hazırlanan transkripsiyonlar dijital bir veri tabanında depolanarak Bâkî divanının farklı versiyonlarını aratmak, görüntülemek ve üzerinde analiz çalışmaları yapmak olanaklı hâle gelecek. Hazırladığımız bu dijital transkripsiyonları ve yakın gelecekte tamamlayacağımız diğerlerini gerekli düzeltme ve hazırlıkları yaptıktan sonra araştırmacıların kullanımına açmak üzere *Baki Projesi* sitesine eklemeyi planlıyoruz.

Baki Projesi’nin Sıradaki Hedefleri

Baki Projesi için belirlediğimiz yol haritası doğrultusunda yepyeni hedefler bizleri bekliyor. Proje ekibimizi genişletmek, *SCRIBE/KÂTİB*’i daha geniş bir kitleye ulaştırarak test aşamalarını tamamlamak, şu an gönüllülük esasına dayanan projemize maddi ve teknolojik destek sağlayabilecek kurum/kuruluş ve/veya kişilerle iletişime geçmek, kısa vadeli hedeflerimiz arasında yer alıyor. Orta vadeli hedeflerimiz arasında ise gerekli ön çalışmaları tamamlayarak dijital kataloğumuzu kullanıma açmak, Bâkî hayattayken istinsah edilmiş nüshaların dijital transkripsiyonlarını hazırlayarak bir veri tabanı oluşturmak ve bu transkripsiyonları araştırmacıların kullanımına açmak bulunuyor. Mevcut bütün Bâkî divanı nüshalarının hiçbir değişiklik ya da düzeltmeye gitmeden bütün özelliklerini koruduğumuz transkripsiyonlarını hazırlayarak dijital bir veri tabanına aktarmak, bu veri tabanını bilgisayarlı analizlere uygun hâle getirerek nüshaların kapsamlı analizlerini yapmak ve en nihayetinde Shakespeare örneğinde olduğu gibi Bâkî divanının karşılaştırılabilir ve güncellenebilir dijital edisyonlarını oluşturmak, ulaşılmayı bekleyen uzun vadeli hedeflerimizi oluşturuyor.

Bu hedeflere ulaşmak belki de birçok araştırmacıya imkânsız görünüyor. Fakat Oxford ve Sheffield Üniversitelerinden akademisyenlerin, Geoffrey Chaucer’in (ö.1400) *The Canterbury Tales* adlı eserinin dünya kütüphanelerinde kayıtlı 80’in üzerindeki nüshasının karşılaştırmalı ve güncellenebilir dijital edisyonlarını

oluşturma amacıyla geliştirdikleri ve 1996 yılında ilk dijital edisyon denemelerini yayımlayarak sonuç aldıkları *The Canterbury Tales Project* örneği, tüm bunların imkânsız olmadığını kanıtlıyor (Andrews ve Taşkın 2018, s. 357-358). Önümüzde böyle bir örnek dururken Osmanlı metin çalışmaları için *Baki Projesi* ve ileride tasarlanacak benzeri projeleri hayata geçirmemek, en azından bu yönde bir çaba göstermemek için sebebimiz kalmıyor. Fakat *The Canterbury Tales Project* örneğinde de olduğu gibi böyle geniş kapsamlı ve uzun vadeli projeler disiplinler arası çalışmayı ve iş birliğini zorunlu kılıyor.

Sonuç

Tüm bu çalışmaları tamamlayıp *Baki Projesi*'nin hedeflerini gerçekleştirdiğimizde Türkiye'de yürütülen Osmanlı metin çalışmalarını bekleyen yepyeni bir geleceğin kapılarını aralamış olacağız. Osmanlı metinlerinin transkripsiyonu için yeni standartlar oluşturduğumuz, nüshaların *SCRIBE/KÂTİB* ile dijital transkripsiyonlarını yaparak el yazması metinlerdeki akla gelebilecek her türlü veriyi kayıt altına aldığımız ve dijital bir veri tabanında topladığımız bu gelecekte, şu an yeterli veriye sahip olmadığımız için Osmanlı metinleri üzerine yapamadığımız her türlü analiz, bilgisayarlar tarafından kısa sürede ve doğru bir biçimde yapılarak sonuçlar önümüze sunulacak. Biz bu sonuçlardan yola çıkarak Osmanlı şairleri ve metinleri hakkında şu an cevaplayamadığımız birçok sorunun cevabını bulabilecek ya da yeni soruların ardına düşebileceğiz. Transkripsiyonlarını dijital bir veri tabanına aktardığımız bir metnin bütün varyantlarını görüp karşılaştırabilecek, nüshalar arasındaki tarihsel ilişkileri tespit edebilecek ve belki de Osmanlı Türkçesi tarihini, Osmanlı edebiyatı tarihini ve hatta Osmanlı yazma geleneğinin tarihini baştan yazabileceğiz. Önümüze yepyeni araştırma alanları serilecek, farklı disiplinlerden gelen araştırmacılarla iş birliği içinde çalışacak ve bilimsel bir zemine oturduğumuz araştırmamızla onların çalışmalarına da veri sağlayabileceğiz. Disiplinler arası bir araştırma sahasına dönüşen Osmanlı metin çalışmalarının çehresi tamamen değişmiş olacak.

Sevgili hocam Walter G. Andrews bizlere böyle bir geleceğin kapılarını açacak anahtarı, yani Osmanlı metin çalışmaları için bir model olarak tasarladığı *Baki Projesi*'ni miras bıraktı. Şimdi bizlere bu kıymetli mirasa sıkı sıkıya sarılmak ve Osmanlı metin çalışmalarını daha da ileriye götürmek için var gücümüzle çalışmak düşüyor.

KAYNAKÇA

- Andrews, Walter G (1992). “The Ottoman Text Edition Project (OTEP) and the Divan Poetry Archive Project”. *Turkish Studies Association Bulletin* 16/2: s. 217-233.
- Andrews, Walter G. (2015). “Osmanlı Metin Çalışmaları: Geçmişe Meydan Okuma, Geleceği Tasarlama”. (Çeviren Veysel Öztürk). *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler*. Hazırlayanlar: Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım. İstanbul: Klasik: s. 36-59.
- Andrews, Walter G., Murat İnan; Sevim Kebeli; Stacy Waters (2010). “Osmanlıca Metinlerin Transkripsiyonunu Yeniden Düşünmek: Geri Dönüştürülebilir Transkripsiyon”. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/2: s. 1210-1240.
- Andrews, Walter G. ve Gülşah Taşkın (2018). “The Fourth Wave: The Digital Future of Ottoman Manuscripts, Manuscript Transcription, Edition, and Textual Studies”. *Âb-ı Hayât'ı Aramak: Gönül Tekin'e Armağan*. Hazırlayanlar: Ozan Kolbaş-Orçun Üçer. İstanbul: Yeditepe Yayınevi: s. 345-372.
- Dîvân-ı Bâkî*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, T3864.
- Dîvân-ı Bâkî*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado Koleksiyonu, ŞR46.
- Küçük, Sabahattin (1994). *Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kalpıklı, Mehmet (1991). “Divan Şiirinin Edisyonunda Bilgisayar Kullanımı Metoduna Giriş ve Fevrî Dîvânının Elektronik Formu”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Newbook Digital Texts*. <<http://www.newbookdigitaltexts.org>> [Erişim tarihi 1 Haziran 2021].
- Ottoman Text Archive Project*. <<http://courses.washington.edu/otap>>. [Erişim tarihi 1 Haziran 2021]
- Seviner, Zeynep (2015). “Geri Dönüştürülebilir Transkripsiyon Sistemi ve On Dokuzuncu Yüzyıl Metinleri: Nâmık Kemâl'in İntibah Romanı”. *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Edebiyatı Çalışmalarında Yeni Yönelimler*. Hazırlayanlar: Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım. İstanbul: Klasik: s. 234-245.

- Taşkın, Gülşah (2020). “Bâkî Divanının İki Nüshası ve Osmanlı Metin Çalışmalarının Problemleri Üzerine Bazı Düşünceler”. *Journal of Turkish Studies (Prof. Dr. Zehra Toska Armağanı)*, C.54. Department of Near Eastern Languages and Civilizations: Harvard University: s. 325-342.
- The *Baki Project*. <<http://www.thebakiproject.org>> [Erişim tarihi 10 Haziran 2021].
- The *Canterbury Tales Project*. <<https://hridigital.shef.ac.uk/canterbury-theses>> [Erişim tarihi 2 Mayıs 2021].
- Yazmalar.gov.tr. <<http://www.yazmalar.gov.tr>> [Erişim tarihi 10 Haziran 2021].
- <https://scribe-tool.herokuapp.com/#/>
- <https://public.3.basecamp.com/p/oYqe4YTfg5GXuX6NBnzHisjo>

TÜRK DÜNYASINDA DİL, EDEBİYAT VE KÜLTÜR YOLUNDA

Türkbilim Araştırmaları Dizisi - Dördüncü Kitap

Editör:

ŞERİFE YALÇINKAYA

Türk dili, Kuzey Buz Denizi'nden Basra Körfezi'ne, Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyada ve büyük bir nüfus tarafından konuşulan bir dildir. Bu yayılım aynı zamanda bir devamlılığı da beraberinde getirmiş ve Türkler bütün din, kültür ve coğrafya değişimlerine rağmen dillerini ve kimliklerini korumuşlardır. Dil yitimi, millî kültürün yitimidir. Bu anlamda Türk boyları dururken veya ilerlerken dil ve kültürlerini unutmamış geride bırakmamışlardır. Türk dilinin eldeki en eski yazılı edebî metinlerinden bugüne Türk kavimleri gittikleri ve vatan ettikleri her coğrafyada önemli dil ve kültür yadigarları bırakmışlardır.

Türkler boylar hâlinde ilerlerken her bir boya yolculuklarında başka diller, dinler, kültür etkileri eşlik etmiştir. Tarih boyunca Türkler askerî dehalarıyla öne çıkmış, devlet kurucu olmuşlardır. Tarih sahnesi, gücü ve etki alanıyla pek çok güçlü Türk devletine tanıklık etmiştir. Bu devletlerden bazıları yerlerini başka ulusların devletlerine terk ederken bazıları da küllerinden yeniden doğan mitolojik kaknus kuşu misali yerlerini yeni Türk devletlerine bırakmışlardır. Bu yüzden Türkbilim Yenisey'den Tuna'ya geniş bir coğrafyayı kapsamak durumundadır. Her boy kendi adıyla yaşasın, her devlet kendi adıyla, diliyle, kültürüyle var olsun dediğimiz bu çağda "Turan", Türklerin büyük ülküsü "Kızıl Elma" ancak kültürel ilişkilerle mümkün olacaktır. Bunun için de Türkbilim çalışmaları siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilere yön vermek ve yol göstermek zorundadır.

Türk Dünyasında Dil, Kültür ve Edebiyat Yolunda başlıklı bu kitabımız işte bu ülkünün ürünüdür. 7 bölümden ve 16 yazıdan oluşan kitabımıza Macaristan'dan, Özbekistan'dan, Kanada'dan, Amerika'dan ve Türkiye'den 16 Türkbilimci yazı göndermiştir. Kitabımızın, Türkbilim çalışmalarına katkı yapması en büyük dileğimizdir.

KUTLU YAYINEVİ

göksel sözcüklerin yayıncısı

kutluyayinevi.com